

Έριχ Φρόμ

Η ΞΕΧΑΣΜΕΝΗ ΓΛΩΣΣΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ
ΤΩΝ ΠΑΡΑΜΥΘΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΥΘΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος τοῦ συγγραφέα	7
1. Εἰσαγωγή	13
2. Ἡ φύση τῆς συμβολικῆς γλώσσας	21
3. Ἡ φύση τῶν ὀνειρῶν	33
4. Φρόνι καὶ Γιόνη	56
5. Ἡ ἱστορία τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὀνειρῶν	113
6. Ἡ τέχνη τῆς ἐρμηνείας τῶν ὀνειρῶν	151
7. Ἡ συμβολικὴ γλώσσα στὸ μῦθο, στὰ παραμῦθια, στὸ τυπο- λογικὸ καὶ στὸ μυθιστόρημα	195

Πρόλογος τοῦ συγγραφέα

Τὸ βιβλίον τοῦτο βασίζεται σὲς παραδόσεις μου σὲ τὸ Ἰνστιτοῦτο Ψυχιατρικῆς Γουίλλιαμ Α. Χουάιτ γιὰ τοὺς ἐκπαιδευόμενους ἀποφοίτους, καὶ σὲς φοιτητὲς τοῦ Κολλεγίου Μπένινγκιον. Ἀπευθύνεται σὲ ἀναγνώστες τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου, δηλαδὴ σὲς σπουδαστὲς τῆς ψυχιατρικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας καὶ σὲς κοινὸ ἀνθρώπο πὸν ἔχει ἐνδιαφέροντα σὲς τομεῖς αὐτοὺς. Ὅπως δηλώνει ὁ ὑπότιτλος, τὸ βιβλίον τοῦτο ἀποτελεῖ εἰσὼ γ ω γ ἠ σὲς τὴν κατανόηση τῆς συμβολικῆς γλώσσας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, δὲν καταπιάνεται μὲ τὰ πολυάριθμα προβλήματα αὐτοῦ τοῦ τομέα, πὸν ἡ ἐξέτασή τους δὲ θὰ συμβίβαζόταν μὲ τὸ σκοπὸ μιᾶς εἰσαγωγῆς. Ἔτσι ἀναπτύσσω, λόγου χάρη, τὴ θεωρία τοῦ Φρόνντ μόνο σὲς ἐπίπεδο τῆς «Ἐρμηνευτικῆς τῶν Ὀνειρώων» καὶ ὄχι κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν πὸν δύσκολων ἐννοιῶν πὸν ἔχει ἀναπτύξει σὲς κατοπινὰ ἔργα του. Ὅντε ἐπιχείρησα νὰ ἀναπτύξω τὲς ἀπόψεις ἐκεῖνες τῆς συμβολικῆς γλώσσας πὸν, μολονότι εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν πλήρη κατανόηση τῶν προβλημάτων πὸν ἀνακύπτουν, προῦποθέτουν μιὰ πὸν γενικὴ ἐνημέρωση, πὸν οἱ σελίδες τοῦτες προσπαθοῦν νὰ μεταδώσουν. Πρόθεσή μου εἶναι νὰ πραγματοποιῶ τὰ προβλήματα αὐτὰ σ' ἓνα δεύτερο τόμο ἀργότερα.

Τὸν ὅρο εἰσαγωγή σὲς τὴν κατανόηση τῶν Ὀνειρώων κτλ., τὸν διάλεξα ἐπιτήδες ἀντὶ νὰ χρησιμοποιήσω τὸν πὸν συμβατικὸ ὅρο ἐρμηνεία. Καὶ τοῦτο γιὰτί, ἂν σὲς σελίδες πὸν ἀκολουθοῦν προσπαθῶ νὰ ἀποδείξω διτὴ ἡ συμβολικὴ γλώσσα εἶναι ἀνθυπόστατη γλώσσα, οὐσιαστικὰ ἢ μόνη παγκόσμια γλώσσα πὸν ἔχει δημιουργήσει τὸ ἀνθρώπινο γένος, τότε τὸ πρόβλημα εἶναι πραγματικὰ περισσότερο πρόβλημα κατανόησης παρὰ πρόβλημα ἐρμηνείας, ὅπως τὸ πρόβλημα πὸν ἀντιμετωπίζουμε διαν ἔχουμε νὰ κάνουμε

μὲ ἕνα τεχνητὰ κατασκευασμένο μουσικὸ κώδικα. Πιστεύω πὼς μιὰ τέτοια κατανόηση εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ κάθε πρόσωπο πὸν θέλει νὰ βροῖσκειται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὄχι μόνον γιὰ τὸν ψυχθεραπευτὴ πὸν θέλει νὰ θεραπεύσει τίς ψυχικὲς διαταραχὲς του. Ἔτσι πιστεύω πὼς ἡ συμβολικὴ γλῶσσα πρέπει νὰ διδάσκειται σὲς ἀνώτερες σχολὲς καὶ τὰ κολλέγια καὶ νὰ περιλαμβάνεται σὶὸ πρόγραμμα τοὺς ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ «ξένες γλῶσσες». Ἐνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τοῦ βιβλίου τούτου εἶναι νὰ συμβάλει σὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς ιδέας.

Εὐχαριστῶ τὸ δρα Ἐντουαρντ Σ. Τάουμπερ πὸν διάβασε τὸ χειρόγραφό μου καὶ μοῦ ἔκανε δημιουργικὴ κριτικὴ καὶ προτάσεις.

Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω ἀκόμα τὴ δρα Ρουθ Ν. Ἄνσεν, ἐκδότῃ τοῦ «Ἡ Οἰκογένεια, ἡ Δειτουργία καὶ ὁ Προορισμός της» (The Family, Its function and Destiny), καθὼς καὶ τοὺς Harper Brothers πὸν μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ χρησιμοποιήσω σ' αὐτὸ τὸν τόμο τὸ ἄρθρο μου «Ὁ οἰδιπόδειος μῦθος καὶ τὸ οἰδιπόδειο σύμπλεγμα». Ἀκόμα ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τοὺς ἀκόλουθους ἐκδότες πὸν μοῦ ἔδωσαν τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιήσω μεγάλες περικοπὲς ἀπὸ τίς ἐκδόσεις τους: Rantom House, Νέα Ὑόρκη, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν «Πολιτεία» τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Β. Τζόβει, «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν» καὶ «Ἀντιγόνη» ἀπὸ τὸ «The Complete Greek Drama», «The Basic Writings of Sigmund Freud», μετάφραση καὶ ἔκδοση Α. Α. Μπρίλ, καὶ περικοπὲς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ράλφ Α. Γούνι «The World of Dreams». Τοὺς Allen καὶ Unwin, τοῦ Λονδίνου γιὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Interpretation of Dreams» τοῦ Σίγκμουρνι Φρόυνι. Τοὺς Burns, Oates καὶ Washbourne Ltd, Λονδίνο καὶ Benziger Brothers, Νέα Ὑόρκη, γιὰ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ «Summa Theologica» τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, σὲ μετάφραση τῶν Πατέρων τῆς Ἀγγλικῆς Δομινικανικῆς Ἐπαρχίας. Τὴν Ἐταιρία Μακμίλλαν, Νέα Ὑόρκη, γιὰ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Κάνι «Τὰ ὄνειρα ἐνὸς πνεύματος Σέερε». Τὴν Ἐταιρία Χῶτον Μίφλιν, Βοσιῶνη, γιὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο

τοῦ Ράλφ Ουόλντιο Ἐμερσον «Lectures and Biographical Sketches». Τὸ Classics Club, Ο. Τζ. Μπλάκ, Νέα Ὑόρκη, γιὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνα. Τὸ Oxford Clarendon Press, γιὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «The Works of Aristotle». Τὸ Harvard University Press, τοῦ Καίμπριτζ, γιὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ «De Rerum Natura» τοῦ Λουκρήτιου. Τὸ Yale University Press, Νιὺν Χάβεν, γιὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Psychology and Religion» τοῦ Κ. Γιούνγκ. Τὸν Μπ. Ου. Χούεμπς, γιὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ «Ὀνειρα» τοῦ Ἄνρι Μπεργκσόν, τὸν Ἄλφρεντ Α. Νόπ, γιὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ «Δίκη» τοῦ Κάφκα.

ΕΡΙΧ ΦΡΟΜ

1951

“Ένα όνειρο πού δέν εἶναι κατανοητό μοιάζει μέ ἐπιστολή πού δέν ἀνοίχτηκε.

ΤΑΛΜΟΥΔ

“Ο ύπνος ἀφαιρεῖ τὸ ἔνδυμα τῶν περιστάσεων, μάς ἐξοπλίζει μέ τρομερή ἐλευθερία, ἔτσι πού κάθε ἐπιθυμία σπεύδει νὰ πραγματοποιηθεῖ. Ένας ἐπιδέξιός ἄνθρωπος διαβάσει τὰ όνειρά του γιὰ τήν αὐτογνωσία του. “Οχι όμως τίς λεπτομέρειες ἀλλά τήν ποιότητα.

ΕΜΕΡΣΟΝ

Εἰσαγωγή

Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἱκανότητα νὰ ἔχουμε ἀπορίες ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς σοφίας, τότε ἡ ἀλήθεια αὐτὴ ἀποτελεῖ θλιβερὸ σχόλιο γιὰ τὴ σοφία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ὅποια καλὰ κι ἂν ἔχει ἡ ὑψηλῆς στάθμης λογοτεχνικὴ καὶ γενικὴ μόρφωσή μας, ἔχουμε χάσει τὸ χάρισμα νὰ ἀποροῦμε. Θεωροῦμε πὼς ὅλα εἶναι γνωστὰ — ἂν ὄχι σὲ μᾶς, τουλάχιστο σὲ κάποιον εἰδικὸ πὺν ἔργο του εἶναι νὰ γνωρίζει ὅσα δὲν ξέρουμε ἑμεῖς. Στὴν πραγματικότητα, τὸ νὰ ἔχεις ἀπορίες σὲ φέρνει σὲ δύσκολη θέση, ἀποτελεῖ δεῖγμα πνευματικῆς κατωτερότητας. Ἀκόμα καὶ τὰ παιδιὰ σπάνια δείχνουν κατάπληξη ἢ τουλάχιστο καμώνονται πὼς τίποτα δὲν τὰ ἐκπλήσσει. Καὶ ὅσο μαγαλώνουμε, τόσο χάνουμε τὴν ἱκανότητα νὰ ἀποροῦμε. Αὐτὸ πὺν μᾶς φαίνεται σὰν τὸ πιὸ σημαντικό, εἶναι νὰ ἔχουμε πάντα τὴν κατάλληλη ἀπάντηση. Καὶ συγκριτικά, τὸ νὰ θέτουμε τὴν κατάλληλη ἐρώτηση θεωρεῖται ὀλότελα ἀσῆμαντο.

✦ Ἡ στάση αὐτὴ ἀποτελεῖ προφανῶς ἕναν ἀπὸ τοὺς λόγους πὺν τὰ ὄνειρά μας, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ αἰνιγματικὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς, πολὺ λίγο μᾶς κάνουν νὰ ἀποροῦμε καὶ νὰ θέτουμε ἐρωτήματα. Ὅλοι βλέπουμε ὄνειρα. Δὲν καταλαβαίνουμε τὰ ὄνειρά μας, καὶ ὠστόσο δείχνουμε σὰ νὰ μὴ συμβαίνει τίποτα τὸ παράξενο μὲ τὰ κοιμισμένα πνεύματά μας, παράξενο τουλάχιστο σὲ σύγκριση μὲ τὶς λογικῆς, θεληματικῆς πράξεις τοῦ μυαλοῦ μας ὅταν εἴμαστε ξύπνιοι.

Ὅταν δὲν κοιμόμαστε, εἴμαστε δραστήρια, λογικὰ ὄντα, πρόθυμοι νὰ κάνουμε κάποια προσπάθεια νὰ ἀποκτήσουμε ὅσα ἐπιθυμοῦμε καὶ ἔτοιμοι νὰ ὑπερασπίσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας ἀπὸ κάθε ἐπίθεση. Ἐνεργοῦμε καὶ παρατηροῦμε. Βλέ-

πουμε τὰ πράγματα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, ἂν ὄχι ὅπως εἶ-
ναι, τουλάχιστο μὲ τέτοιο τρόπο, πού νὰ μποροῦμε νὰ τὰ χρη-
σιμοποιήσουμε. Παράλληλα ὅμως στεροῦμαστε φαντασίας —
καὶ σπάνια — ἐκτὸς ἂν εἴμαστε παιδιὰ ἢ ποιητὲς — ἢ φαν-
τασία μας προχωράει πέρα ἀπὸ τὸ νὰ ἀναπαράγει τίς ἱστο-
ρίες καὶ τὰ γεγονότα πού ἀποτελοῦν μέρος τῆς πραγματικῆς
μας ἐμπειρίας. Εἴμαστε ἀποτελεσματικοὶ ἀλλὰ κάπως νωθροί.
Ὅνομάζουμε τὸν τομέα τῆς καθημερινῆς μας παρατήρησης
«πραγματικότητα» καὶ εἴμαστε περήφανοι γιὰ τὸ «ρεαλισμό»
μας καὶ γιὰ τὴν ἐξυπνάδα μας νὰ τὰ καταφέρνουμε.

✱ Ὅταν κοιμόμαστε, μεταφερόμαστε σὲ μιὰ ἄλλη μορφή ὑ-
παρξῆς. Ὀνειρευόμαστε. Ἐπινοοῦμε ἱστορίες πού δὲ συνέ-
βησαν ποτὲ καὶ πού μερικὲς φορές δὲν ἔχουν κανένα προη-
γούμενο στὴν πραγματικότητα πού νὰ προλέγει πὼς θὰ συμ-
βοῦν. Ἄλλοτε εἴμαστε ὁ ἥρωας καὶ ἄλλοτε ὁ κακός. Ἄλλοτε
βλέπουμε τίς πιὸ ὁμορφες σκηνὲς καὶ εἴμαστε εὐτυχισμένοι.
Συχνὰ καταλαμβανόμαστε ἀπὸ ἀφάνταστο τρόμο. Ὅποιο ὅ-
μως ρόλο κι ἂν παίζουμε στὰ ὄνειρα, εἴμαστε ἐ μ ε ἰ ς οἱ
συγγραφεῖς τους, εἶναι δ ι κ ὀ μ α ς τὸ ὄνειρο ἐ μ ε ἰ ς
ἐπινοήσαμε τὴν πλοκὴ του.

✱ Τὰ περισσότερα ὄνειρά μας ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηρι-
στικό: δὲν ἀκολουθοῦν τοὺς νόμους τῆς λογικῆς πού διέπουν
τὴ σκέψη μας στὸν ξύπνιο. Οἱ κατηγορίες τοῦ χώρου καὶ
τοῦ χρόνου παραμελοῦνται. Αὐτοὺς πού ἔχουν πεθάνει τοὺς
βλέπουμε ζωντανούς. Τὰ γεγονότα πού βλέπουμε τώρα, δια-
δραματίστηκαν πολλὰ χρόνια πρὶν. Ὀνειρευόμαστε πὼς δύο
γεγονότα ἔγιναν ταυτόχρονα, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἐν-
δέχεται νὰ μὴν ἔγιναν τὸν ἴδιο χρόνο. Δίνουμε πολὺ λίγη
προσοχὴ στοὺς νόμους τοῦ χώρου. Μᾶς εἶναι πολὺ ἀπλὸ νὰ
μεταφερθοῦμε σ' ἓνα λεπτὸ σὲ πολὺ μακρινὸ τόπο, νὰ εἴμα-
στε ταυτόχρονα σὲ δυὸ τόπους, νὰ συγχωνεύουμε δυὸ πρό-
σωπα σὲ ἓνα ἢ νὰ μετατρέπουμε ξαφνικὰ τὸ ἓνα πρόσωπο σὲ
ἄλλο. Πραγματικὰ στὰ ὄνειρά μας γινόμαστε δημιουργοὶ ὅ-
που ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος, πού περιορίζουν ὅλες τίς δραστη-
ριότητες τοῦ σώματός μας, δὲν ἔχουν ἰσχὺ.

✱ Κάτι ἄλλο παράξενο πού συμβαίνει μὲ τὰ ὄνειρά μας εἶ-

ναι πώς ἔρχονται στὸ νοῦ μας γεγονότα καὶ πρόσωπα ποὺ δὲν τὰ εἶχαμε σκεφτεῖ γιὰ χρόνια καὶ ποὺ, στὸν ξύπνιο μας, πο-
τὲ δὲ θὰ τὰ θυμόμασταν. Ξαφνικὰ παρουσιάζονται στὰ ὄνει-
ρά μας σὰ νὰ ἦταν γνωριμίες ποὺ περνοῦσαν ἀπ' τὴ σκέψη
μας πολλές φορές. Στὴν κοιμισμένη ζωὴ μας φαίνεται νὰ
συλλαμβάνουμε τὸν ἀπέραντο χῶρο τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς
μνήμης ποὺ στὴν καθημερινὴ ζωὴ μας δὲν ξέρουμε πὼς ὑ-
πάρχει.

— Ὡστόσο, παρόλες αὐτὲς τὶς παράξενες ιδιότητες, τὰ ὄνει-
ρά μας εἶναι πραγματικὰ γιὰ μᾶς ἐνῶ ὄνειρευόμαστε. Εἶναι
τόσο πραγματικὰ ὅσο κάθε ἐμπειρία ποὺ ἔχουμε στὴν ξύπνια
ζωὴ μας. Στὰ ὄνειρά μας δὲν ὑπάρχει τὸ «σὰ νὰ ἦταν». Τὸ
ὄνειρο εἶναι φρέσκια, πραγματικὴ ἐμπειρία, μὲ τὴν ἔννοια
ἀκόμη πὼς θέτει δυὸ ἐρωτήματα: Τί εἶναι πραγματικότητα;
Πὼς ξέρουμε ὅτι αὐτὸ ποὺ ὄνειρευόμαστε δὲν εἶναι πρα-
γματικὸ καὶ αὐτὸ ποὺ νιώθουμε στὸν ξύπνιο μας εἶναι πρα-
γματικὸ; Αὐτὸ τὸ ἐξέφρασε μὲ θαυμαστὸ τρόπο ἕνας κινέζος
ποιητής: «Ὀνειρεύτηκα χτὲς βράδυ πὼς ἦμουν πεταλούδα
καὶ τώρα δὲν ξέρω ἂν εἶμαι ἄνθρωπος ποὺ ὄνειρεύτηκε πὼς
ἦταν πεταλούδα ἢ ἴσως πεταλούδα ποὺ ὄνειρεύτηκε πὼς ἦ-
ταν ἄνθρωπος».

— Ὅλες αὐτὲς οἱ ἔντονες, ζωντανὲς ἐμπειρίες τῆς νύχτας,
ὄχι μόνο ἐξαφανίζονται ὅταν ξυπνᾶμε, ἀλλὰ ἀκόμα νιώθουμε
μεγάλῃ δυσκολίᾳ προσπαθώντας νὰ τὶς θυμηθοῦμε. Τὶς πε-
ρισσότερες ἀπλούστατα τὶς ξεχνᾶμε, τόσο ὀλοκληρωτικά, ποὺ
ἀκόμα οὔτε ποὺ θυμόμαστε πὼς ζήσαμε σ' αὐτὸ τὸν ἄλλο
κόσμο. Μερικὰ πράγματα τὰ θυμόμαστε ἀμυδρὰ τὴν ὥρα ποὺ
ξυπνᾶμε, ἀλλὰ σὲ μιὰ στιγμή ὅλα ἔχουν λησμονηθεῖ. Πολὺ
λίγα τὰ θυμόμαστε, καὶ γι' αὐτὰ ἀκριβῶς μιλάμε ὅταν λέμε
«εἶδα ἕνα ὄνειρο». Σάμπως φιλικὰ ἢ ἐχθρικὰ πνεύματα νὰ
μᾶς εἶχαν ἐπισκεφτεῖ τὸ χάραμα καὶ ξαφνικὰ ἐξαφανίστη-
καν. Δύσκολα θυμόμαστε τὴν ὑπαρξή τους, ἢ ὡς ποῖο βαθμὸ
ἀσχοληθήκαμε μ' αὐτά.

— Τὸ πιὸ ἐκπληκτικὸ ἀπ' ὅλα ὅσα ἀναφέραμε ὡς τώρα εἶναι
πιθανὸ ἢ ὁμοιότητα τῶν προϊόντων τῆς δημιουργικότητάς

μας στὸν ὕπνο μας μὲ τὶς πρῶ ἀρχαῖες δημιουργίες τοῦ ἀνθρώπου — τοὺς μύθους.

Στὴν πραγματικότητα δὲ μᾶς προκαλοῦν μεγάλη ἐκπληξη οἱ μύθοι. Ἄν ἔχουν γίνει σεβαστοὶ καὶ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὴ θρησκεία μας, τοὺς ἀναγνωρίζουμε συμβατικά καὶ ἐπιφανειακὰ τὴν ιδιότητα νὰ ἀποτελοῦν μέρος τῆς σεβάσμιης παράδοσης. Ἄν ὅμως δὲν ἔχουν μιὰ τέτοια παραδοσιακὴ ἐγκυρότητα, τοὺς θεωροῦμε παιδικὲς ἐκφράσεις τῶν σκέψεων τοῦ ἀνθρώπου πρὶν νὰ φωτιστεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Πάντως, ἀγνοοῦμενοι, περιφρονούμενοι ἢ σεβαστοί, οἱ μύθοι νιώθουμε πὼς ἀνήκουν σὲ ἓνα κόσμο ὀλοκληρωτικὰ ξένο στὴ σκέψη μας. Ὡστόσο παραμένει τὸ γεγονός ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ὄνειρά μας μοιάζουν, τόσο στὴ μορφή ὅσο καὶ στὸ περιεχόμενο, μὲ τοὺς μύθους, καὶ ἐμεῖς, ἐνῶ θεωροῦμε τοὺς μύθους παράξενους καὶ ἀπόμακρους στὸν ξύπνιο μας, ἔχουμε τὴν ἰκανότητα νὰ δημιουργοῦμε αὐτὰ τὰ μυθικὰ δημιουργήματα στὸν ὕπνο μας.

Στοὺς μύθους συμβαίνουν ἐπίσης δραματικὰ γεγονότα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συμβοῦν σ' ἓνα κόσμο ποὺ τὸν κυβερνοῦν οἱ νόμοι τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Ὁ ἥρωας ἀφήνει τὸ σπίτι του καὶ τὴ χώρα του γιὰ νὰ σώσει τὸν κόσμο ἢ ἐγκαταλείπει τὴν ἀποστολή του γιὰ νὰ ζήσει στὴν κοιλιὰ ἑνὸς κήτους. Πεθαίνει καὶ ξαναγεννιέται. Τὸ μυθικὸ πουλὶ καίγεται καὶ ἀναγεννιέται ἀπὸ τὶς στάχτες του, ὁμορφότερο ἀπὸ πρὶν.

Φυσικὰ οἱ διάφοροι λαοὶ δημιουργοῦν διαφορετικοὺς μύθους, ἀκριβῶς ὅπως οἱ διάφοροι ἄνθρωποι ὄνειρεύονται διαφορετικὰ ὄνειρα. Ἀλλὰ μ' ὅλες αὐτὲς τὶς διαφορὲς, ὅλοι οἱ μύθοι καὶ ὅλα τὰ ὄνειρα ἔχουν ἓνα κοινό, εἶναι ὅλοι «γραμμένοι» στὴν ἴδια γλώσσα, τὴ *συμβολικὴ ἢ γλώσσα*.

Οἱ μύθοι τῶν Βαβυλωνίων, τῶν Ἰνδῶν, τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Ἑβραίων, τῶν Ἑλλήνων εἶναι γραμμένοι στὴν ἴδια γλώσσα μὲ τοὺς μύθους τῶν Ἀσάντι ἢ τῶν Τρουκέζων. Τὰ ὄνειρα ἐκείνων ποὺ ζοῦν σήμερα στὴ Νέα Ὑόρκη ἢ τὸ Παρίσι εἶναι ὅμοια μὲ τὰ γνωστὰ μας ὄνειρα ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν χιλιάδες χρόνια πρὶν στὴν Ἀθήνα ἢ τὴν Ἱερουσαλήμ. Τὰ ὄνειρα τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου εἶναι γραμ-

μένα στην ίδια γλώσσα τῶν μύθων, πού οἱ συγγραφεῖς τους ἔζησαν στήν αὐγή τῆς ἱστορίας.

Ἡ συμβολική γλώσσα εἶναι μιὰ γλώσσα ὅπου οἱ ἐσωτερικὲς ἐμπειρίες, τὰ ἐσωτερικὰ αἰσθήματα καὶ οἱ ἐσωτερικὲς σκέψεις ἐκφράζονται σὰ νὰ ἦταν αἰσθητὲς ἐμπειρίες, γεγονότα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου· εἶναι μιὰ γλώσσα μὲ λογικὴ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ συμβατικὴ γλώσσα πού μιλάμε στήν καθημερινή μας ζωὴ, μιὰ λογικὴ στήν ὁποία διέπουσες κατηγορίες δὲν εἶναι ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος ἀλλὰ ἡ ἔνταση καὶ ὁ συνειρμός, εἶναι ἡ μόνη παγκόσμια γλώσσα πού ἔχει δημιουργήσει τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἴδια γιὰ ὅλους τοὺς πολιτισμούς καὶ σ' ὀλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας. Εἶναι μιὰ γλώσσα μὲ τὴ δική της, θὰ λέγαμε, γραμματικὴ καὶ σύνταξη, μιὰ γλώσσα πού πρέπει νὰ τὴν καταλαβαίνουμε γιὰ νὰ μπορούμε νὰ καταλαβαίνουμε τὴ σημασία τῶν παραμυθιῶν, τῶν μύθων καὶ τῶν ὀνειρῶν.

Ὡστόσο τὴ γλώσσα αὐτὴ τὴν ἔχει ξεχάσει ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος. Ὅχι ὅταν κοιμᾶται, ἀλλὰ καὶ ὅταν εἶναι ξύπνιος. Εἶναι σημαντικό νὰ καταλαβαίνουμε αὐτὴ τὴ γλώσσα καὶ στὸν ξύπνιο μας;

Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ παρελθόντος πού ζοῦσαν στοὺς μεγάλους πολιτισμούς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό. Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς οἱ μύθοι καὶ τὰ ὄνειρα συγκαταλέγονταν ἀνάμεσα στὶς πιὸ σημαντικὲς ἐκφράσεις τοῦ πνεύματος, καὶ ἡ ἀδυναμία κατανόησής τους ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀγραμματοσύνη. Μόλις πρὶν ἀπὸ μερικὲς ἑκατονταετίες ἡ στάση αὐτὴ ἄλλαξε στὸ δυτικὸ πολιτισμὸ. Στὴν καλύτερη περίπτωσι, τοὺς μύθους τοὺς θεωροῦσαν ἀφελεῖ κατασκευάσματα τοῦ προεπιστημονικοῦ πνεύματος, πού δημιουργήθηκαν πολὺ πρὶν ὁ ἄνθρωπος κάνει τὶς μεγάλες ἀνακαλύψεις του σχετικὰ μὲ τὴ φύση καὶ μάθει μερικὰ μυστικά γιὰ τὴν κυριαρχία της.

Τὰ ὄνειρα δεινοπάθησαν πολὺ περισσότερο κάτω ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ σύγχρονου διαφωτισμοῦ. Τὰ θεωροῦσαν καθαρὴ

άνοησία πού δέν άξιζε τήν προσοχή τών άναπτυγμένων άνθρώπων. Αυτόι ήταν πολú άπασχολημένοι μέ σπουδαίες ύποθέσεις, όπως ή κατασκευή μηχανών, και θεωρούσαν τους έαυτούς τους «ρεαλιστές» γιατί δέν έβλεπαν τίποτ' άλλο από τήν πραγματικότητα τών άντικειμένων πού μπορούσαν νά κατακτήσουν και νά χρησιμοποιήσουν. Ρεαλιστές πού έχουν μιá ιδιαίτερη λέξη για κάθε τύπο αυτοκινήτου, αλλά μονάχα μιá λέξη, «άγάπη», για νά έκφράσουν τά πιό πολυποίκιλα είδη συναισθηματικής έμπειρίας.

✦ Έπειτα, άν όλα τά όνειρά μας ήταν ευχάριστες φαντασμαγορίες όπου εκπληρώνονται οι έπιθυμίες τής καρδιάς μας, θά νιώθαμε πολú περισσότερο φιλικά άπέναντί τους. Πολλά όμως άπ' αυτά μάς αφήνουν σέ μιá παράδοξη κατάσταση. Συχνά είναι εφιάλτες από τους όποιους ξυπνάμε νιώθοντας ευγνωμοσύνη όταν διαπιστώνουμε πώς ήταν όνειρα. "Αλλά, πού δέν είναι εφιάλτες, είναι ένοχλητικά για άλλους λόγους. Δέν ταιριάζουν μέ τó πρόσωπο πού έχουμε τή βεβαιότητα πώς είμαστε στήν καθημερινή μας ζωή. Όνειρευόμαστε ότι μισούμε άνθρώπους πού πιστεύουμε ότι τους αγαπάμε, ότι αγαπάμε κάποιον πού νομίζουμε πώς δέν έχει ένδιαφέρον για μάς. Όνειρευόμαστε πώς είμαστε φιλόδοξοι ένώ έχουμε τήν πεποίθηση πώς είμαστε σεμνοί. Όνειρευόμαστε πώς υποκύπτουμε και ύποτασσόμαστε, ένώ νιώθουμε περηφάνια για τήν ανεξαρτησία μας. Χειρότερο άπ' όλα είναι πώς έμεις οι ίδιοι δέν μπορούμε νά καταλάβουμε τά όνειρά μας, ένώ πιστεύουμε πώς στόν ξύπνιο μας μπορούμε νά καταλάβουμε τó καθετί πού θά βάλουμε στό μυαλό μας. Όστόσο, άντι αυτό νά άποτελεϊ συντριπτική άπόδειξη για τους περιορισμούς τής κατανόησής μας, κατηγορούμε τά όνειρά μας πώς είναι δίχως νόημα.

✦ Στή στάση άπέναντι στους μύθους και τά όνειρα έχει σημειωθεί μιá βαθιά άλλαγή στίς τελευταίες δεκαετίες. Η άλλαγή αυτή όφείλεται σέ μεγάλο βαθμό στο έργο του Φρόυντ. Ξεκινώντας μέ τόν περιορισμένο σκοπό νά βοηθήσει τó νευρωτικό άσθενή νά άντιληφθεί τά αίτια τής άρρώστιας του,

ὁ Φρόνυτ προχώρησε στὴ μελέτη τοῦ ὄνειρου σὰν καθολικοῦ ἀνθρώπινου φαινομένου, ποῦ εἶναι τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν ἀσθε- νῆ καὶ γιὰ τὸν ὑγιή. Διαπίστωσε πὼς τὰ ὄνειρα οὐσιαστικά δὲν ἦταν διαφορετικά ἀπὸ τοὺς μύθους καὶ τὰ παραμύθια καὶ ὅτι γιὰ νὰ καταλάβεις τὴ γλώσσα τῶν πρώτων ἔπρεπε νὰ καταλάβεις τὴ γλώσσα τῶν δευτέρων. Καὶ τὸ ἔργο τῶν ἀν- θρωπολόγων ἔριξε νέο φῶς πάνω στοὺς μύθους. Ἔγινε ἡ συλλογὴ καὶ ἡ μελέτη τῶν μύθων καὶ μερικοὶ πρωτοπόροι στὸν τομέα αὐτό, ὅπως ὁ Γ. Γ. Μπαχόφεν, πέτυχαν νὰ ρί- ξουν νέο φῶς στὴν προϊστορία τοῦ ἀνθρώπου.

✦ Ἀλλὰ ἡ μελέτη τῶν μύθων καὶ τῶν ὄνειρων ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται στὰ πρῶτα της βήματα. Ὑποφέρει ἀπὸ διάφο- ρες ἀδυναμίες. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἕνας κάποιος δογματι- σμὸς καὶ μιὰ ἀκαμψία, ἀποτέλεσμα τῶν ἰσχυρισμῶν τῶν διά- φορων ψυχαναλυτικῶν σχολῶν, ποῦ ἡ καθεμίὰ τους ἐπιμένει πὼς μόνο αὐτὴ κατέχει τὴν ἀληθινὴ κατανόηση τῆς συμβολι- κῆς γλώσσας. Ἔτσι χάνουμε ἀπὸ τὰ μάτια μας τὴν πολὺπλευ- ρη δομὴ τῆς συμβολικῆς γλώσσας καὶ προσπαθοῦμε νὰ τὴν προσαρμόσουμε στὴν προκρούστεια κλίνη ἑνὸς καὶ μόνο εἴ- δους σημασίας.

Μιὰ ἄλλη ἀδυναμία εἶναι ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῶν ὄνειρων ἐ- ξακολουθεῖ νὰ θεωρεῖται σωστὴ μόνο ὅταν ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὸν ψυχίατρο στὴ θεραπεία τῶν νευρωτικῶν. Πιστεύω ἀπε- ναντίας ὅτι ἡ συμβολικὴ γλώσσα εἶναι ἡ μόνη ξένη γλώσσα ποῦ πρέπει νὰ μάθει ὁ καθένας μας. Ἡ κατανόησή της μᾶς φέρνει σὲ ἐπαφὴ μὲ μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ σπουδαῖες πηγὲς σοφίας, τίς πηγὲς τοῦ μύθου, καὶ μᾶς φέρνει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ βαθύ- τερα στρώματα τῆς δικῆς μας προσωπικότητας. Στὴν πραγ- ματικότητα μᾶς βοηθᾶει νὰ κατακτήσουμε ἕνα ἐπίπεδο ἐμπει- ρίας ποῦ εἶναι ἰδιαίτερα ἀνθρώπινο, ἐπειδὴ εἶναι ἕνα ἐπίπεδο κοινὸ γιὰ ὀλόκληρὴ τὴν ἀνθρωπότητα, τόσο σὲ περιεχόμενο ὅσο καὶ σὲ μορφή.

Τὸ Ταλμουδ λέει: «Τὰ ὄνειρα ποῦ δὲν ἐρμηνεύτηκαν μοιά- ζουν μὲ ἐπιστολὲς ποῦ δὲν ἀνοίχτηκαν». Πραγματικά, καὶ τὰ ὄνειρα καὶ οἱ μύθοι ἀποτελοῦν σπουδαία ἐπικοινωνία (μη-

νύματα) ἀπὸ τοὺς ἑαυτοὺς μας γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς μας. Ἐὰν δὲν καταλαβαίνομε τὴ γλώσσα πὺ γράφονται, χάνομε πάρα πολλὰ ἀπ' ὅσα γνωρίζομε καὶ λέμε στοὺς ἑαυτοὺς μας στὶς ὥρες ἐκεῖνες καὶ δὲν ἀσχολούμαστε μὲ τὸ πῶς θὰ χρησιμοποιήσομε τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον.

Ἡ φύση τῆς συμβολικῆς γλώσσας

Ἄς υποθέσουμε ὅτι θέλετε νὰ δείξετε σὲ κάποιον τὴ διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ἄσπρο καὶ στὸ κόκκινο κρασί. Ἔσσει τὴν ξέρετε τὴ διαφορὰ πολὺ καλά. Γιατί δὲ θὰ εἶναι εὐκόλο νὰ τὴν ἐξηγήσετε καὶ σὲ κάποιον ἄλλον; Ὅσοσο βρίσκετε μεγάλη δυσκολία νὰ ἐξηγήσετε τὴ διαφορὰ γεύσης μὲ λόγια. Καὶ προφανῶς θὰ καταλήξετε λέγοντας: «Ἐ λοιπόν, δές, δὲν μπορῶ νὰ σοῦ ἐξηγήσω. Πιὲς κόκκινο κρασί, πιὲς καὶ ἄσπρο, καὶ θὰ δεῖς τὴ διαφορὰ». Δὲ βρίσκετε καμιά δυσκολία ὅταν πρόκειται νὰ ἐξηγήσετε τὴν πιὸ πολύπλοκη μηχανή, ἀλλὰ ὅταν πρόκειται νὰ περιγράψετε μιὰ ἀπλὴ ἐμπειρία γεύσης δὲν τὸ κατορθώνετε.

Δὲ διαπιστώνουμε τὴν ἴδια δυσκολία ὅταν πρόκειται νὰ ἐξηγήσουμε ἓνα αἶσθημα; Ἄς πάρουμε μιὰ κατάσταση: νιώθεις χαμένος, ἐγκαταλειμμένος, ὁ κόσμος φαίνεται γκριζός καὶ κάπως τρομαχτικός, ἀλλὰ ὄχι πραγματικὰ ἐπικίνδυνος. Θέλεις νὰ περιγράψεις τὴν κατάσταση αὐτὴ σ' ἓνα φίλο, ἀλλὰ καὶ πάλι διαπιστώνεις πὼς ψάχνεις νὰ βρεῖς τίς λέξεις καὶ τελικὰ νιώθεις πὼς τίποτα ἀπ' ὅσα εἶπες δὲν ἀποδίδει τὴν κατάλληλη ἐξήγηση τῶν πολλῶν ἀποχρώσεων τῆς κατάστασης. Τὸ ἄλλο βράδυ βλέπεις ἓνα ὄνειρο. Βλέπεις πὼς βρίσκεσαι στὰ προάστια μιᾶς πόλης λίγο πρὶν τὸ ξημέρωμα, οἱ δρόμοι εἶναι ἄδειοι ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα γαλατάδικο φορτηγὸ αυτοκίνητο, τὰ σπίτια φαίνονται φτωχά, τὸ περιβάλλον ὄχι γνωστό, δὲν ὑπάρχουν τὰ γνωστά σου μέσα συγκοινωνίας στοὺς δικούς σου τόπους, ὅπου νιώθεις πὼς ἀνήκεις. Ὅταν ξυπνᾷς καὶ θυμᾶσαι τὸ ὄνειρο διαπιστώνεις ὅτι τὸ αἶσθημα πού εἶχεσ σὲ κεῖνο τὸ ὄνειρο, εἶναι ἀκριβῶς τὸ αἶσθημα τῆς ἐγκαταλείψεως καὶ τῆς μελαγχολίας πού προσπαθοῦσες νὰ ἐξηγήσεις στὸ φίλο σου τὴν προηγούμενη μέρα. Πρόκειται γιὰ μιὰ

εικόνα πού τὸ ὄραμά της κράτησε λιγότερο ἀπὸ ἓνα δευτερόλεπτο. Κι ὥστόσο ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ ζωντανὴ καὶ ἡ πιὸ ἀκριβῆς περιγραφή πού μπορούσες νὰ δώσεις μιλώντας σ χ ε τ ι κ ἄ μ' α ὕ τ ῆ πολλή ὥρα. Ἡ εἰκόνα πού εἶδες στὸ ὄνειρό σου εἶναι ἓνα σ ὕ μ β ο λ ο πού ἐκφράζει κάτι πού ἐνίωσες.

Τί εἶναι σύμβολο; Ἐνα σύμβολο ὀρίζεται συχνὰ σὰν «κάτι πού ἔχει τὴ θέση κάποιου ἄλλου». Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς φαίνεται κάπως ἀπογοητευτικὸς. Ὡστόσο ἀποκτᾷ περισσότερο ἐνδιαφέρον, ἂν στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὰ σύμβολα ἐκεῖνα πού ἀποτελοῦν τὴν ἐκφραση τῶν αἰσθήσεων, ὅπως τῆς ὄρασης, τῆς ἀκοῆς, τῆς ὀσμῆς, τῆς ἀφῆς, πού ἀντικαθιστοῦν «κάτι ἄλλο» πού ἀποτελεῖ ἐσωτερικὴ ἐμπειρία, ἓνα αἶσθημα ἢ μιὰ σκέψη. Ἐνα σύμβολο αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι κάτι πού βρίσκεται συχνὰ ἔξω ἀπὸ μᾶς. Αὐτὸ πού συμβολίζει εἶναι κάτι πού βρίσκεται μέσα μας. Συμβολικὴ γλώσσα εἶναι ἡ γλώσσα μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζουμε τὴν ἐσωτερικὴ ἐμπειρία μας σὰ νὰ ἦταν αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία, σὰ νὰ ἦταν κάτι πού κάναμε ἢ κάτι πού ἔκανε ἄλλος σὲ μᾶς στὸν κόσμον τῶν πραγμάτων. Συμβολικὴ γλώσσα εἶναι ἡ γλώσσα στὴν ὁποία ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος εἶναι σύμβολο τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, ἓνα σύμβολο γιὰ τὶς ψυχὲς καὶ τὰ πνεύματά μας.

Ἄν καθορίσουμε ἓνα σύμβολο σὰν «κάτι πού ἀντικαθιστᾷ κάτι ἄλλο», τὸ κρίσιμο ἐρώτημα εἶναι: ποῖ ἄ ε ἶ ν α ἢ ἰ δ ι α ἴ τ ε ρ ῆ σ χ ἔ σ η ἀ ν ἄ μ ε σ α σ τ ὸ σ ὕ μ β ο λ ο καὶ σ' α ὕ τ ὸ π ο ὗ σ υ μ β ο λ ῖ ζ ε ἰ;

Ἀπαντώντας στὸ ἐρώτημα αὐτὸ πρέπει νὰ κάνουμε διαχωρισμὸ ἀνάμεσα σὲ τρία εἶδη συμβόλων: τὸ σ υ μ β α τ ι κ ὸ, τὸ σ υ μ π τ ω μ α τ ι κ ὸ καὶ τὸ κ α θ ο λ ι κ ὸ σύμβολο. Ὅπως θὰ δοῦμε σὲ λίγο, μόνον τὰ δύο τελευταῖα εἶδη συμβόλων ἐκφράζουν ἐσωτερικὲς ἐμπειρίες σὰ νὰ εἶναι αἰσθητηριακὲς ἐμπειρίες, καὶ μόνον αὐτὰ ἔχουν τὰ στοιχεῖα τῆς συμβολικῆς γλώσσας.

Τὸ σ υ μ β α τ ι κ ὸ σύμβολο εἶναι τὸ πιὸ γνωστὸ ἀπὸ τὰ τρία, γιὰ τὸ χρησιμοποιοῦμε στὴν καθημερινὴ γλώσσα. Ἄν δοῦμε γραμμὴν τὴ λέξη «τραπέζι» ἢ ἀκούσουμε τὸν ἦ-

χο «τραπέζι», τὰ γράμματα T-P-A-Π-E-Z-I ἀντικαθιστοῦν κάτι ἄλλο. Ἀντικαθιστοῦν τὸ ἀντικείμενο τραπέζι πὸν βλέπουμε, ἀγγίζουμε καὶ χρησιμοποιοῦμε. Ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ λέξη «τραπέζι» καὶ στὸ ἀντικείμενο «τραπέζι»; Ὑπάρχει κάποια ἐγγενῆς σχέση ἀνάμεσά τους; Προφανῶς ὄχι. Τὸ ἀντικείμενο τραπέζι δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸν ἦχο τραπέζι καὶ ὁ μόνος λόγος πὸν ἡ λέξη συμβολίζει τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἡ συμβατικότητα νὰ ἀποκαλοῦμε αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερο ἀντικείμενο μὲ ἓνα ἰδιαίτερο ὄνομα. Μαθαίνουμε τὴ σύνδεση αὐτὴ ἀπὸ παιδιὰ ἀπὸ τὴ συχνὴ ἐμπειρία τοῦ ἀκουσματος τῆς λέξης σὲ σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο, ὥσπου σχηματίζεται ἓνας μόνιμος συνειρμὸς καὶ ἔτσι δὲ χρειάζεται νὰ σκεφτοῦμε γιὰ νὰ βροῦμε τὴ σωστὴ λέξη.

Ὡστόσο ὑπάρχουν μερικὲς λέξεις ὅπου ὁ συνειρμὸς δὲν εἶναι μόνον συμβατικός. Ὅταν λογουχάρη λέμε «πούφ», κάνουμε μὲ τὰ χεῖλη μας μιὰ κίνηση ξεφυσώντας ἀέρα. Εἶναι μιὰ κίνηση δυσαρέσκειας, στὴν ὁποία συμμετέχει καὶ τὸ στόμα μας. Μ' αὐτὴ τὴ γρήγορη ἐκπνοὴ ἀέρα ἀπομιμοῦμαστε, καὶ ἔτσι ἐκφράζουμε τὴν πρόθεσή μας νὰ διώξουμε κάτι, νὰ τὸ πετάξουμε ἀπὸ τὸ σύστημά μας. Στὴν περίπτωση αὐτῆ, ὅπως καὶ σὲ μερικὲς ἄλλες, τὸ σύμβολο ἔχει μιὰ ἐγγενῆ σχέση μὲ τὸ αἶσθημα πὸν συμβολίζει. Ἀλλὰ ἀκόμα κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἀρχικὰ πολλὲς ἢ ἀκόμα καὶ ὅλες οἱ λέξεις ὄφειλαν τὴν προέλευσή τους σὲ μιὰ τέτοια ἐγγενῆ σχέση ἀνάμεσα στὸ σύμβολο καὶ τὸ συμβολιζόμενο, οἱ περισσότερες λέξεις ἔχουν πᾶψει πιά νὰ ἔχουν μιὰ τέτοια σημασία γιὰ μᾶς ὅταν μαθαίνουμε μιὰ γλώσσα.

Οἱ λέξεις δὲν εἶναι τὰ μόνα παραδείγματα γιὰ τὰ συμβατικὰ σύμβολα, ἂν καὶ εἶναι τὰ πιὸ συχνὰ καὶ τὰ πιὸ γνωστά. Συμβατικὰ σύμβολα μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ οἱ εἰκόνες. Μιὰ σημαία, λογουχάρη, μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει μιὰ ὀρισμένη χώρα χωρὶς νὰ ὑπάρχει καμιὰ σχέση ἀνάμεσα στὰ ἰδιαίτερα χρώματα τῆς σημαίας καὶ τὴ χώρα πὸν ἀντιπροσωπεύουν. Ἐχει γίνεαι ἀποδεκτὸ νὰ ὑποδηλώνουν τὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ χώρα, καὶ ἐρμηνεύουμε τὴν ὄρατὴ ἐντύπωση αὐτῆς τῆς σημαίας σὰ νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἔννοια αὐτῆς τῆς χώρας, καὶ ἐδῶ πάλι πάνω

σὲ συμβατικὴ βάση. Μερικὰ εἰκονικὰ σύμβολα δὲν εἶναι δλό-
τελα συμβατικά. Ἐς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸ σταυρό.
Ὁ σταυρὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπλούστατα σὰ συμβατικὸ
σύμβολο γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐ-
τὴ δὲν παρουσιάζει διαφορὰ ἀπὸ μιὰ σημαία. Ἄλλὰ τὸ εἰδι-
κὸ περιεχόμενον τοῦ σταυροῦ ποὺ ἀναφέρεται στὸ θάνατον τοῦ
Ἰησοῦ ἢ, πέρα ἀπ' αὐτό, στὴν ἀλληλεξάρτησιν ὑλικῶν καὶ
πνευματικῶν ἐπιπέδων, θέτει τὴ σύνδεσιν ἀνάμεσα στὸ σύμβο-
λο καὶ σ' αὐτὸ ποὺ συμβολίζει πέρα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδον τῶν κα-
θαρὰ συμβατικῶν συμβόλων.

Τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετον τοῦ συμβατικοῦ συμβόλου εἶναι τὸ
σ υ μ π τ ω μ α τ ι κ ὸ σύμβολον, ἂν καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ ἔχουν
ἓνα πράγμα κοινόν: δὲν ὑπάρχει ἐσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα
στὸ σύμβολον καὶ σ' αὐτὸ ποὺ συμβολίζει. Ἐς ὑποθέσουμε ὅτι
κάποιος ἔχει μιὰ θλιβερὴ ἀνάμνησιν ἀπὸ κάποια πόλιν. Ὁ-
ταν ἀκούει τὸ ὄνομα αὐτῆς τῆς πόλεως, εὐκολὰ θὰ συνδέει τὸ
ὄνομα τῆς μὲ μιὰ διάθεσιν λύπης, ἀκριβῶς ὅπως θὰ συνέδεε
αὐτὸ τὸ ὄνομα μὲ μιὰ διάθεσιν χαρᾶς ἂν ἡ ἀνάμνησίς του ἦ-
ταν χαρούμενη. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα στὴ
φύσιν τῆς πόλεως ποὺ νὰ εἶναι εἴτε χαρούμενον εἴτε θλιβερόν.
Εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἐμπειρία ποὺ συνδέεται μὲ τὴν πόλιν καὶ ποὺ
τὴν κάνει σύμβολον μιᾶς διάθεσης.

Ἡ ἴδια ἀντίδρασιν μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ σὲ σύνδεσιν καὶ
μ' ἓνα σπῆτι, ἓνα δρόμον, ἓνα ὀρισμένο ἔνδυμα, κάποιο τοπίον
ἢ ὁ,τιδήποτε ἄλλο ποὺ κάποτε συνδέθηκε μὲ μιὰ εἰδικὴ διά-
θεσιν ἢ κατάστασιν. Μπορεῖ νὰ ὀνειρευόμεσθε πῶς βρισκόμα-
στε σὲ κάποια πόλιν. Στὴν πραγματικότητά δὲν ὑπάρχει κα-
μιὰ ἰδαίτερη διάθεσιν ποὺ νὰ συνδέεται μὲ τὴν πόλιν αὐτὴ
στὸ ὄνειρον. Τὸ μόνον ποὺ βλέπουμε, εἶναι ἓνας δρόμος ἢ ἀ-
πλούστατα τὸ ὄνομα τῆς πόλεως. Ἀναρωτιόμεσθε πῶς ἔγινε
νὰ σκεφτοῦμε αὐτὴ τὴν πόλιν στὸ ὄνειρό μας, καὶ μπορεῖ νὰ
διαπιστώσουμε ὅτι πέσαμε νὰ κοιμηθοῦμε μὲ μιὰ κατάστασιν
ὀμοία μὲ κείνη ποὺ συμβολίζει ἡ πόλιν. Ἡ εἰκόνα στὸ ὄνειρον
ἀντιπροσωπεύει αὐτὴ τὴν διάθεσιν, ἡ πόλιν «ἔχει τὴ θέσιν» τῆς
διάθεσης ποὺ νιώσαμε κάποτε σ' αὐτὴ τὴν πόλιν. Στὴν περι-
πτώσιν αὐτὴ ὁ δεσμός ἀνάμεσα στὸ σύμβολον καὶ τὴν συμβολι-

ζόμενη εμπειρία είναι πέρα για πέρα συμπτωματικός.

Σε αντιδιαστολή με το συμβατικό σύμβολο, το συμπτωματικό σύμβολο δὲν μπορεί νὰ τὸ ἔχει κανένας ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ τῶν γεγονότων πού συνδέονται μετὰ τὸ σύμβολο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὰ συμπτωματικὰ σύμβολα πολὺ σπάνια χρησιμοποιοῦνται στοὺς μύθους, τὰ παραμύθια ἢ τὰ ἔργα τέχνης πού εἶναι γραμμένα σὲ συμβολικὴ γλώσσα, ἐπειδὴ δὲν εἶναι μεταδόσιμα, ἂν ὁ συγγραφέας δὲν προσθέσει ἓνα μακροσκελὲς σχόλιο γιὰ κάθε σύμβολο πού χρησιμοποιεῖ. Ὡστόσο στὰ ὄνειρα τὰ συμπτωματικὰ σύμβολα παρουσιάζονται συχνά, καὶ παρακάτω στὴ συνέχεια τοῦ ἔργου μας θὰ ἐξηγήσουμε τὴ μέθοδο τῆς κατανόησής τους.

Στὸ καθολικὸ ἢ γενικὸ σύμβολο ὑπάρχει ἐνδογενὴς σχέση ἀνάμεσα στὸ σύμβολο καὶ σ' αὐτὸ πού ἀντιπροσωπεύει. Στὰ προηγούμενα δώσαμε ἓνα παράδειγμα, τὸ σχετικὸ μετὰ τὰ προάστια τῆς πόλης. Ἡ αἰσθητηριακὴ εμπειρία μιᾶς ἐρημωμένης, παράξενης, φτωχῆς περιοχῆς ἔχει πραγματικὰ μεγάλη σχέση μετὰ μιὰ διάθεση χαμοῦ καὶ ἄγχους. Εἶναι βέβαια ἀλήθεια πὼς ἂν δὲν εἶχαμε βρεθεῖ ποτὲ στὰ προάστια μιᾶς πόλης δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ χρησιμοποιήσουμε αὐτὸ τὸ σύμβολο, ἀκριβῶς ὅπως ἡ λέξη «τραπέζι» θὰ ἦταν δίχως νόημα ἂν δὲν εἶχαμε δεῖ ποτὲ μας τραπέζι. Τὸ σύμβολο αὐτὸ ἔχει νόημα μόνο γιὰ τοὺς κάτοικους τῆς πόλης καὶ θὰ ἦταν δίχως νόημα γιὰ ἀνθρώπους πού θὰ ζοῦσαν σὲ πολιτισμοὺς χωρὶς μεγάλες πόλεις. Ὡστόσο πολλὰ ἄλλα καθολικὰ σύμβολα ἔχουν τὴν προέλευσίν τους στὴν εμπειρία κάθε ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ἄς πάρουμε λογουχάρη τὸ σύμβολο τῆς φωτιᾶς. Μᾶς γοητεύουν ὀρισμένες ιδιότητες τῆς φωτιᾶς στὸ τζάκι. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἡ ζωηράδα τῆς. Ἀλλάζει συνέχεια, κουνιέται ὅλες τὶς στιγμὲς, καὶ παρόλα αὐτὰ ἔχει σταθερότητα. Παραμένει πάντα ἡ ἴδια χωρὶς νὰ εἶναι ἡ ἴδια. Δίνει τὴν ἐντύπωση τῆς δυνάμει, τῆς ἐνέργειας, τῆς χάριτος καὶ τῆς ἐλαφράδας. Μοιάζει σὰ νὰ χορεύει, σὰ νὰ ἔχει μιὰ ἀνεξάντλητη πηγὴ ἐνέργειας. Ὄταν χρησιμοποιοῦμε τὴ φωτιὰ σὰ σύμβολο, περιγράφουμε μιὰ ἐσωτερικὴ εμπειρία πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ἴδια στοιχεῖα πού παρατηροῦμε

μὲ τὴν αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία τῆς φωτιᾶς: τὴ διάθεση τῆς ἐνέργειας, τῆς ἐλαφράδας, τῆς κίνησης, τῆς χάριτος, τῆς εὐθυμίας — καὶ πού ποτε τὸ ἓνα καὶ ποτε τὸ ἄλλο ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα κυριαρχεῖ στὸ αἶσθημα.

Παρόμοιο σὲ μερικὸν τρόπον καὶ διαφορετικὸ σὲ ἄλλους εἶναι τὸ σύμβολο τοῦ νεροῦ — τοῦ ὠκεανοῦ ἢ τοῦ ποταμοῦ. Κι ἐδῶ πάλι διαπιστώνουμε τὸ ἀνακάτωμα τῆς ἀλλαγῆς καὶ τῆς μονιμότητος. Ἔχουμε ἐπίσης τὴν αἴσθησιν τῆς ζωντανίας, τῆς συνέχειας καὶ τῆς ἐνέργειας. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ διαφορὰ. Ἐνῶ ἡ φωτιὰ εἶναι τολμηρὴ, σβέλτα, συναρπαστικὴ, τὸ νερὸ εἶναι ἡρεμο, ἀργό, καὶ σταθερό. Ἡ φωτιὰ ἔχει ἓνα στοιχεῖο αἰφνιδιασμοῦ. Τὸ νερὸ ἔχει ἓνα στοιχεῖο πρόβλεψης. Τὸ νερὸ συμβολίζει καὶ αὐτὸ τὴ διάθεση τῆς ζωντανίας, ἀλλὰ μιᾶς ζωντανίας πού εἶναι «βαρύτερη», «βραδύτερη» καὶ περισσότερο ἀνακουφιστικὴ παρὰ συναρπαστικὴ.

Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ τὸ ὅτι μπορεῖ ἓνα φαινόμενο τοῦ φυσικοῦ κόσμου νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀντίστοιχὴ ἔκφραση μιᾶς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, τὸ ὅτι ὁ κόσμος τῶν ἀντικειμένων μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα σύμβολο τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος. Σὲ ὅλους εἶναι γνωστὸ πὼς τὰ σώματά μας ἐκφράζουν τὰ πνεύματά μας. Τὸ αἷμα ρέει στὸ κεφάλι μας ὅταν θυμώνουμε καὶ φεύγει ἀπὸ τὸ κεφάλι μας ὅταν φοβόμαστε. Οἱ καρδιές μας χτυποῦν γρηγορότερα ὅταν εἴμαστε θυμωμένοι καὶ δλόκληρο τὸ σῶμα μας ἔχει ἓνα τόνο διαφορετικόν, ὅταν εἴμαστε εὐτυχημένοι, ἀπὸ τὸν τόνο πού ἔχει ὅταν εἴμαστε λυπημένοι. Ἐκφράζουμε τὴ διάθεσίν μας μὲ τὶς ἐκφράσεις τοῦ προσώπου μας καὶ τὶς στάσεις καὶ τὰ αἰσθήματά μας, μὲ κινήσεις καὶ χειρονομίες τόσο ἀκριβεῖς, πού οἱ ἄλλοι μᾶς ἀναγνωρίζουν καλύτερα ἀπὸ τὶς χειρονομίες μας παρὰ ἀπὸ τὰ λόγια μας. Στὴν πραγματικότητά τὸ σῶμα μας εἶναι ἓνα σύμβολο — καὶ ὄχι ἀλληγορία — τοῦ πνεύματός μας. Ἐνα ἔντονο καὶ αὐθεντικὸ συναίσθημα καὶ ἀκόμα ὅποιαδήποτε πραγματικὴ σκέψις μας, ἐκφράζεται ἀπὸ δλόκληρο τὸν ὄργανισμό μας. Στὴν περίπτωση τοῦ καθολικοῦ συμβόλου διαπιστώνουμε ὅτι ὑπάρχει ὁ ἴδιος δεσμὸς ἀνάμεσα στὶς πνευματικὰ καὶ τὶς φυσικὰς ἐμπειρίας. Ὅρισμένα φυσικὰ φαινόμενα μᾶς προκαλοῦν ἀπὸ

τὴν ἴδια τους τὴ φύση ὁρισμένες συναισθηματικὲς καὶ ψυχικὲς ἐμπειρίες, καὶ ἐκφράζουμε τὶς συναισθηματικὲς ἐμπειρίες μὲ τὴ γλῶσσα τῶν φυσικῶν ἐμπειριῶν, δηλαδὴ συμβολικά.

(Τὸ καθολικὸ σύμβολο εἶναι τὸ μόνον σύμβολο ὅπου ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ σύμβολο καὶ σ' αὐτὸ πὺ συμβολίζει δὲν εἶναι συμπτωματικὴ παρὰ ἐνδογενῆς. Ἔχει τὴ ρίζα του στὴν ἐμπειρία τῆς συγγένειας ἀνάμεσα σ' ἓνα συναίσθημα ἢ μιὰ σκέψη ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ μιὰ αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὸ ἄλλο. Μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆι καθολικὸ ἔπειδὴ τὸ χρησιμοποιοῦν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, σὲ ἀντιδιαστολὴ ὄχι μόνον μὲ τὸ συμπτωματικὸ σύμβολο, πὺ ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση εἶναι ὀλότελα προσωπικὸ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ συμβατικὸ σύμβολο, πὺ περιορίζεται σὲ μιὰ δμάδα ἀνθρώπων πὺ ἔχουν ἀποδεχτεῖ τὴν ἴδια συμβατικότητα. Τὸ καθολικὸ σύμβολο ἔχει τὶς ρίζες του στὶς ιδιότητες τοῦ σώματός μας, στὶς αἰσθήσεις μας καὶ στὸ πνεῦμα μας, στοιχεῖα κοινὰ σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ κατὰ συνέπεια δὲν περιορίζεται σὲ ἄτομα ἢ σὲ ιδιαίτερες δμάδες. Πραγματικὰ ἡ γλῶσσα τοῦ καθολικοῦ συμβόλου εἶναι ἡ μόνη κοινὴ γλῶσσα πὺ ἔχει ἐπινοήσει τὸ ἀνθρώπινον γένος, μιὰ γλῶσσα πὺ τὴν ἔχει κιόλας ξεχάσει πρὶν κατορθώσει νὰ ἐπινοήσει μιὰ καθολικὴ (παγκόσμια) συμβατικὴ γλῶσσα.

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μιλήσουμε γιὰ φυλετικὴ κληρονομιά γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὸν καθολικὸ χαρακτῆρα τῶν συμβόλων. Κάθε ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ πὺ ἔχει κοινὰ μὲ τὴν ὑπόλοιπὴ ἀνθρωπότητα οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικὰ σωματικοῦ καὶ πνευματικοῦ ἐξοπλισμοῦ εἶναι σὲ θέση νὰ μιλήσει καὶ νὰ καταλάβει τὴ συμβολικὴ γλῶσσα πὺ βασίζεται πάνω στὶς κοινὲς αὐτὲς ιδιότητες. Ὅπως ἀκριβῶς δὲ χρειάζεται νὰ διδαχτοῦμε νὰ κλαῖμε ὅταν εἴμαστε λυπημένοι ἢ νὰ κοκκινίζει τὸ πρόσωπό μας ὅταν θυμώνουμε, καὶ ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς δὲν περιορίζονται σὲ καμιὰ ιδιαίτερη φυλὴ ἢ δμάδα ἀνθρώπων, ἔτσι καὶ ἡ συμβολικὴ γλῶσσα δὲ χρειάζεται νὰ μαθευτεῖ καὶ δὲν περιορίζεται ἀποκλειστικὰ σὲ κανένα ιδιαίτερον τμήμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Αὐτὸ πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ συμβολικὴ γλῶσσα, μὲ τὴ μορφὴ πὺ χρη-

σιμοποιεῖται στοὺς μύθους καὶ στὰ παραμύθια, συναντιέται σὲ ὅλους τοὺς πολιτισμούς, τόσο στοὺς λεγόμενους πρωτόγονους, ὅσο καὶ στοὺς ὑψηλὰ ἀναπτυγμένους ὅπως ὁ αἰγυπτιακὸς καὶ ὁ ἑλληνικὸς. Πρόσθετες ἀποδείξεις μποροῦμε νὰ βροῦμε στὰ πρόσφατα πειράματα, ὅπου λαοὶ δίχως τὴν παραμικρὴ γνώση τῆς θεωρίας τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὀνείρων, μπόρεσαν χωρὶς καμιά δυσκολία νὰ ἐρμηνεύσουν κάτω ἀπὸ ὕπνωσι, τὸ συμβολισμὸ τῶν ὀνείρων τους. Βγαίνοντας ἀπὸ τὴν κατάστασι τῆς ὕπνωσις, ὅταν τοὺς ζητήθηκε νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ ἴδια ὄνειρα φάνηκαν νὰ τὰ χάνουν καὶ εἶπαν: «Μὰ δὲν ἔχουν κανένα νόημα — πρόκειται γιὰ ἀνοησίες».

Ἡ παραπάνω διαπίστωση χρειάζεται ὥστόσο ἐπεξήγησι. (Μερικὰ σύμβολα παρουσιάζουν διαφορὰ στὸ νόημά τους ἀνάλογα μὲ τὴ διαφορὰ πού παρουσιάζει ἡ ρεαλιστικὴ σημασία τους στοὺς διάφορους πολιτισμούς. Λογουνχάρη ἢ λειτουργία, καὶ κατὰ συνέπειαν ἢ σημασία, τοῦ ἡλίου εἶναι διαφορετικὴ στὶς βόρειες χῶρες σὲ σχέση μὲ τὶς τροπικὲς. Στὶς βόρειες χῶρες ὅπου ὑπάρχει ἀφθονο νερό, κάθε ἀνάπτυξι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐπάρκειαν τῆς ἡλιοφάνειας. Ὁ ἡλιος εἶναι μιὰ θερμὴ, ζωοδότρα, προστατευτικὴ, προσφιλὴ δύναμι. Στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, ὅπου ἡ ζέστη τοῦ ἡλίου εἶναι πῶς δυνατὴ, ὁ ἡλιος εἶναι ἐπικίνδυνος, μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀπειλητικὴ δύναμι, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ προστατεύει τὸν ἑαυτό του, ἐνῶ τὸ νερὸ θεωρεῖται πηγὴ κάθε ζωῆς καὶ κύρια προϋπόθεσι γιὰ κάθε ἀνάπτυξι. Μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ διαλέκτους καθολικῆς συμβολικῆς γλώσσας, πού καθορίζονται ἀπὸ τὶς διαφορὰς ἐκεῖνες στὶς φυσικὲς συνθήκες πού δίνουν σὲ ὀρισμένα σύμβολα διαφορετικὴ σημασία στὶς διάφορες περιοχὲς τῆς γῆς.

Ὀλότελαν διαφορετικὸ ἀπ' αὐτὲς τὶς «συμβολικὲς διαλέκτους» εἶναι τὸ ὅτι πολλὰ σύμβολα ἔχουν περισσότερες ἀπὸ μιὰ σημασίες, ἀνάλογα μὲ τὰ διαφορετικὰ εἶδη ἐμπειριῶν πού μποροῦν νὰ συνδεθοῦν μὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ φυσικὸ φαινόμενο. Ἄς πάρουμε πάλι τὸ σύμβολο τῆς φωτιᾶς. Ἄν βλέπουμε τὴν φωτιὰ στὸ τζάκι, πού ἀποτελεῖ πηγὴ εὐχαρίστησις καὶ ἀνεσις, τότε ἐκφράζει μιὰ διάθεσι ζωντάνειας, ζεστασιᾶς καὶ

εὐχαρίστησης. Ἐάν ὅμως βλέπουμε ἕνα κτίριο ἢ ἕνα δάσος νὰ καίγεται, μᾶς μεταδίνει μιὰ ἐμπειρία ἀπειλῆς ἢ τρόμου, ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὰ στοιχεῖα τῆς φύσης. Μπορεῖ λοιπὸν ἡ φωτιὰ νὰ ἀντιπροσωπεύει συμβολικὰ ἐσωτερικὴ ζωντάνια καὶ εὐτυχία, ἀλλὰ καὶ φόβο, ἀδυναμία ἢ καὶ τὶς καταστροφικὲς τάσεις ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν σὲ ἕνα ἄτομο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ σύμβολο τοῦ νεροῦ. Τὸ νερὸ μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὰ καταστροφικὴ δύναμη ὅταν τὸ ἀναρριπίζει ἢ καταγιγίδα ἢ ὅταν πλημμυρίζει τὸ ποτάμι. Κατὰ συνέπεια μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ συμβολικὴ ἔκφραση τοῦ τρόμου καὶ τοῦ χάους, ἀλλὰ καὶ ἄνεσης καὶ γαλήνης.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα πάνω στὴν ἴδια ἀρχὴ εἶναι ἕνα σύμβολο μᾶς κοιλάδας. Ἡ κοιλάδα ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ βουνὰ μπορεῖ νὰ μᾶς δημιουργήσει τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφάλειας καὶ τῆς ἄνεσης, προστασίας ἀπὸ ὅλους τοὺς κινδύνους ποὺ προέρχονται ἀπέξω. Ἀλλὰ τὰ προστατευτικὰ βουνὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ σημαίνουν ἀπομονωτικὰ τεῖχη ποὺ δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὴν κοιλάδα, καὶ ἔτσι ἡ κοιλάδα μπορεῖ νὰ γίνῃ τὸ σύμβολο φυλάκισης. Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ συμβόλου σ' ἕνα δοσμένο τόπο μπορεῖ νὰ καθοριστῆι μόνον ἀπὸ τὸν ὅλο περίγυρο ὅπου ἐμφανίζεται τὸ σύμβολο καὶ μὲ βάση τὶς ἐπικρατέστερες ἐμπειρίες τοῦ προσώπου ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ σύμβολο. Θὰ ἐπανέλθουμε στὸ θέμα αὐτὸ ὅταν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ συμβολισμὸ τῶν ὀνείρων.

Ἐνα καλὸ παράδειγμα τῆς λειτουργίας ἑνὸς καθολικοῦ συμβόλου εἶναι μιὰ ἀφήγηση ποὺ ἔχει γραφτεῖ σὲ συμβολικὴ γλῶσσα, γνωστὴ σὲ ὅλους σχεδὸν ὄσους ἀνήκουν στὸ δυτικὸ πολιτισμὸ. Πρόκειται γιὰ τὸ Βιβλίον τοῦ Ἰωάν. Ὁ Ἰωάνης ἄκουσε τὴ φωνὴ τοῦ Θεοῦ νὰ τοῦ λέει νὰ πάει στὴ Νινεβὴ καὶ νὰ κηρύξει στοὺς κατοίκους τῆς νὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς κακοὺς τρόπους ζωῆς, ἀλλιῶς θὰ καταστραφοῦν. Ὁ Ἰωάνης δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἀκούσει τὴ φωνὴ τοῦ Θεοῦ καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι προφήτης. Εἶναι ὅμως ἕνας ἀπρόθυμος προφήτης ποὺ μολονότι ξέρει τί πρέπει νὰ κάνει, προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγει τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ (ἢ, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, τὴ φωνὴ τῆς συνείδησός του). Εἶναι ἕνας ἄνθρω-

πος πού δὲ νοιάζεται γιὰ τὶς ἄλλες ἀνθρώπινες ὑπάρξεις. Εἶναι ἓνας ἄνθρωπος μὲ ἔντονη τὴν αἴσθηση τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξης, ἀλλὰ χωρὶς ἀγάπη.¹

Πῶς ἐκφράζει τὸ ἀφήγημα τὶς ἐσωτερικὲς διαδικασίες πού συντελοῦνται μέσα στὸν Ἴωνα;

Μᾶς λέει ὅτι ὁ Ἴωνας πῆγε στὴν Ἰόππη καὶ βρῆκε ἓνα πλοῖο πού θὰ τὸν μετέφερε στὴν Ταρσό. Μεσοπέλαγα ξεσπάει φουρτούνα καὶ ἐνῶ ὅλοι τὰ ἔχουν χάσει καὶ φοβοῦνται, ὁ Ἴωνας πάει στὸ ἀμπάρι καὶ πέφτει σὲ βαθὺ ὕπνο. Οἱ ναῦτες, πιστεύοντας ὅτι ὁ Θεὸς ἔστειλε τὴ φουρτούνα γιὰτι κάποιος ἀπὸ τὸ πλοῖο πρέπει νὰ τιμωρηθεῖ, ξυπνοῦν τὸν Ἴωνα πού τοὺς λέει ὅτι προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ. Τοὺς λέει νὰ τὸν ρίξουν στὴ θάλασσα καὶ τότε ἡ θάλασσα θὰ καλμάρει. Οἱ ναῦτες (ἀφοῦ δείχνουν μιὰ ἀξιοπρόσεκτη αἴσθηση ἀνθρωπισμοῦ πρὶν ἀκολουθήσουν τὴ συμβουλὴ του καὶ δοκιμάζουν πρῶτα κάθε μέσο) τελικὰ πετοῦν τὸν Ἴωνα στὴ θάλασσα καὶ ἀμέσως ἡ φουρτούνα κοπάζει. Τὸν Ἴωνα τὸν καταπίνει ἓνα μεγάλο ψάρι καὶ μένει στὴν κοιλία τοῦ κήτους τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες. Ὁ Ἴωνας προσεύχεται στὸ Θεὸ νὰ τὸν λευτερώσει ἀπὸ τὴ φυλακὴ του. Ὁ Θεὸς βάζει τὸ κῆτος νὰ ξεράσει τὸν Ἴωνα σὲ μιὰ ἀμμουδιά καὶ ὁ Ἴωνας πάει στὴ Νινεβή, ἐκτελεῖ τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἔτσι σώζει τοὺς κατοίκους της.

Ἡ ἱστορία αὐτὴ λέγεται σάμπως τὰ γεγονότα νὰ εἶχαν συμβεῖ πραγματικά. Ὡστόσο εἶναι γραμμένη σὲ συμβολικὴ γλῶσσα καὶ ὅλα τὰ ρεαλιστικὰ γεγονότα πού περιγράφονται εἶναι σύμβολα γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἐμπειρίες τοῦ ἥρωα. Βρίσκουμε μιὰ σειρά συμβόλων πού ἀκολουθοῦν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο: ὁ Ἴωνας πηγαίνει στὸ πλοῖο, κατεβαίνει στὸ ἀμπάρι, πέφτει καὶ κοιμᾶται, βρῖσκεται στὸν ὠκεανὸ καὶ μετὰ στὴν κοιλία τοῦ κήτους. Ὅλα αὐτὰ τὰ σύμβολα ἔχουν τὴ θέση τῆς ἴδιας

1. Βλ. τὴ συζήτηση τοῦ Ἴωνα στὸ «Ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν ἑαυτό του» τοῦ Ε. Φρόμ (μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ, ἐκδόσεις Μπουκουμάνη, 1974), ὅπου τὸ θέμα ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ νοήματος τῆς ἀγάπης.

ἔσωτερικῆς ἐμπειρίας: ἔχουν τὴ θέσιν μιᾶς κατάστασης προστασίας καὶ ἀπομόνωσης, ἀσφαλοῦς ἀποχώρησης ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἀντιπροσωπεύουν αὐτὸ πὸν μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπευτεῖ σὲ ἓνα ἄλλο σύμβολο, τὸ ἔμβρυο στὴ μήτρα τῆς μητέρας. Ὅσο κι ἂν εἶναι διαφορετικὸ τὸ ἀμπάρι τοῦ πλοίου, ὁ βαθὺς ὕπνος, ὁ ὠκεανὸς καὶ ἡ κοιλιὰ τοῦ κήτους, ἐκφράζουν τὴν ἴδια ἔσωτερικὴ ἐμπειρία ἀνάμεσα στὴν προστασία καὶ τὴν ἀπομόνωση.

Στὴ φανερὴ ἀφήγηση τὰ γεγονότα συμβαίνουν στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο: π ρ ῶ τ α ὁ Ἴωνὰς πηγαίνει στὸ ἀμπάρι τοῦ πλοίου. Ὅ σ τ ε ρ α κοιμᾶται. Ὅ σ τ ε ρ α ρίχνεται στὸν ὠκεανό. Ὅ σ τ ε ρ α τὸν καταπίνει τὸ ψάρι. Τὸ ἓνα συμβαίνει ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ μολοντί μερικὰ γεγονότα δὲν εἶναι προφανῶς ρεαλιστικά, τὸ ἀφήγημα ἔχει τὴ δική του λογικὴ συνέπεια ὡς πρὸς τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο. Ἄν ὅμως ἐξηγήσουμε ὅτι ὁ συγγραφέας του δὲν εἶχε τὴν πρόθεση νὰ μιᾶς ἀφηγηθεῖ ἐξωτερικὰ γεγονότα, ἀλλὰ τὶς ἔσωτερικὲς ἐμπειρίες ἑνὸς ἀνθρώπου πὸν πάλευε ἀνάμεσα στὴ συνείδησή του καὶ στὴν ἐπιθυμία του νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἔσωτερικὴ φωνή του, γίνεται φανερὸ ὅτι αὐτὲς οἱ διάφορες πράξεις πὸν ἀκολουθοῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη ἐκφράζουν τὴν ἴδια διάθεση στὸν Ἴωνά. Καὶ ὅτι ἡ χρονικὴ διαδοχὴ ἐκφράζει μιὰ α ὕ ξ α ν ὀ μ ε ν η ἔ ν τ α σ η τοῦ ἴδιου αἰσθήματος. Στὴν προσπάθειά του νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση ἀπέναντι στοὺς συνανθρώπους του, ὁ Ἴωνὰς ἀπομονώνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο, ὥσπου στὴν κοιλιὰ τοῦ κήτους τὸ προστατευτικὸ στοιχεῖο ἔχει τόσο πολὺ ὑποχωρήσει στὸ στοιχεῖο φυλάκισης, πὸν δὲν μπορεῖ πιά νὰ τὸ ὑποφέρει ἄλλο καὶ ὑποχρεώνεται νὰ παρακαλέσει τὸ Θεὸ νὰ τὸν ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴ θέσιν πὸν ἔχει βάλει. (Πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἓνα μηχανισμό πὸν διαπιστώνουμε ὅτι εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸς στὴ νεύρωση. Μιὰ στάση θεωρεῖται σὰν ἄμυνα ἐνάντια σ' ἓνα κίνδυνο, κατόπι ὅμως ἐπεκτείνεται πέρα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς λειτουργία καὶ γίνεται νευρωτικὸ σύμπτωμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ ἀπαλλαγεῖ τὸ πρόσωπο πὸν τὸ ἔχει.) Ἔτσι ἡ φυγὴ τοῦ Ἴωνά σὲ μιὰ προστατευτικὴ ἀπο-

μόνωση καταλήγει στὸν τρόπο μήπως φυλακιστεῖ, καὶ ξαναρχίζει τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὸ σημεῖο πὸν τὴν εἶχε διακόψει ὅταν προσπάθησε νὰ ξεφύγει.

Λὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ λογικὴ τῆς φανερῆς καὶ τῆς κρυφῆς ἱστορίας. Στὴ φανερὴ ἱστορία ἡ λογικὴ σύνδεση εἶναι ἡ σύνδεση τῆς αἰτιότητας ἐξωτερικῶν γεγονότων. Ὁ Ἰωνᾶς θέλει νὰ ταξιδέψει γ ι α τ ι θέλει νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ Θεό, πέφτει νὰ κοιμηθεῖ γ ι α τ ι εἶναι κουρασμένος, ρίχνεται στὴ θάλασσα γ ι α τ ι θεωρεῖται πὼς εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴ φουρτούνα καὶ τὸν καταπίνει τὸ κῆτος γ ι α τ ι στὸν ὠκεανὸ ὑπάρχουν ψάρια πὸν τρῶνε ἀνθρώπους. Τὸ ἓνα περιστατικὸ συμβαίνει ἐξαιτίας τοῦ προηγούμενου περιστατικοῦ. (Τὸ τελευταῖο μέρος τῆς ἱστορίας εἶναι μὴ ρεαλιστικὸ ἀλλὰ ὄχι καὶ μὴ λογικό). Ἀλλὰ στὴν κρυφὴ ἱστορία ἡ λογικὴ εἶναι διαφορετικὴ. Τὰ διάφορα περιστατικὰ συνδέονται μὲ τὸ μέσο τοῦ συνειρμοῦ τους στὴν ἴδια ἐσωτερικὴ ἐμπειρία. Αὐτὸ πὸν παρουσιάζεται σὰν αἰτιακὴ ἀλληλουχία ἐξωτερικῶν γεγονότων ἀντιπροσωπεύει μιὰ σύνδεση ἐμπειριῶν, πὸν συνδέονται μεταξὺ τους μὲ τὸ μέσο τοῦ συνειρμοῦ τους ἀπὸ πλευρᾶς ἐσωτερικῶν γεγονότων. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιο λογικὸ ὅπως καὶ ἡ φανερὴ ἱστορία — ἀλλὰ πρόκειται γιὰ μιὰ λογικὴ διαφορετικοῦ εἴδους. Ἐάν ὕστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ξαναγυρίσουμε στὴν ἐξέταση τῆς φύσης τοῦ ὄνειρου, ἡ λογικὴ πὸν διέπει τὴ συμβολικὴ γλώσσα θὰ γίνῃ πιὸ διάφανη.

Ἡ φύση τῶν ὄνειρων

Οἱ ἀπόψεις σχετικά μὲ τὴ φύση τῶν ὄνειρων παρουσίαζαν μεγάλες διαφορὲς στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων ἀπὸ πολιτισμὸ σὲ πολιτισμὸ. Ἐἴτε ὁμως πιστεύει κανεὶς πὼς τὰ ὄνειρα εἶναι πραγματικὲς ἐμπειρίες τῶν ἀσώματων ψυχῶν μας, πὺ ἀφῆσαν τὸ σῶμα στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου, εἴτε ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ὄνειρα τὰ ἐμπνέει ὁ Θεὸς ἢ τὰ κακὰ πνεύματα, εἴτε βλέπει κανεὶς σ' αὐτὰ τὴν ἔκφραση τῶν παράλογων παθῶν μας ἢ, ἀντίθετα, τῶν ὑψηλότερων καὶ περισσότερο ἠθικῶν δυνάμεων μας, μιὰ ἰδέα εἶναι ἀδιαφιλονίκητη: ὅτι τὰ ὄνειρα εἶναι γεμάτα νόημα καὶ σημασία. Γεμάτα νόημα γιατί περιέχουν ἓνα μήνυμα πὺ μπορεῖ νὰ γίνεῖ κατανοητὸ ἂν ἔχει κανεὶς τὸ κλειδὶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία του. Ἐχουν σημασία γιατί δὲν ὄνειρευόμαστε κάτι πὺ εἶναι μηδαμινὸ, ἂν καὶ μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ σὲ μιὰ γλῶσσα πὺ κρύβει τὴ σημασία ἑνὸς ὄνειρικῶν μηνύματος πίσω ἀπὸ μιὰ πρόσοψη μηδαμινότητος.

Μιὰ ριζοσπαστικὴ ἀπόρριψη τῆς τέτοιας ἀποψῆς παρατηρεῖται μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες. Ἡ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνειρων εἶχε μετατεθεῖ στὸν τομέα τῶν προλήψεων, ἐνῶ τὸ φωτισμένο, μορφωμένο ἄτομο, κοινὸς ἄνθρωπος ἢ ἐπιστήμονας, δὲν εἶχε καμιά ἀμφιβολία ὅτι τὰ ὄνειρα ἦταν δίχως νόημα καὶ δίχως σημασία ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματός μας, στὴν καλύτερη περίπτωσι ἀνακλαστικὰ τῶν σωματικῶν μας αἰσθήσεων πὺ νιώθουμε στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου.

Ὁ Φρόντ ἦταν ἐκεῖνος πὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἐπέβαλε καὶ πάλι τὴν παλιὰ ἀποψη: τὰ ὄνειρα ἔχουν καὶ νόημα καὶ σημασία. Δὲν ὄνειρευόμαστε κάτι πὺ νὰ μὴν εἶναι μιὰ σημαντικὴ ἔκφραση τῆς ἐσωτερικῆς μας ζωῆς, καὶ ὅλα τὰ ὄνειρα εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθοῦν ἂν ἔχουμε τὸ κλειδί. Ἡ ἐρμηνεία τῶν ὄνειρων εἶναι ἢ «Via Regia», ἢ κυρία ὁδὸς

πού ὀδηγεῖ στὴν κατανόηση τοῦ ἀσυνείδητου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν πιὸ ἰσχυρὴ κινητήρια δύναμη τῆς παθολογικῆς, καθὼς καὶ τῆς ὁμαλῆς συμπεριφορᾶς. Πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενικὴ δήλωση σχετικὰ μὲ τὴ φύση τῶν ὀνείρων ὁ Φρόντ, ἐμφατικὰ καὶ κάπως ἔντονα, ἀποκατέστησε μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ παλιῆς θεωρίες: τὸ ὄνειρο εἶναι ἡ ἐκπλήρωση τῶν παράλογων παθῶν πού ἀπωθοῦνται στὴ διάρκεια τοῦ ξύπνιου μας.

Ἐντὶ νὰ παρουσιάσω τὶς θεωρίες τοῦ Φρόντ, καθὼς καὶ τὶς παλιότερες θεωρίες τῶν ὀνείρων στὸ σημεῖο αὐτό, θὰ προχωρήσω τώρα στὴν ἐξέταση τῆς φύσης τῶν ὀνείρων, ὅπως τελικὰ τὴν κατάλαβα μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐργασίας τοῦ Φρόντ ἀλλὰ καὶ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς μου ἐμπειρίας σὰν ὀνειρευτὴ καὶ σὰν ἐρμηνευτὴ ὀνείρων. Στὶς θεωρίες πού ἀνέφερα παραπάνω θὰ ἐπανέλθω ἀργότερα, σὲ ἓνα ἀπ' τὰ παρακάτω κεφάλαια.

Μπροστὰ στὴ διαπίστωση ὅτι δὲν ὑπάρχει ἔκφραση πνευματικῆς δραστηριότητος πού νὰ μὴν ἐμφανίζεται στὸ ὄνειρο, πιστεύω ὅτι ἡ μόνη περιγραφή τῆς φύσης τῶν ὀνείρων πού δὲν παραμορφώνει ἢ δὲν περιορίζει τὸ φαινόμενο εἶναι ἡ πιὸ πλατιά, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ὄνειρο εἶναι μιὰ γεμάτη νόημα καὶ σημασία ἔκφραση καθ' ἐκείνου πνευματικῆς δραστηριότητος κάτω ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ὕπνου.

Προφανῶς ὁ ὁρισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι τόσο πλατὺς γιὰ νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ καταλάβουμε τὴ φύση τῶν ὀνείρων, ἐκτὸς ἂν μπορέσουμε νὰ ποῦμε κάτι πιὸ ὀριστικὸ σχετικὰ μὲ τὴν «κατάσταση τοῦ ὕπνου» καὶ τὸ ἰδιαίτερο ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς κατάστασης στὴν πνευματικὴ μας δραστηριότητα. Ἐάν μπορέσουμε νὰ βροῦμε ποιὸ εἶναι τὸ εἰδικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ὕπνου στὴν πνευματικὴ μας δραστηριότητα, μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψουμε ἀρκετὰ περισσότερα μὲ τὴ φύση τοῦ ὀνείρου.

Φυσιολογικά, ὁ ὕπνος εἶναι μιὰ κατάσταση χημικῆς ἀνανέωσης τοῦ ὄργανισμοῦ. Ἀποκαθίσταται ἡ ἐνέργεια, ἐνῶ δὲ γίνεται καμὶ δρᾶση καὶ ἀκόμα καὶ ἡ αἰσθητηριακὴ σύλληψη ἀδρανεῖ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ. Ψυχολογικά, ὁ ὕπνος ἀ-

ναστέλλει τὴν κύρια λειτουργία πὸν ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ξύπνιας ζωῆς: τὴν ἀντίδραση τοῦ ἀνθρώπου στὴν πραγματικότητα μὲ τὴ σύλληψη καὶ τὴ δράση. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς βιολογικὲς λειτουργίες τοῦ ὕπνου καὶ τοῦ ξύπνιου εἶναι στὴν πραγματικότητα μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ δυὸ καταστάσεις ὑπαρξῆς.

Γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὑπνωτικῆς ὑπαρξῆς στὸ πνευματικὸ μας προτσές, πρέπει πρῶτα νὰ θεωρήσουμε ἓνα πῶ γενικὸ πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῆς ἀλληλεξάρτησης ἀνάμεσα στὸ εἶδος τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος στὴν ὁποία ἔχουμε ἐπιδοθεῖ καὶ στὸ νοητικὸ μας προτσές. Ὁ τρόπος πὸν σκεφτόμαστε καθορίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ αὐτὸ πὸν κάνουμε καὶ ἀπὸ αὐτὸ πὸν ἐνδιαφερόμαστε νὰ πραγματοποιήσουμε. Αὐτὸ δὲ σημαίνει πὸς ἡ σκέψη μας παραμορφώνεται ἀπὸ τὸ συμφέρον μας, ἀλλὰ ἀπλούστατα ὅτι παρουσιάζει διαφορὲς ἀνάλογα μ' αὐτὸ τὸ συμφέρον.

Ποιά εἶναι, λογουχάρη, ἡ στάση διαφορῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι σ' ἓνα δάσος; Ἐνας ζωγράφος πὸν πῆγε στὸ δάσος νὰ ζωγραφίσει, ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ δάσους πὸν ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκτιμήσει τὶς ἐπιχειρησιακὲς προοπτικὲς του, ἓνας ἀξιωματικὸς πὸν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ τακτικὸ πρόβλημα τῆς ὑπεράσπισης τῆς περιοχῆς, ἓνας ὀρειβάτης πὸν ἐπιθυμεῖ νὰ ψυχαγωγηθεῖ — ὅλοι αὐτοὶ θὰ ἔχουν μιὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ δάσος, γιὰτὶ γιὰ τὸν καθένα ἔχει σημασία μιὰ διαφορετικὴ ἄποψη τοῦ δάσους. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ζωγράφου θὰ εἶναι ἐμπειρία φόρμας καὶ χρώματος, τοῦ ἐπιχειρηματία μεγέθους, ἀριθμοῦ καὶ ἡλικίας τῶν δέντρων, τοῦ ἀξιωματικοῦ δρατότητας καὶ προστασίας. Τοῦ ὀρειβάτη μονοπατιῶν καὶ κίνησης. Ἐνῶ ὅλοι μποροῦν νὰ συμφωνήσουν στὴν ἀφηρημένη δήλωση ὅτι βρίσκονται στὴν κορυφὴ ἑνὸς δάσους, τὰ διαφορετικὰ εἶδη δραστηριότητος πὸν ἔχουν ἀναλάβει νὰ ἐπιτελέσουν θὰ καθορίσουν κάτω ἀπὸ ποιοὺ πρίσμα πρόκειται νὰ «δοῦν ἓνα δάσος».

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς βιολογικὲς καὶ ψυχολογικὲς λειτουργίες τοῦ ὕπνου καὶ τοῦ ξύπνιου εἶναι περισσότερο θε-

μελιακή από κάθε άλλη διαφορά ανάμεσα στα διάφορα είδη δραστηριότητας, και κατά συνέπεια ή διαφορά ανάμεσα στα έννοιολογικά συστήματα που συνοδεύουν τις δυο καταστάσεις είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη. Στην κατάσταση του ξύπνιου οι σκέψεις και τα αισθήματα ανταποκρίνονται στην πρόκληση — στο καθήκον να κυριαρχήσουμε πάνω στο περιβάλλον μας, να το μεταμορφώσουμε, να υπερασπίσουμε τους εαυτούς μας ενάντια του. Η επιβίωση αποτελεί καθήκον του ξύπνιου ανθρώπου. Ο άνθρωπος υπόκειται στους νόμους που κυβερνούν την πραγματικότητα. Αυτό σημαίνει ότι είναι υποχρεωμένος να σκεφτεί με βάση το χρόνο και το χώρο και ότι οι σκέψεις του υπόκεινται στους νόμους της λογικής του χρόνου και του χώρου.

Όταν κοιμόμαστε δεν ενδιαφερόμαστε να υποτάξουμε τον έξωτερο κόσμο στους σκοπούς μας. Είμαστε ανίσχυροι και πολύ σωστά ο ύπνος έχει αποκληθεί «άδερφος του θανάτου». Άλλα είμαστε παράλληλα και ελεύθεροι, πιο ελεύθεροι απ' όσο στον ξύπνιο μας. Είμαστε απαλλαγμένοι από το βάρος της εργασίας, από το καθήκον της επίθεσης ή της άμυνας, από το να παρατηρούμε την πραγματικότητα και να κυριαρχούμε πάνω της. Δέ χρειάζεται να κοιτάμε τον έξωτερο κόσμο. Κοιτάμε τον έσωτερο κόσμο, ενδιαφερόμαστε αποκλειστικά για τους εαυτούς μας. Όταν κοιμόμαστε μπορεί να πούμε ότι μοιάζουμε με έμβρυο ή με πτώμα. Μπορεί ακόμα να πούμε πως μοιάζουμε με άγγελους που δεν υπόκεινται στους νόμους της «πραγματικότητας». Στον ύπνο το βασίλειο της ανάγκης παραχωρεί τη θέση του στο βασίλειο της ελευθερίας, όπου το «εγώ» είναι το μόνο σύστημα στο οποίο αναφέρονται οι σκέψεις και τα αισθήματα. Η ψυχική δραστηριότητα κατά τον ύπνο έχει μια λογική διαφορά από την ψυχική δραστηριότητα της ξύπνιας ύπαρξης. Η εμπειρία του ύπνου δέ χρειάζεται να αποδίνει προσοχή σε ιδιότητες που έχουν σημασία μόνο όταν έχουμε να κάνουμε με την πραγματικότητα. Αν νιώθω λογουχάρη πως κάποιος είναι δειλός, μπορεί να όνειρευτώ πως μετατράπηκε από άνθρωπος σε κοτόπουλο. Η αλλαγή αυτή είναι λογική σύμφωνα

μέ ὅ,τι νιώθω γιά τὸ πρόσωπο αὐτό, καὶ παράλογη μόνο σύμφωνα μέ τὸν προσανατολισμό μου στήν ἐξωτερική πραγματικότητα (σύμφωνα μέ ὅ,τι μπορῶ νά κ á ν ω ρεαλιστικά στό πρόσωπο ἢ μέ τὸ πρόσωπο). Στήν ἐμπειρία τοῦ ὕπνου δέ λείπει ἡ λογική, ἀλλά ἡ ἐμπειρία αὐτή ὑπόκειται σέ διαφορετικούς λογικούς κανόνες πού εἶναι ὀλοκληρωτικά ἔγκυροι σ' αὐτή τήν ἰδιαίτερη κατάσταση ἐμπειρίας.

Ἡ κατάσταση στόν ὕπνο καὶ στόν ξύπνιο εἶναι οἱ δυὸ πόλοι τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Ἡ ξύπνια ζωὴ καταπιάνεται μέ τὴ δράση, ὁ ὕπνος εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὴ δράση. Ὁ ὕπνος καταπιάνεται μέ τὸ ἔργο τῆς αὐτοεμπειρίας. Ὅταν ξυπνᾶμε ἀπὸ τὸν ὕπνο μας κινούμαστε στό βασίλειο τῆς δράσης. Τότε προσανατολιζόμαστε σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ σύστημα καὶ ἡ μνήμη μας λειτουργεῖ μέσα στό σύστημα αὐτό: Θυμόμαστε αὐτὸ πού μποροῦμε νά θυμηθοῦμε μέσα στίς ἔννοιες τοῦ χωροχρόνου. Ὁ κόσμος τοῦ ὕπνου ἔχει ἔξαφανιστεῖ. Τίς ἐμπειρίες τοῦ ὕπνου πού εἶχαμε στόν κόσμο αὐτὸ — τὰ ὄνειρά μας — τίς θυμόμαστε μέ τὴν πιὸ μεγάλη δυσκολία.¹ Ἡ κατάσταση αὐτὴ παρουσιάζεται συμβολικά σέ πολλὰ λαϊκὰ παραμῦθια: Τὴ νύχτα φαντάσματα καὶ πνεύματα καλὰ καὶ κακὰ παρουσιάζονται στό προσκόνιο, ὅταν ὁμῶς φτάσει ἡ χαρραγὴ ἔξαφανίζονται καὶ τίποτα δὲν ἀπομένει ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν ἔντονη ἐμπειρία.

Ἀπὸ τίς σκέψεις αὐτὲς προκύπτουν ὀρισμένα συμπεράσματα σχετικά μέ τὴ φύση τοῦ ἀσυνείδητου:

Δὲν εἶναι οὔτε τὸ μυθικὸ βασίλειο τῆς φυλετικὰ κληρονομημένης ἐμπειρίας τοῦ Γιούνγκ οὔτε ἡ ἔδρα τῶν παράλογων λιμπιντικῶν (γενετήσιων) δυνάμεων τοῦ Φρόυντ. Πρέπει νὰ τὸ συλλάβουμε μέ βάση τὴν ἀρχή: «ὅ,τι σκεφτόμαστε καὶ αἰσθανόμαστε ἐπηρεάζεται ἀπὸ ὅ,τι κάνουμε».

Ἡ συνείδηση εἶναι ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα στήν κατάσταση πού ἀσχολούμαστε μέ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικό-

1. Βλ. τὸ πρόβλημα τῆς λειτουργίας τῆς μνήμης καὶ τῆς σχέσης τοῦ μέ τὴν ὄνειρικὴ δραστηριότητα, τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ δρα Ἔρνεστ Σνάχτελ: «On Memory and Childhood Amnesia», Psychiatry, Φεβρουάριος 1947.

τητα — δηλαδή με τὴ δράση. Τὸ ἀσυνείδητο εἶναι ἡ πνευματικὴ ἐμπειρία σὲ μιὰ κατάσταση ὑπαρξῆς ὅπου ἔχουμε κλείσει τὸ κύκλωμα ἐπικοινωνίας με τὸν ἔξωτερικὸ κόσμον καὶ δὲν ἀσχολούμαστε πιά με τὴ δράση ἀλλὰ με τὴν αὐτοεμπειρία μας. Τὸ ἀσυνείδητο εἶναι μιὰ ἐμπειρία ποὺ συνδέεται με ἕναν εἰδικὸ τρόπο ζωῆς — τὸν τρόπο τῆς μὴ δραστηριότητος. Καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀσυνείδητου προκύπτουν ἀπὸ τὴ φύση αὐτοῦ τοῦ τρόπου ὑπαρξῆς. Οἱ ιδιότητες τῆς συνείδησης, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, καθορίζονται ἀπὸ τὴ φύση τῆς δράσης καὶ ἀπὸ τὴ λειτουργία ἐπιβίωσης στὴν ξύπνια κατάσταση τῆς ὑπαρξῆς.

Τὸ «ἀσυνείδητο» εἶναι ἀσυνείδητο μόνο σὲ σχέση με τὴν «κανονικὴ» κατάσταση δραστηριότητος. Ὅταν μιλάμε γιὰ «ἀσυνείδητο» τὸ μόνο ποὺ λέμε πραγματικὰ εἶναι πὼς μιὰ ἐμπειρία εἶναι ξένη σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πνεύματος ποὺ ὑπάρχει κατὰ τὴν ὥρα ποὺ ἐνεργοῦμε (δροῦμε). Τότε τὸ νιώθουμε σὰν ἕνα φανταστικὸ, ἀπατηλὸ στοιχεῖο ποὺ δύσκολα μποροῦμε νὰ τὸ συλλάβουμε καὶ δύσκολα τὸ κρατᾶμε στὴ μνήμη. Ἀλλὰ ὁ κόσμος τῆς μέρας εἶναι τὸ ἴδιο ἀσυνείδητος στὴν ἐμπειρία τοῦ ὕπνου, ὅπως ὁ κόσμος τῆς νύχτας εἶναι ἀσυνείδητος στὴν ἐμπειρία τοῦ ξύπνιου. Ὁ ὄρος «ἀσυνείδητο» χρησιμοποιεῖται συνήθως ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐμπειρίας τῆς μέρας. Καὶ ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ὑποδηλώσει ὅτι τόσο τὸ συνειδητὸ ὅσο καὶ τὸ ἀσυνείδητο δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ διαφορετικὲς καταστάσεις πνεύματος ποὺ ἀναφέρονται σὲ διαφορετικὲς καταστάσεις ὑπαρξῆς.

Μπορεῖ νὰ προβληθεῖ ἡ ἀντίρρηση ὅτι καὶ στὴν ξύπνια κατάσταση ὑπαρξῆς ἡ νόηση καὶ τὸ αἶσθημα δὲν ὑπόκεινται ὀλοκληρωτικὰ στοὺς περιορισμοὺς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Ὅτι ἡ δημιουργικὴ μας φαντασία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σκεφτόμαστε ἀντικείμενα τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος σὰ νὰ εἶναι παρόντα, καθὼς καὶ μακρινὰ ἀντικείμενα σὰ νὰ εἶναι μπροστὰ στὰ μάτια μας. Ὅτι τὸ αἶσθημα τοῦ ξύπνιου δὲν ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴ φυσικὴ παρουσία τοῦ ἀντικειμένου οὔτε ἀπὸ τὴ συνύπαρξή του στὸ χρόνο. Κατὰ συνέπεια, ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ χωροχρονικοῦ συστήματος δὲ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν

ύπνωτική ύπαρξη σέ αντίδιαστολή μέ τήν ξύπνια ύπαρξη, ἀλλά μέ τή νόηση καί τò αἶσθημα σέ αντίδιαστολή μέ τή δράση. Αὐτή ἡ εὐπρόσδεκτη αντίρρηση μου ἐπιτρέπει νά ξεκαθαρίσω ἓνα οὐσιαστικό σημεῖο στό ἐπιχείρημά μου.

Πρέπει νά κάνουμε ἓνα διαχωρισμό ἀνάμεσα στά περιεχόμενα τῶν νοητικῶν προτοσές καί τῶν λογικῶν κατηγοριῶν πού χρησιμοποιοῦνται στή νόηση. Ἐνῶ ἀληθεύει ὅτι τὰ περιεχόμενα τῶν σκέψεῶν μας στόν ξύπνιο δέν ὑπόκεινται στοὺς περιορισμοὺς τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, οἱ κατηγορίες τῆς λογικῆς νόησης εἶναι οἱ κατηγορίες τῆς χωροχρονικῆς φύσης. Μπορῶ π.χ. νά σκεφτῶ τὸν πατέρα μου καί νά δηλώσω πὼς ἡ στάση του σέ μιὰ ὀρισμένη περίπτωση εἶναι ταυτόσημη μέ τή δική μου. Ἡ διατύπωση αὐτή εἶναι λογικά σωστή. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἂν δηλώσω «εἶμαι ὁ πατέρας μου» ἢ δήλωση εἶναι «παράλογη» γιατί δέν ἔχει συλληφθεῖ σέ ἀναφορὰ μέ τὸ φυσικό κόσμο. Ὡστόσο ἡ πρόταση εἶναι λογική σέ ἓνα καθαρὰ ἐμπειρικό βασίλειο: Ἐκφράζει τὴν ἐμπειρία τῆς ταυτότητας μέ τὸν πατέρα μου. Τὰ λογικά νοητικά προτοσές στήν ξύπνια κατάσταση ὑπόκεινται σέ κατηγορίες πού ἔχουν τίς ρίζες τους σέ μιὰ εἰδική μορφή ύπαρξης — τὴ μορφή στήν ὁποία συνδέουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας μέ τὴν πραγματικότητα μέ βάση τὴ δράση. Στὴν ύπνωτική μου ύπαρξη, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κάθε ἐνδεχόμενης δράσης, χρησιμοποιοῦνται λογικὲς κατηγορίες πού ἀναφέρονται μόνο στήν αὐτοεμπειρία μου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τὸ αἶσθημα. Ὄταν αἰσθάνομαι στόν ξύπνιο μου κάτι πού ἀφορᾷ ἓνα πρόσωπο πού ἔχω νά τὸ δῶ εἴκοσι χρόνια, δέν παύω νά ἔχω τὴν αἴσθηση πὼς τὸ πρόσωπο αὐτὸ δέν εἶναι παρὸν. Ἄν ὀνειρευτῶ αὐτὸ τὸ πρόσωπο, τὸ αἶσθημά μου πραγματεῦεται τὸ πρόσωπο σὰ νά ἦταν παρὸν. Λέγοντας ὅμως «σὰ νά ἦταν παρὸν» εἶναι σὰ νά ἐκφράζω τὸ αἶσθημα μέ λογικὲς ἔννοιες τῆς «ξύπνιας ζωῆς». Στὴν ύπνωτική ύπαρξη δέν ὑπάρχει τὸ «σὰ νά». Τὸ πρόσωπο εἶναι παρὸν.

Στὶς παραπάνω σελίδες ἔγινε ἡ προσπάθεια νά περιγραφοῦν οἱ καταστάσεις ύπνου καί νά συναχθοῦν ἀπὸ τὴν περι-

γραφὴ αὐτὴ ὀρισμένα συμπεράσματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ποιότητα τῆς ὄνειρικῆς δραστηριότητος. Τώρα πρέπει νὰ χωρῆσουμε στὴ μελέτη ἑνὸς εἰδικοῦ στοιχείου ἀνάμεσα εἰς καταστάσεις τοῦ ὕπνου, ποὺ θὰ ἀποδειχτεῖ πὼς ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ὄνειρικῶν διαδικασιῶν. Εἶπαμε ὅτι ἐνῶ κοιμόμαστε δὲν καταπιανόμαστε μὲ τὴν κυριαρχίαν τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος. Δὲν τὴν ἀντιλαμβάνομαστε οὔτε τὴν ἐπηρεάζουμε καὶ οὔτε βρισκόμαστε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητος. Ἄν ἡ ἐπίδρασις ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον εἶναι βασικὰ εὐεργετικὴ, ἡ ἀπουσία αὐτῆς τῆς ἐπίδρασις στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου θὰ τείνει νὰ ὑποβιάσῃ τὴν ἀξίαν τῆς ὄνειρικῆς μας δραστηριότητος, σὲ βαθμὸν ποὺ θὰ εἶναι κατώτερη ἀπὸ τὴν πνευματικὴν μας δραστηριότητα στὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας, ὁπότε εἴμαστε ἐκτεθειμένοι στὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος.

Ἔχουμε ὁμως δίκιον νὰ ὑποθέτουμε ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῆς πραγματικότητος εἶναι ἀποκλειστικὰ εὐεργετικὴ; Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ βλαβερὴ καί, κατὰ συνέπειαν, ἡ ἀπουσία τῆς ἐπίδρασός της νὰ τείνει νὰ προβάλλῃ ἐνὸς προσκῆνιον ιδιότητες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ εἴχαμε ὅταν εἴμαστε ξύπνιοι;

Μιλῶντας γιὰ τὴν πραγματικότητα ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ μᾶς, δὲν ἀναφερόμαστε κατὰ κύριον λόγον ἐντὸς τοῦ κόσμου τῆς φύσεως. Ἡ φύσις αὐτὴ καθαυτὴ δὲν εἶναι οὔτε καλὴ οὔτε κακὴ. Μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ ἢ νὰ εἶναι ἐπικίνδυνη γιὰ μᾶς, καὶ ἡ ἀπουσία τῆς ἀντίληψός μας γι' αὐτὴν μᾶς ἀπαλλάσσει, εἶναι ἀλήθεια, ἀπὸ τὴν προσπάθειαν νὰ τὴν κυριαρχήσουμε ἢ νὰ ὑπερασπιστοῦμε τοὺς ἑαυτοὺς μας ἐναντίαν της. Δὲ μᾶς κάνει ὁμως οὔτε περισσότερον κουτοὺς οὔτε περισσότερον σοφοὺς, καλύτερους ἢ χειρότερους. Εἶναι ὁλότελα διαφορετικὴ μὲ τὸ φτιαγμένον ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον κόσμον ποὺ μᾶς περιβάλλει, μὲ τὸν πολιτισμὸν ὅπου ζοῦμε. Ἡ ἐπίδρασις της ἀπάνω μας εἶναι ὁλότελα διφορούμενη, μολονότι ἔχουμε τὴν τάσιν νὰ ὑ-

ποθέτουμε ὅτι ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἀποβαίνει ὀλοκληρωτικὰ πρὸς τὸ καλὸ μας.

Πραγματικὰ ἔχουμε συντριπτικὰς μαρτυρίες γιὰ τὸ ὅτι οἱ πολιτιστικὰς ἐπιδράσεις μᾶς εἶναι εὐεργετικὰς. Αὐτὸ πού μᾶς διαφορίζει ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ζώων εἶναι ἡ ἱκανότητά μας νὰ δημιουργοῦμε πολιτισμό. Αὐτὸ πού διαφορίζει τὰ ἀνώτερα ἀπὸ τὰ κατώτερα στάδια τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης εἶναι ἡ ποικιλία πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου. Τὸ πιὸ θεμελιακὸ στοιχεῖο πολιτισμοῦ, ἡ γλῶσσα, ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν γιὰ κάθε ἀνθρώπινον ἐπίτευγμα. Ὁ ἀνθρώπος πολὺ σωστὰ ἔχει ἀποκληθεῖ ζῶον πού φτιάχνει σύμβολα, γιὰτὶ χωρὶς τὴν ἱκανότητα τοῦ λόγου δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομαστοῦμε ἀνθρώποι. Ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλη ἀνθρώπινη λειτουργία ἐξαρτιέται καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἐπαφὴν μᾶς μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Μαθαίνουμε νὰ σκεφτόμαστε παρατηρώντας τοὺς ἄλλους καὶ διδασκόμενοι ἀπ' αὐτούς. Ἀναπτύσσουμε τὶς συναισθηματικὰς, πνευματικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς μας ἱκανότητες κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν συσσωρευμένην γνῶσιν καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ ἐπιτεύγματα πού ἔχει δημιουργήσει ἡ κοινω- νία. Μαθαίνουμε νὰ ἀγαπᾶμε καὶ νὰ νοιαζόμεσθα γιὰ τοὺς ἄλλους ὅταν ἐρχόμεσθα σὲ ἐπαφὴν μαζί τους, καὶ μαθαίνουμε νὰ κάμπτομε τὶς παρορμήσεις ἐχθρότητος καὶ ἐγωισμοῦ μὲ τὴν ἀγάπην γιὰ τοὺς ἄλλους ἢ τὸ λιγότερον μὲ τὸ νὰ τοὺς φοβόμεσθα.

Ὡστε λοιπὸν ἡ δημιουργημένη ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον ἐξωτερικὴ πραγματικότητα δὲν ἀποτελεῖ τὸν πιὸ σημαντικὸν παράγοντα γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν ὅ,τι καλύτερον ὑπάρχει μέσα μας, καὶ δὲ θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὅταν στερηθοῦμε τὴν ἐπαφὴν μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ὀπισθοδρομοῦμε προσωρινὰ σὲ μιὰ πρωτόγονη ζωώδη, χωρὶς λογικὴν κατάστασιν πνεύματος; Σχετικὰ μὲ μιὰ τέτοια ὑπόθεσιν μπορούμε νὰ ποῦμε πολλά, καὶ ἡ ἀποψὴ πὼς μιὰ τέτοια ὀπισθοδρόμησις ἀποτελεῖ τὸ οὐσιαστικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς κατάστασιν ὕπνου, καὶ κατὰ συνέπειαν τῆς ὀνειρικῆς δραστηριότητος, ὑποστηρίχθη ἀπὸ πολλοὺς μελετητὰς τοῦ ὄνειρου, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς τὸν Φρόνυτον. Ἀπὸ τὴν ἀποψὴ αὐτὴν θὰ πρέπει τὰ ὄνειρα νὰ

είναι εκφράσεις τῶν παράλογων, πρωτόγονων ἐπιθυμιῶν πού ὑπάρχουν μέσα μας, καί τὸ ὅτι ξεχνᾶμε τὰ ὄνειρά μας τόσο εὐκόλα ἐξηγεῖται πολὺ καλά ἀπὸ τὸ ὅτι νιώθουμε ντροπὴ γιὰ τὶς παράλογες αὐτὲς καὶ ἐγκληματικὲς παρορμήσεις πού ἐκφράζουμε ὅταν δὲ βρισκόμαστε κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς κοινωνίας. Ἀναμφισβήτητα ἢ ἐρμηνεῖα αὐτῆ τῶν ὄνειρων εἶναι ἀληθινὴ καὶ θὰ πρέπει τώρα νὰ ξαναγυρίσουμε σ' αὐτὴν καὶ νὰ δώσουμε μερικὰ παραδείγματα. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι κατὰ πόσο εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀληθινὴ ἢ κατὰ πόσο θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε στὴν ἐπίδραση τῶν ἀρνητικῶν στοιχείων τῆς κοινωνίας τὸ παράδοξο γεγονός ὅτι στὰ ὄνειρά μας ὄχι μόνο εἴμαστε λιγότερο λογικοὶ καὶ λιγότερο εὐπρεπεῖς, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἴμαστε περισσότερο ἔξυπνοί, περισσότερο συνετοί, καὶ εἴμαστε σὲ θέση νὰ κρίνουμε καλύτερα ὅταν κοιμόμαστε παρὰ ὅταν εἴμαστε ξύπνιοι.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ κουλτούρα δὲν ἔχει μόνο εὐεργετικὴ ἀλλὰ καὶ καταστροφικὴ ἐπίδραση στὶς πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς λειτουργίες μας. Τὰ ἀνθρώπινα ὄντα βρίσκονται σὲ ἀλληλεξάρτηση μεταξύ τους, ἔχουν τὸ ἕνα τὴν ἀνάγκη τοῦ ἄλλου. Ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία ὡς σήμερα ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ ἕνα γεγονός: ἡ ὑλικὴ παραγωγὴ δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὶς εὐλογες ἀνάγκες ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Τὸ τραπέζι εἶχε στρωθεῖ μόνο γιὰ λίγους, ἐνῶ ἤθελαν καὶ οἱ πολλοὶ νὰ κάτσουν καὶ νὰ φᾶνε. Οἱ ἰσχυρότεροι προσπάθησαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὶς θέσεις γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς τους, πράγμα πού σήμαινε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐμποδίσουν τοὺς ἄλλους νὰ ἀποκτήσουν θέση. Ἄν ἀγαποῦσαν τοὺς ἀδερφοὺς τους ὅσο ὑποθέτει ὁ Βούδας ἢ οἱ προφῆτες ἢ ὁ Ἰησοῦς, δὲ θὰ κάθονταν νὰ φᾶνε κρέας καὶ νὰ πιοῦνε κρασί χωρὶς αὐτοὺς ἀλλὰ θὰ μοιράζονταν τὸ ψωμί τους μαζί τους. Καθὼς ὅμως ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ ὑψηλότερο καὶ τὸ πιὸ δύσκολο ἐπίτευγμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δὲν ἀποτελεῖ κηλίδα γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ ὅτι ἐκεῖνοι πού μποροῦσαν νὰ κάτσουν στὸ τραπέζι καὶ

να ἀπολαύσουν τὰ καλὰ πράγματα τῆς ζωῆς δὲν ἐπιθυμοῦσαν να τὰ μοιράζονται μὲ ἄλλους, καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ κυριαρχήσουν μὲ τὴ δύναμη πάνω σὲ κείνους ποὺ ἀπειλοῦσαν τὰ συμφέροντά τους. Ἡ δύναμη αὐτὴ ἦταν συχνὰ ἡ δύναμη τοῦ κατακτητῆ, ἡ φυσικὴ δύναμη ποὺ ὑποχρέωνε τὴν πλειοψηφία νὰ ἱκανοποιηθεῖ μὲ τὴ μοίρα ποὺ εἶχε. Ἀλλὰ ἡ φυσικὴ δύναμη δὲν ἦταν πάντα διαθέσιμη ἢ δὲν ὑπῆρχε στὴν ποσότητα ποὺ χρειαζόταν. Ἐπρεπε νὰ ἀποκτήσεις τὴ δύναμη πάνω στὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων γιὰ νὰ τοὺς κάνεις νὰ ἀποφεύγουν νὰ χρησιμοποιοῦν τίς γροθιές τους. Ὁ ἔλεγχος αὐτὸς πάνω στὸ πνεῦμα καὶ στὸ αἶσθημα ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴ διατήρηση τῶν προνομίων τῶν λίγων. Ὡστόσο στὴ διαδικασία αὐτὴ τὰ πνεύματα τῶν λίγων παραμορφώνονταν ὅπως καὶ τὰ πνεύματα τῶν πολλῶν. Ὁ δεσμοφύλακας ἑνὸς φυλακισμένου γίνεται σχεδὸν κι αὐτὸς φυλακισμένος ὅπως κι ὁ ἄλλος. Ἡ «ἐλίτ», οἱ ἐκλεκτοὶ ποὺ πρέπει νὰ ἀσκοῦν ἔλεγχο πάνω σὲ κείνους ποὺ δὲν εἶναι «ἐκλεκτοί», καταντοῦν δέσμοι τῶν δικῶν τους περιοριστικῶν τάσεων. Ἔτσι τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα κυβερνῶντων καὶ κυβερνῶμενων ἀποκλίνει ἀπὸ τὸν οὐσιαστικὸ ἀνθρώπινο σκοπὸ του, ποὺ εἶναι νὰ αἰσθάνεται καὶ νὰ σκέφτεται ἀνθρώπινα, νὰ χρησιμοποιεῖ καὶ νὰ ἀναπτύσσει τίς δυνάμεις τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἀγάπης ποὺ εἶναι σύμφυτες στὸν ἄνθρωπο καὶ ποὺ χωρὶς τὴν πλήρη ἀνάπτυξή τους εἶναι ἀκρωτηριασμένος. Στὴ διαδικασία αὐτὴ τῆς παραίτησης καὶ τῆς παραμόρφωσης διαστρεβλώνεται ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ σκοποὶ ποὺ βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ συμφέροντα τοῦ πραγματικῶ ἀνθρώπινου ἐγὼ κατακοῦν τὴν προτεραιότητα. Οἱ δυνάμεις τῆς ἀγάπης φτωχαίνουν καὶ ὁ ἄνθρωπος φτάνει νὰ ἐπιθυμῇ νὰ ἀποκτήσει ἐξουσία πάνω στοὺς ἄλλους. Ἡ ἐσωτερικὴ του ἀσφάλεια χαλαρώνει καὶ ἐπιζητεῖ νὰ τὴν ἀντισταθμίσει μὲ φλογερὲς ἐπιθυμίες γιὰ φήμη καὶ γόητρο. Χάνει τὴν αἴσθηση τῆς ἀκεραιότητος καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ ὑποχρεώνεται νὰ μετατρέφει τὸν ἑαυτό του σὲ ἐμπόρευμα, ποὺ ἐξασφαλίζει τὸν αὐτοσεβασμὸ του ἀπὸ τὴ δυνατότητα ποὺ ἔχει νὰ πουληθεῖ, ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία του. Ὁ-

λα αὐτὰ συντείνουν στοῦ ὅτι μαθαίνουμε ὄχι μόνο αὐτὸ πὺν εἶναι ἀληθινό, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ πὺν εἶναι ψεῦτικο. Αὐτὸ πὺν ἀκοῦμε δὲν εἶναι μόνο τὸ καλό, ἀλλὰ θρῑσκόμεστε συνέχεια κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἰδεῶν καταστροφικῶν γιὰ τὴ ζωὴ.

Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ μιὰ πρωτόγονη φυλὴ ὅπου οἱ αὐστηροὶ νόμοι καὶ τὰ ἔθῑμα ἐπιδροῦν πάνω στοῦ πνεῦμα, ἀλλὰ ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ σύγχρονη κοινωνία μὲ τὴν ὑποτιθέμενη ἐλευθερία τῆς ἀπὸ τὸ αὐστηρὸ τυπολογικό. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἡ διάδοση τῆς παιδείας καὶ τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἔχει κάνει ποικιλότροπα ἀποτελεσματικὴ τὴν ἐπίδραση τῶν πολιτιστικῶν στερεοτύπων, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσῃ ἑνὸς μικροῦ ἔξαιρετικὰ περιορισμένου φυλετικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος εἶναι ἐκτεθειμένος σὲ ἕνα σχεδὸν ἀκατάπανστο «θόρυβο», τὸ θόρυβο τοῦ ραδιοφώνου, τῆς τηλεόρασης, τῶν τίτλων τῶν ἐφημερίδων, τῆς διαφήμισης, τοῦ κινηματογράφου. Στὸ μεγαλύτερο μέρος του ὁ θόρυβος αὐτὸς δὲ διαφωτίζει τὰ πνεύματά μας ἀλλὰ τὰ ἀποθλακώνει. Εἴμαστε ἐκτεθειμένοι στὰ αἰτιολογικὰ ψέματα πὺν μᾶς παρουσιάζονται σὰν ἀλήθειες, στὶς καθαρὲς ἀνοησίες πὺν παρουσιάζονται σὰν κοινὴ αἴσθησῃ ἢ σὰν τὴν ὑψηλότερη σοφία τοῦ ἐξειδικευμένου, στὴν ἀνειλικρίνεια, στὴν πνευματικὴ μαλθακότητα, ἢ στὴν ἀτιμία πὺν μιλάει στοῦ ὄνομα τῆς «τιμῆς» ἢ τοῦ «ρεαλισμοῦ», ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσῃ. Νιώθουμε νὰ εἴμαστε ἀνώτεροι ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τῶν παλιότερων γενιῶν καὶ τῶν λεγόμενων πρωτόγονων πολιτισμῶν, καὶ βομβαρδιζόμεστε συνέχεια ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς εἶδος τῶν προληπτικῶν πεποιθήσεων πὺν μᾶς ἐπιβάλλονται σὰν οἱ πιὸ πρόσφατες ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις. Εἶναι λοιπὸν ἐκπληκτικὸ τὸ ὅτι τὸ νὰ εἶσαι ξύπνιος δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ εὐλογία ἀλλὰ καὶ κατάρρα; Εἶναι ἐκπληκτικὸ τὸ ὅτι σὲ μιὰ κατάσταση ὕπνου, ὅταν θρῑσκόμεστε μόνοι μὲ τοὺς ἑαυτοὺς μας, ὅταν μποροῦμε νὰ κοιτάξουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας χωρὶς νὰ μᾶς ἐνοχλεῖ ὁ θόρυβος καὶ ἡ ἀνοησία πὺν μᾶς περιβάλλει τὴν ἡμέρα, εἴμαστε σὲ πολὺ καλύτερη θέσῃ νὰ αἰσθανθοῦμε καὶ νὰ σκεφτοῦμε μὲ τὰ πιὸ ἀληθινὰ καὶ τὰ πιὸ πολύτιμα αἰσθήματα καὶ σκέψεις μας;

Νά λοιπόν ποιό είναι τὸ συμπέρασμα πὸν καταλήγουμε: ἡ κατάσταση τοῦ ὕπνου ἔχει μιὰ διπλὴ ἀποστολή. Στὴν κατάσταση αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ἐπαφῆς μὲ τὸν πολιτισμὸ συμβάλει σιὸ νὰ ἐμφανίζεται καὶ τὸ καλύτερο καὶ τὸ χειρότερο πὸν ὑπάρχει μέσα μας. Κατὰ συνέπεια ὅταν ὄνειρευόμαστε μπορεῖ νὰ εἴμαστε λιγότερο ἔξυπνοι, λιγότερο σοφοὶ καὶ λιγότερο εὐπρεπεῖς, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἴμαστε ἐπίσης καὶ καλύτεροι, σοφότεροι ἀπ' ὅ,τι στὸν ξύπνιο μας.

Φτάνοντας σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο προβάλλει τὸ δύσκολο πρόβλημα: πῶς μπορούμε νὰ ξέρουμε ἂν ἓνα ὄνειρο πρόκειται νὰ ἐξηγηθεῖ σὰ μιὰ ἔκφραση τοῦ καλύτερου ἢ τοῦ χειρότερου πὸν ὑπάρχει μέσα μας; Ὑπάρχει καμιὰ ἀρχὴ πὸν μπορεῖ νὰ μᾶς καθοδηγήσει στὸν τομέα αὐτό;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουμε τὸ κάπως γενικὸ ἐπίπεδο τῆς συζήτησής μας καὶ νὰ προσπαθήσουμε νὰ κάνουμε μιὰ πιὸ βαθιὰ ἔρευνα ἐξετάζοντας διάφορα συγκεκριμένα παραδείγματα ὄνείρων.

Τὸ ἀκόλουθο ὄνειρο τὸ εἶδε κάποιος πὸν συνάντησε ἓνα «πολὺ σπουδαῖο πρόσωπο» μιὰ μέρα πρὶν δεῖ τὸ ὄνειρο. Τὸ πρόσωπο αὐτὸ φημιζόταν πῶς ἦταν σοφὸ καὶ ἀγαθό, καὶ ὁ ὄνειρευτὴς εἶχε πάει νὰ τὸ δεῖ ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ ὅσα ἔλεγαν ὅλοι γιὰ τὸν ἄνθρωπο αὐτό. Ἐφυγε ὕστερα ἀπὸ μιὰ ὥρα πάνω κάτω μὲ τὸ αἶσθημα πῶς εἶχε συναντήσει ἓνα μεγάλο καὶ καλὸ ἄνθρωπο.

Βλέπω τὸν κύριο X [τὸ πολὺ σπουδαῖο πρόσωπο]. Τὸ πρόσωπό του φαίνεται ὀλότελα διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι φαινόταν χτές. Βλέπω ἓνα αἰμοθόρο στόμα καὶ ἓνα σκληρὸ πρόσωπο. Λέει σὲ κάποιον γελώντας πῶς μόλις κατάφερε νὰ ξεγελάσει μιὰ φτωχὴ χήρα καὶ νὰ τῆς πάρει τὰ τελευταῖα λίγα χρήματα πὸν τῆς εἶχαν ἀπομείνει. Νιώθω νὰ μὲ πνίγει ἡ ἀηδία.

Ὅταν τοῦ ζήτησα νὰ μοῦ πεῖ τί ἀκριβῶς τοῦ συνέβη μ' αὐτὸ τὸ ὄνειρο, ὁ ὄνειρευτὴς παρατήρησε ὅτι μπορούσε νὰ θυμηθεῖ πῶς τὸν κατέλαβε ἓνα φευγαλέο αἶσθημα ἀπογοήτευ-

σης όταν μπήκε στο δωμάτιο του κυρίου X και ξριξε την πρώτη ματιά στο πρόσωπό του. Όσοσο το αίσθημα αυτό εξαφανίστηκε μόλις ο X άρχισε μια εχάριστη και φιλική συζήτηση.

Πώς πρέπει να εξηγήσουμε αυτό το όνειρο; Είναι πιθανό να φθονεί ο όνειρευτής τη φήμη του κυρίου X και γιαυτό τον απέχθάνεται; Στην περίπτωση αυτή το όνειρο θα πρέπει να είναι ή έκφραση του παράλογου μίσους που τρέφει ο όνειρευτής χωρίς να το έχει όνειρευτεί. Άλλα στην περίπτωση που αναφέρω εδώ τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Στις κατοπινές συναντήσεις, αφού ο όνειρευτής απέκτησε την επίγνωση της ύποψίας του με το μέσο των όνειρων του, παρατήρησε τον X προσεκτικά και ανακάλυψε ότι στον άνθρωπο αυτό υπήρχε ένα στοιχείο αναλγησίας που το είχε δει για πρώτη φορά στο όνειρό του. Η έντύπωσή του αυτή επιβεβαιώθηκε από τους λίγους εκείνους που τόλμησαν να άμφισβητήσουν τη γνώμη της πλειονότητας σχετικά με τον X, που τον παρουσίαζε σαν αγαθό άνθρωπο. Επιβεβαιώθηκε ακόμα από μερικά περιστατικά της ζωής του X που δέν ήταν βέβαια καθόλου τόσο ώμα όπως στο όνειρό του, αλλά που όπωσδήποτε εκφράζανε ένα παρόμοιο πνεύμα.

Αυτό που διαπιστώνουμε λοιπόν είναι πως ή διορατικότητα του όνειρευτή σχετικά με το χαρακτήρα του X ήταν όξύτερη στον ύπνο του παρά στον ξύπνιο του. Ο «θόρυβος» της κοινής γνώμης, που επέμενε πως ο X ήταν ένας θαυμάσιος άνθρωπος, τον έμπόδιζε να άντιληφθεί το κριτικό του αίσθημα σχετικά με τον X όταν τον είδε. Και μόνο άργότερα, αφού είδε αυτό το όνειρο, μπόρεσε να θυμηθεί το δεύτερο δισταγμό δυσπιστίας και άμφιβολίας που είχε νιώσει. Στο όνειρό του, σε μια κατάσταση που προστατευόταν από αυτό το «θόρυβο» και σε μια θέση που βρισκόταν μόνος με τον έαυτό του, τις έντυπώσεις και τα αισθήματά του, μμπορούσε να κάνει μία κρίση που ήταν πιο άκριβής και άληθινή από την κρίση που έκανε στον ξύπνιο του.

Σ' αυτό, καθώς και σε κάθε άλλο όνειρο, είναι δυνατό να άποφασιστεί κατά πόσο το όνειρο εκφράζει παράλογο πάθος

ἢ λογικὴ μόνον στὴν περίπτωση πού θὰ λάβουμε ὑπόψη μας τὸ πρόσωπο τοῦ ὄνειρευτῆ, τὴν κατάσταση πού βρισκόταν ὅταν ἔπεσε νὰ κοιμηθεῖ, καθὼς καὶ κάθε ἄλλο στοιχεῖο σχετικὸ μὲ τὴν πραγματικὴ ἄποψη τῆς κατάστασης πού ὄνειρεύτηκε. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἔρμηνεία μας ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ παραγόντων. Ὁ ὄνειρευτὴς μπορούσε νὰ θυμηθεῖ τὴν ἀρχικὴ ἐπιπόλαιη ἐντύπωση ἀπαρέσκειας. Δὲν εἶχε κανένα λόγο νὰ μισεῖ καὶ δὲν ἔτρεφε κανένα ἐχθρικὸ αἶσθημα ἐναντία στὸν Χ. Οἱ πληροφορίες σχετικά μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Χ καὶ οἱ κατοπινὲς παρατηρήσεις ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἐντύπωση πού εἶχε σχηματίσει ὁ ὄνειρευτὴς στὸν ὕπνο του. Ἄν ἔλειπαν αὐτοὶ οἱ παράγοντες, ἡ ἔρμηνεία μας θὰ ἦταν διαφορετικὴ. Λογυχάρη, ἂν εἶχε τὴν τάση νὰ φθονεῖ τοὺς διάσημους ἀνθρώπους, ἂν δὲν μπορούσε νὰ βρεῖ κάποια ἐνδειξη γιὰ τὴν ὄνειρικὴ κρίση σχετικά μὲ τὸν Χ, ἂν δὲν μπορούσε νὰ θυμηθεῖ τὸ αἶσθημα ἀπαρέσκειας πού ἔνωσε ὅταν τὸν πρωτοεῖδε, τότε φυσικὰ θὰ τείναμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς τὸ ὄνειρο αὐτὸ δὲν ἦταν ἔκφραση διορατικότητας ἀλλὰ παράλογου μίσους.

Ἡ διορατικότητα συνδέεται πολὺ στενὰ μὲ τὴν πρόβλεψη. Προβλέπω σημαίνει συνάγω τὴ μελλοντικὴ πορεία τῶν γεγονότων ἀπὸ τὴ διεύθυνση καὶ τὴν ἔνταση τῶν δυνάμεων πού βλέπω νὰ βρίσκονται σὲ ἐνέργεια στὸ παρόν. Κάθε τέλεια γνώση, ὄχι ἐπιφανειακὴ ἀλλὰ τῶν δυνάμεων πού ἐνεργοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, θὰ μᾶς ὀδηγήσει νὰ κάνουμε προβλέψεις, καὶ κάθε ἀξιόλογη πρόβλεψη πρέπει νὰ βασίζεται πάνω σὲ μιὰ τέτοια γνώση. Δὲν πρέπει καθόλου νὰ ἀποροῦμε πού συχνὰ προλέγουμε ἐξελίξεις καὶ περιστατικὰ πού πηγάζουν ἀργότερα ἀπὸ τὰ γεγονότα. Ὅλοτελα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ θέμα τῆς τηλεπάθειας, πολλὰ ὄνειρα στὰ ὁποῖα ὁ ὄνειρευτὴς προβλέπει μελλοντικὰ περιστατικὰ ἐντάσσονται στὴν κατηγορίαν τῶν λογικῶν προβλέψεων ὅπως τὶς καθορίσαμε παραπάνω. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα ὄνειρα πρόβλεψης εἶναι τὸ ὄνειρο τοῦ Ἰωσήφ.

Ἐνυπνιασθεῖς δὲ ὁ Ἰωσήφ ἐνύπνιον, διηγήθη αὐτὸ εἰς

τοὺς ἀδελφούς αὐτοῦ· καὶ ἐμίσησαν αὐτὸν ἔτι μᾶλλον. Καὶ εἶπε πρὸς αὐτούς, Ἐκούσατε παρακαλῶ, τὸ ἐνύπνιον τοῦτο τὸ ὁποῖον ἐνυπνιάσθη· Ἰδοὺ, ἡμεῖς ἐδένομεν δεμάτια ἐν μέσῳ τῆς πεδιάδος· καὶ ἰδοὺ, ἐσηκώθη τὸ ἰδικόν μου δεμάτιον, καὶ ἐστάθη ὄρθιον· καὶ ἰδοὺ, τὰ ἰδικά σας δεμάτια περιστραφέντα, προσεκύνησαν τὸ ἰδικόν μου δεμάτιον.

Εἶπον δὲ πρὸς αὐτὸν οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ. Βασιλεὺς θέλεις γείνει ἐφ' ἡμᾶς; ἢ κύριος θέλεις γείνει εἰς ἡμᾶς; Καὶ ἐμίσησαν αὐτὸν ἔτι μᾶλλον διὰ τὰ ἐνύπνια αὐτοῦ, καὶ διὰ τοὺς λόγους αὐτοῦ.

Ἐνυπνιάσθη δὲ καὶ ἄλλο ἐνύπνιον, καὶ διηγήθη αὐτὸ πρὸς τοὺς ἀδελφούς αὐτοῦ· καὶ εἶπεν, Ἰδοὺ, ἐνυπνιάσθη ἄλλο ἐνύπνιον· καὶ ἰδοὺ, ὁ ἥλιος, καὶ ἡ σελήνη, καὶ ἔνδεκα ἀστέρες μὲ προσεκύνουν.

Καὶ διηγήθη αὐτὸ πρὸς τὸν πατέρα αὐτοῦ, καὶ πρὸς τοὺς ἀδελφούς αὐτοῦ· καὶ ἐπέπληξεν αὐτὸν ὁ πατὴρ αὐτοῦ, καὶ εἶπε πρὸς αὐτόν, Τί εἶναι τὸ ἐνύπνιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐνυπνιάσθης; Ἄραγε θέλομεν ἐλθεῖ, ἐγὼ καὶ ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοὶ σου, διὰ νὰ σὲ προσκυνήσωμεν ἕως ἐδάφους; Καὶ ἐφθόνησαν αὐτὸν οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ· ὁ δὲ πατὴρ αὐτοῦ ἐφύλαττε τὸν λόγον.

(Εἶδε ἓνα ὄνειρο ὁ Ἰωσήφ καὶ τὸ εἶπε στοὺς ἀδελφούς του. Καὶ αὐτοὶ τὸν ἐμίσησαν ἀκόμη περισσότερο. Κι αὐτὸς τοὺς εἶπε: Σᾶς παρακαλῶ, ἀκοῦστε τὸ ὄνειρο ποὺ εἶδα. Βλέπω νὰ δένουμε δεμάτια στὴν πεδιάδα, καὶ νὰ, σηκώνεται τὸ δεμάτι τὸ δικό μου καὶ στάθηκε ὄρθιο. Καὶ νὰ, τὰ δικά σας δεμάτια γύρισαν καὶ προσκύνησαν τὸ δικό μου.

Καὶ τοῦ εἶπαν οἱ ἀδελφοὶ του, Βασιλιάς θέλεις νὰ γίνεις σὲ μᾶς; ἢ θέλεις νὰ γίνεις ἀφέντης μας; Καὶ τὸν μίσησαν ἀκόμα περισσότερο γιὰ τὰ ὄνειρά του καὶ τὰ λόγια του.

Ὁ Ἰωσήφ εἶδε καὶ ἄλλο ὄνειρο καὶ τὸ διηγήθηκε στοὺς ἀδελφούς του. Καὶ τοὺς εἶπε: Νά, εἶδα καὶ ἄλλο

ὄνειρο. Εἶδα νὰ μὲ προσκυνοῦν ὁ ἥλιος καὶ τὸ φεγγάρι καὶ ἔντεκα ἄστρα.

Καὶ τὸ διηγήθηκε στὸν πατέρα του καὶ τοὺς ἀδερφούς του. Καὶ ὁ πατέρας του τὸν ἐπέπληξε, λέγοντάς του: Τί ὄνειρο εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶδες; Σάμπως θὰ ρηθῶμε ἐγὼ καὶ ἡ μητέρα σου καὶ οἱ ἀδερφοί σου νὰ σέ προσκυνήσουμε ὡς τὴ γῆς; Καὶ τὸν ἐφθόνησαν οἱ ἀδερφοί του καὶ ὁ πατέρας του κρατοῦσε στὸ νοῦ του τὸ λόγο).

Ἡ ἔκθεση αὐτὴ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη μᾶς δείχνει μιὰ κατάσταση ὅπου τὰ ὄνειρα συνέχιζαν νὰ ἐξηγοῦνται ἀπὸ τοὺς «κοινούς ἀνθρώπους», καὶ δὲ χρειαζόταν ἀκόμα ἡ βοήθεια ἑνὸς εἰδικοῦ ὄνειροκρίτη γιὰ τὴν ἐξήγηση ἑνὸς συγκριτικὰ ἀπλοῦ ὄνειρου. (Τὸ ὅτι γιὰ τὴν κατανόηση ἑνὸς πιὸ δύσκολου ὄνειρου χρειαζόταν εἰδικὸς φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τῶν ὄνειρων τοῦ Φαραώ. Ὅταν οἱ ὄνειροκρίτες τῆς αὐλῆς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐξηγήσουν τὰ ὄνειρά του, ὁ Φαραώ καλοῦσε τὸν Ἰωσήφ.) Οἱ ἀδερφοί τοῦ Ἰωσήφ κατάλαβαν ἀμέσως ὅτι τὸ ὄνειρο ἦταν ἔκφραση τῆς φαντασίας τοῦ Ἰωσήφ πὼς μιὰ μέρα θὰ γινόταν ἀνώτερος ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ ἀπὸ τὰ ἀδέρφια του, καὶ ὅτι θὰ στέκονταν μὲ δέος μπροστά του. Ἀναμφισβήτητα τὸ ὄνειρο αὐτὸ ἐκφράζει τὴ φιλοδοξία τοῦ Ἰωσήφ, χωρὶς τὴν ὁποία προφανῶς δὲ θὰ ἔφτανε στὴν ὑψηλὴ θέση ποὺ ἔφτασε. Ἦρθαν ὅμως ἔτσι τὰ πράγματα, ποὺ τὸ ὄνειρο αὐτὸ βγῆκε ἀληθινό, δηλαδὴ δὲν ἀποτελοῦσε μόνο τὴν ἔκφραση τῆς παράλογης φιλοδοξίας, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ μιὰ πρόβλεψη γεγονότων ποὺ πραγματικὰ συνέβησαν. Πῶς μπόρεσε ὁ Ἰωσήφ νὰ κάνει μιὰ τέτοια πρόβλεψη; Ἡ ἱστορία τῆς ζωῆς του στὴ βιβλικὴ ἀφήγηση δείχνει πὼς δὲν ἦταν μόνο φιλόδοξος, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος προικισμένος μὲ ἀσυνήθιστα χαρίσματα. Στὸ ὄνειρό του ἔχει πολὺ καλύτερη ἐπίγνωση τῶν ἐξαιρετικῶν χαρισμάτων του ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση ποὺ ἔχει στὸν ξύπνιο του, ὅπου τοῦ κάνει μεγάλη ἐντύπωση τὸ ὅτι ἦταν ὁ νεότερος καὶ ἀσθενέστερος ἀπ' ὅλους τοὺς ἀδερφούς του. Τὸ ὄνειρό του εἶναι ἓνα μίγμα τῆς

φλογερής φιλοδοξίας του και μιᾶς ἐνόρασης σχετικά με τὰ χαρίσματα του, χωρίς τὰ ὁποῖα τὸ ὄνειρο αὐτὸ δὲ θὰ ἔβγαί-
νε ἀληθινό.

1 Μιὰ πρόβλεψη διαφορετικοῦ εἴδους συμβαίνει στὸ ἀκό-
λουθο ὄνειρο:

Βλέπω τὸν Β νὰ κάθεται στὸ κοινὸ μας γραφεῖο. Ξε-
φυλλίζει τὰ βιβλία καὶ ἀλλάζει ἀριθμούς πού βρίσκον-
ται σ' αὐτὰ γιὰ νὰ καλύψει τὸ ὅτι ἔχει τσεπώσει μεγά-
λα ποσὰ χρημάτων.

Ὁ Α ξυπνάει καί, συνηθισμένος νὰ ἀποδίνει κάποια προσο-
χή στὰ ὄνειρά του, ἀνησυχεῖ. Ἔχει τὴν πεποίθηση πὼς τὰ
ὄνειρα εἶναι πάντα ἡ ἔκφραση τῶν παράλογων ἐπιθυμιῶν
μας, καὶ λέει στὸν ἑαυτό του πὼς αὐτὸ τὸ ὄνειρο ἀποτελεῖ μιὰ
ἔκφραση τῆς δικῆς του ἐχθρότητας καὶ ἀνταγωνιστικότητας
μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ ἐχθρότητα καὶ ἡ
καχυποψία τὸν ὀδήγησαν νὰ φανταστεῖ πὼς ὁ Β εἶναι κλέ-
φτης. Ἀφοῦ ἐρμήνευσε τὸ ὄνειρό του μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο,
προσπαθεῖ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τοῦτες τὶς παράλογες ὑποψίες.
Ἔσπερα ἀπὸ καιρὸ, ἀφοῦ ἔκανε τὸ συνεταιρισμὸ μὲ τὸν Β,
συνέβησαν διάφορα περιστατικὰ πού ξύπνησαν καὶ πάλι τὶς
ὑποψίες τοῦ Α. Φέρνοντας ὁμῶς καὶ πάλι στὸ νοῦ του τὸ ὄ-
νειρό του καὶ τὴν ἐρμηνεία πού τοῦ ἔδωσε, ἔχει τὴν πεποί-
θηση πὼς καὶ πάλι βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση παρά-
λογων ὑποψιῶν καὶ αἰσθημάτων ἐχθρότητας, καὶ ἀποφασί-
ζει νὰ μὴ δίνει πιά προσοχή στὶς περιπτώσεις αὐτὲς πού τὸν
ἔχουν κάνει φιλόπομπο. Ὡστόσο ὕστερα ἀπὸ ἕνα χρόνον ἀνα-
καλύπτει ὅτι ὁ Β ἔχει τσεπώσει σημαντικὰ χρηματικὰ ποσὰ,
καλύπτοντας τὴν κλεψιά του μὲ ψεύτικες ἔγγραφες στὰ βι-
βλία. Τὸ ὄνειρό του εἶχε βγεῖ σχεδὸν στὴν κυριολεξία ἀλη-
θινό.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ συνειρμοῦ τοῦ Α ἔδειξε ὅτι τὸ ὄνειρό του
ἐξέφραζε μιὰ ἐνόραση σχετικά μὲ τὸν Β, πού τὴν εἶχε ἀπο-
κτήσει τὴν πρώτη στιγμή πού τὸν συνάντησε ἀλλὰ πού δὲν
μποροῦσε νὰ τὴ συλλάβει ὁ νοῦς του ὅταν ἦταν σὲ ξύπνια

κατάσταση. Οί πολλές και πολυσύνθετες παρατηρήσεις πού κάνουμε συνήθως για τὰ ἄλλα πρόσωπα σ' ἓνα κλάσμα τοῦ δευτερολέπτου, χωρὶς νὰ ἀντιλαμβανόμαστε τὰ νοητικὰ πρὸς τὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα περνᾶμε, ἔκαναν τὸν Α νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ὁ Β δὲν ἦταν τίμιος. Καθὼς ὅμως δὲν ὑπῆρχε «ἀπόδειξη» γιὰ τὴν ἀποψή του αὐτὴ καὶ καθὼς ἢ συμπεριφορὰ τοῦ Β ἔκανε πολὺ δύσκολο στὴ συνειδητὴ σκέψη τοῦ Α νὰ πιστέψει ὅτι ὁ Β δὲν ἦταν τίμιος, εἶχε ἀπωθήσει ὀλοκληρωτικὰ αὐτὴ τὴ σκέψη ἢ, πιθανότερο, ἢ σκέψη αὐτὴ δὲν εἶχε καταγραφεῖ στὸ πνεῦμα του ἐνῶ βρισκόνταν σὲ ξύπνια κατάσταση. Ὅμως τὸ ὄνειρό του ἀπέκτησε πλήρη ἐπίγνωση τῆς ὑποψίας του καὶ ἂν εἶχε ἀκούσει τὴν ἐνδοεπικοινωνία μὲ τὸν ἑαυτό του θὰ εἶχε ἀποφύγει πάρα πολλές φασαρίες. Ἡ πεποίθησή του ὅτι τὰ ὄνειρα ἀποτελοῦν πάντα τὴν ἔκφραση τῶν παράλογων φαντασιῶν καὶ ἐπιθυμιῶν μας τὸν ἔκανε νὰ ἐρμηνεύσει στραβὰ τὸ ὄνειρο καὶ ἀκόμα μερικὲς κατοπινὲς παρατηρήσεις πού στηρίζονταν στὰ γεγονότα.

Ἐνα ὄνειρο πού ἐκφράζει ἠθικὴ κρίση εἶναι τὸ ὄνειρο πού εἶδε ἓνας συγγραφέας πού τοῦ προσφέρθηκε μιὰ ἐργασία ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ κέρδιζε πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα στὴ δουλειὰ πού ἔκανε, ἀλλὰ πού θὰ ἦταν ἐπίσης ὑποχρεωμένος νὰ γράφει πράγματα πού δὲν τὰ πίστευε καὶ νὰ παραβιάσει τὴν προσωπικὴ του ἀκεραιότητα. Μολαταῦτα, ἦταν τόσο μεγάλος ὁ πειρασμὸς τῆς προσφορᾶς ἀπὸ ἀποψη χρήματος καὶ κύρους, πού δὲν ἦταν βέβαιος πὼς τελικὰ θὰ τὴν ἀπέρριπτε. Χρησιμοποίησε ὄλες τὶς χαρακτηριστικὲς αἰτιολογήσεις στὶς ὁποῖες προσφεύγουν οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση. Συλλογιζόταν ὅτι στὸ κάτω κάτω μπορεῖ νὰ ἔβλεπε τὰ πράγματα πολὺ μαῦρα καὶ ὅτι οἱ παραχωρήσεις πού ἔπρεπε νὰ κάνει δὲν ἦταν καὶ τόσο σημαντικὲς. Ἐξᾴλλου, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν μπορούσε νὰ γράφει ὅπως ἐπιθυμοῦσε, ἢ κατάσταση αὐτὴ θὰ διαρκοῦσε λίγα χρόνια μόνο καὶ κατόπι θὰ μπορούσε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἐργασία αὐτή, ἔχοντας ἀποκτήσει ἀρκετὰ χρήματα ὥστε νὰ εἶναι ὀλοκληρωτικὰ ἀνεξάρτητος καὶ ἐλεύθερος νὰ κάνει μιὰ ἐργασία πού θὰ εἶχε νόημα γι' αὐτόν. Σκέφτηκε τοὺς φίλους του καὶ τὶς

οικογενειακές του σχέσεις και πώς θα αντιμετώπιζε τὸ πρόβλημα αὐτό. Στὴν πραγματικότητα μερικὲς φορές παρουσίαζε τὸ πρόβλημα στὸν ἑαυτό του μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἐργασίας νὰ παρουσιάζεται σὰν ἠθικὴ ὑποχρέωσή του, ἐνῶ ἡ ἀπόρριψή της θὰ ἦταν ἔκφραση ἐγωισμοῦ. Μολαταῦτα καμιὰ ἀπὸ τὶς αἰτιολογίες αὐτὲς δὲν τὸν ἱκανοποιῶσε πραγματικά. Συνέχισε νὰ ἀμφιβάλλει καὶ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ πάρει μιὰν ἀπόφαση, ὥσπου μιὰ νύχτα εἶδε τὸ ἀκόλουθο ὄνειρο:

Καθόμουν μέσα σὲ ἓνα αὐτοκίνητο στοὺς πρόποδες ἐνὸς ψηλοῦ βουνοῦ ὅπου ὑπάρχει ἓνας στενὸς καὶ ἐξαιρετικὰ ἀπότομος δρόμος ποὺ ὀδηγεῖ στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ. Ἐνιωθα ἀμφιβολίες κατὰ πόσο θὰ μποροῦσα νὰ ὀδηγήσω σ' αὐτὸ τὸ στενὸ δρομάκι, γιατί ὁ δρόμος μοῦ φαινόταν ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνος. Ὅμως ἓνας ἄνθρωπος ποὺ στεκόταν κοντὰ στὸ αὐτοκίνητό μου μοῦ εἶπε νὰ ξεκινήσω καὶ νὰ ἀνέβω στὴν κορυφὴ χωρὶς νὰ φοβᾶμαι. Τὸν ἄκουσα καὶ ἀποφάσισα νὰ ἀκολουθήσω τὴ συμβουλὴ του. Ἐφυγα πρὸς τὰ πάνω καὶ ὁ δρόμος γινόταν ὀλοένα καὶ πιὸ ἐπικίνδυνος. Δὲν μποροῦσα πιά νὰ σταματήσω, γιατί δὲν ὑπῆρχε καμιὰ δυνατότητα νὰ πάρω στροφή. Ὅταν βρισκόμουν κοντὰ στὴν κορυφὴ, τὸ μοτέρ σταμάτησε, τὰ φρένα δὲν ἔπιαναν καὶ τότε τὸ αὐτοκίνητο ἄρχισε νὰ κατρακυλᾷ πρὸς τὰ πίσω καὶ ἔπεσε σὲ ἓνα γκρεμῖο. Ξύπνησα τρομοκρατημένος.

Γιὰ νὰ καταλάβουμε ἀπόλυτα τὸ ὄνειρο θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἓνας συνειρμὸς. Ὁ ὄνειρευτὴς εἶπε πὼς ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὸν εἶχε ἐνθαρρύνει νὰ ἀνέβει τὸ δρόμο τοῦ βουνοῦ ἦταν ἓνας παλιὸς φίλος, ἓνας ζωγράφος ποὺ εἶχε γίνεи «φτασμένος» σὰν προσωπογράφος τῆς μόδας καὶ εἶχε κάνει πολλὰ λεφτά, ἀλλὰ ποὺ ταυτόχρονα εἶχε πάψει νὰ εἶναι δημιουργικὸς. Ἦξερε πὼς ὁ φίλος του, παρὰ τὴν ἐπιτυχία του, ἦταν δυστυχισμένος καὶ ὑπέφερε ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι εἶχε προδώσει τὸν ἑαυτό του. Τὸ ἀπότομο βουνὸ ποὺ ἐπρόκει-

το να ανέβει αυτός ο άνθρωπος ήταν μιὰ συμβολική έκφραση τῆς πετυχημένης σταδιοδρομίας πού ἦταν ἔτοιμος νὰ διαλέξει. Στὸ ὄνειρό του ξέρει πὼς τὸ μονοπάτι αὐτὸ εἶναι ἐπικίνδυνο. Ἔχει γνώση τοῦ γεγονότος ὅτι ἂν ἀποδεχτεῖ τὴν προσφορά θὰ κάνει τὸ ἴδιο πράγμα πού εἶχε κάνει καὶ ὁ φίλος του, κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο ἀπεθανόταν τὸ φίλο του καὶ ἐξαιτίας τοῦ ὁποῖου εἶχε διακόψει τὴ φιλία τους. Στὸ ὄνειρό του ἔχει γνώση ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπόφαση μόνο στὴν καταστροφή μπορεῖ νὰ τὸν ὀδηγήσει. Στὴν ὄνειρική εἰκόνα ἡ καταστροφή ἀφορᾷ τὸ φυσικό του ἐγὼ πού συμβολίζει πὼς τὸ πνευματικό του ἐγὼ ἀντιμετωπίζει τὸν κίνδυνο νὰ καταστραφεῖ.

Ὁ ὄνειρευτὴς βλέπει στὸν ὕπνο του τὸ ἠθικό πρόβλημα καθαρὰ καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἔχει νὰ διαλέξει ἀνάμεσα «στὴν ἐπιτυχία» ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ τὴν ἀκεραιότητα καὶ τὴν εὐτυχία ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἀναγνωρίζει ποιά θὰ εἶναι ἡ τύχη του στὴν περίπτωση πού θὰ πάρει τὴ λαθεμένη ἀπόφαση. Στὸν ξύπνιο του δὲν μπορεῖ νὰ δεῖ καθαρὰ τὴν ἐναλλακτικὴ λύση. Τὸν ἔχει τόσο ἐντυπωσιάσει ὁ «θόρυβος» πού λέει πὼς θὰ εἶναι ἀνόητος ἂν δὲν ἀποδεχτεῖ τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποχτήσῃ χρήματα, δύναμη καὶ κύρος. Ἔχει τόσο ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὶς φωνές πού τοῦ λένε πὼς εἶναι παιδιάστικο καὶ καθόλου πρακτικό νὰ εἶναι «ιδεαλιστής», ὥστε ἔχει ἐμπλακεῖ μέσα στὶς πολλές αἰτιολογήσεις πού χρησιμοποιοῦμε συνήθως γιὰ νὰ πνίξουμε τὴ φωνὴ τῆς συνείδησός μας. Αὐτὸς ὁ συγκεκριμένος ὄνειρευτὴς, ἔχοντας ἐπίγνωση τοῦ ὅτι συχνὰ ξέρουμε περισσότερα σὰ ὄνειρά μας παρὰ στὸν ξύπνιο μας, συγκλονίστηκε τόσο ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνειρο, ὥστε ἡ δμίχλη καθάρισε ἀπὸ τὸ μυαλό του καὶ ἦταν πιά ἱκανὸς νὰ δεῖ τὴν ἐναλλακτικὴ λύση καθαρὰ καὶ νὰ ἀποφασίσῃ ὑπὲρ τῆς ἀκεραιότητάς του καὶ ἐνάντια στὸν πειρασμὸ τῆς αὐτοκαταστροφῆς.

Στὰ ὄνειρά μας δὲν παρατηροῦνται μόνο ἐνοράσεις πού ἀφοροῦν τὶς σχέσεις μας μὲ τοὺς ἄλλους ἢ τὶς δικές τους σχέσεις μαζί μας, ἀξιολογικὲς κρίσεις καὶ προβλέψεις, ἀλλὰ ἐπίσης γίνονται καὶ πνευματικὲς λειτουργίες ἀνώτερες ἀπὸ ἐκεῖνες πού γίνονται στὸν ξύπνιο μας. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἐκπληκτικό, καθὼς ἡ βαθιὰ σκέψη ἀπαιτεῖ ἓνα ὀρισμένο ποσὸ συγ-

κέντρωσης πού συχνά δὲν τὸ ἔχουμε στὸν ξύπνιο μας, ἐνῶ ἡ κατάσταση ὕπνου μᾶς βοηθάει πολὺ σ' αὐτό. Ὑπάρχουν παραδείγματα μεγάλων ἐφευρετῶν πού ἔψαχναν γιὰ κάποιο χημικὸ τύπο ἀρκετὸ καιρὸ καὶ ξαφνικὰ τὸν εἶδαν στὸν ὕπνο τους καὶ ἦταν εὐτυχεῖς ὅταν μποροῦσαν νὰ τὸν θυμηθοῦν ξυπνώντας. Ὑπάρχουν ἐπίσης πολλὰ παραδείγματα ἀνθρώπων πού ἀναζητοῦν λύσεις σ' ἓνα πρόβλημα μαθηματικῶν, μηχανικῆς, φιλοσοφίας ἢ καὶ σὲ πρακτικὰ προβλήματα, καὶ μιὰ νύχτα ὄνειρεύονται τὴ λύση μὲ θαυμαστὴ διαύγεια.

Μερικὲς φορὲς διαπιστώνουμε νὰ συμβαίνουν στὰ ὄνειρά μας ἐξαιρετικὰ περίπλοκοι διανοητικοὶ ὑπολογισμοί. Τὸ ἀκόλουθο εἶναι ἓνα παράδειγμα τέτοιας ὄνειρικῆς διαδικασίας, μολονότι περιέχει ταυτόχρονα καὶ ἓνα ἐξαιρετικὰ προσωπικὸ στοιχεῖο. Ὀνειρευτὴς εἶναι μιὰ διανοούμενη γυναίκα καὶ νὰ τὸ ὄνειρό της:

Εἶδα μιὰ γάτα καὶ πολλὰ ποντίκια. Καὶ σκέφτηκα νὰ ρωτήσω τὸν ἄντρα μου αὔριο τὸ πρωὶ γιατί ἑκατὸ ποντίκια δὲν εἶναι δυνατότερα ἀπὸ μιὰ γάτα, καὶ γιατί δὲν μποροῦν νὰ τὴν καταβάλουν. Ξέρω πὼς θὰ μοῦ ἀπαντήσῃ ὅτι αὐτὸ δὲ διαφέρει καθόλου ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ πρόβλημα σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ δικτάτορες μποροῦν νὰ κυβερνοῦν ἑκατομμύρια ἀνθρώπους καὶ νὰ μὴν ἀνατρέπονται ἀπ' αὐτούς. Ἡξερα ὥστόσο ὅτι τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἦταν ἓνα τέχνασμα καὶ ὅτι ἡ ἀπάντησή του δὲν ἦταν σωστή.

Τὴν ἄλλη μέρα, εἶπε στὸν ἄντρα της τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ὄνειρου της καὶ τὸν ρώτησε: «Τί σημαίνει πού ὄνειρευτήκα πὼς ἑκατὸ ποντίκια δὲν μποροῦν νὰ νικήσουν μιὰ γάτα;» Καὶ κεῖνος ἀμέσως τῆς ἔδωσε τὴν ἀπάντηση πού εἶχε προβλέψει τὸ ὄνειρό της. Δυὸ μέρες ἀργότερα ἀπάγγειλε στὸν ἄντρα της ἓνα μικρὸ ποίημα πού εἶχε συνθέσει. Τὸ ποίημα ἀναφερόταν σὲ μιὰ μαύρη γάτα πού βρέθηκε μέσα σὲ μιὰ χιονισμένη πεδιάδα ζωσμένη ἀπὸ ἑκατοντάδες ποντίκια. Τὰ ποντίκια γελοῦσαν μὲ τὴ γάτα γιατί ἦταν μαύρη, φαινόταν

δλοκάθαρα πάνω στο χιόνι, και ἡ γάτα ἠθελε νὰ εἶναι ἄσπρη γιὰ νὰ εἶναι λιγότερο δρατή. Ἐνας στίχος τοῦ ποιήματος ἔλεγε: «Και τώρα τὸ κατάλαβα τί μὲ βασάνιζε χιτὲς θράδυ».

Ἐπαναλαμβάνοντας αὐτὸ τὸ ποίημα στὸν ἄντρα της δὲν εἶχε γνώση ὅτι ὑπῆρχε κάποια σύνδεση ἀνάμεσα στὸ ποίημα και τὸ ὄνειρο. Ὁ ἄντρας της εἶδε τὴ σύνδεση και εἶπε: «Ἐ λοιπὸν τὸ ποίημά σου δίνει ἀπάντηση στὸ ὄνειρό σου. Ταύτισες τὸν ἑαυτό σου ὄχι μὲ τὰ ποντίκια, ὅπως εἶχα σκεφτεῖ, ἀλλὰ μὲ τὴ γάτα. Και στὸ ὄνειρό σου ἔνωθες περήφανη πὺ ἀκόμα και ἑκατὸ ποντίκια δὲν μποροῦσαν νὰ σὲ νικήσουν. Ταυτόχρονα ὁμως ἐκφράζεις ἕνα αἶσθημα ταπείνωσης ἐπειδὴ τὰ ἀδύνατα ποντίκια, ἀπέναντι στὰ ὁποῖα νιώθεις τόσο ἀνώτερη, μποροῦσαν νὰ γελᾶνε μαζί σου γιατί σ' ἔβλεπαν πολὺ καθαρά». (Ἡ γυναίκα πὺ εἶδε τὸ ὄνειρο ἀγαπάει τίς γάτες και νιώθει συμπάθεια και κάποια συγγένεια μαζί τους.)

Φρόνιμι και Γιούνγκ

Ὁ ὀρισμὸς μου γιὰ τὸ ὄνειρο σὰν κάποιον εἶδος πνευματικῆς δραστηριότητος κάτω ἀπὸ τὴν κατάστασιν τοῦ ὕπνου, μολογῶντι βασιζέται στὴ θεωρία τοῦ Φρόνιμι γιὰ τὰ ὄνειρα, ἔρχεται μὲ τὴν θεωρία αὐτὴ σὲ ὀξύτατη ἀντίθεσιν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις. Ἡ ὑπόθεσί μου εἶναι ὅτι τὰ ὄνειρα μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ ἔκφρασις τῶν πιὸ ταπεινῶν και πιὸ παράλογων, ἀλλὰ και τῶν ὑψηλότερων και πιὸ πολῦτιμων λειτουργιῶν τοῦ πνεύματός μας. Ὁ Φρόνιμι πιστεύει ὅτι τὰ ὄνειρα εἶναι πάντοτε και ὀπωσδήποτε ἢ ἔκφρασις τοῦ παράλογου μέρους τῆς προσωπικότητός μας. Παρακάτω θὰ προσπαθῶ νὰ δείξω ὅτι τὶς τρεῖς αὐτὲς θεωρίαι (τὸ ὄνειρο σὰν ἀποκλειστικὰ παράλογη παραγωγή, σὰν ἀποκλειστικὰ λογικὴ παραγωγή ἢ σὰν οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο) τὶς συναντᾶμε στὴν ἱστορία τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὀνείρων ἀπὸ τὸ μακρινὸ παρελθόν. Ἐχοντας ὑπόψιν ὅτι ἡ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὀνείρων τοῦ Φρόνιμι εἶναι ἢ ἀρχικὴ, ἢ πιὸ γνωστὴ και ἢ πιὸ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ σύγχρονη ἐπιστήμη τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὀνείρων, θὰ ἀρχίσω μὲ τὴν περιγραφή και τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐρμηνευτικῆς τοῦ Φρόνιμι πρὶν προχωρήσω στὴν τωρινὴ ἱστορία τῶν τριῶν αὐτῶν θεωριῶν πρὶν ἀπὸ τὸν Φρόνιμι.

— Ἡ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὀνείρων τοῦ Φρόνιμι βασιζέται στὴν ἴδια ἀρχὴ πὸν ὑπογραμμίζει ὀλόκληρη τὴν ψυχολογικὴν θεωρίαν: τὴν ἔννοια ὅτι μποροῦμε νὰ ἔχουμε τάσεις και αἰσθήματα και ἐπιθυμίας πὸν ἀποτελοῦν κίνητρα γιὰ τὶς πράξεις μας και πὸν ὀστόσο δὲν ἔχουμε τὴν ἐπίγνωσίν τους. Ἀποκαλοῦμε αὐτὲς τὶς τάσεις «ἀσυνείδητες» και μὲ αὐτὸ ἔννοεῖ ὅτι ὄχι μόνον δὲν ἔχουμε ἐπίγνωσιν γι' αὐτὲς, ἀλλὰ και ὅτι ἓνας πανίσχυρος «ἐλεγχος» μᾶς προστατεύει ἀπὸ τὸ ν' ἀποκτήσουμε τὴν ἐπίγνωσίν τους. Γιὰ ἓναν ὀποιοδήποτε ἀρι-

θμό αἰτίων, πού ὁ σπουδαιότερος ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ φόβος μήπως χάσουμε τὴν ἐπιδοκιμασία γονιῶν καὶ φίλων, ἀποθῶμε τις ἐπιθυμίες αὐτές, πού ἡ ἐπίγνωσή τους θὰ μᾶς ἔκανε νὰ νιώθουμε ἔνοχοι ἢ νὰ φοβόμαστε τὴν τιμωρία. Ὡστόσο τὸ ν' ἀποθῶμε τις ἐπιθυμίες αὐτές ἀπὸ τὴ συνειδησή μας, δὲ σημαίνει ὅτι παύουν νὰ ὑπάρχουν. Στὴν πραγματικότητα συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν τόσο ἔντονα, πού βρίσκουν ἔκφραση σὲ πολυάριθμες μορφές ἀλλὰ μὲ τέτοιο τρόπο, πού δὲν ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἔχουν τρυπώσει ἀπὸ τὴν πίσω πόρτα. Τὸ συνειδησιακό μας σύστημα πιστεύει ὅτι ἔχει ξεφορτωθεῖ τὰ τέτοια ἀνεπιθύμητα αἰσθήματα καὶ ἐπιθυμίες καὶ τρομοκρατεῖται μὲ τὴν ἰδέα ὅτι μπορεῖ νὰ βρισκονται μέσα μας. Ἔτσι ὅταν πραγματικὰ ἐπανεμφανίζονται καὶ δείχνουν τὴν παρουσία τους, εἶναι παραμορφωμένα καὶ μασκαρεμένα σὲ τέτοια ἔκταση, πού ἡ συνειδητή μας νόηση δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ ἀναγνώρισει.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Φρόντ ἐξηγεῖ τὰ νευρωτικὰ συμπτώματα. Ὑποθέτει ὅτι τις ἔντονες ἐπιθυμίες δὲν τις ἀφήνει ὁ «ἐλεγχος» νὰ βροῦν ἔκφραση στὰ συμπτώματα, ἀλλὰ ἐκφράζονται μὲ συγκαλυμμένο τρόπο, ἔτσι πού ἔχουμε ἐπίγνωση μόνο τῶν δεινῶν πού προκαλεῖ τὸ σύμπτωμα καὶ ὄχι τῆς ἱκανοποίησης αὐτῶν τῶν παράλογων ἐπιθυμιῶν. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Φρόντ ἀναγνώρισε γιὰ πρώτη φορὰ πὼς τὰ νευρωτικὰ συμπτώματα εἶναι κάτι πού καθορίζεται ἀπὸ δυνάμεις πού βρίσκονται μέσα μας, καὶ κάτι πού ἔχει σημασία μόνο ἂν κατέχουμε τὸ κλειδί τῆς ἐξήγησής του.

Ἐνα παράδειγμα θὰ ξεκαθαρίσει τὸ θέμα αὐτό. Μία γυναίκα παραπονιέται ὅτι νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ πλένει τὰ χέρια της κάθε φορὰ πού ἀγγίζει κάτι. Εἶναι πολὺ φυσικὸ ὅτι ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἔχει γίνει ἕνα ὑπερβολικὰ ἐνοχλητικὸ σύμπτωμα, ἀφοῦ τὴν κάνει νὰ διακόπτει κάθε δραστηριότητά της, καθιστώντας τὴν ταυτόχρονα πολὺ δυστυχισμένη. Δὲν ξέρει ποῖος εἶναι ὁ λόγος πού τὴν ὠθεῖ νὰ κάνει κάτι τέτοιο. Τὸ μόνο πού μπορεῖ νὰ πεῖ εἶναι πὼς νιώθει ἕνα ἀνυπόφορο ἄγχος ὅταν προσπαθεῖ νὰ μὴν ὑποκύψει στὴν ἀνάγκη αὐτή. Καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι ὑποχρεώνεται νὰ ὑποκύψει σὲ μιὰ

παρόρμηση πού τήν ἔχει κυριαρχήσει χωρίς νά ξέρει τὸ γιατί, κάνει ἀκόμα μεγαλύτερη τὴ δυστυχία της. Μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν φαντασιώσεων καὶ τῶν ἐλεύθερων συνειρμῶν τῆς γυναίκας αὐτῆς, ἀνακαλύπτουμε ὅτι ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ἓνα ἔντονο αἶσθημα ἐχθρότητας. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἀπαρχή τῆς ἐμφάνισης τοῦ συμπτώματός της συμπίπτει μὲ τὸ ὅτι ὁ σύζυγός της ἔχει μπλεχτεῖ σὲ ἐρωτικὲς σχέσεις μὲ μιὰν ἄλλη γυναίκα, καὶ τὴν ἐγκατέλειψε ξαφνικὰ μὲ ἄσπλαχνο τρόπο. Σ' ὅλη τὴν ὡς τώρα ζωὴ της ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ σύζυγό της καὶ ποτὲ δὲν εἶχε τολμήσει νά τοῦ κάνει κριτικὴ ἢ νά τοῦ ἀντιμιλήσει. Ἀκόμα κι ὅταν ὁ σύζυγός της τῆς ἀνακοίνωσε τὴν πρόθεσή του νά τὴν ἐγκαταλείψει, δὲ βροῆκε νά πεῖ σχεδὸν οὔτε λέξη. Τὸ ἄκουσε χωρίς νά τοῦ ἀπευθύνει καμιά μομφὴ ἢ κατηγορία, χωρίς νά δείξει θυμὸ. Ταυτόχρονα ὁμοῦς ἄρχισε νά τὴν κυριαρχεῖ τὸ σύμπτωμα. Ἡ παραπέρα ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι ἡ ἀσθενὴς εἶχε ἓναν ἀπότομο καὶ αὐταρχικὸ πατέρα, πού τὸν φοβοῦταν καὶ πού ποτὲ της δὲν εἶχε τολμήσει νά τοῦ δείξει θυμὸ ἢ νά τὸν μεμφθεῖ. Ἡ ἀνάλυση ἔδειξε ἐπίσης ὅτι ἡ πειθίγνια στάση της καὶ ἡ ὑποτακτικότητά της δὲ δείχνουν τὴν ἀπουσία ὀργῆς. Ἀπεναντίας, κάτω ἀπὸ τὴν ἐκδηλωμένη συμπεριφορὰ της, εἶχε συσσωρευτεῖ ὀργή. Ἡ ὀργὴ αὐτὴ ἔβρισκε τὴν ἔκφρασή της μόνο στὴ φαντασία της, λογουχάρη ἔβλεπε πὼς ὁ πατέρας της εἶχε πεθάνει, τὸν εἶχαν δολοφονήσει ἢ ὅτι ἀκρωτηριάστηκε. Ἡ ἐπιθυμία της γιὰ ἐκδίκηση καὶ τὸ μῖσος της γίνονταν ἰσχυρότερα, ἀλλὰ ὁ φόβος της καὶ οἱ ἐπιταγὲς τῆς συνείδησός της τὴν ὑποχρέωναν νά ἀπωθεῖ τὶς ἐπιθυμίες αὐτὲς σχεδὸν ὀλοκληρωτικά. Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἄντρα της ἀπέναντί της ἀναζωογόνησε αὐτὴ τὴ συγκρατημένη ὀργὴ καὶ τῆς ἔδωσε νέα ἔνταση. Ἀλλὰ καὶ στὸν ἔγγαμο βίό της δὲν μποροῦσε νά τὴν ἐκφράσει ἢ ἀκόμα καὶ νά τὴ νιώσει. Ἄν εἶχε ἐπίγνωση τῆς ἐχθρότητάς της θὰ ἔνιωθε τὴν ἀνάγκη νά σκοτώσει ἢ ἀκόμα νά πληγώσει τὸν ἄντρα της, καὶ τότε τὰ νευρικὰ συμπτώματα μπορεῖ νά μὴν εἶχαν ἐμφανιστεῖ. Ὅμως ἡ ἐχθρότητά της δούλευε μέσα της, χωρίς νά τὴν καταλαβαίνει.

Τὸ σύμπτωμα αὐτῆς τῆς γυναίκας ἦταν μιὰ ἀντίδραση σ'

αὐτὴ τὴν ἐχθρότητα. Ἄσυνείδητα, τὸ νὰ ἀγγίζει πράγματα γινόταν πράξη καταστροφῆς καὶ ἔπρεπε νὰ πλύνει τὰ χέρια της γιὰ νὰ καθαριστεῖ ἀπὸ τὴν καταστροφικὴν πράξιν πού εἶχε διαπράξει. Ἦταν σὰ νὰ ὑπῆρχε αἷμα στὰ χέρια της καὶ ἔπρεπε νὰ τὰ πλύνει ξανὰ καὶ ξανά. Ὁ καταναγκασμὸς νὰ πλένεται ἦταν ἡ ἀντίδραση σὲ μιὰ ἐχθρικὴ παρόρμηση, μιὰ προσπάθεια νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ ἔγκλημα πού εἶχε διαπράξει, καὶ ὥστόσο εἶχε ἐπίγνωση μόνο τῆς ἀνάγκης της νὰ πλύνει τὰ χέρια της, ἐνῶ δὲν εἶχε ἐπίγνωση τῶν αἰτίων πού τὴν ὑποχρέωναν νὰ τὸ κάνει αὐτό. Τὸ σύμπτωμα, πού φαινόταν νὰ εἶναι μιὰ δίχως νόημα πράξιν, μπορούσε λοιπὸν νὰ γίνῃ κατανοητὸ σὰν ἓνα σημασιακὸ μέρος τῆς συμπεριφορᾶς μόνο ὅταν κατάφερνε κανένας νὰ εἰσχωρήσει στὸ συνειδητὸ τοιμέα τῆς προσωπικότητος ὅπου βρισκόταν ριζωμένη ἡ φαινομενικὰ δίχως νόημα συμπεριφορὰ τῆς γυναίκας. Τὸ πλύσιμο τῶν χειρῶν της ἦταν ἓνας συμβιβασμὸς πού τῆς ἐπέτρεπε νὰ ξεθυμαίνει, ἂν καὶ ἄσυνείδητα, τὴν ὀργή της, ἀλλὰ καὶ νὰ καθαρίζεται ἀπὸ τὴν ἐνοχὴν μὲ τὴν διαδικασίαν τοῦ πλύσιματος.

Ἡ ἀνακάλυψη τῆς κατανόησης τῶν ἄσυνείδητων διαδικασιῶν ὀδήγησε τὸν Φρόυντ σὲ μιὰ ἀνακάλυψη πού ἔριξε φῶς στὴν ὁμαλὴ συμπεριφορὰ. Τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐξηγήσῃ ἓνα λάθος, ὅπως τὸ νὰ ξεχνᾷ κανένας ἢ μιὰ παραδρομὴ τῆς γλώσσας, πού εἶχε προβληματίσει πολλοὺς παρατηρητὲς καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε βρεθεῖ ἀκόμα ἐξήγησις. Ὅλοι ξέρομε πολὺ καλὰ τὸ φαινόμενον τοῦ νὰ μὴ μπορούμε νὰ θυμηθοῦμε ξαφνικὰ ἓνα ὄνομα πού τὸ ξέρομε πολὺ καλὰ. Ἐνῶ ἀληθεύει ὅτι τὸ φαινόμενον αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἔχει πολλὰ αἰτίαι, ὁ Φρόυντ ἀνακάλυψε ὅτι συχνὰ ἡ ἐξήγησις πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ ὅτι ὑπάρχει κάτι σὲ μᾶς πού δὲ θέλει νὰ μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε τὸ ὄνομα, γιὰτὶ συνδέεται μὲ φόβον, θυμὸν ἢ κάποιον ἄλλο παρόμοιον αἴσθημα. Καὶ ὅτι ἡ ἐπιθυμία μας νὰ ἀποσυνδέσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας ἀπὸ τὴν ὀδυνηρὴν ἄποψιν μᾶς ὀδήγησε νὰ ξεχάσουμε τὸ ὄνομα πού συνδέεται μ' αὐτήν. Ὅπως εἶπε κάποτε ὁ Νίτσε, «ἡ μνήμη μου λέει πῶς τὸ ἔκανα αὐτό, ἡ περηφάνια μου ὅμως λέει πῶς δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ

ἔχω κάνει. Ἡ μνήμη μου ὑποχωρεῖ».

Τὸ κίνητρο γιὰ τὰ τέτοια ὀλισθήματα δὲν εἶναι ἀπαραίτητα ἓνα αἶσθημα φόβου ἢ ἐνοχῆς. Ἄν κάποιος συναντήσει ἓνα πρόσωπο καὶ ἀντὶ τὸ τοῦ πει «Τί κάνεις;» ξεφύγει καὶ τοῦ πει «Χαίρετε», δίνει ἔκφραση στὸ πραγματικὸ του αἶσθημα: ἐπιθυμία του εἶναι νὰ μπορέσει νὰ ἐγκαταλείψει ἀμέσως τὸ πρόσωπο ποὺ μόλις συνάντησε, ἢ νὰ μὴν τὸ εἶχε συναντήσει καθόλου. Οἱ συμβατικότητες δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἐκφράσει ἀπερίφραστα αὐτὸ τὸ αἶσθημα καὶ ὥστόσο ἢ ἀπέχθειά του γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ τὸν ἔκανε νὰ τὸ ἐκδηλώσει πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη του, θὰ λέγαμε. Ἡ ἀπέχθεια αὐτὴ ἔβαλε στὸ στόμα του τὶς λέξεις ἐκεῖνες ποὺ ἐκφράζουν τὰ πραγματικὰ του αἰσθήματα, ἐνῶ συνειδητὰ ἔτεινε νὰ δείξει τὴν εὐχαρίστησή του γιὰ τὴ συνάντησή του μὲ τὸ πρόσωπο.

Τὰ ὄνειρα εἶναι ἓνα ἄλλο μέρος τῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ὁ Φρόντ ἐξηγοῦσε ὡς ἔκφραση ἀσυνείδητων ἐπιθυμιῶν. Θεωροῦσε ὅτι ὅπως στὸ νευρωτικὸ σύμπτωμα ἢ στὸ λάθος, τὸ ὄνειρο δίνει ἔκφραση στὶς ἀσυνείδητες ἐπιθυμίες ποὺ δὲν ἐπιτρέπουμε στὸν ἑαυτό μας νὰ ἀντιληφθεῖ καὶ ἔτσι δὲ φτάνουμε στὴν ἐπίγνωσή τους ὅταν ἔχουμε τὸν πλήρη ἔλεγχο τῆς σκέψης μας. Ἡ ἀπωθημένες αὐτὲς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα ζωντανεύουν καὶ βρίσκουν τὴν ἔκφρασή τους στὸν ὕπνο μας, καὶ αὐτὸ τὸ ἀποκαλοῦμε ὄνειρο.

Ἄπὸ τὴ γενικὴ αὐτὴ ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὰ ὄνειρα προκύπτει μιὰ σειρά ἀπὸ εἰδικὲς ὑποθέσεις:

Οἱ κινητήριες δυνάμεις στὴν ὄνειρικὴ ζωὴ μας εἶναι οἱ παράλογες ἐπιθυμίες μας. Στὸν ὕπνο μας παίρνουν ζωὴ παρορμήσεις ποὺ τὴν ὑπαρξὴ τους δὲ θέλουμε ἢ δὲν τολμᾶμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅταν εἴμαστε ξύπνιοι. Τὸ παράλογο μίσος, ἢ φιλοδοξία, ὁ φθόνος, ἢ ζήλια, καὶ ἰδιαίτερα οἱ αἰμομικτικὲς καὶ διεστραμμένες σεξουαλικὲς ἐπιθυμίες ποὺ ἀποκλείουμε ἀπὸ τὴ συνείδησή μας βρίσκουν ἔκφραση στὰ ὄνειρά μας. Ὁ Φρόντ θεωρεῖ ὅτι ὅλοι μας ἔχουμε μέσα μας τέτοιες παράλογες ἐπιθυμίες, ποὺ τὶς ἔχουμε ἀπωθήσει χάρη στὶς ἐπιταγὲς τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν μπορούμε νὰ ἀπαλλαγοῦμε ὀριστικά. Στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου ὁ συνειδητὸς μας

ἔλεγχος ἔξασθενεῖ καὶ οἱ ἐπιθυμίες αὐτὲς παίρνουν ζωὴ καὶ γίνονται ἀκουστὲς στὰ ὄνειρά μας.

Ὁ Φρόνυτ προχωράει ἕνα ἀκόμα βῆμα. Συνδέει τὴ λειτουργίαν τῶν ὀνείρων μὲ τὴ λειτουργίαν τοῦ ὕπνου. Τώρα ὁ ὕπνος εἶναι φυσιολογικὴ ἀναγκαῖότητα καὶ ὁ ὄργανισμὸς μας ἔχει τὴν τάση νὰ τὸν ἐξασφαλίζει ὅσο καλύτερα μπορεῖ. Ἄν νιώθουμε αὐτὲς τὶς ἔντονες, παράλογες ἐπιθυμίες στὸν ὕπνο μας, θὰ μᾶς διαταράξουν καὶ ἔνδεχόμενα θὰ ξυπνήσουμε. Ἔτσι οἱ ἐπιθυμίες αὐτὲς θὰ ἐκδηλωθοῦν ἐνάντια στὴ βιολογικὴ ἀνάγκη νὰ παραμείνουμε κοιμισμένοι. Τί κάνουμε λοιπὸν γιὰ νὰ διατηρήσουμε τὸν ὕπνο μας; Φανταζόμαστε ὅτι οἱ ἐπιθυμίες μας ἔχουν ἐκπληρωθεῖ, καὶ ἔτσι ἔχουμε μείνει περισσότερο μὲ τὸ αἶσθημα τῆς ἱκανοποίησης παρὰ μὲ τὸ αἶσθημα τῆς διάψευσης ποὺ προκαλεῖ ἀναταραχάς.

① Ἔτσι ὁ Φρόνυτ φτάνει στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ οὐσία τῶν ὀνείρων εἶναι ἡ ψευδαἰσθησις τῆς ἐκπλήρωσης τῶν παράλογων ἐπιθυμιῶν. Ἀποστολὴ τους εἶναι ἡ διατήρησις τοῦ ὕπνου. Αὐτὴ ἡ ἐξήγησις γίνεται εὐκολότερα κατανοητὴ στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ποὺ ἡ ἐπιθυμία δὲν εἶναι παράλογη καὶ ὅπου κατὰ συνέπεια τὸ ὄνειρο δὲν παραμορφώνεται, ὅπως στὴν περίπτωση μὲ τὸ μέσο ὄνειρο, σύμφωνα μὲ τὸν Φρόνυτ. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι κάποιος ἔφαγε ἕνα πολὺ ἀλμυρὸ φαγητὸ πρὶν κοιμηθεῖ καὶ αἰσθάνεται ἔντονη δίψα τὴ νύχτα. Μπορεῖ νὰ ὀνειρευτεῖ ὅτι ζητάει νερό, βρίσκει ἕνα πηγάδι καὶ πίνει μεγάλη ποσότητα ἀπὸ τὸ δροσερὸ καὶ εὐχάριστο νερὸ του. Ἄντι νὰ ξυπνήσει ἀπὸ τὸν ὕπνο του γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὴ δίψα του, δίνει στὸν ἑαυτὸ του μιὰ ἀπατηλὴ ἱκανοποίησις μὲ τὴ φαντασία — πὼς πίνει νερὸ στὸν ὕπνο του — καὶ αὐτὸ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ συνεχίσει νὰ κοιμᾶται. Ὅλοι μας ξέρουμε αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀπατηλῆς ἱκανοποίησης ὅταν μᾶς κόβει τὸν ὕπνο μας τὸ ξυπνητήρι καὶ μεῖς τὴν ἴδια στιγμὴ ὀνειρευόμαστε πὼς ἀκοῦμε τὶς καμπάνες τῆς ἐκκλησιᾶς νὰ σημαίνουν καὶ νομίζουμε πὼς εἶναι Κυριακὴ καὶ δὲ χρειάζεται νὰ σηκωθοῦμε ἀπὸ τὸ κρεβάτι νωρίς. Καὶ στὴν περίπτωσις αὐτὴ τὸ ὄνειρο πραγματοποίησε τὴν ἀποστολὴν τῆς προστασίας τοῦ ὕπνου μας. Ὁ Φρόνυτ θεωρεῖ ὅτι αὐτὲς οἱ ἀπλὲς ἐκπληρώ-

σεις επιθυμιῶν πού αὐτὲς καθαυτὲς δὲν εἶναι παράλογες εἶναι σχετικὰ λίγες στοὺς ἐνήλικους καὶ κάπως συχνότερες στὰ παιδιά, καὶ ὅτι γενικὰ τὰ ὄνειρά μας εἶναι ἡ ἐκπλήρωση ὄχι τέτοιων λογικῶν ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ ἐπιθυμιῶν πού ἀποθιοῦνται στὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας.

② Μία δεύτερη ὑπόθεση πού κάνει ὁ Φρόντ σχετικά μὲ τὴ φύση τῶν ὄνειρων εἶναι ὅτι αὐτὲς οἱ παράλογες ἐπιθυμίες πού ἐκφράζονται σὰ νὰ ἔχουν ἐκπληρωθεῖ στὸ ὄνειρο, ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν παιδική μας ἡλικία, ὅτι κάποτε ἦταν ζωντανὲς ὅταν ἤμασταν παιδιά, ὅτι συνέχισαν νὰ ὑπάρχουν σὲ μιὰ παράνομη ὑπαρξη καὶ προβάλλουν τὴ ζωὴ στὰ ὄνειρά μας. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ βασίζεται στὴ γενικὴ ὑπόθεση τοῦ Φρόντ γιὰ τὸ παράλογο τοῦ παιδιοῦ.

Σύμφωνα μὲ τὸν Φρόντ, τὸ παιδί ἔχει πολλὲς ἀκοινωνικὲς παρορμήσεις. Καθὼς τοῦ λείπει ἡ φυσικὴ δύναμη καὶ ἡ γνώση γιὰ νὰ δράσει σύμφωνα μὲ τὶς παρορμήσεις του, εἶναι ἀκίνδυνο καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ προστατευτεῖ κανεὶς ἀπὸ τὶς κακὲς του προθέσεις. Ἄν ὅμως συγκεντρώσουμε τὴν προσοχή μας περισσότερο στὴν ποιότητα τῶν ἐπιθυμιῶν του παρὰ στὴν ἐφαρμογὴ τους στὴν πράξη, τότε θὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὸ μικρὸ παιδί εἶναι ἓνα ἀκοινωνικὸ καὶ ἀνήθικο ὄν. Αὐτὸ ἰσχύει κατὰ πρῶτο λόγο γιὰ τὶς σεξουαλικὲς παρορμήσεις του. Σύμφωνα μὲ τὸν Φρόντ, ὅλες ἐκεῖνες οἱ σεξουαλικὲς παρορμήσεις πού ὅταν ἐμφανίζονται στὸν ἐνήλικο ὀνομάζονται διαστροφές, ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὀμαλῆς σεξουαλικῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ. Στὸ βρέφος ἡ σεξουαλικὴ ἐνέργεια (λίμπιντο) ἔχει ἐπίκεντρο τὸ στόμα, ἐνῶ ἀργότερα συνδέεται μὲ τὴν ἀποπάτηση καὶ τελικὰ καταλήγει νὰ ἔχει γιὰ κέντρο τῆς τὰ γεννητικὰ ὄργανα. Τὸ μικρὸ παιδί ἔχει ἔντονες σαδιστικὲς καὶ μαζοχιστικὲς ἐπιθυμίες. Εἶναι ἐπιδειξίας καὶ κάπως «μπανιστηριζής».

Δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ ἀγαπήσει κανέναν, ἀλλὰ ναρκισσεύεται καὶ ἀγαπάει τὸν ἑαυτό του ἀποκλείοντας κάθε ἄλλον. Εἶναι ἔντονα ζηλιάρικο καὶ γεμάτο καταστροφικὲς παρορμήσεις γιὰ τοὺς ἀντίζηλούς του. Ἡ σεξουαλικὴ ζωὴ τοῦ μικροῦ ἀγοριοῦ καὶ τοῦ μικροῦ κοριτικοῦ κυριαρχεῖται ἀπὸ αἰμομιτικὲς ἐπι-

θυμίες. Ἐχουν ἔντονη σεξουαλική προσήλωση στὸ γονιὸ τοῦ ἀντίθετου φύλου καὶ νιώθουν ζήλια γιὰ τὸ γονιὸ τοῦ ἴδιου φύλου καὶ τὸν ἢ τὴν μισοῦν. Μόνο ὁ φόβος ἀνταπόδοσης ἀπὸ μέρους τοῦ μισητοῦ ἀντίζηλου κάνει τὸ παιδί νὰ ἀπωθεῖ αὐτὲς τὶς αἰμομικτικὲς ἐπιθυμίες. Ἐαντίζοντας τὸν ἑαυτὸ του μὲ τὶς ἐπιταγὲς καὶ ἀπαγορεύσεις τοῦ πατέρα, τὸ μικρὸ ἀγόρι κατανικάει τὸ μίσος του γιὰ τὸν πατέρα καὶ ἀντικαθιστᾷ αὐτὸ τὸ μίσος μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ τοῦ μοιάσει. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς συνείδησης εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ «οἰδιπόδειου συμπλέγματος».

Ἡ εἰκόνα ποὺ δίνει ὁ Φρόντ γιὰ τὸ παιδί μοιάζει πάρα πολὺ μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ δίνει ὁ Ἅγιος Αὐγουστίνος. Μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες ἀποδείξεις ποὺ δίνει ὁ Αὐγουστίνος γιὰ τὸ κληρονομικὸ ἁμάρτημα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὅτι τονίζει τὴν κακότητα (τὴν κακὴ φύση) τοῦ μικροῦ παιδιοῦ. Ὁ συλλογισμὸς του εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ γεννησιμοῦ τοῦ κακοῦ, ἀφοῦ τὸ παιδί εἶναι κακὸ πρὶν ἀκόμα τοῦ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ μάθει τὴν κακία ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ διαφθαρεῖ μὲ τὰ κακὰ παραδείγματα. Ὁ Φρόντ, ὅπως καὶ ὁ Αὐγουστίνος, δὲν τονίζει τὶς ιδιότητες ἐκεῖνες στὸ παιδί ποὺ θὰ μπορούσαν στὸ κάτω κάτω νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν παραπάνω εἰκόνα: τὸν αὐθορμητισμὸ τοῦ παιδιοῦ, τὴν ἱκανότητά του νὰ ἀντιδρᾷ, τὴν τόσο λεπτὴ κρίση του γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, τὴν ἱκανότητά του νὰ ἀναγνωρίζει τὶς τάσεις τῶν ἄλλων ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ λένε, τὴν ἀκατάπαυστη προσπάθειά του νὰ συλλάβει τὸν κόσμον. Μὲ δυὸ λόγια, ὅλες ἐκεῖνες τὶς ιδιότητες ποὺ μᾶς κάνουν νὰ θαυμάζουμε καὶ νὰ ἀγαπᾶμε τὰ παιδιά, καὶ ποὺ δημιούργησαν τὴν ἰδέα πὼς οἱ παιδικὲς ιδιότητες ποὺ ὑπάρχουν στὸν ἐνήλικον ἐντάσσονται ἀνάμεσα σὲ τὶς πιὸ πολὺτιμες ἀρετὲς του. Ὑπάρχουν πάρα πολλοὶ λόγοι ποὺ κάνουν τὸν Φρόντ νὰ τονίζει μὲ ὄλη του τὴν ἔμφαση τὶς κακὲς πλευρὲς τοῦ παιδιοῦ. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι πὼς ἡ βικτωριανὴ ἐποχὴ ἔχει δημιουργήσει τὴν ψευδαίσθηση ἢ τὸ μῦθον τοῦ «ἀθώου παιδιοῦ». Αὐτὸ μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς τὸ παιδί δὲν εἶχε σεξουαλικὲς ἐπιθυμίες, καθὼς καὶ καμιά ἄλλη ὁρμή. Ὅταν ὁ Φρόντ κατέρριψε τὸ συμβα-

τικό μύθο, κατηγορήθηκε πώς κατασπίλωνε την αθωότητα του παιδιού και πώς πρόσβαλε μιὰ ἀπὸ τὶς ὑπέρτατες ἀξίες στὶς ὁποῖες πίστευε ἡ δικτωριανὴ οἰκογένεια. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι στὴ μάχη αὐτὴ ὁ Φρόντ ἐφάρτετο στὸ ἄλλο ἄκρο δίνοντας μιὰ μονόπλευρη εἰκόνα τῆς κακότητος τοῦ παιδιού.

Ἐνας ἄλλος λόγος γιὰ τὴν τέτοια ἐκτίμηση τοῦ παιδιού ἀπὸ τὸν Φρόντ βρίσκεται στὸ ὅτι, γιὰ τὸν Φρόντ, ἕνα ἀπὸ τὰ καθήκοντα τῆς κοινωνίας εἶναι νὰ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀπωθεῖ τὶς ἀνήθικες καὶ ἀκοινωνικὲς ἐπιθυμίες του, δημιουργώντας μὲ τὴν ἀπόθηση αὐτῆ γνώρισμα πολύτιμα ἀπὸ κοινωνικὴ πλευρὰ. Ὁ μετασχηματισμὸς αὐτὸς τοῦ κακοῦ σὲ καλὸ γίνεται μὲ μηχανισμοὺς ποὺ ὁ Φρόντ ἀποκαλεῖ «σηματισμοὺς ἀντίδρασης» καὶ «μετουσίωση». Ἡ ἀπόθηση μιᾶς κακῆς παρόρμησης, ὅπως ὁ σαδισμὸς λογουχάρη, ὁδηγεῖ στὸ σηματοδοτῆσαι μιᾶς ἀντίθετης παρόρμησης ὅπως ἡ καλοκαγαθία, ποὺ ἀποστολὴ της εἶναι, νὰ μὴν ἐπιτρέπει στὸν ἀπωθημένο σαδισμό νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὴ σκέψη, μὲ τὴν πράξη ἢ τὸ αἶσθημα. Μὲ τὸν ὅρο μετουσίωση ὁ Φρόντ ἀναφέρεται στὸ φαινόμενο ποὺ ἡ κακὴ παρόρμηση διαχωρίζεται ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς ἀκοινωνικοὺς σκοποὺς της καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀνώτερες καὶ πολιτιστικὰ πολύτιμες ἐπιδιώξεις. Ἐνα παράδειγμα σχετικὸ δίνει ἕνας ἄνθρωπος ποὺ ἔχει μετουσιώσει τὶς παρορμήσεις του σὲ μιὰ πολύτιμη τέχνη τῆς χειρουργικῆς. Ὁ Φρόντ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀγαθὲς, γεμάτες ἀγάπη δημιουργικὲς παρορμήσεις στὸν ἄνθρωπο δὲν εἶναι πρωτεύουσες. Ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι δευτερογενῆ προϊόντα ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἀπόθησης τῶν ἀρχικὰ κακῶν ἐπιθυμιῶν. Ἡ κουλτούρα θεωρεῖται ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας ἀπόθησης. Στὴν ἀρχικὴ του κατάστασις ὁ «ἄνθρωπος» τοῦ Φρόντ, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν «ἄνθρωπο» τοῦ Ρουσσώ, διακατέχεται ἀπὸ κακὲς παρορμήσεις. Ὅσο περισσότερο ἡ κοινωνία ἀναπτύσσεται καὶ τὸν ὑποχρεώνει νὰ ἀπωθήσει τὶς παρορμήσεις αὐτές, τόσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει νὰ δημιουργεῖ σηματοδοτῆσαι ἀντίδρασης καὶ μετουσιώσει. Ὅσο ὑψηλότερη εἶναι ἡ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη, τόσο ὑψηλότερος εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς ἀπόθησης. Ὡστόσο,

μιὰ καὶ ἡ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ σχηματισμούς ἀντίδρασης καὶ μετουσίωσης εἶναι περιορισμένη, αὐτὴ ἡ αὐξημένη ἀπόθηση συχνὰ δὲν ἀποδίδει καρπούς. Οἱ ἀρχικὲς ἐπιθυμίες ἐπανέρχονται στὸ προσκῆνιο καί, καθὼς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἱκανοποιηθῶν ἀνοιχτά, ὀδηγοῦν σὲ νευρωτικὰ συμπτώματα. Ἔτσι ὁ Φρόντ ἐποθέτει πὼς ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται μπροστὰ σὲ μιὰ ἀναπόφευκτη κατάσταση. Ὅσο ὑψηλότερη εἶναι ἡ πολιτιστικὴ ἐξέλιξη, τόσο περισσότερη ἀπόθηση παρατηρεῖται καὶ κατὰ συνέπεια τόσο περισσότερη νεύρωση.

Ἡ ἔννοια αὐτὴ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ ὑποθέσουμε πὼς τὸ παιδί παραμένει οὐσιαστικὰ ἀνήθικο ἐφόσον δὲν ἐλέγχεται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἐπιταγές. Ἀκόμα καὶ αὐτὸς ὁ ἔλεγχος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξαλείψει τὸν ὄγκο αὐτῶν τῶν κακῶν παρορμήσεων πὺ συνεχίζουσι νὰ ζοῦν κρυφὰ μιὰ παράνομη ὑπαρξη.

Ἐπάρχει ἓνας ἀκόμα λόγος πὺ κάνει τὸν Φρόντ νὰ τονίζει τὸ παράλογο πὺ ὑπάρχει στὸ παιδί. Κάνοντας ἀνάλυση τῶν δικῶν του ὄνειρων, τοῦ ἔκανε ἐντύπωση τὸ ὅτι ἀκόμα καὶ σὲ ἓναν ὀμαλό, γεμάτο πνευματικὴ ὑγεία ἐνήλικο, εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχουν παράλογες ἐπιθυμίες ὅπως τὸ μίσος, ὁ φθόνος καὶ ἡ φιλοδοξία. Στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἔγινε αἰσθητὸ πὺ ὑπάρχει μιὰ σαφὴς διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸν ὑγιὴ καὶ στὸν ἄρρωστο. Ἦταν ἀδιανόητο πὺ ἓνας ὀμαλός, ἀξιοσέβαστος πολίτης ἦταν δυνατὸ ἢ μποροῦσε νὰ κρύβει μέσα του τὶς τόσες πολλὲς «παράφρονες» παρορμήσεις πὺ ἐκδηλώνει στὰ ὄνειρά του. Πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ παρουσία τῶν παρορμήσεων αὐτῶν στὰ ὄνειρά του χωρὶς νὰ καταστρέφεται ἡ ἀντίληψη γι' αὐτὸν τὸ γεμάτο ὑγεία «ὀμαλό» ἐνήλικο; Ὁ Φρόντ βρήκε μιὰ λύση στὴ δυσκολία αὐτή, ὑποθέτοντας ὅτι οἱ παράλογες ἐπιθυμίες πὺ ἐμφανίζονταν στὰ ὄνειρα ἦταν ἡ ἔκφραση τοῦ παιδιοῦ πὺ βρισκόταν μέσα του, πὺ ἐξακολουθοῦσε ἀκόμα νὰ ζεῖ καὶ νὰ μιλάει στὰ ὄνειρα. Τὸ θεωρητικὸ οἰκοδόμημα τοῦ Φρόντ ἦταν ὅτι ὀρισμένες ἀπὸ τὶς παρορμήσεις τοῦ παιδιοῦ εἶχαν ἀπωθηθεῖ, ζοῦσαν μιὰ παράνομη ὑπαρξη στὸ ὑποσυνείδητο καὶ ἐμφανίζονταν στὸ ὄνειρο, ἂν καὶ παραμορφω-

μένες και συγκαλυμμένες από την ανάγκη του ενήλικου να μην αποκτήσει πλήρη επίγνωσή τους ακόμα και όταν κοιμόταν. Παραθέτω ένα από τα όνειρα του Φρόυντ που το ανέλυσε στο έργο του το σχετικό με την ερμηνευτική των ονείρων, σαν παράδειγμα πάνω σ' αυτό το σημείο:

I. 'Ο φίλος P είναι θεϊός μου — νιώθω μεγάλη αγάπη γι' αυτόν.

II. Βλέπω μπροστά μου το πρόσωπό του κάπως αλλαγμένο. Φαίνεται να έχει μακρύνει. Μια κίτρινη γενειάδα που το πλαισιώνει επιβάλλεται ιδιαίτερα έντονα.

Κατόπι ακολουθούν δύο άλλα κομμάτια από το όνειρο που είναι πάλι μιὰ σκέψη και μιὰ εικόνα. Αυτά τα παραλείπω.

Ἡ ερμηνεία αυτού του ονείρου έγινε με τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

Όταν θυμήθηκα τὸ όνειρο στή διάρκεια τῆς μέρας γέλασα ἀμέσως και εἶπα, «τὸ όνειρο είναι ἀνοησία». Ἄλλὰ δὲν μποροῦσα νὰ τὸ βγάλω ἀπὸ τὸ μυαλό μου και μοῦ εἶχε κολλήσει ὅλη μέρα, τελικὰ ὅμως τὸ βραδάκι τὰ ἔβαλα με τὸν ἑαυτό μου λέγοντας: «Ἄν στήν πορεία τῆς ερμηνείας τοῦ ονείρου ἑνὸς πελάτη σου δὲν μπορεῖς νὰ βρεῖς τίποτα καλύτερο νὰ πεῖς παρὰ ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνοησία, θὰ τὸν ἐπέκρινες και θὰ ὑποπτεύσουν ὅτι πίσω ἀπ' τὸ όνειρο κρύβεται κάποια δυσάρεστη ὑπόθεση που δὲ θὰ ἠθελε νὰ τὴν ὁμολογήσει στὸν ἑαυτό του. Ἐφάρμοσε τὸ ἴδιο και στή δική σου περίπτωση. Ἡ γνώμη σου ὅτι τὸ όνειρο είναι ἀνοησία σημαίνει προφανῶς κατὰ κύριο λόγο μιὰ ἐσωτερική ἀντίσταση στήν ερμηνεία του. Μὴν ἀφήσεις τὸν ἑαυτό σου νὰ τὰ βάλει κάτω». Και τότε προχώρησα στήν ερμηνεία.

«Ὁ P είναι θεϊός μου». Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει αυτό; Εἶχα ἕνα μόνο θεῖο, που τὸν ἔλεγε τζόζεφ.¹ Ἡ

1. Είναι ἐκπληκτική ἡ διαπίστωση σὲ ποιὸ βαθμὸ ἡ μνήμη μου πε-

Ιστορία του βέβαια ήταν θλιβερή. Κάποτε, πριν από τριάντα και πάνω χρόνια, ελπίζοντας πώς θα 'κανε λεφτά, παρασύρθηκε ως το σημείο να αναμιχθεί σε συναλλαγές ενός είδους που ο νόμος τιμωρεί αυστηρά, και πλήρωσε ακριβά. Ο πατέρας μου, που άσπρισαν τα μαλλιά του από τη λύπη του μέσα σε λίγες μέρες, συνήθιζε να λέει πάντα ότι ο θεϊός Τζόζεφ δεν ήταν κακός άνθρωπος, αλλά στο κάτω κάτω ήταν άνοητος. "Αν λοιπόν ο φίλος μου Ρ είναι ο θεϊός μου Τζόζεφ, αυτό είναι το ίδιο σά να λέω: «Ο Ρ είναι άνοητος». Δυσκολοπίστευτο και πολύ δυσάρεστο! Υπάρχει όμως το πρόσωπο που είδα στο όνειρο με τα επιμήκη χαρακτηριστικά του και την κίτρινη γενειάδα του. Ο φίλος μου Ρ ήταν πολύ μελαχρινός, αλλά όταν οι μελαχρινοί αρχίζουν να γκριζάρουν πληρώνουν με βαρύν τιμημα τις δόξες της νεότητάς τους. Οι μαύρες γενειάδες τους αρχίζουν να παθαίνουν μια όχι ευχάριστη αλλαγή χρώματος, τρίχα με τρίχα. Πρώτα γίνονται κοκκινοκάστανες, ύστερα κιτρινοκάστανες, για να καταλήξουν τελικά στο γκριζό. Η γενειάδα του φίλου μου Ρ βρίσκεται σήμερα σ' αυτό το στάδιο. Άλλα κι εγώ δεν πάω πίσω και αυτό αποτελεί για μένα ένα γεγονός που το σημειώνω με λύπη. Το πρόσωπο που είδα σ' όνειρό μου είναι και το πρόσωπο του φίλου μου Ρ και το πρόσωπο του θείου μου. Μοιάζει με μια από κείνες τις φωτογραφικές συνθέσεις που έκανε ο Γκάλτον. Για να τονίσει την ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, ο Γκάλτον φωτογράφιζε αρκετά πρόσωπα πάνω στην ίδια πλάκα. Δεν υπάρχει αμφιβολία πώς αυτό σήμερα είναι δυνατό. Έχω πραγματικά τη

ριορίζεται εδώ — στην ξύπνια κατάσταση! — για τους σκοπούς της ανάλυσης. Γνωρίζω πέντε από τους θείους μου και αγαπώ και εκτιμώ έναν απ' αυτούς. Ταυτόχρονα όμως, όταν κατανίκησα την αντίστασή μου στην έρμηνεία του όνειρου, είπα στον εαυτό μου: «Έχω ένα μόνο θείο, εκείνον που είχα την πρόθεση να δώ στο όνειρο.

γνώμη πώς ο φίλος μου Ρ είναι ανόητος — όπως ο θεϊός μου Τζόζεφ.

Ἐξακολουθῶ νὰ μὴν ἔχω ἰδέα γιὰ ποιό λόγο δούλεψα μέσα στὸ μυαλό μου αὐτὴ τὴ σχέση. Βέβαια πρόκειται γιὰ μιὰ σχέση γιὰ τὴν ὁποία ἔχω ρητὲς ἀντιρρήσεις. Ὡστόσο δὲν πρόκειται γιὰ πολὺ βαθιὰ σχέση, γιατί ὁ θεϊός μου ἦταν ἐγκληματίας ἐνῶ ὁ φίλος μου Ρ δὲν εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση πού κάποτε ἔφαγε πρόστιμο γιατί χτύπησε κάποιον μαθητὴ μὲ τὸ ποδήλατό του. Εἶναι δυνατὸ νὰ θυμᾶμαι αὐτὸ τὸ παράπτωμα; Μιὰ τέτοια σύγκριση θὰ ἦταν γελοία. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ μιὰ ἄλλη συζήτηση πού εἶχα πρὶν μερικὲς μέρες μὲ ἕναν ἄλλο συναδέλφο, τὸν Ν, οὐσιαστικὰ πάνω στὸ ἴδιο θέμα. Συνάντησα τὸν Ν στὸ δρόμο. Εἶχε κι αὐτὸς προταθεῖ γιὰ καθηγητικὴ ἔδρα, καὶ μαθαίνοντας πὼς εἶχα κι ἐγὼ τιμηθεῖ μὲ τὴν ἴδια διάκριση μοῦ ἔδωσε τὰ συγχαρητήριά του. Ἄρνήθηκα τὰ συγχαρητήριά του λέγοντας: «Εἶσαι ὁ τελευταῖος ἄνθρωπος πὺν μπορεῖς νὰ μοῦ πεῖς κάτι τέτοιο, γιατί ξέρεις πολὺ καλὰ ἀπὸ προσωπικὴ πείρα τί ἀξίζει αὐτὸς ὁ διορισμός». Πάνω σ' αὐτὸ ἀπάντησε, προφανῶς κάπως πειραγμένος: «Δὲν μπορεῖς νὰ εἶσαι βέβαιος γι' αὐτό. Ὑπάρχει μιὰ εἰδικὴ ἀντίρρηση στὴν περίπτωσή μου. Δὲν ξέρεις πὼς κάποτε μιὰ γυναίκα ἔκανε ἀγωγή ἐναντίον μου; Μπορῶ νὰ σὲ διαβεβαιώσω πὼς πολὺ δύσκολα τακτοποιήθηκε ἡ ὑπόθεση αὐτή. Ἦταν μιὰ ποταπὴ ἀπόπειρα ἐκβιασμοῦ καὶ τὸ μόνο πὺν μπόρεσα νὰ κάνω ἦταν νὰ σώσω τὴν ἐνοχὴ ἀπὸ τὴν τιμωρία. Μπορεῖ ὁμως νὰ θυμηθοῦν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση καὶ νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν ἐναντίον μου στὸ ἴπουργεῖο. Ἐσύ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, εἶσαι ὀλοκάθαρος». Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ λοιπὸν ἔχω ἕναν ἐγκληματία καὶ ταυτόχρονα τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν τάση πὺν παρουσιάζει τὸ ὄνειρό μου. Ὁ θεϊός μου Τζόζεφ ἀντιπροσωπεύει καὶ τοὺς δυὸ συναδέλφους μου πὺν δὲ διορίστηκαν σὲ καθηγητικὴ ἔδρα — ὁ ἕνας σὰν ἀνόητος καὶ ὁ

ἄλλος σὺν ἐγκληματίας. Τώρα ξέρω γιὰ ποιό σκοπὸ χρειάζομαι αὐτὴ τὴν ἀντιπροσώπευση. Ἐάν οἱ ὑπολογισμοὶ διορισμοῦ ἀποτελοῦν ἀποφασιστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ἀναβολὴ τοῦ διορισμοῦ τῶν δύο φίλων μου, τότε καὶ ὁ δικός μου διορισμὸς βρίσκεται παρόμοια σὲ κίνδυνο. Ἐάν μπορῶ ὅμως νὰ συνδέσω τὴν ἀπόρριψη τῶν δύο φίλων μου μὲ ἄλλα αἷτια ποῦ δὲν ἰσχύουν γιὰ τὴ δική μου περίπτωση, τότε οἱ ἐλπίδες μου δὲν ἐπηρεάζονται. Νὰ ἢ διαδικασία ποὺ ἀκολουθήθηκε στὸ ὄνειρό μου: ὁ ἕνας φίλος μου, ὁ P, γίνεται ἀνόητος καὶ ὁ ἄλλος, ὁ N, γίνεται ἐγκληματίας. Καθὼς ὅμως δὲν εἶμαι οὔτε ὁ ἕνας οὔτε ὁ ἄλλος, δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ κοινὸ ἀνάμεσά μας. Ἐχω δικαίωμα νὰ χαίρομαι ποὺ μοῦ ἀποδόθηκε ὁ τίτλος τοῦ καθηγητῆ καὶ ἀπέφυγα τὴ δυσάρεστη ἐφαρμογὴ — στὴν περίπτωσή μου — τῆς κοινοποίησης τῶν στοιχείων ποὺ ἔδωσε τὸ Ἐπιτελεῖο γιὰ τὸ φίλο μου P.

Πρέπει νὰ ἐρμηνεύσω πληρέστερα αὐτὸ τὸ ὄνειρο. Γιατὶ ἔχω ἕνα αἶσθημα πὼς δὲν ξεκαθαρίστηκε ἱκανοποιητικά. Ἐξακολουθῶ νὰ νιώθω δυσάρεστα γιὰ τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ὑποτίμησα δυὸ σεβαστοὺς συνάδερφους γιὰ νὰ ἀνοίξω τὸ δρόμο μου ὡς τὴν καθηγητικὴ ἔδρα. Ἡ δυσαρέσκεια ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαδικασία ἔχει φυσικὰ μετριαστεῖ, ἀφοῦ ἔχω μάθει νὰ ἐκτιμῶ τὴ μαρτυρία τῶν ὄνείρων μὲ τὴν πραγματικὴ τῆς ἀξία. Θὰ μποροῦσα νὰ ἀντικρούσω ὁποιοδήποτε ποὺ θὰ ἔκανε ὑπαινιγμὸ πὼς πραγματικὰ θεωροῦσα τὸν P ἀνόητο, ἢ ὅτι πραγματικὰ δὲν πιστεύα τα ὅσα μοῦ εἶπε ὁ N σχετικὰ μὲ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ ἐκβιασμοῦ. Ὅπως καὶ νὰ ἔναι, ἐπαναλαμβάνω, δὲν ἔπαυα νὰ πιστεύω πὼς τὸ ὄνειρο χρειάζεται νὰ ξεκαθαριστεῖ ἀκόμα περισσότερο.

Θυμᾶμαι τώρα ὅτι τὸ ὄνειρο περιεῖχε καὶ ἕνα ἀκόμα κομμάτι ποὺ ὡς τώρα ἀγνοήθηκε ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία. Ὅταν εἶδα πὼς ὁ φίλος μου ὁ P ἦταν ὁ θεῖός μου, ἐνῶσα στὸ ὄνειρο μεγάλη ἀγάπη γι' αὐτόν. Σὲ ποιόν

ἀπευθυνόταν αὐτὸ τὸ αἶσθημα; Φυσικὰ γιὰ τὸ θεῖο μου Τζόζεφ ποτὲ δὲν εἶχα αἰσθήματα ἀγάπης. Ὁ Ρ ἦταν γιὰ μένα πολλὰ χρόνια ἕνας πολὺ ἀγαπημένος φίλος, ἀν ὁμως πήγαινα ποτὲ νὰ τοῦ ἐκφράσω τὴν ἀγάπη μου μὲ λόγια πὸν θὰ ἔφταναν τὸ βαθμὸ τῆς ἀγάπης πὸν ἔνιωσα στὸ ὄνειρό μου, σίγουρα θὰ ἠνωθε ἔκπληξη. Ἄν ἡ ἀγάπη μου ἦταν γι' αὐτόν, φαίνεται ψεύτικη καὶ ὑπερβολικὴ ὅπως καὶ ἡ κρίση μου γιὰ τὶς πνευματικὲς του ἱκανότητες πὸν τὴν ἐξέφρασα μερδεύοντας τὴν προσωπικότητά του μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ θεοῦ μου. Ὑπερβολικὴ ὁμως στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ὡστόσο τὴ στιγμὴ αὐτὴ βρίσκομαι μπροστὰ σὲ μιὰ νέα κατάσταση πραγμάτων. Ἡ ἀγάπη πὸν δείχνω στὸ ὄνειρο δὲν ἀνήκει στὸ κρυφὸ περιεχόμενο τοῦ ὄνειρου, στὶς σκέψεις πὸν καλύπτει, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ περιεχόμενο αὐτὸ καὶ ἔχει σκοπὸ τῆς νὰ ἐμποδίσει τὴν ἐρμηνεία του. Σίγουρα αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ λειτουργία τῆς. Θυμᾶμαι πόσο ἀπρόθυμα ἔδωσα αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, πόσο καιρὸ προσπαθοῦσα νὰ τὴν ἀναβάλω καὶ πόσο πρόθυμα διακήρυξα ὅτι τὸ ὄνειρο δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἀνοησία. Ἀπὸ τὴν ψυχαναλυτικὴ πρακτικὴ μου ξέρω πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται μιὰ τέτοια ἄρνηση. Δὲν ἔχει ἐπεξηγηματικὴ σημασία ἀλλὰ ἐκφράζει κυρίως τὰ αἰσθήματά μας. Ἄν ἡ μικρὴ μου κόρη δὲ θέλει νὰ φάει ἕνα μῆλο πὸν τῆς προσφέρεται, ἰσχυρίζεται πῶς τὸ μῆλο εἶναι πικρὸ χωρὶς οὔτε νὰ τὸ δοκιμάσει. Ἄν οἱ ἀσθενεῖς μου συμπεριφέρονται ἔτσι, ξέρω πῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ἰδέα πὸν προσπαθοῦν νὰ τὴν ἀπωθήσουν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ὄνειρό μου. Δὲ θέλω νὰ τὸ ἐρμηνεύσω ἐπειδὴ ὑπάρχει στὴν ἐρμηνεία κάτι ἐνάντια στὸ ὁποῖο ἔχω ἀντιρροήσεις. Ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὄνειρου ἀνακαλύπτω τί ἦταν ἐκεῖνο ἐνάντια στὸ ὁποῖο ἀντιδροῦσα. Ἦταν ἡ βεβαίωση ὅτι ὁ Ρ ἦταν ἀνόητος. Μπορῶ νὰ ἀποδώσω τὴν ἀφοσίωση πὸν νιώθω γιὰ τὸν Ρ ὄχι στὶς κρυφὲς ὄνειρικὲς σκέψεις, ἀλλὰ περισσότερο στὴ δική

μου ἀπροθυμία. "Αν τὸ ὄνειρό μου, συγκρινόμενο μὲ τὸ κρυφὸ του περιεχόμενο, μετατίθεται στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ στὴν πραγματικότητα διαστρέφει τὰ πράγματα, παράγοντας τὰ ἀντίθετά τους, τότε ἡ φανερὴ ἀφοσίωση στὸ ὄνειρο ἐξυπηρετεῖ τὸ σκοπὸ τῆς παραμόρφωσης τῶν πραγμάτων. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ παραμόρφωση ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ φαίνεται νὰ εἶναι θεληματικὴ — εἶναι ἓνα μέσο ἀπόκρυψης. Οἱ ὄνειρικὲς μου σκέψεις γιὰ τὸν Ρ εἶναι ἐξευτελιστικὲς, καὶ γιὰ νὰ μὴν τὸ ἀντιληφθῶ αὐτὸ στὸ ὄνειρό μου ὑπεισέρχεται ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τῆς δυσφήμισης — μιὰ τρυφερὴ στοργὴ γι' αὐτόν.²

Θὰ συνεχίσω τώρα τὴν ἐρμηνεῖα ἐνὸς ὄνειρου ποὺ ἔχει κιόλας ἀποδειχθεῖ διαδαχτικὸ: Ἐναφέρομαι στὸ ὄνειρο ὅπου ὁ φίλος μου Ρ εἶναι θεῖος μου. Ἐχομε προχωρήσει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐρμηνεῖα του, ὥστε νὰ μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε τὸ κίνητρο - ἐπιθυμία — τὴν ἐπιθυμία νὰ διοριστεῖ καθηγητής. Καὶ ἐξηγήσαμε τὴν ἀφοσίωση ποὺ νιώθω γιὰ τὸ φίλο μου Ρ στὸ ὄνειρο, σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἀντίθεσης καὶ σὰν πρόκληση πρὸς τοὺς δύο συναδέρφους ποὺ ἐμφανίζονται στὶς ὄνειρικὲς σκέψεις. Τὸ ὄνειρο ἦταν δικό μου. Μπορῶ κατὰ συνέπεια νὰ συνεχίσω τὴν ἀνάλυση, δηλώνοντας ὅτι δὲ νιώθω καὶ τόσο ἱκανοποιημένος μὲ τὶς λύσεις ποὺ πέτυχα. Ξέρω πῶς ἡ γνώμη μου γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς συναδέρφους μου, ποὺ τοὺς μεταχειρίστηκα τόσο ἄσχημα στὶς ὄνειρικὲς σκέψεις μου, θὰ εἶχαν ἐκφραστεῖ μὲ ὀλότελα διαφορετικὴ γλώσσα στὸν ξύπνιο μου. Ἡ ἔνταση τῆς ἐπιθυμίας νὰ μὴ συμμεριστῶ τὴν τύχη τους σχετικὰ μὲ τὸ διορισμὸ, μοῦ φαίνόταν πολὺ ἰσχνὴ δικαιολογία γιὰ νὰ ἀποδώσω σ' αὐτὴ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ γνώμη ποὺ εἶχα στὸ ὄνειρο καὶ στὴ γνώμη ποὺ εἶχα στὸν ξύπνιο μου. "Αν ἡ ἐπιθυμία μου νὰ

2. «Ἡ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνειρων». Βρίσκεται ἐπίσης στὸ «The Basic Writings of Sigmund Freud» (Νέα Ὑόρκη: The Modern Library, 1938), σελ. 220 - 223.

μὲ φωνάζουν μὲ κάποιο ἄλλο τίτλο ἦταν πραγματικά τόσο ἔντονη, θὰ ἀποτελοῦσε ἀπόδειξη μιᾶς κακοήθους φιλοδοξίας, πὸν ὅμως νομίζω πὸς δὲν τὴν ἔχω καὶ πὸν πιστεύω πὸς δὲ θὰ τὴν ἤθελα. Δὲν ξέρω πὸς θὰ μὲ ἔκριναν οἱ ἄλλοι πὸν νομίζουν πὸς μὲ ξέρουν. Μπορεῖ νὰ εἶμαι πραγματικά φιλόδοξος. Ἐάν ὅμως ἤμουν, ἡ φιλοδοξία μου ἔχει ἀπὸ καιρὸ σὰν περιεχόμενό της ἀντικείμενα ἄλλα ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἔκτακτου καθηγητῆ.

Ἐπὸ πού λοιπὸν προέρχεται ἡ φιλοδοξία πὸν μου ἀποδίνεται στὸ ὄνειρο; Στὸ σημεῖο αὐτὸ θυμᾶμαι μιὰ ἱστορία πὸν ἄκουγα συχνὰ ὅταν ἤμουν παιδί, πὸς ὅταν γεννήθηκα μιὰ γριὰ χωριάτισσα προφήτησε στὴν εὐτυχισμένη μητέρα μου (πὸν ἤμουν ὁ πρωτότοκός της) ὅτι εἶχε φέρει στὸν κόσμιο ἕνα μεγάλο ἄντρα. Τέτοιες προφητεῖες πρέπει νὰ γίνονται πολὺ συχνά. Ἐπάρχουν τόσες πολλὲς εὐτυχισμένες καὶ γεμάτες προσδοκίες μητέρες καὶ τόσες πολλὲς γριὲς χωριάτισσες, καθὼς καὶ τόσες ἄλλες γριὲς, πὸν μιὰ καὶ τὶς ἔχουν ἐγκαταλείψει πιά οἱ κοσμικὲς τους δυνάμεις, στρέφουν τὰ μάτια τους πρὸς τὸ μέλλον. Καὶ οἱ προφητεῖες δὲν ἔχουν τίποτα νὰ πάθουν ἀπὸ τὶς προφητεῖες τους. Εἶναι δυνατὸ ἡ δία μου γιὰ μεγαλοσύνη νὰ δαφείλει τὴν προέλευσή της σ' αὐτὴ τὴν πηγή; Ἐδῶ ὅμως θυμᾶμαι μιὰ ἐντύπωση ἀπ' τὰ κατοπινα ἡρόνια τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας, πὸν μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύει σὰ μιὰ ἀκόμα καλύτερη ἐξήγηση. Ἐνα βράδυ, σ' ἕνα ἐστιατόριο τοῦ Πράτεο, ὅπου μὲ πῆγαιναν πολλὲς φορὲς οἱ γονεῖς μου ὅταν ἤμουν 11 ἢ 12 ἡρόνων, παρατήρησα ἕναν ἄνθρωπο πὸν πῆγαινε ἀπὸ τραπέζι σὲ τραπέζι καὶ μὲ λίγες πενταροδεκάρες σύνθετε στίχους πάνω σὲ ὅποιοδήποτε θέμα τοῦ δινόταν. Μὲ ἔστειλαν νὰ φέρω τὸν ποιητὴ στὸ τραπέζι μας καὶ ἔδειξε τὴν εὐγνωμοσύνη του. Πρωτοῦ νὰ ζητήσει νὰ τοῦ δώσουν τὸ θέμα, ἀράδιασε μερικὸς στίχους γιὰ μένα καὶ μᾶς εἶπε πὸς ἂν μποροῦσε νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη

στήν ἔμπνευσή του, προφανῶς μιὰ μέρα θὰ γινόμεον «ὑπουργός». Θυμᾶμαι ἀκόμα πολὺ καθαρὰ τὴν ἐντύπωση ποὺ μοῦ ἔκανε αὐτὴ ἡ δεύτερη προφητεία. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς «μεγαλοαστικῆς κυβέρνησης». Ὁ πατέρας μου μὴν εἶχε φέρει στὸ σπίτι τὰ πορτραῖτα τῶν μεγαλοαστῶν ἀπόφοιτων τοῦ πανεπιστημίου, Χέρμπεστ, Γκίσκρα, Οὐνγκερ, Μπέρκερ καὶ ἄλλων καὶ πρὸς τιμὴ τους φωτίσαμε τὸ σπίτι. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἀκόμα καὶ Ἑβραῖοι. Κι ἔτσι κάθε ἔξυπνο ἑβραϊόπουλο μαθητοῦδι κουβαλοῦσε στὴ σάκα του ἓνα ὑπουργικὸ χαρτοφυλάκιο. Στὴν ἐντύπωση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ ὀφείλεται τὸ ὅτι μέχρι λίγο πρὶν νὰ πάω στὸ πανεπιστήμιον ἤθελα νὰ σπουδάσω νομολογία, καὶ μόνο τὴν τελευταία στιγμή ἄλλαξα γνώμη. Ἐνας γιατρός δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ γίνῃ ὑπουργός. Καὶ τώρα σχετικὰ μὲ τὸ ὄνειρον: Μόνο τώρα ἀρχίζω νὰ βλέπω πῶς μὲ μεταφέρει ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ παρὸν σὶς ἐλπιδοφόρες μέρες τῆς μεγαλοαστικῆς κυβέρνησης καὶ ἐκπληρώνει ὀλοκληρωτικὰ αὐτὸ ποὺ ἦταν τότε νεανικὴ φιλοδοξία μου. Μεταχειριζόμενος τόσο ἄσχημα τοὺς δύο ἀξιότιμους καὶ πολυμαθεῖς συναδέρφους μου, κυρίως γιὰ τὸ λόγο ὅτι εἶναι Ἑβραῖοι, τὸν ἓνα σὰν ἀνόητο καὶ τὸν ἄλλο σὰν ἐγκληματία, ἐνεργῶ σὰ νὰ ἦμουν ἐγὼ ὁ Ἵπουργός. Ἐβαλα τὸν ἑαυτὸ μου στὴ θέση του. Τί ἐκδίκηση! Ἡ Ἐξοχότητά του ἀρνιέται νὰ μὲ διορίσει ἐκτακτὸ καθηγητὴ, καὶ ἔτσι στὸ ὄνειρό μου βλέπω τὸν ἑαυτὸ μου στὴ θέση του.³

Ἡ ἔρμηνεία αὐτοῦ τοῦ ὄνειρου ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὸ παράδειγμα τῆς στάσης τοῦ Φρόντ, ποὺ πιστεῦε ὅτι οἱ παράλογες ἐπιθυμίαι, ὅπως ἡ φιλοδοξία, εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἀναπτυγμένη προσωπικότητα καὶ κατὰ συνέπεια ἀποτελεῖ μέρος τοῦ παιδιοῦ ποὺ βρίσκεται μέσα του. Τὸ ὄνειρον δείχνει καθαρὰ τὴ φιλοδοξία ποὺ εἶχε ὁ Φρόντ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὸ ὄνειρό του. Ἀλλὰ ὁ Φρόντ ἀρνιέται πέρα γιὰ πέρα ὅτι μπο-

3. Στὸ ἴδιον, σελ. 256, 257, 258.

ροῦσε νὰ ἔχει μιὰ τέτοια ἔντονη φιλοδοξία. Στὴν πραγματικότητα δίνει ἕνα καλὸ παράδειγμα τοῦ προτοσῆς αἰτιολόγησής, πού τὸ ἔχει περιγράψει μὲ τόσο θαυμαστὸ τρόπο. Ὁ συλλογισμὸς του εἶναι ὁ ἑξῆς: «Ἄν ἡ ἐπιθυμία νὰ μὲ φωνάζουν μὲ ἕναν ἀκόμα τίτλο [μὲ τὴν ἔκφραση αὐτὴ τείνει νὰ ἐλαχιστοποιήσει τὸ πραγματικὸ σημεῖο, δηλαδὴ τὸ κύρος πού θὰ τοῦ δώσει ὁ τίτλος] ἦταν πραγματικὰ τόσο ἔντονη, θὰ ἀποτελοῦσε ἀπόδειξη γιὰ μιὰ κακοήθη φιλοδοξία». Καὶ τονίζει πὼς δὲν ἔχει μιὰ τέτοια φιλοδοξία. Ἄλλὰ ἀκόμα κι ἂν οἱ ἄλλοι ἔκριναν πὼς εἶχε αὐτὴ τὴ φιλοδοξία, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ φιλοδοξία του δὲ θὰ εἶχε σὰν ἀντικείμενό της τὸν τίτλο τοῦ τακτικοῦ καθηγητῆ. Κατὰ συνέπεια ὠθεῖται στὸ νὰ ὑποθέσει πὼς ἡ φιλοδοξία αὐτὴ ἀνῆκε στὶς παιδιάστικες ἐπιθυμίες του καὶ ὄχι στὴν τωρινὴ προσωπικότητά του. Ἐνῶ εἶναι φυσικὰ ἀληθινὸ ὅτι ἐπιθυμίες ὅπως ἡ φιλοδοξία ἀναπτύσσονται στὸ χαρακτήρα τοῦ παιδιοῦ καὶ ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν πρῶμη περίοδο τῆς ζωῆς, δὲν εἶναι ἀληθινὸ ὅτι εἶναι κάτι ξεχωριστὸ ἀπὸ τὴ σημερινὴ προσωπικότητα. Μιλώντας σὲ ἕνα κανονικὸ πρόσωπο, ὅπως ὁ ἴδιος, ὁ Φρόντ αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος νὰ τραβήξει μιὰ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ παιδί πού βρίσκεται μέσα του καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Χάρη κυρίως στὴν ἐπίδρασή του, αὐτὴ ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ δὲ γίνεται αἰσθητὴ σήμερα. Εἶναι σχεδὸν γενικὴ ἡ ἀναγνώριση ὅτι ἀκόμα καὶ τὸ φυσιολογικὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ ἔχει σὰν κίνητρό του κάθε εἶδους παράλογες ἐπιθυμίες πού δὲν παύουν νὰ ἀποτελοῦν δικές του ἐπιθυμίες ἀκόμα καὶ ἂν πηγάζουν ἀπὸ τὴν πρῶμη περίοδο τῆς ζωῆς του.

Ὡς τώρα δείξαμε μιὰ ἄποψη τῆς θεωρίας τῶν ὄνειρων τοῦ Φρόντ. Τὰ ὄνειρα θεωροῦνται ἡ παρανοικὴ ἐκπλήρωση τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν σεξουαλικῶν ἐπιθυμιῶν πού δημιουργοῦνται στὴν πρῶμη παιδικὴ ἡλικία μας καὶ δὲν ἔχουν μετασχηματιστεῖ ὀλοκληρωτικὰ σὲ σχηματισμοὺς ἀντίδρασης ἢ μετουσιώσεις. Οἱ ἐπιθυμίες αὐτὲς ἐκφράζονται σὰ νὰ ἔχουν ἐκπληρωθεῖ ὅταν ὁ συνειδητὸς μας ἔλεγχος ἔξασθενεῖ, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ ὕπνου. Πάντως, ἂν ἐπιτρέπαμε στοὺς ἑαυτοὺς μας νὰ νιώσουν τὴν ἐκπλήρω-

ση αὐτῶν τῶν παράλογων ἐπιθυμιῶν στὰ ὄνειρά μας, τὰ ὄνειρα δὲ θὰ ἦταν τόσο αἰνιγματικά καὶ δὲ θὰ μᾶς δημιουργοῦσαν τόση σύγχυση. Σπάνια ὄνειρευόμαστε ὅτι δολοφονοῦμε κάποιον, γινόμαστε αἰμομίκτες ἢ κάποιου ἄλλου εἶδους ἐγκληματίες. Καὶ ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση πού τὸ κάνουμε αὐτό, δὲ χαιρόμαστε γιὰ τὴν ἐκπλήρωση αὐτῶν τῶν ἐπιθυμιῶν στὰ ὄνειρά μας. Γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸ φαινόμενο αὐτό, ὁ Φρόντ υἱοθέτει ὅτι στὴν ἔνυπνη ζωὴ μας ὁ ἠθικὸς ἔλεγχος πού ὑπάρχει μέσα μας εἶναι καὶ αὐτὸς μισοκοιμισμένος. Ἔτσι ἐπιτρέπεται στίς σκέψεις καὶ στίς φαντασίες νὰ εἰσέλθουν στὴν ἔνυπνη συνείδησή μας, ἐνῶ διαφορετικὰ αὐτὸ θὰ τοὺς ἀπαγορευόταν ὁλότελα. Ἄλλὰ ὁ ἔλεγχος εἶναι μόνο μισοκοιμισμένος. Καὶ εἶναι ἀρκετὰ ξύπνιος ὥστε νὰ κάνει ἀδύνατο νὰ ἐμφανιστοῦν καθαρὰ καὶ ἀλάθητα οἱ ἀπαγορευμένες σκέψεις. Ἄν ἡ ἀποστολὴ τοῦ ὄνειρου εἶναι νὰ διατηρήσει τὸν ὕπνο μας, οἱ ἀνάλογες ἐπιθυμίαι πού ἐμφανίζονται στὸ ὄνειρο πρέπει νὰ εἶναι καμουφλαρισμένες σὲ σημαντικὸ βαθμὸ γιὰ νὰ ἐξαπατήσουν τὸν ἔλεγχο. Ὅπως τὰ νευρωτικὰ συμπτώματα εἶναι ἕνας συμβιβασμὸς ἀνάμεσα στίς ἀπωθημένες δυνάμεις τοῦ ἐκείνου καὶ τὴν ἀπωθητικὴ δύναμη τοῦ ὑπερεγῶ πού ἀσκεῖ τὸν ἔλεγχο. Μερικὲς φορὲς συμβαίνει ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς ἀναμόρφωσης νὰ μὴ λειτουργεῖ κανονικά, καὶ τὸ ὄνειρό μας γίνεται πάρα πολὺ καθαρὸ ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὸ παραβλέψει ὁ ἔλεγχος — καὶ ἔτσι ξυπνᾶμε. Κατὰ συνέπεια ἡ ὑπόθεση τοῦ Φρόντ εἶναι ὅτι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ὄνειρικῆς γλώσσας εἶναι ἡ διαδικασία μεταμφίσεως καὶ παραμόρφωσης τῶν παράλογων ἐπιθυμιῶν πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κοιμηθοῦμε ἀδιατάραχτα. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἄσκησε μιὰ σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν ἔννοια τοῦ Φρόντ γιὰ τὸ συμβολισμό. Πιστεύει ὅτι ἡ κύρια λειτουργία τοῦ συμβόλου εἶναι νὰ μεταμφιέξει καὶ νὰ παραμορφώνει τὴν ἐπιθυμία πού ὑπάρχει στὸν τομέα αὐτό. Ἡ συμβολικὴ γλώσσα νοεῖται ἄ «μυστικὸς κώδικας». Καὶ ἡ ἐρμηνεύει τῶν ὄνειρων ἄν τῆν ἐργασία ἀποκρυπτογράφησης τοῦ.

Ἡ ὑπόθεση τόσο τῆς παράλογης παιδικῆς φύσης τοῦ περιεχόμενου τοῦ ὄνειρου ὅσο καὶ τῆς παραμορφωτικῆς λειτουργίας τῆς ὄνειρικῆς ἐργασίας ὀδήγησε σὲ μιὰ ἀντίληψη τῆς ὄνειρικῆς γλώσσας ἀκόμα πιὸ στενὴ ἀπὸ ἐκείνη πού πρότεινα κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς συμβολικῆς γλώσσας. Γιὰ τὸν Φρόντ ἡ συμβολικὴ γλώσσα δὲν εἶναι μιὰ γλώσσα πού μπορεῖ νὰ ἐκφράσει ὅποιονδήποτε εἶδους αἶσθημα καὶ σκέψη μὲ ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο, ἀλλὰ μιὰ γλώσσα πού ἐκφράζει μόνο ὀρισμένες πρωτόγονες ἐνστικτώδεις ἐπιθυμίες. Στὴν τεράστια πλειονότητά τους τὰ σύμβολα εἶναι σεξουαλικῆς φύσης. Τὸ ἀρσενικὸ γεννητικὸ μόριο συμβολίζεται μὲ ραβδιά, δέντρα, ὀμπρέλες, μαχαίρια, μολύβια, σφυριά, ἀεροπλάνα καὶ πολλὰ ἄλλα ἀντικείμενα πού μποροῦν νὰ τὸ ἀντιπροσωπεύσουν εἴτε μὲ τὸ σχῆμα τους εἴτε μὲ τὴ λειτουργία τους. Τὸ θηλυκὸ γεννητικὸ μόριο παρουσιάζεται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ σπηλιές, μπουκάλες, κουτιά, πόρτες, κοσμηματοθήκες, κήπους, λουλούδια κλπ. Ἡ σεξουαλικὴ ἀπόλαυση παρουσιάζεται μὲ δραστηριότητες ὅπως ὁ χορὸς, ἡ ἵππασία, ἡ ὀρειβάσια, τὸ πέταγμα μὲ ἀεροπλάνο. Ἡ πτώση τρίχας ἢ δοντιῶν εἶναι μιὰ συμβολικὴ παρουσίαση εὐνουχισμοῦ. Ξέχωρα ἀπὸ τὰ σεξουαλικὰ στοιχεῖα, τὰ σύμβολα ἐκφράζουν τὶς θεμελιώδεις ἐμπειρίες τοῦ μικροῦ παιδιοῦ. Ὁ πατέρας καὶ ἡ μητέρα συμβολίζονται σὰ βασιλιάς καὶ βασίλισσα ἢ αὐτοκράτορας καὶ αὐτοκράτειρα, τὰ παιδιά σὰ ζῶα καὶ ὁ θάνατος σὰν ταξίδι.

Ὡστόσο στὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνειρων ὁ Φρόντ μεταχειρίζεται περισσότερο συμπτωματικὰ παρὰ καθολικὰ σύμβολα. Ὑποστηρίζει ὅτι γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ ὄνειρο πρέπει νὰ τὸ τεμαχίσουμε σὲ ἀρκετὰ κομμάτια καὶ ἔτσι νὰ τὸ ἀπαλλάξουμε ἀπὸ τὴν ἡμιλογικὴ συνέχειά του. Κατόπι προσπαθοῦμε νὰ δώσουμε συνειρμὸ σὲ κάθε στοιχεῖο τοῦ ὄνειρου καὶ νὰ ὑποκαταστήσουμε τὰ μέρη πού ἐμφανίζονται στὸ ὄνειρο μὲ τὶς σκέψεις πού ἔρχονται στὸ μυαλό μας κατὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ τοῦ συνειρμοῦ. Ἄν συναρμολογήσουμε τὶς σκέψεις σὲ τὶς ὁποῖες καταλήξαμε μὲ τὸν ἐλεύθερο συνειρμὸ, φτάνουμε σὲ ἕνα νέο κείμενο πού ἔχει μιὰ ἐσωτερικὴ συνέπεια καὶ λογικὴ καὶ μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν ἀληθινὴ σημασία τοῦ ὄνειρου.

Αὐτὸ τὸ ἀληθινὸ ὄνειρο, πὺ ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση τῶν παιδικῶν μας ἐπιθυμιῶν, ὁ Φρόνυτ τὸ ὀνομάζει «κρυφὸ ὄνειρο» («λανθάνον ὄνειρο»). Ἡ παραμορφωμένη παραλλαγή τοῦ ὄνειρου ὅπως τὸ θυμόμαστε εἶναι «τὸ φανερὸ ὄνειρο» («ἐκδηλο ὄνειρο») καὶ ἡ διαδικασία παραμόρφωσης καὶ ἀπόκρυψης εἶναι ἡ «ὄνειρικὴ ἐπεξεργασία». Οἱ κύριοι μηχανισμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ὄνειρικὴ ἐπεξεργασία μεταθέτει τὸ κρυφὸ ὄνειρο σὲ φανερὸ ὄνειρο εἶναι ἡ συμπύκνωση, ἡ μετάθεση καὶ ἡ δευτερογενὴς ἐπεξεργασία. Λέγοντας συμπύκνωση ὁ Φρόνυτ ἀναφέρεται στὸ ὅτι τὸ φανερὸ ὄνειρο εἶναι κατὰ πολὺ μικρότερο ἀπὸ τὸ κρυφὸ ὄνειρο. Ἡ συμπύκνωση παραβλέπει ἕναν ἀριθμὸ στοιχείων τοῦ κρυφοῦ ὄνειρου, συνδυάζει τὰ κομμάτια τῶν διάφορων στοιχείων, καὶ τὰ συμπυκνώνει σὲ ἕνα νέο στοιχεῖο, στὸ φανερὸ ὄνειρο. Ἄν λογουχάρη κάποιος ὄνειρευτεῖ ἕνα αὐταρχικὸ ἀρσενικὸ πρόσωπο πὺ τὸ φοβάται, ἐνδέχεται στὸ φανερὸ ὄνειρο νὰ δεῖ ἕναν ἄνθρωπο πὺ τὰ μαλλιά του μοιάζουν μὲ τὰ μαλλιά τοῦ πατέρα του, πὺ τὸ πρόσωπό του εἶναι σὰν τὸ πρόσωπο ἑνὸς φοβεροῦ δασκαλοῦ καὶ πὺ εἶναι ντυμένος σὰν τὸν ἐργοδότη τοῦ ὄνειρευτῆ. Ἡ ἂν ὄνειρευτεῖ μιὰ κατάσταση ὅπου νιώθει λυπημένος καὶ δυστυχής, μπορεῖ νὰ ὄνειρευτεῖ ἕνα σπίτι πὺ ἡ ὀροφή του μοιάζει μὲ κείνη ἑνὸς σπιτιοῦ ὅπου ὁ ὄνειρευτῆς εἶχε κάποτε τὴν ἴδια ἐμπειρία λύτης, καὶ τὸ σχῆμα τοῦ δωματίου μὲ ἕνα ἄλλο σπίτι πὺ νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἴδια συναισθηματικὴ ἐμπειρία. Στὸ φανερὸ ὄνειρο τὰ δύο στοιχεῖα φαίνονται στὴ σύνθετη εἰκόνα τοῦ ἑνὸς σπιτιοῦ. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ δείχνουν ὅτι συμπυκνώνονται σὲ μιὰ εἰκόνα μόνο τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πὺ τὸ συναισθηματικὸ τους περιεχόμενο εἶναι ταυτόσημο. Μπροστὰ στὴ φύση τῆς συμβολικῆς γλώσσας ἡ διαδικασία τῆς συμπύκνωσης εὐκόλα μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητή. Ἐνῶ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα, τὸ ὅτι δύο ἄνθρωποι ἢ δύο πράγματα εἶναι διαφορετικὰ μπορεῖ νὰ εἶναι σημαντικὸ, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐσωτερικῆς πραγματικότητος τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἔχει συνέπειες. Αὐτὸ πὺ ἔχει σημασία εἶναι ὅτι συνδέονται καὶ ἐκφράζουν τὴν ἴδια ἐσωτερικὴ πραγματικότητα.

Λέγοντας μετατόπιση ὁ Φρόντ ἀναφέρεται στὸ ὅτι ἓνα στοιχεῖο τοῦ κρυφοῦ ὄνειρου, πὸν συχνὰ εἶναι πολὺ σπουδαῖο, ἐκφράζεται ἀπὸ ἓνα ἀπομακρυσμένο στοιχεῖο στὸ φανερὸ ὄνειρο, συνήθως ἓνα στοιχεῖο πὸν φαίνεται νὰ εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀσήμαντο. Σὰν ἀποτέλεσμα, τὸ κρυφὸ ὄνειρο συχνὰ μεταχειρίζεται τὰ πραγματικὰ σπουδαῖα στοιχεῖα σὰ νὰ μὴν ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία καὶ ἔτσι ἀποκρύβει τὴν ἀληθινὴ σημασία τοῦ ὄνειρου.

Λέγοντας δευτερογενὴς ἐπεξεργασία ὁ Φρόντ ἐννοεῖ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ὄνειρικῆς ἐπεξεργασίας πὸν ὁλοκληρώνει τὴ διαδικασία ἀπόκρυψης καὶ μορφοποίησης. Τὰ χάσματα στὸ φανερὸ ὄνειρο πληρώνονται, οἱ ἀσυνέπειες ἐπανορθώνονται, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ φανερὸ ὄνειρο νὰ παίρνει τὴ μορφὴ μιᾶς λογικῆς καὶ γεμάτης συνέπεια ἱστορίας πὸν πίσω ἀπὸ τὴν πρόσοψή τῆς κρύβεται τὸ συναρπαστικὸ καὶ δραματικὸ ὄνειρικὸ ἔργο.

Ὁ Φρόντ ἀναφέρει δυὸ ἄλλους παράγοντες πὸν κάνουν τὴν κατανόηση τοῦ ὄνειρου δύσκολη καὶ προσθέτουν στὴν παραμορφωτικὴ λειτουργία τῆς ὄνειρικῆς ἐπεξεργασίας. Τὸ ἓνα εἶναι ὅτι πολὺ συχνὰ τὰ στοιχεῖα πὸν ὑπάρχουν ἀντιπροσωπεύουν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετό τους. Τὸ νὰ φοράει κανεὶς ροῦχα μπορεῖ νὰ συμβολίζεται μὲ τὴ γυμνότητα, τὸ νὰ εἶναι πλούσιος μπορεῖ νὰ σημαίνει πὸς εἶναι φτωχός, καὶ τὸ αἶσθημα τῆς ἔντονης ἀφοσίωσης μπορεῖ νὰ ἀντικαθιστᾷ αἰσθήματα ἐχθρότητας καὶ ὀργῆς. Ὁ ἄλλος παράγοντας εἶναι τὸ ὅτι τὸ φανερὸ ὄνειρο δὲν ἐκφράζει λογικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα στοιχεῖα του. Δὲν ἔχει «ἀλλά», «κατὰ συνέπεια», «ἐπειδὴ», «ἐάν», ἀλλὰ ἐκφράζει τὶς λογικὲς ἐκεῖνες σχέσεις πὸν ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ εἰκονικὰ εἶδωλα. Ὁ ὄνειρευτὴς μπορεῖ λογουχάρη νὰ ὄνειρευέται πὸς ἓνα πρόσωπο στέκεται ὄρθιο καὶ σηκώνει τὸ χέρι του καὶ πὸς κατόπι μεταμορφώνεται σὲ κοτόπουλο. Στὴν ξύπνια γλώσσα ἡ ὄνειρικὴ σκέψη θὰ μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ ὅτι σημαίνει: «δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι δυνατός, ἀ λ λ ἀ στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀδύνατος καὶ δειλὸς σὰν κοτόπουλο». Στὸ φα-

νερό ὄνειρο ἢ λογικὴ αὐτὴ σχέση ἐκφράζεται σὰ μιὰ ἀλληλουχία δύο εἰκόνων.

Στὴ σύντομη αὐτὴ περιγραφὴ τῆς ὄνειρικῆς θεωρίας τοῦ Φρόντ πρὲπει νὰ γίνῃ μιὰ σπουδαία προσθήκη. Ἡ ἔμφαση στὴν παιδικὴ φύση τοῦ ὄνειρικοῦ περιεχομένου θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὀδηγήσει νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ Φρόντ δὲ θεωρεῖ πὼς ὑπάρχει κάποιος σπουδαῖος δεσμὸς τοῦ ὄνειρου μὲ τὸ παρόν, ἀλλὰ μόνο μὲ τὸ παρελθόν. Πάντως αὐτὸ δὲ συμβαίνει. Ὁ Φρόντ ὑποθέτει ὅτι τὸ ὄνειρο ὑποκινεῖται πάντα ἀπὸ ἓνα τωρινὸ γεγονὸς, συνήθως τῆ μέρα ἢ τὸ βράδυ πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνειρο. Ἀλλὰ ἓνα ὄνειρο προκαλεῖται μόνο ἀπὸ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα πού συνδέονται μὲ τὶς πρώιμες παιδικὲς ἐπιθυμίες. Ἡ ἐνέργεια γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ὄνειρου πηγάζει ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς παιδικῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ τὸ ὄνειρο δὲ θὰ παρουσιαζόταν ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ πρόσφατο γεγονὸς πὸ ἐθίξε τὴν πρώιμη ἐμπειρία καὶ ἔκανε δυνατὴ τὴν ἐμφάνισή του στὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ στιγμή. Ἐνα ἀπλὸ παράδειγμα θὰ φωτίσει αὐτὸ τὸ σημεῖο: Ἐνας ἄνθρωπος πὸ ἐργάζεται κάτω ἀπὸ ἓναν αὐταρχικὸ ἐργοδότη μπορεῖ νὰ φοβᾶται πέρα ἀπ' ὅσο πρὲπει αὐτὸ τὸν ἄνθρωπο ἐξαιτίας τοῦ φόβου πὸ εἶχε γιὰ τὸν πατέρα του σὰν παιδί. Τὸ βράδυ τῆς μέρας πὸ ὁ ἐργοδότης του τὸν ἐπέπληξε γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, εἶδε ἓναν ἐφιάλτη ὄπου ἓνα πρόσωπο μὲ μορφὴ ἀνάμικτη σὰν τοῦ πατέρα του καὶ τοῦ ἐργοδότη του προσπαθοῦσε νὰ τὸν σκοτώσει. Ἐν δὲ φοβόταν τὸν πατέρα του σὰν παιδί, ὁ ἐκνευρισμὸς τοῦ ἐργοδότη του δὲ θὰ τὸν τρώμαζε. Ἐν ὅμως ὁ ἐργοδότης του δὲν ἐκνευριζόταν ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα, ὁ βαθιὰ ἐδραιωμένος φόβος του δὲ θὰ ἔβγαινε στὴν ἐπιφάνεια καὶ τὸ ὄνειρο δὲ θὰ συνέβαινε.

Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ πάρει μιὰ καλύτερη ἰδέα τῆς μεθόδου ἐρμηνευτικῆς τοῦ ὄνειρου βλέποντας μὲ ποιὸ τρόπο οἱ ἀρχὲς πὸ μὸλις παρουσιάσαμε ἐφαρμόζονται ἀπὸ τὸν Φρόντ κατὰ τὴν ἐρμηνεῖα δικῶν του ὄνειρων. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο ὄνειρα πὸ ἀκολουθοῦν ἔχει σὰν ἐπίκεντρο ἓνα καθολικὸ σύμβολο: Τὴ γύμνια. Τὸ δεύτερο ὄνειρο χρησιμοποιεῖ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ συμπτωματικὰ σύμβολα.

Τὸ ὄνειρο ἀμηχανίας καὶ σύγχισης πὸν μᾶς προκαλεῖ ἢ γύμνια μας

Ὅταν ὄνειρευόμαστε πὸς εἶμαστε γυμνοὶ ἢ ὄχι ὅσο πρέπει ντυμένοι μπροστὰ σὲ ξένους, τὸ ὄνειρο αὐτὸ δὲ συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ κανένα συναίσθημα ντροπῆς. Ἐπιβάλλεται ὁμως νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ἓνα τέτοιο ὄνειρο μόνο στὶς περιπτώσεις πὸν ὑπάρχει σ' αὐτὸ τὸ συναίσθημα ντροπῆς καὶ ἀμηχανίας, ὅταν θέλουμε νὰ φύγουμε καὶ νὰ κρυφθοῦμε καὶ ὅταν νιώθουμε πὸς εἶναι ἀδύνατο νὰ κινηθοῦμε ἀπὸ τὴ θέση πὸν βρισκόμαστε καὶ εἶμαστε ὀλοκληρωτικὰ ἀνίσχυροὶ νὰ μεταβάλλουμε τὴ στενόχωρη αὐτὴ κατάσταση. Μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση πρόκειται γιὰ τυπικὸ ὄνειρο. Διαφορετικὰ ὁ πυρήνας τοῦ περιεχομένου του μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει κάθε εἶδους περιπλοκές, ἢ μπορεῖ νὰ τὸν ἀντικαθιστοῦν ἀτομικὲς προσθῆκες. Τὸ οὐσιαστικὸ εἶναι ὅτι νιώθουμε ἓνα ὀδυνηρὸ αἶσθημα ντροπῆς, πὸν μᾶς κάνει νὰ θέλουμε νὰ κρύψουμε τὴ γύμνια μας, συνήθως μὲ τὸ νὰ προσπαθοῦμε νὰ φύγουμε ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο, ἀλλὰ εἶμαστε ἀνίκανοὶ νὰ τὸ κάνουμε. Πιστεύω ὅτι οἱ ἀναγνώστες μου στὴν πλειονότητά τους θὰ βρέθηκαν κάποτε σ' αὐτὴ τὴ δυσάρεστη κατάσταση σ' ἓνα ὄνειρο.

Ἡ φύση καὶ ὁ τρόπος πὸν ξεντυθήκαμε εἶναι τὶς περισσότερες φορὲς ἀκαθόριστα. Ὁ ὄνειρευτὴς θὰ ἀφηγηθεῖ προφανῶς τοῦτα: «Ἡμουν μὲ τὸ πουκάμισο» ἀλλὰ ἡ εἰκόνα πολὺ σπάνια εἶναι σαφῆς. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ἔλλειψη ρούχων εἶναι τόσο ἀκαθόριστη, πὸν περιγράφεται στὴν ἀφήγηση τοῦ ὄνειρου μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «Μοῦ φαίνεται πὸς ἤμουν μὲ τὰ ἐσώρουχα». Τὶς περισσότερες φορὲς ἡ ἔλλειψη ἐνδυμασίας δὲν ἦταν τόσο σημαντικὴ ὥστε νὰ ἐξηγεῖται τὸ αἶσθημα ντροπῆς πὸν δοκιμάσαμε. Γιὰ ἓναν ἄνθρωπο πὸν ὑπηρέτησε στὸ στρατὸ ἢ γύμνια συχνὰ παραχωρεῖ τὴ θέση της στὸ αἶσθημα πὸς φορᾷ μιὰ στο-

λή αντίθετη από τους κανονισμούς. «Ήμουν στο δρόμο χωρίς ξίφος και βλέπω να με πλησιάζουν κάποιοι αξιωματικοί» ή «δέν είχα γραβάτα» ή «φοροῦσα ένα πολιτικό πανταλόνι καρώ» κλπ.

Τὰ άτομα πού μπροστά τους ντρεπόμαστε είναι σχεδόν πάντα ξένοι, πού τὰ πρόσωπά τους παραμένουν ἀκαθόριστα. Στὰ τυπικά ὄνειρα ποτέ δὲ συμβαίνει τὰ ἐνδύματα πού ἐνοχλοῦν ἐμᾶς τούς ἴδιους σὲ τέτοιο σημείο νὰ κάνουν τούς ἄλλους νὰ μᾶς χλευάσουν ἢ ἀκόμα καὶ νὰ μᾶς παρατηρήσουν. Ἀπεναντίας, οἱ ἄνθρωποι στὸ ὄνειρο ἔχουν ἀδιάφορο ὕφος ἢ, ὅπως μπόρεσα νὰ παρατηρήσω σὲ ἓνα ιδιαίτερα ζωντανὸ ὄνειρο, οἱ φυσιογνωμίες τους ἦταν σοβαρὲς καὶ ἀκαμπτες. Αὐτὸ μᾶς ὠθεῖ σὲ σκέψεις.

Ἀνάμεσα στὴ ντροπὴ καὶ στὴν ἀμηχανία τοῦ ὄνειρουμένου καὶ τὴν ἀδιαφορία τοῦ θεατῆ ὑπάρχει μιὰ ἀντίφαση πού τὴ συναντᾶμε συχνὰ στὰ ὄνειρα. Θὰ ἀνταποκρινόταν πολὺ περισσότερο στὰ αἰσθήματα τοῦ ὄνειρευτῆ ἂν οἱ ξένοι τὸν κοιτοῦσαν ἐκπληκτοί, ἂν τὸν κοροΐδευαν ἢ ἂν θύμωναν. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι αὐτὸ τὸ παράδοξο χαρακτηριστικὸ παραμερίστηκε ἀπὸ τὴν ἱκανοποίησι μιᾶς ἐπιθυμίας, ἐνῶ ἡ ντροπὴ καὶ ἡ ἀμηχανία δὲν ἔπαψε νὰ ὑπάρχει γιὰ κάποιο ἄγνωστο λόγο, ἔτσι πού τὰ δυὸ αὐτὰ στοιχεῖα βρίσκονται σὲ δυσαρμονία. Ἔχουμε μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀπόδειξι ὅτι τὸ ὄνειρο πού ἔχει παραμορφωθεῖ μερικὰ ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωσι μιᾶς ἐπιθυμίας δὲν ἔχει ἐξηγηθεῖ ὅπως πρέπει. Γιατὶ ἔχει ἀποτελέσει τὴ βάση ἐνὸς γνωστοῦ σὲ ὄλους μας παραμυθιοῦ τοῦ Ἄντερσεν μὲ τίτλο «Τὰ καινούργια ροῦχα τοῦ αὐτοκράτορα». Τὸ παραμῦθι αὐτὸ παρουσίασε πρόσφατα σὲ ποιητικὴ διασκευὴ ὁ Φούλντα στὸ «Φυλαχτό». Τὸ παραμῦθι τοῦ Ἄντερσεν μᾶς δείχνει δυὸ ἀπατεῶνες πού ὑφαίνουν μιὰ πολύτιμη ἐνδυμασία γιὰ τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ πού μποροῦν νὰ τὴ δοῦν μόνο οἱ καλοὶ καὶ οἱ ἔντιμοι ὑπῆκοοί του. Ὁ αὐτοκράτορας παρουσιάζεται ντυμέ-

νος μὲ τὴν ἀόρατὴ αὐτὴ φορεσιά, καὶ ἐπειδὴ τὸ φανταστικὸ αὐτὸ ροῦχο χρησιμεύει σὰν ἓνα εἶδος λυδίας λίθου τοῦ χαρακτήρα, οἱ ἄνθρωποι, τρομαγμένοι ἀπὸ αὐτὴ τὴ δοκιμασία, συμπεριφέρονται σὰ νὰ μὴν ἔχουν παρατηρήσει τὴ γύμνια τοῦ αὐτοκράτορα.

Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἡ κατάστασις στὸ ὄνειρό μας. Δὲ θὰ ἦταν πολὺ τολμηρὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἀκατανόητο περιεχόμενον τοῦ ὄνειρου ἔδωσε μιὰ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπινόησιν ἑνὸς μύθου γύμνιας ποὺ δίνει κάποιον νόημα στὴν κατάστασις ποὺ διατηροῦσε ἡ μνήμη. Ἡ κατάστασις αὐτὴ ἔχει χάσει τὴν πρωταρχικὴ τῆς σημασίαν καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ ξένους σκοπούς. Ἀλλὰ ὅπως θὰ δοῦμε, μιὰ τέτοια ἔλλειψις κατανόησις τοῦ περιεχομένου τοῦ ὄνειρου συμβαίνει συχνὰ χάρις σὲ μιὰ συνειδητὴ δραστηριότητα ἑνὸς δευτέρου ψυχικοῦ συστήματος, καὶ πρέπει νὰ τὴ δεχτοῦμε σὰν ἓναν ἀπὸ τοὺς παράγοντας τῆς τελικῆς μορφοποιήσεως τοῦ ὄνειρου. Καὶ ἀκόμα πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι μιὰ παρόμοια ἔλλειψις κατανόησις — φυσικὰ πάντοτε μέσα στὴν ἴδια ψυχικὴ προσωπικότητα — παίζει ἀποφασιστικὸ ρόλον στὴν ἐμφάνισιν τῆς ἰδεοληψίας καὶ τῆς φοβίας. Εἶναι ἀκόμα δυνατὸ νὰ καθορίσουμε ἀπὸ ποῦ προῆλθαν τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ νέα ἐρμηνεία τοῦ ὄνειρου. Ὁ ἀπατεώνας εἶναι τὸ ὄνειρον, ὁ αὐτοκράτορας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ὄνειρευτὴς καὶ ἡ ἠθικοπλαστικὴ τάσις προδίδει μιὰ ἀκαθόριστον γνώσιν ὅτι στὸ κρυφὸ περιεχόμενον τοῦ ὄνειρου ὑπάρχουν ἀπαγορευμέναι, ἀπωθημέναι ἐπιθυμίαι. Οἱ συνειρμοὶ ποὺ διαπίστωσα ἀναλύοντας αὐτὰ τὰ εἶδη τῶν ὄνειρων σὲ νευροπαθεῖς, ἀποδείχνουν χωρὶς καμιά ἀμφιβολίαν ὅτι τὸ βάθος τοῦ ὄνειρου πρέπει ν' ἀναζητηθῆι σὲ μιὰ ἀνάμνησιν τῆς πρώτης παιδικῆς ἡλικίας τοῦ ὄνειρευτῆ. Γιατὶ μόνον στὴν παιδικὴν μᾶς ἡλικίαν μποροῦμε νὰ ἐμφανιστοῦμε ἀτημέλητα ντυμένοι τόσο στοὺς δικούς μας ὅσο καὶ σὲ ξένους, δηλαδὴ στοὺς ὑπηρέτας καὶ στοὺς ἐπισκέπτες, χωρὶς νὰ ντρεπόμαστε γιὰ τὴ γύμνια μᾶς. Μποροῦμε νὰ

παρατηρήσουμε πώς πολλά παιδιά, όταν μάλιστα είναι αρκετά μεγάλα, νιώθουν ένα είδος έξαψης όταν τὰ γδύνουν και ὄχι ντροπή. Γελοῦν, πηδοῦν, χτυποῦν τὰ πινά τους ἢ τὰ σώματά τους. Ἡ μητέρα τους ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλος πού βρίσκεται κοντά τους τὰ μαλώνει λέγοντας: «Πῶ πῶ ντροπή! — δὲν πρέπει νὰ τὸ κάνεις αὐτό». Τὰ παιδιά συχνὰ δείχνουν μιὰ ἐπιθυμία ἐπίδειξης. Λύσκολα μπορεῖ νὰ περάσει κανεὶς ἀπὸ ἓνα χωριὸ στὴν ὑπαιθρο χωρὶς νὰ συναντήσῃ παιδάκια δυὸ τριῶν χρόνων πού σηκώνουν τὴν ποδιά τους ἢ τὴ φούστα τους μπροστὰ στοὺς ταξιδιωτὲς, ἴσως πρὸς τιμὴ τους. Ἐνας ἀσθενὴς μας θυμᾶται μιὰ σκηνὴ ἀπὸ τότε πού ἦταν ὀχτῶ χρόνων, στὴν ὁποία ὅταν τὸν ἔγδυναν γιὰ νὰ πάει νὰ κοιμηθεῖ ἤθελε νὰ χορεύει μπροστὰ στὴ μικρὴ ἀδερφή του πού ἦταν στὸ γειτονικὸ δωμάτιο, ἀλλὰ δὲν τὸν ἄφηνε ἡ ὑπηρέτρια. Στὸ ἱστορικὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῶν νευρωτικῶν, ἡ ἐπίδειξη μπροστὰ σὲ παιδιά τοῦ ἀντίθετου φύλου παίζει ἐξέχοντα ρόλο. Σ' αὐτὸ ἐπίσης πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ τὸ συναίσθημα τῶν παρανοϊκῶν ὅτι τοὺς παρακολουθοῦν ὅταν ντύνονται καὶ ξεντύνονται. Καὶ ἀνάμεσα σὲ κείνους πού ἔχουν παραμείνει διεστραμμένοι ὑπάρχει μιὰ κατηγορία, ὅπου οἱ παιδικὲς παρορμήσεις ἔχουν ὀξυνθεῖ ὡς τὸ σημεῖο νὰ γίνουν σύμπτωμα: Εἶναι ἡ κατηγορία τῶν ἐ π ι δ ε ι ξ ι ο μ α ν ῶ ν.

Αὐτὴ ἡ περίοδος τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὅπου ἡ αἴσθησις τῆς ντροπῆς εἶναι ἄγνωστη, μᾶς φαίνεται παράδεισος ὅταν τὴ φέρνουμε στὴ μνήμη μας ἀργότερα, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ παράδεισος εἶναι τάχα τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν φαντασιῶν τῶν παιδικῶν ἡλικιῶν ὄλων μας. Νὰ γιατί: στὸν παράδεισο οἱ ἄνθρωποι εἶναι γυμνοὶ καὶ δὲ ντρέπονται, ὡς τὴ στιγμή πού ξυπνοῦν μέσα τους ἡ ντροπὴ καὶ ὁ φόβος. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκδίωξις ἀπὸ τὸν παράδεισο καὶ τότε ἀρχίζει ἡ σεξουαλικὴ ζωὴ καὶ ὁ πολιτισμὸς. Τὸ ὄνειρο μπορεῖ νὰ μᾶς ξαναφέρει κάθε νύχτα στὸν παράδεισο. Ἔχουμε δεῖξει

στά παραπάνω πώς οί έντυπώσεις τῆς πρώτης παιδικῆς ἡλικίας (ἀπό τὴν προϊστορική περίοδο ὡς τὸ τέλος τοῦ τρίτου χρόνου τῆς ἡλικίας) τείνουν νὰ ἀναπαραχθοῦν, ὅποιοδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ περιεχόμενό τους, ἔτσι πὺν ἡ ἀναπαραγωγή τους εἶναι ἡ ἐκπλήρωση μιᾶς ἐπιθυμίας. Ὡστε τὰ ὄνειρα τῆς γύμνιας εἶναι ὄνειρα ἐπίδειξης.

Τὸν πυρήνα ἑνὸς ὄνειρου ἐπίδειξης τὸν παρέχει τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο, πὺν δὲν παρουσιάζεται μὲ τὴν παιδική του ὄψη ἀλλὰ μὲ τὴ σημερινή, ὅπως ὑπάρχει σήμερα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ παραμελημένου ντυσίματος, ὅπως προβάλλει ἀκαθόριστο ἐξαιτίας τῆς συσσώρευσης τόσων πολλῶν κατοπινῶν καταστάσεων καὶ ἀναμνήσεων παραμελημένου ντυσίματος, ἢ ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ἐλέγχου. Στὰ στοιχεῖα αὐτὰ προστίθενται τὰ πρόσωπα μπροστὰ στὰ ὅποια ντρεπόμαστε. Δὲ γνωρίζω κανένα παράδειγμα ὅπου οἱ πραγματικοὶ θεατὲς αὐτῶν τῶν παιδικῶν ἐπιδείξεων νὰ ἐμφανίζονται σὲ ἕνα ὄνειρο. Γιατὶ τὸ ὄνειρο δὲν εἶναι ποτὲ μιὰ ἀπλή ἀνάμνηση. Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο ὅτι τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα πὺν ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενα τοῦ σεξουαλικοῦ μας ἐνδιαφέροντος στὴν παιδική ἡλικία παραλείπονται ἀπὸ ὅλες τὶς παραστάσεις, στὰ ὄνειρα, στὴν ὑστερία ἢ στὴν ἰδεοληπτική νεύρωση. Μόνον ὁ παρανοϊκὸς ξαναβρίσκει αὐτοὺς τοὺς θεατὲς καὶ πιστεύει φανατικὰ στὴν παρουσία τους, μολονότι εἶναι ἀόρατοι. Ὁ «μεγάλος ἀριθμὸς ξένων» πὺν ἀντικαθιστοῦν στὸ ὄνειρο τὰ πρόσωπα τῆς παιδικῆς ἡλικίας, καὶ πὺν μένουν ἀδιάφοροι μπροστὰ στὸ θέαμα πὺν τοὺς παρουσιάζουμε, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀ ν τ ῖ θ ε τ ο τ ῆ ς ἐ π ἰ θ υ μ ῖ α ς, τὸ νὰ δοῦμε τὰ λίγα γνωστὰ μας πρόσωπα πὺν τοὺς δειχνόμαστε ὀλόγυμνοι. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, «ἕνας ἀριθμὸς ξένων» πὺν τὸν βλέπουμε συχνὰ σὲ ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ ὄνειρα σὰν ἀ ν τ ῖ θ ε τ ο τ ῆ ς ἐ π ἰ θ υ μ ῖ α ς σημαίνει πάντα «ἕνα μυστικό». Θὰ δοῦμε ὅτι ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ ἀναπαραγωγή τῆς παλιᾶς κατάστασης πὺν παρουσιάζει

ζεται στην παράνοια μᾶς δείχνει τὴν ἀντίθετη τάση. Τὸ ἄτομο δὲν εἶναι πιά μόνο. Ὅπωςδήποτε τὸ παρατηροῦν. Ἀλλὰ αὐτοὶ πού τὸ παρατηροῦν εἶναι «ἕνας μέγας ἀριθμὸς ξένων παράδοξα ἀπροσδιόριστων καὶ ἀδιάφορων ἀνθρώπων».

Ἀκόμα πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας πὼς στὰ ὄνειρα ἐπίδειξης παίρνει μέρος καὶ ἡ ἀπόθνηση. Ἡ δυσάρεστη αἴσθηση τοῦ ὄνειρου προέρχεται φυσικὰ ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τοῦ δεύτερου ψυχικοῦ συστήματος. Καὶ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ σκηνὴ τῆς ἐπίδειξης πού ἔχει καταδικαστεῖ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο, κατόρθωσε μολαταῦτα νὰ παρασταθεῖ.

Ὁ μόνος τρόπος νὰ ἀποφευχθεῖ αὐτὴ ἡ αἴσθηση εἶναι νὰ μὴ ζωντανεύουμε τὴ σκηνή.⁴

Τὸ ὄνειρο τῆς βοτανικῆς μονογραφίας

Ἐγραψα μιὰ μονογραφία γιὰ κάποιο φυτό. Ἔχω τὸ βιβλίο μπροστά μου καὶ γυρίζω αὐτὴ τὴ στιγμή μιὰ σελίδα, ὅπου ὑπάρχει μιὰ διπλωμένη ἔγχρωμη εἰκόνα. Σὲ κάθε ἀντίγραφο ὑπάρχει ἕνα δείγμα τοῦ ἀποξηραμένου φυτοῦ σὰ βοτανολόγιο.

Ἀνάλυση:

Τὸ πρῶτὸ εἶδα στὴν προθήκη ἑνὸς βιβλιοπωλείου ἕνα τόμο μὲ τὸν τίτλο «Τὸ εἶδος κυκλάμινο», πού προφανῶς ἦταν μονογραφία γιὰ τὸ φυτὸ αὐτό.

Τὸ κυκλάμινο εἶναι τὸ ἀγαπημένο λουλούδι τῆς γυναίκας μου. Μέμφομαι τὸν ἑαυτό μου γιατί τόσο σπάνια θυμᾶμαι νὰ τῆς φέρω τὰ λουλούδια της, ὅπως πολὺ θὰ ἠθέλε νὰ κάνω. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό, ὅτι δηλαδή τῆς φέρνω λουλούδια, θυμᾶμαι μιὰ ἱστορία πού τὴν εἶπα πρόσφατα σ' ἕνα φιλικὸ κύκλο γιὰ νὰ ἀποδείξω τὸν ἰσχυρισμὸ μου ὅτι συχνὰ ξεχνῶ ὑπακούοντας σὲ κάποιο σκοπὸ τοῦ ἀσυνείδητου καὶ ὅτι τὰ ξεχά-

4. Στὸ ἴδιο, σελ. 292 - 295.

σματά μας μᾶς δίνουν πάντα τὴ δυνατότητα νὰ βγά-
ζουμε κάποιο συμπέρασμα σχετικά μὲ τὶς μυστικὲς δια-
θέσεις ἐκεῖνου ποὺ ξεχνᾷ. Μιὰ νέα γυναίκα ποὺ ἦταν
συννηθισμένη νὰ δέχεται ἓνα μπουκέτο λουλούδια ἀπὸ
τὸν ἄντρα της τὴ μέρα τῶν γενεθλίων της, ὅταν εἶδε
πὼς ἐκεῖνος ξέχασε νὰ τῆς προσφέρει τὸ δείγμα αὐτὸ
τῆς τρυφερότητας κάποτε ποὺ εἶχε τὰ γενέθλιά της,
ξέσπασε σὲ κλάματα. Ἔρχεται ὁ ἄντρας της καὶ δὲν
μπορεῖ νὰ καταλάβει γιατί κλαίει, ὥσπου λέει: Σήμε-
ρα ἔχω τὰ γενέθλιά μου. Τότε ἐκεῖνος χτυπάει τὸ μέ-
τωπό του καὶ φωνάζει: «Συχώρεσέ με, τὸ εἶχα ὀλίγε-
λα ξεχάσει» καὶ θέλει νὰ τρέξει ἀμέσως νὰ βρεῖ λου-
λούδια γιὰ νὰ τῆς φέρει. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν τὴν παρηγο-
ρεῖ γιατί θεωρεῖ τὸ ξέχασμα τοῦ ἄντρα της σὰν ἀπό-
δειξη πὼς δὲν κατέχει πιά στίς σκέψεις του τὴ θέση
ποὺ εἶχε ἄλλοτε. Αὐτὴ ἡ κυρία Α συνάντησε τὴ γυναί-
κα μου πρὶν ἀπὸ δύο μέρες, τῆς εἶπε ὅτι εἶναι καλὰ καὶ
τὴ ρώτησε νέα μου. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἦταν πε-
λάτισσά μου.

Συμπληρωματικὰ γεγονότα: Κάποτε εἶχα γράψει
κάτι σὰ μονογραφία γιὰ ἓνα φυτὸ, ἓνα δοκίμιο γιὰ τὸ
φυτὸ κόκα ποὺ εἶχε τραβήξει τὴν προσοχὴ τοῦ Κ.
Κόλλεν γιὰ τὶς ἀναισθητικὲς ιδιότητες τῆς κοκαΐνης.
Εἶχα διατυπώσει τὴν ἄποψη πὼς τὰ ἀλκαλοειδῆ μπο-
ροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν ἀναισθητικά, ἀλλὰ δὲν
εἶχα ἐμβαθύνει σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Τώρα θυμᾶμαι ὅτι
τὸ ἐπόμενο πρωὶ μετὰ τὸ ὄνειρο (ποὺ γιὰ τὴν ἐρμη-
νεΐα του δὲ βρῆκα χρόνον ὡς τὸ βράδυ) εἶχα συλλογι-
στεῖ τὴν κοκαΐνη στὴ διάρκεια τῆς ὄνειροπόλησής μου.
Ἄν τύχαινε νὰ πάθω γλαύκωμα, θὰ πήγαινα στὸ Βε-
ρολίνο γιὰ νὰ μὲ χειρουργήσει ἰνκόγνιτο στὸ σπίτι ἐ-
νὸς φίλου μου ἓνας γιατρὸς ποὺ μοῦ εἶχε συστήσει αὐ-
τὸς ὁ φίλος. Ὁ γιατρὸς ποὺ δὲ θὰ ἤξερε μὲ ποιὸν εἶχε
νὰ κάνει θὰ καυχίόταν, ὅπως συνήθως, πόσο εὔκολες
ἔχουν γίνει αὐτὲς οἱ ἐγχειρήσεις ἀπὸ τότε ποὺ χρη-
σιμοποιεῖται ἡ κοκαΐνη, καὶ γὰρ δὲ θὰ μαρτυροῦσα μὲ

κανένα τρόπο τὸ ρόλο πὸν εἶχα παίξει στὴν ἀνακάλυψη αὐτῆ. Μ' αὐτὲς τὶς φανταστικὲς σκέψεις συνδέονταν ἄλλες σκέψεις γιὰ τὸ πόσο δυσάρεστο εἶναι γιὰ ξένα γιαιτρὸ νὰ ζητάει τὴν ἰατρικὴ βοήθεια ἑνὸς συναδέρφου του. Θὰ μπορούσα νὰ πληρώσω, ὅπως ὁποιοσδήποτε ἄλλος, τὸν ὀφθαλμίατρο τοῦ Βερολίνου πὸν δὲ θὰ μὲ γνώριζε. Μόνο τώρα πὸν ξαναφέρνω στὸ μυαλό μου αὐτὸ τὸ ὄνειροπόλημα διαπιστώνω πὸς πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴ μνήμη κρύβεται ἓνα συγκεκριμένο γεγονός. Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Κόλλερ, ὁ πατέρας μου ἔπαθε γλαύκωμα. Χειρουργήθηκε ἀπὸ τὸ φίλο μου ὀφθαλμίατρο Καίνιχστάιν. Ὁ δόκτωρ Κόλλερ εἶχε ἀναλάβει τὴ νάρκωση μὲ κοκαΐνη καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ παρατήρησε ὅτι ἐκεῖ βρισκόνταν τὴ στιγμή ἐκείνη συγκεντρωμένοι οἱ τρεῖς ἄνθρωποι πὸν συνέβαλαν στὴν εἰσαγωγὴ τῆς κοκαΐνης στὸν τομέα τῆς χειρουργικῆς.

Τώρα ἀναρωτιέμαι πότε σκέφτηκα γιὰ τελευταία φορὰ τὴν ἱστορία τῆς κοκαΐνης. Αὐτὸ ἔγινε πρὶν λίγες μέρες, ὅταν ἔλαβα ἓνα Festschrift, ἀναμνηστικὸ τόμο πὸν ἐκδώσανε οἱ εὐγνώμονες μαθητὲς γιὰ τὸ ἰωβηλαῖο τοῦ καθηγητῆ καὶ διευθυντῆ τοῦ ἐργαστηρίου τους. Ἀνάμεσα στοὺς τίτλους τιμῆς τοῦ ἐργαστηρίου ἀνεφεραν τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἀναισθητικῶν ἰδιοτήτων τῆς κοκαΐνης πὸν ὀφειλόταν στὸν Κόλλερ. Ἀντιλαμβάνομαι ξαφνικὰ ὅτι τὸ ὄνειρό μου συνδέεται μὲ τὰ γεγονότα τῆς προηγούμενης νύχτας. Εἶχα συνοδέψει ὡς τὸ σπίτι του τὸ δόκτορα Καίνιχστάιν καὶ εἶχαμε ἀρχίσει μιὰ συζήτηση γύρω ἀπὸ ἓνα θέμα πὸν μοῦ προκαλεῖ μεγάλη ἔξασψη κάθε φορὰ πὸν τὸ θυμᾶμαι. Καθὼς στεκόμουν μαζί του στὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ, πέρασε ὁ καθηγητῆς Γκάρτνερ (Γκάρτνερ στὰ γερμανικὰ θὰ πεῖ κηπουρὸς) μὲ τὴ νεαρὴ γυναίκα του.

Ἄν μπόρεσα παρὰ νὰ τοὺς συγχαρῶ καὶ τοὺς δυὸ γιὰ τὴν ἀ ν θ η ρ ἠ ὄψη τους. Ἀλλὰ ὁ καθηγητῆς Γκάρτνερ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ἀνα-

μνηστικοῦ τόμου, τοῦ Festschrift, σχετικὰ μὲ τὸν ὁποῖο μίλησα παραπάνω καὶ ἡ θεὰ του φυσικὸ ἦταν νὰ μοῦ τὸ θυμίσει. Καὶ τὴν κυρία Λ, πού διηγήθηκα τὴν ἀπογοήτευσή της τὴ μέρα τῶν γενεθλίων της, τὴν εἶχαμε ἀναφέρει, φυσικὰ πάνω σὲ ἄλλο θέμα, στὴ συζήτησή μας μὲ τὸ δόκτορα Καίνιχστάιν.

Τώρα θὰ προσπαθίσω νὰ ξεκαθαρίσω καὶ ἄλλα γεγονότα πού καθόρισαν τὸ περιεχόμενο τοῦ ὄνειρου. Ἡ μονογραφία περιέχει ἓνα ξ ε ρ ὀ δ ε ἰ γ μ α τοῦ φυτοῦ σὰ νὰ ἦταν β ο τ α ν ο λ ὀ γ ι ο. Καὶ τὸ βοτανολόγιο μοῦ θυμίζει τὸ «γυμνάσιο». Ὁ γυμνασιάρχης μας κάποτε κάλεσε τοὺς μαθητὲς τῶν ἀνώτερων τάξεων γιὰ νὰ ἐξετάσουν καὶ νὰ καθαρίσουν τὸ βοτανολόγιο τοῦ «γυμνασίου». Εἶχαν βρεθεῖ ἐκεῖ μέσα μικρὰ β ι β λ ι ο σ κ ο ὑ λ η κ α. Ὁ γυμνασιάρχης φαίνεται πὼς εἶχε πολὺ λίγη ἐμπιστοσύνη στὴν ἱκανότητά μου νὰ βοηθήσω, γιὰτὶ μοῦ ἐμπιστεύτηκε λίγες μόνο σελίδες. Θυμᾶμαι μέχρι σήμερα πὼς ὑπῆρχαν σταυρανθὴ στὶς σελίδες αὐτές. Τὸ ἐνδιαφέρον μου γιὰ τὴ βοτανικὴ ποτὲ δὲν ἦταν μεγάλο. Στὶς ἐξετάσεις μοῦ ζητήθηκε νὰ ἀναγνωρίσω ἓνα σταυρανθὲς καὶ δὲν τὰ κατάφερα. Ἄν δὲν εἶχα πλούσιες θεωρητικὲς γνώσεις, θὰ εἶχα ἀποτύχει. Τὰ σταυρανθὴ θυμίζουν τὰ σύνθετα. Ἡ ἀγγινάρα εἶναι πραγματικὰ σύνθετο, καὶ μπορῶ νὰ πῶ πὼς εἶναι τὸ ἀγαπημένο μου ἄνθος. Ἡ γυναίκα μου, ὄντας περισσότερο καλὴ ἀπὸ μένα, μοῦ φέρνει συχνὰ τὸ ἀγαπημένο μου λουλούδι ἀπὸ τὴν ἀγορά.

Βλέπω νὰ βρίσκεται προστά μου ἡ μονογραφία πού ἔγραφα. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει συνειρμός. Ἐνας φίλος μου μοῦ ἔγραψε χτὲς ἀπὸ τὸ Βερολίνο: «Σκέφτομαι πολὺ τὸ βιβλίο σου γιὰ τὰ ὄνειρα. Τὸ βλέπω προστά μου δλοκληρωμένο καὶ τὸ ξεφυλλίζω». Πόσο ζήλεσα αὐτὲς τὶς ἐνορατικὲς του ἱκανότητες! Ἄς μπορούσα νὰ τὸ ἔβλεπα καὶ γὰ προστά μου τελειωμένο!

Ἡ διπλωμένη χρωματιστὴ εἰ-

κ ό ν α. "Όταν ήμουν σπουδαστής τής Ιατρικῆς, εἶχα μανία νά μελετῶ ἀποκλειστικά μονογραφίες. Παρὰ τὰ περιορισμένα μέσα μου, εἶχα ἐγγραφεῖ συνδρομητῆς σέ πολλά ἱατρικά περιοδικά, πού οἱ ἐγχρωμες εἰκόνες τους μέ γοήτευαν. "Ήμουν περήφανος γιά τήν κλίση πού εἶχα πρὸς τήν εὐσυνειδησία. "Όταν ἀργότερα ἄρχισα νά ἐκδίδω δικά μου βιβλία, ὑποχρεώθηκα νά σχεδιάζω ὁ ἴδιος τῖς εἰκόνες πού συνόδευαν τῖς ἐργασίες μου, καί θυμᾶμαι πὼς μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἐκτυπώθηκε τόσο ἄσχημα, πού ἕνας καλοπροαίρετος συνάδελφος μέ κοροΐδευε γι' αὐτό. Μ' αὐτὸ συνδέεται, δὲν ξέρω πῶς, μιὰ πολὺ παλιὰ ἀνάμνηση τῆς πρώιμης παιδικῆς ἡλικίας μου. Κάποτε ὁ πατέρας μου ἔδωσε σέ μένα καί τῆ μεγαλύτερη ἀδερφή μου ἕνα βιβλίο πού περιεῖχε ἔ γ χ ρ ω μ ε ς εἰ κ ό ν ε ς γιά νά διασκεδάσουμε (τὸ βιβλίο ἦταν μιὰ περιγραφή ἐνὸς ταξιδιοῦ στὴν Περσία) καί μᾶς εἶπε πὼς μπορούμε νά τὸ καταστρέψουμε. Ἄπο παιδαγωγικὴ ἄποψη αὐτὸ δὲν ἦταν σωστό. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἤμουν πέντε χρόνων καί ἡ ἀδερφή μου λιγότερο ἀπὸ τρία καί ἡ ἀνάμνηση τῆς ἀπέραντης χαρᾶς πού νιώθαμε ἐμεῖς οἱ δυὸ σκίζοντας τὰ φύλλα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου (θὰ μπορούσα νά προσθέσω, σὰν ἀ γ γ ι ν ἄ ρ α, φύλλο τὸ φύλλο), ἀποτελεῖ τὴ μόνη σχεδὸν ἀνάμνηση τῆς περιόδου ἐκείνης τῆς ζωῆς μου πού παρέμεινε ζωντανὴ στὴ μνήμη μου. "Όταν ἀργότερα ἔγινα φοιτητῆς, εἶχα πάθος γιά τὴ συλλογὴ καί κατοχὴ βιβλίων (τὸ πάθος αὐτὸ μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τὴν κλίση μου νά μελετῶ μονογραφίες, μιὰ συνήθεια πού ὅπως παρουσιάζεται στῖς ὄνειρικές μου σκέψεις μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέ τὸ πάθος μου γιά τὰ κυκλάμινα καί τῖς ἀγγινάρες). "Ἐγίνα βιβλιοσκούληκο (βλ. βοτανολόγιο). Ἄπο τότε πού ἄρχισα νά ἐπιδίδομαι στὴν ἐνδοσκόπησι, ἱχνηλατῶ αὐτὸ τὸ πρῶτο πάθος τῆς ζωῆς μου στὴν παραπάνω ἐντύπωση ἀπὸ τὴν παιδικὴ μου ἡλικία: ἡ καλύτερα ἀναγνώρισα σ' αὐτὴ τὴν παιδικὴ σκηνὴ μιὰ

«ἐπικαλυπτική ανάμνηση» για την κατοπινὴ βιβλιοφι-
λία μου. Καὶ φυσικὰ ἔμαθα ἀπὸ πολὺ μικρὸς ὅτι τὰ
πάθη μας συχνὰ γίνονται δυστυχίες μας. Ὅταν ἤμουν
δεκαεφτά χρονῶν, εἶχα νὰ πληρώσω ἓνα μεγάλο λο-
γαριασμό στὸ βιβλιοπώλη μου, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔ-
χω τὰ μέσα νὰ τὸν τακτοποιήσω. Ὁ πατέρας μου σὲ
καμιὰ περίπτωση δὲ θὰ δεχόταν σὰ δικαιολογία ὅτι τὸ
πάθος μου δὲν ἦταν ἀπὸ τὰ ποταπά. Θὰ μπορούσε μά-
λιστα νὰ πεῖ κανεὶς πὼς ἦταν ἀξιοσέβαστο. Ἀλλὰ ἡ
ἀναπόληση αὐτῆς τῆς ἀνάμνησης ἀπὸ τὴν παιδικὴ μου
ἡλικία μὲ φέρνει πίσω στὴ συζήτησή μου μὲ τὸ φίλο
μου δόκτορα Καίνιχστάιν τὴ βραδιά πρὶν ἀπ' τὸ ὄνει-
ρο. Γιατὶ ἓνα ἀπὸ τὰ θέματα αὐτῆς τῆς συζήτησης ἦ-
ταν ἡ αἰώνια μομφὴ ποὺ μοῦ ἀπευθύνανε, πὼς ἤμουν
πάρα πολὺ ἀπορροφημένος ἀπὸ τὰ χόμπυ μου.
Γιὰ λόγους ποὺ δὲν ἔχουν θέση νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ,
δὲ θὰ συνεχίσω τὴν ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ ὄνειρου, ἀλλὰ
ἀπλῶς θὰ δείξω τοὺς δρόμους ποὺ ὀδηγοῦν σ' αὐτό.
Στὴν πορεία τῆς ἐρμηνείας θυμῆθηκα τὴ συζήτησή
μου μὲ τὸ δόκτορα Καίνιχστάιν. Ὅταν θυμᾶμαι τί συ-
ζητούσαμε, μοῦ φαίνεται σαφὲς τὸ νόημα τοῦ ὄνειρου.
Ὅλες οἱ σκέψεις ποὺ κινητοποιήθηκαν — ἀπὸ τίς προ-
τιμήσεις μου, ἀπὸ τίς προτιμήσεις τῆς γυναίκας μου,
ἀπὸ τὴν κοκαΐνη, ἀπὸ τίς δυσχέρειες ποὺ παρουσιάζει
ἡ θεραπεία ἑνὸς γιατροῦ ἀπὸ ἓναν ἄλλο γιατρό, ἀπὸ
τὴν προτίμησή μου στὶς μιονογραφικὲς ἐργασίες, ἀπὸ
τὴν ἀμέλειά μου γιὰ ὀρισμένα θέματα ὅπως ἡ βοτανι-
κὴ — ὅλα αὐτὰ συνεχίζονται καὶ βρίσκουν κάποιον
δρόμον νὰ ὑπεισέλθουν στὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο κλάδο τῆς
πλατιᾶς μας συζήτησης. Αὐτὸ τὸ ὄνειρο ἔχει πάλι (ὅ-
πως τὸ ὄνειρο τῆς ἔνεσης τῆς Ἰζμας, ποὺ ἦταν τὸ
πρῶτον ποὺ ἀνέλυσα) τὸ χαρακτῆρα μιᾶς δικαιολογίας,
μιᾶς ἀπολογίας γιὰ τὰ δικαιώματά μου. Καὶ μπορού-
με νὰ ποῦμε πὼς συνεχίζει τὸ θέμα ποὺ ἄρχισε ἐκεῖνο
τὸ ὄνειρο, καὶ τὸ πλουτίζει μὲ καινούργια στοιχεῖα,
ποὺ ἐμφανίστηκαν στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὰ δυὸ ὄ-

νειρα. Ἀκόμα καὶ ἡ φαινομενικὰ ἀδιάφορη μορφή ἐκφρασης τοῦ ὄνειρου ἀποκτᾷ κάποιο νόημα. Τώρα σημαίνει: «Εἶμαι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔγραψε αὐτὴ τὴν πολύτιμη καὶ πετυχημένη πραγματεία (γιὰ τὴν κοκαΐνη)», ἐνῶ προηγούμενα ἔλεγα δικαιολογούμενος: «Στὸ κάτω κάτω εἶμαι ἕνας καλὸς καὶ ἐπιμελὴς σπουδαστής». Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις τὸ συμπέρασμα εἶναι: «Αὐτὸ μπορῶ νὰ τὸ ἐπιτρέψω στὸν ἑαυτὸ μου». Στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορῶ νὰ σταματήσω τὴν παραπέρα ἐρμηνεία τοῦ ὄνειρου, ἀφοῦ ὁ μόνος λόγος ποὺ τὸ ἀνακοίνωσα ἦταν νὰ ἐξετάσω τὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ περιεχόμενο τοῦ ὄνειρου καὶ στὰ γεγονότα τῆς προηγούμενης μέρας ποὺ τὸ προκάλεσαν. Ὅσο γνωρίζω μόνο τὸ φανερὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ ὄνειρου, μπορῶ νὰ συλλάβω μόνο μιὰ ἀπὸ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ ὄνειρο καὶ τὶς ἐντυπώσεις τῆς ἡμέρας. Ὅστερα ὅμως ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐρμηνείας, βρῆκα σ' ἕνα ἄλλο γεγονός τῆς ἴδιας ἐκείνης μέρας μιὰ δευτέρη πηγὴ τοῦ ὄνειρου. Ἡ πρώτη ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐντυπώσεις στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται τὸ ὄνειρο εἶναι μιὰ ὀλότελα ἀδιάφορη, δευτερεύουσα ἐντύπωση. Βλέπω σὲ μιὰ προθήκη ἕνα βιβλίον ποὺ ὁ τίτλος του τραβᾷ τὴν προσοχή μου μιὰ στιγμή, ἀλλὰ ποὺ τὸ περιεχόμενό του δὲ μὲ ἐνδιαφέρει. Τὸ δεύτερο γεγονός ἔχει μεγάλη ψυχικὴ ἀξία. Εἶχα μιλήσει πολὺ γιὰ μιὰ ὥρα μὲ τὸ φίλο μου τὸν ὀφθαλμίατρο. Στὴ συνομιλία αὐτὴ τοῦ εἶχα πεῖ σημαντικὰ πράγματα γιὰ μᾶς τοὺς δυὸ, ποὺ ξύπνησαν μέσα μου πάρα πολλές ἀναμνήσεις. Ὅλα αὐτὰ μοῦ προκάλεσαν μεγάλη ὑπερδιέγερση. Τελικὰ αὐτὴ ἡ συνομιλία διακόπηκε χωρὶς νὰ ὀλοκληρωθεῖ, γιὰτὶ στὸ μεταξὺ ἤρθαν καὶ ἄλλοι φίλοι. Ποιά σχέση νὰ ὑπάρχει τάχα ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δυὸ ἐντυπώσεις τῆς ἡμέρας καὶ ποιὰ σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ τὸ ὄνειρο ποὺ ἀκολούθησε;

Στὸ φανερὸ περιεχόμενο τοῦ ὄνειρου βρῶ μιὰ μόνο ψευδαίσθηση σχετικὰ μὲ τὴν ἀδιάφορη ἐντύπωση,

καὶ ἔτσι μπορῶ νὰ βεβαιώσω ὅτι τὸ ὄνειρο περιλαμβάνει στὸ περιεχόμενό του γεγονότα ποὺ δὲν ἔχουν οὐσιαστικὸ χαρακτήρα. Ἀπεναντίας ὁμως στὴν ἐρημνεία τοῦ ὄνειρου ὅλα συγκλίνουν ἀδιάκοπα στὰ πιὸ σημαντικὰ γεγονότα ποὺ μὲ εἶχαν συγκινήσει. Ἄν, ὅπως εἶναι σωστό, κρίνω τὸ νόημα τοῦ ὄνειρου μὲ βάση τὸ κρυφὸ περιεχόμενο ποὺ ἀποκαλύπτει ἢ ἀνάλυση, διαπιστώνω ξαφνικὰ ὅτι χωρὶς νὰ τὸ θέλω καταλήγω σὲ μιὰ νέα καὶ σπουδαία ἀνακάλυψη. Βλέπω ὅτι ἡ αἰνιγματικὴ θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ὄνειρο πραγματεύεται μόνο γεγονότα μηδαμινῆς ἀξίας ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ μας, δὲν εὐσταθεῖ. Εἶμαι ἐπίσης ὑποχρεωμένος νὰ ἀναιρέσω τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ ψυχικὴ ζωὴ τῆς ξύπνιας κατάστασης δὲ συνεχίζεται στὸ ὄνειρο, καὶ ὅτι κατὰ συνέπεια τὸ ὄνειρο ξοδεύει τὴν ψυχικὴ ἐνεργητικότητά μας σὲ μικροπράγματα. Αὐτὸ ποὺ συμβαίνει εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: Στὶς ὄνειρικές μας σκέψεις κυριαρχοῦν ὅλα ὅσα τραβοῦν τὴν προσοχή μας στὴ διάρκεια τῆς μέρας, καὶ λαβαίνουμε τὸν κόπο νὰ ὄνειρευτοῦμε μόνο αὐτὰ ποὺ τροφοδότησαν τὶς σκέψεις μας στὴ διάρκεια τῆς μέρας.

Προφανῶς ἡ πιὸ ἄμεση ἐξήγηση τοῦ ὅτι ὄνειρευτήκα τὴν ἀδιάφορη ἐντύπωση τῆς μέρας, ἐνῶ ἡ ἐντύπωση ποὺ πολὺ δικαιολογημένα μὲ ἐρέθισε ἦταν ἐκεῖνη ποὺ μοῦ προκάλεσε τὸ ὄνειρο, εἶναι ὅτι καὶ ἐδῶ πάλι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸ φαινόμενο τῆς μετάθεσης τοῦ ὄνειρου, τὴν ὁποία ἀναφέραμε σὰν τὴν ψυχικὴ δύναμη ποὺ ἐνεργεῖ σὰν ἔλεγχος. Ἡ ἀνάμνηση τῆς μονογραφίας γιὰ τὸ γένος κυκλάμινο χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ μοῦ θυμίσει τὴ συνομιλία μὲ τὸ φίλο μου, ὅπως στὸ ὄνειρο τοῦ δείπνου ποὺ δὲν ἔγινε ἡ θύμιση τῆς φίλης τοῦ ἀσθενῆ μου ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν «καπνιστὸ σολωμό». Τὸ μόνο ἐρώτημα ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνακύψει εἶναι ποιοὶ συνειρμοὶ μπορεῖ νὰ προκάλεσαν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μονογραφία ἔγινε ἕνας ὑ π α ι ν ι γ μ ό ς, ποὺ συνδέεται μὲ τὴ συνομιλία μου μὲ

τὸν ὀφθαλμολόγο, ἀφοῦ ἀπὸ πρώτη ὄψη μιὰ τέτοια σχέσηη δὲν προβάλλει ἀμέσως; . . . Στὸ παράδειγμά μας πραγματευόμεσθε δυὸ ὁλότελα διαφορετικῆς ἐντυπώσεις, πὺ δὲ φαίνεται νὰ ἔχουν ἄλλο κοινὸ σημεῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι συνέβηκαν τὴν ἴδια μέρα. Ἡ μονογραφία μου τραβᾷ τὴν προσοχή μου τὸ πρωί: τὸ βράδυ παίρνω μέρος στὴ συζήτηση. Ἡ ἀπάντηση πὺ δίνεται ἀπὸ τὴν ἀνάλυση εἶναι ἢ ἀκόλουθη: Τέτοιες σχέσεις ἀνάμεσα στὶς δύο ἐντυπώσεις, ὅπως ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν πρώτη, ἐμφανίζονται κατοπινὰ ἀνάμεσα στὸ παραστασιακὸ περιεχόμενον τῆς μιᾶς ἐντύπωσης καὶ τὸ παραστασιακὸ περιεχόμενον τῆς ἄλλης ἐντύπωσης. Ἐγὼ πὰ συλλάβει τοὺς ἐνδιάμεσους δεσμοὺς πὺ τονίστηκαν στὴν πορεία τοῦ γραψίματος τῆς ἀνάλυσης. Μόνο κάτω ἀπὸ κάποια ἐξωτερικὴ ἐπίδραση, προφανῶς τῆς ἀνάμνησης τῶν λουλουδιῶν πὺ ἔχασε ἢ κυρία Λ, θὰ μπορούσε ἢ ἰδέα τῆς μονογραφίας τοῦ κυκλάμινου νὰ συνενωθεῖ μὲ τὴν ἰδέα πὺς τὸ κυκλάμινο εἶναι τὸ ἀγαπημένον λουλούδι τῆς γυναίκας μου. Δὲν πιστεύω ὅμως πὺς αὐτῆς οἱ ἰδέες ἦταν ἀρκετῆς γιὰ νὰ προκαλέσουν ἓνα ὄνειρον.

*Δὲ χρειάζεται φάντασμα, κύριε μου, νὰ θγεῖ
ἀπ' τὸν τάφο του νὰ μᾶς τὰ πεῖ αὐτά,*

διαβάζουμε στὸν Ἄμλετ. Ἄλλὰ ἢ ἀνάλυση μου θύμισε πὺς ἢ συνομιλία μας διακόπηκε ἀπὸ τὸν Γκάρτνερ, καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ μυαλό μου πέρασε ἢ σκέψη πὺς ἢ γυναίκα του ἦταν ἄ ν θ η ρ ἱ. Ξαφνικὰ θυμᾶμαι τώρα πὺς μιὰ ἀπὸ τὶς ἀσθενεῖς μου, πὺ ἔχει τὸ ὄραϊο ὄνομα Φ λ ὠ ρ α, ἦταν γιὰ μιὰ στιγμὴ τὸ θέμα τῆς συζήτησής μας. Εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτοὶ οἱ συνειρμοὶ τῶν βοτανολογικῶν ἰδεῶν νὰ συνέδεσαν τὰ δυὸ γεγονότα τῆς ἡμέρας, ἐκεῖνο πὺ ἦταν ἀδιάφορον καὶ ἐκεῖνο πὺ μὲ εἶχε συγκινήσει. Μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἄλλες ἰδέες, ὅπως ἢ κοκαῖνη λογουχάρη, πὺ

θὰ μπορούσαν πολὺ καλὰ νὰ ἀποτελέσουν τὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στὸ πρόσωπο τοῦ δόκτορα Καίνιχστάιν καὶ τὴν ἰδέα τῆς βοτανολογικῆς μονογραφίας πρὸ ἔγγραφα, καὶ ἔτσι νὰ ἔκαναν στενότερη τὴ συγχώνευση τῶν δύο κύκλων τῶν παραστάσεων, ἔτσι πρὸ ἓνα μέρος τῆς πρώτης ἐμπειρίας μπορεῖ νὰ χρησίμευε γιὰ νὰ παραστήσει τὸ δεύτερο.

Ἐνδεχόμενον εἶναι πολλοὶ νὰ θεωρήσουν ἐπιτόλιμη καὶ αὐθαίρετη αὐτὴ τὴν ἐξήγηση. Τί θὰ συνέβαινε ἂν δὲν ἐρχόταν ὁ καθηγητὴς Γκάρτνερ καὶ ἡ νεαρὴ ἀθηρὴ γυναίκα του, ἢ ἂν ἡ ἄρρωστη πρὸ ἀναφέραμε στὴ συζήτηση δὲ λεγόταν Φλώρα ἀλλὰ Ἄννα; Ὡστόσο ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι καὶ τόσο δύσκολη. Ἄν δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνουν αὐτοὶ οἱ συνειρμοί, προφανῶς τὴ θέση τους θὰ τὴν εἶχαν πάρει ἄλλοι. Ἡ ἀποκατάσταση σχέσεων αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι πολὺ εὐκολη, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὰ αἰνίγματα καὶ τὰ λογοπαίγνια. Ἡ ποικιλία τους εἶναι ἀπεριόριστη. Καὶ ἀκόμα κάτι: Ἄν δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποκαταστήσω γόνιμους συνειρμούς ἀνάμεσα στὶς δύο ἐντυπώσεις τῆς ἡμέρας, τὸ ὄνειρο ἀπλούστατα θὰ ἀκολουθοῦσε διαφορετικὴ πορεία. Κάποια ἄλλη ἀπὸ τίς ἀδιάφορες ἐντυπώσεις τῆς ἡμέρας, σὰν αὐτὲς πρὸ μᾶς συμβαίνουν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ καὶ τίς ξεχνᾶμε, θὰ εἶχε πάρει τὴ θέση τῆς μονογραφίας, θὰ συνδεόταν μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς συνομιλίας καὶ θὰ παρουσιαζόταν σ' αὐτὸ τὸ ὄνειρο. Φαίνεται πὼς ἀφοῦ στὴ μονογραφία ἔλαχε ὁ ρόλος νὰ ἐπιτελέσει αὐτὸ τὸ καθῆκον, ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἦταν προφανῶς ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Δὲ χρειάζεται, ὅπως στὸ «Χάνσεν Σλάου» τοῦ Λέσσινγκ, νὰ ἀποροῦμε πρὸ «μόνο οἱ πλούσιοι πάνω στὴ γῆ ἔχουν τὰ περισσότερα χρήματα».⁵

Τὰ δύο παραπάνω ὄνειρα μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα ὄχι μό-

5. Στὸ ἴδιο, σελ. 241 - 246.

νο νὰ ἐφαρμοσόουμε τὶς γενικὲς ἀρχὲς τοῦ Φρόνυτ σὲ εἰδικὰ ὄνειρα ἀλλὰ καὶ νὰ συγκρίνουμε τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Φρόνυτ μὲ τὴν ἐρμηνεῖα πού προτείνω στὸ δεύτερο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ ὄνειρου τῆς γύμνιας ὁ Φρόνυτ ἀκολουθεῖ τὴ γενικὴ ἀρχὴ ὅπως διαγράφεται παραπάνω. Τὸ ὄνειρο ἀποτελεῖ τὴν ἐκπλήρωση παιδικῶν παράλογων ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἐλέγχου παραμορφώνεται καὶ μεταμφιέζεται ἡ ἐκπλήρωση ἐπιθυμίας. Ἡ παράλογη ἐπιθυμία πού ἐκπληρώνεται εἶναι ἡ παιδικὴ ἐπιθυμία νὰ ἐπιδείξει τὰ γεννητικὰ του ὄργανα. Ὅμως ἡ ἀναπτυγμένη προσωπικότητα φοβᾶται τὶς τέτοιες ἐπιθυμίες καὶ ἐκφράζει ἀνησυχία μὲ τὴν ἐκπλήρωση τῆς ἐπιθυμίας πού ἔχει τὸ παιδί πού βρίσκεται μέσα μας.

Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτὴ εἶναι ἀναμφισβήτητα σωστὴ σὲ πολλές περιπτώσεις. Δὲν εἶναι ὅμως πάντοτε σωστὴ, ἐπειδὴ τὰ περιεχόμενα ἑνὸς ὄνειρου δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ παιδικῆς φύσης. Ὁ Φρόνυτ ἀγνοεῖ πὼς ἡ γύμνια μπορεῖ νὰ εἶναι σύμβολο πραγμάτων ἄλλων ἀπὸ τὴ σεξουαλικὴ ἐπιδειξιμανία. Ἡ γύμνια μπορεῖ λογουχάρη νὰ εἶναι ἓνα σύμβολο ἀλήθειας. Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς γυμνός, μπορεῖ νὰ ἀντικαθιστᾷ τὸ νὰ εἶναι κανεὶς χωρὶς προσποιήσεις, καὶ τὸ νὰ εἶναι ντυμένος μπορεῖ νὰ ἀντικαθιστᾷ τὶς ἐκφράσεις τῶν σκέψεων καὶ αἰσθημάτων πού ἄλλοι περιμένουν ἀπὸ μᾶς νὰ ἔχουμε, τὴ στιγμὴ πού δὲν εἶναι πραγματικὰ δικές μας. Τὸ γυμνὸ σῶμα μπορεῖ ἔτσι νὰ συμβολίζει τὸ πραγματικὸ ἐγώ. Τὰ ρούχα μποροῦν νὰ συμβολίζουν τὸ κοινωνικὸ ἐγώ, πού αἰσθάνεται καὶ σκέφτεται σύμφωνα μὲ τὰ πολιτιστικὰ πρότυπα πού ἰσχύουν. Σὲ μερικὰ ὄνειρα πού εἶναι κανεὶς γυμνός, τὸ ὄνειρο μπορεῖ νὰ ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία νὰ εἶναι ὁ ἑαυτός του, νὰ ἐγκαταλείψει τὶς προσποιήσεις, καὶ ἡ ἀμηχανία καὶ ἀνησυχία του στὸ ὄνειρο μπορεῖ νὰ ἀντανακλᾷ τὸ φόβο πού ἔχει σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδοκιμασία τῶν ἄλλων ἂν τολμήσει νὰ εἶναι ὁ ἑαυτός του.

Ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ παραμυθιοῦ τοῦ Ἄντερσεν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐρμηνεῖα του γιὰ τὸ ὄνειρο γύμνιας ἀποτελεῖ καλὸ παράδειγμα μιᾶς παρανόησης ἑνὸς παραμυθιοῦ πού δη-

μιουργήθηκε από την υπόθεση του Φρόντ ότι τα παραμύθια, όπως τα όνειρα και οι μύθοι, είναι αναγκαστικά οι εκφράσεις των άπωθημένων σεξουαλικών επιθυμιών. Το παραμύθι των καινούργιων ρούχων του αυτοκράτορα δεν είναι ή παραμορφωμένη έκφραση μιας επιδειξιακής επιθυμίας. Πραγματεύεται μια όλοτελα διαφορετική εμπειρία — την προθυμία μας να πιστέψουμε τις φανταστικά θαυμαστές ιδιότητες των ανθρώπων της εξουσίας και την ανικανότητά μας να αναγνωρίσουμε την πραγματική τους κατάσταση. Το παιδί που δεν έχει ακόμα διαποτιστεί από το φόβο της εξουσίας είναι το μόνο που μπορεί να δει ότι ο αυτοκράτορας είναι γυμνός και δε φοράει ορατά ρούχα. Κάθε άλλος, έντυπωσιασμένος από την έμμεση απειλή πώς δεν είναι καλός και αληθινός αν δε βλέπει τα ρούχα, υποβάλλεται και πιστεύει πώς βλέπει κάτι που τα μάτια του δεν μπορούν προφανώς να δουν. Η ιστορία πραγματεύεται το θέμα του εξευτελισμού των παράλογων αξιώσεων των ανθρώπων της εξουσίας και όχι το θέμα της επιδειξιομανίας.

Το όνειρο σχετικά με τη βοτανική μονογραφία αποτελεί θαυμαστό παράδειγμα για πολλά νήματα συνειρμών που υπάρχουν στον καμβά αυτού του τόσο σύντομου όνειρου. Στον καθένα που προσπαθεί να ερμηνεύσει όνειρα ακολουθώντας τους συνειρμούς που δημιουργούνται με κάθε απλό στοιχείο του όνειρου, δεν μπορεί παρά να δημιουργήσει μεγάλη έντύπωση ο πλούτος των συνειρμών, και ο θαυμαστός μπορούμε να πούμε τρόπος με τον οποίο συμπυκνώνονται στο περιεχόμενο του όνειρου.

Το μειονέκτημα του παραδείγματος είναι ότι ο Φρόντ δε μας δίνει μια πλήρη ερμηνεία και αναφέρει μόνο μια επιθυμία που εκφράζεται στο όνειρο, δηλαδή, την επιθυμία να δικαιολογηθεί τονίζοντας τα επιτεύγματά του. "Αν πάλι δεν επιμείνουμε ότι κάθε όνειρο είναι μια έκφραση εκπλήρωσης επιθυμίας, αλλά αναγνωρίσουμε ότι εκφράζει κάποιο είδος ψυχικής δραστηριότητας, θα φτάσουμε σε διαφορετική ερμηνεία.

Το κεντρικό σύμβολο του όνειρου είναι το αποξηραμένο

λουλούδι. Ένα αποξηραμένο λουλούδι που διατηρείται προσεχτικά περιέχει ένα στοιχείο αντίφασης. Είναι λουλούδι που κάποτε αντιπροσώπευε τη ζωντάνια και την όμορφιά, αλλά με το να είναι ξερό έχει χάσει αυτήν ακριβώς την ιδιότητα και έχει γίνει ένα αντικείμενο απομονωμένης επιστημονικής μελέτης. Οι συνειρμοί του Φρόντ στο όνειρο τονίζουν την αντίφαση αυτή στο σύμβολο. Ο Φρόντ αναφέρει ότι το λουλούδι, το κυκλάμινο, που τη μονογραφία του είχε δει στη βιβλιοθήκη, είναι το αγαπημένο λουλούδι της γυναίκας του, και μέμφεται τον εαυτό του που τόσο σπάνια θυμάται να της φέρει λουλούδια. Με άλλα λόγια η μονογραφία σχετικά με το κυκλάμινο του δημιουργεί το αίσθημα ότι έχει αποτύχει στον τομέα αυτό της ζωής, που συμβολίζεται με την αγάπη και την τρυφερότητα. Όλοι οι άλλοι συνειρμοί δείχνουν προς μία κατεύθυνση, την κατεύθυνση της φιλοδοξίας. Η μονογραφία του θυμίζει το έργο του για την κοκαΐνη και τη δυσαρέσκεια που ένωσε που δεν του δόθηκε αρκετή τιμή για την ανακάλυψή της. Του θυμίζει τη δυσαρέσκεια του εγώ του όταν ο διευθυντής του σχολείου έδειξε λίγη εμπιστοσύνη στην ικανότητά του να συμβάλει στο καθάρισμα της συλλογής των φυτών. Και οι έγχρωμες εικόνες του θυμίζουν μια άλλη προσβολή ενάντια στο εγώ του, τον περίγελο των συναδέλφων του επειδή μια από τις έγχρωμες εικόνες είχε βγει τόσο άσχημα.

Κατόπι το όνειρο φαίνεται να εκφράζει μια σύγκρουση, που στο όνειρο ο Φρόντ την αισθάνεται έντονα, ενώ φαίνεται να μην την αντιλαμβάνεται στον ξύπνιο του. Μέμφεται τον εαυτό του γιατί είχε παραμελήσει την πλευρά εκείνη της ζωής που εκφράζεται από το άνθος και από τη γυναίκα του, για χάρη της φιλοδοξίας του και του μονόπλευρου πνευματικού επιστημονικού προσανατολισμού του στον κόσμο. Στην πραγματικότητα το όνειρο εκφράζει μια βαθιά αντίφαση στην όλη προσωπικότητα του Φρόντ και σ' όλο το έργο της ζωής του. Το κύριο αντικείμενο του ενδιαφέροντός του και των σπουδών του είναι η αγάπη και το σέξ. Αλλά είναι πουριτανός. Αν όχι τίποτα άλλο, παρατηρούμε σ'

αὐτὸν μιὰ βικτωριανὴ ἀποστροφή ἐνάντια στὸ σέξ καὶ στὴν ἀπόλαυση, ποὺ συνδυάζεται μὲ μιὰ θλιβερὴ ἀνοχὴ γιὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου στὸν τομέα αὐτό. Ἔχει ξεράνει τὸ λουλούδι, ἔκανε τὸ σέξ καὶ τὸν ἔρωτα ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἐπιθεώρησης καὶ μελέτης, ἀντὶ νὰ τὸ ἀφήσει ζωντανό. Τὸ ὄνειρο ἐκφράζει τὸ μεγάλο παράδοξο στὸν Φρόντ: δὲν εἶναι καθόλου — ὅπως πολὺ συχνὰ ἔχει παρανοηθεῖ — ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς «αἰσθησιακῆς - ἐπιπόλαιης, ἀνήθικης βιεννέζικης ἀτμόσφαιρας», ἀλλὰ ἀπεναντίας ἕνας πουριτανὸς ποὺ μποροῦσε νὰ γράφει μὲ τόση ἐλευθερία γιὰ τὸ σέξ καὶ τὸν ἔρωτα, ἐπειδὴ τὰ εἶχε βάλει μέσα σὲ μιὰ συλλογὴ ἀποξηραμένων φυτῶν. Ἡ δική του ἐρμηνεία τείνει νὰ ἀποκρύψει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ σύγκρουση μὲ τὴν παρανόηση τῆς σημασίας τοῦ ὄνειρου.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Φρόντ γιὰ τοὺς μύθους καὶ τὰ παραμύθια βασίζεται στὴν ἴδια ἀρχὴ μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν ὀνείρων. Ὁ συμβολισμὸς ὅπως τὸν βρῖσκουμε στὸ μῦθο θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Φρόντ ὡς ὀπισθοδρόμηση στὰ πρῶτα στάδια τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης ὅπου ὀρισμένες δραστηριότητες, ὅπως τὸ ὄργωμα τῆς γῆς καὶ ἡ δημιουργία τῆς φωτιᾶς, ἀποδίδονταν μὲ τὸ σεξουαλικὸ λίμπιντο. Στὸ μῦθο αὐτὴ ἡ πρῶτη καὶ τώρα ἀπωθημένη λιμπιντικὴ ἱκανοποίηση ἐκφράζεται μὲ «ικανοποιήσεις - ὑποκατάστατα», ποὺ δίνουν τὴ δυνατότητα στὸν ἄνθρωπο νὰ περιορίσει τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἐνστικτωδῶν ἐπιθυμιῶν στὸν τομέα τῆς φαντασίας.

Στὸ μῦθο, ὅπως καὶ στὸ ὄνειρο, οἱ πρωτόγονες παρορμήσεις δὲν ἐκφράζονται ἀνοικτὰ ἀλλὰ συγκαλυμμένα. Πραγματεύονται τὶς ἐπιθυμίαι ἐκείναι ποὺ ὁ Φρόντ πίστευε πὼς εἶχε ἀνακαλύψει ὅτι συμβαίνουν κανονικὰ στὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ, ἰδιαίτερα αἰμομιτικῆς ἐπιθυμίας, σεξουαλικῆς περιέργειας καὶ φόβο ἐνδονυχισμοῦ. Ἐνα παράδειγμα αὐτῆς τῆς μεθόδου ἐρμηνείας τοῦ μῦθου εἶναι ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Φρόντ γιὰ τὸ αἶνιγμα τῆς Σφίγγας. Ἡ Σφίγγα εἶχε ἀποφανθεῖ ὅτι ὁ λιμὸς ποὺ ἀπειλοῦσε τὶς Θῆβες μὲ ἀφανισμὸ θὰ σταματοῦσε μόνο ἂν κάποιος μποροῦσε νὰ βρεῖ τὴ σωστὴ ἀπάντηση σὲ ἕνα αἶνιγμα ποὺ ἔβαζε.

Τὸ αἶνιγμα ἦταν: «Τί εἶναι αὐτὸ πὺν πρῶτα πάει μὲ τὰ τέσσερα κατόπι μὲ τὰ δύο, ὕστερα μὲ τὰ τρία;» Ὁ Φρόνυτ θεωρεῖ τὸ αἶνιγμα καὶ τὴν ἀπάντησι, τὸν ἄνθρωπο, πῶς εἶναι ἢ μεταμφίεσι ἐνὸς ἄλλου ἐρωτήματος πὺν βρῖσκειται κατὰ κέριό λόγο στή φαντασίᾳ τοῦ παιδιοῦ, δηλαδὴ τὸ αἶνιγμα: «Ἀπὸ πὺν ἔρχονται τὰ παιδιά;» τὸ ἐρώτημα τῆς Σφίγγας ἔχει τίς ρίζες τοῦ στή σεξουαλικῆ περιέργεια τοῦ παιδιοῦ, μιὰ περιέργεια πὺν δὲν ἐνθαρρύνεται ἀλλὰ ἀπωθεῖται ἀπὸ τῆ γονικῆ ἐξουσία. Ἔτσι ὁ Φρόνυτ ὑπέθεσε ὅτι τὸ αἶνιγμα τῆς Σφίγγας ἐκφράζει τῆ βαθιὰ ριζωμένη σεξουαλικῆ περιέργεια πὺν εἶναι ἔμφυτη στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ μεταμφιεσμένη θὰ λέγαμε σὲ ἀθῶα πνευματικῆ ἐπιδίωξι ἀπομακρυσμένη σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἀπαγορευμένη ζώνη τοῦ σέξ.

- (Ὁ Γιούνγκ) καὶ ὁ Ζίλμπερερ, δυὸ ἀπὸ τοὺς πῶ προικισμένους μαθητὲς τοῦ Φρόνυτ, ἀναγνώρισαν ἀρκετὰ νωρὶς τὴ μοναδικῆ ἀδυναμία στήν ἐρμηνευτικῆ τῶν ὄνειρων τοῦ Φρόνυτ καὶ προσπάθησαν νὰ τὴ διορθώσουν. Ὁ Ζίλμπερερ ἔκανε ἓνα διαχωρισμὸ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ πὺν ἀποκάλεσε «ἀναλογικῆ» καὶ «ἀναλυτικῆ» ἐρμηνεία τῶν ὄνειρων. Ὁ Γιούνγκ ἔκανε τὸ ἴδιο κάνοντας διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στή «μελλοντικῆ» καὶ τὴν «ἀναδρομικῆ» ἐρμηνεία. Ἰσχυρίστηκαν ὅτι κάθε ὄνειρο ἀντιπροσωπεύει ἐπιθυμίες τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ καὶ ὅτι προσανατολίζεται ἐπίσης πρὸς τὸ μέλλον καὶ ἔχει τὴν ἀποστολὴ νὰ δείξει τοὺς σκοποὺς καὶ τίς ἐπιδιώξεις τοῦ ὄνειρευτῆ. Ὅπως τὸ θέτει ὁ Γιούνγκ:

«Ὁ ψυχισμὸς εἶναι μιὰ μεταβατικῆ κατάστασι, καὶ γιαντὸ ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ ὀρίζεται κάτω ἀπὸ δυὸ ἀπόψεις. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ ψυχισμὸς δίνει μιὰ εἰκόνα μὲ τὰ κατάλοιπα καὶ τὰ ἴχνη ὀλόκληρου τοῦ παρελθόντος, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἐκφρασμένο ὁμως σὲ μιὰ ἄλλη εἰκόνα, τὸ σκιαγράφημα τοῦ μέλλοντος, στὸ βαθμὸ πὺν ὁ ψυχισμὸς δημιουργεῖ τὸ δικό του μέλλον».⁶

6. Κ. Γ. Γιούνγκ: «On Psychological Understanding», Journal

Οἱ Γιούνγκ καὶ Ζίλμπερερ θεωροῦσαν ὅτι κάθε ὄνειρο ἔπρεπε νὰ γίνεται νοητὸ καὶ μὲ τὴν ἀναγωγικὴ καὶ μὲ τὴν ἀναλυτικὴ σημασίᾳ του, καὶ ὑπῆρχε κάποιος λόγος νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ Φρόντ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποδειχτεῖ αὐτὴ τὴν τροποποίηση. Ἐὰν ὅμως ἐπιδιωκόταν κάποιος συμβιβασμὸς μὲ τὸν Φρόντ, ἡ προσπάθεια ἀπέτυχε. Ὁ Φρόντ ἀρνήθηκε ἀπόλυτα νὰ ἀποδεχτεῖ ὁποιαδήποτε τροποποίηση καὶ ἐπέμεινε ὅτι ἡ μόνη δυνατὴ ἐρμηνεῖα ἑνὸς ὄνειρου ἦταν ἡ θεωρία ἐκπλήρωσης ἐπιθυμίας. Ὅταν πιά ἔγινε τὸ σχίσμα ἀνάμεσα στὴ φροϋδικὴ σχολὴ καὶ τὴ σχολὴ τοῦ Γιούνγκ, ὁ Γιούνγκ παρουσίασε τὴν τάση νὰ ἐκτοπίσει τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Φρόντ ἀπὸ τὸ σύστημά του καὶ νὰ τὶς ἀντικαταστήσει μὲ νέες. Στὴ συνέχεια ἡ θεωρία τῶν ὄνείρων τοῦ Γιούνγκ μεταβλήθηκε. Ἐνῶ ὁ Φρόντ ἔκλινε νὰ στηρίζεται περισσότερο στὸν ἐλεύθερο συνειρμὸ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ὄνειρου σὰν ἔκφραση τῶν παιδικῶν παράλογων ἐπιθυμιῶν, ὁ Γιούνγκ παραμέριζε ὁλοένα καὶ περισσότερο τὸν ἐλεύθερο συνειρμὸ καί, τὸ ἴδιο δογματικά, ἔτεινε νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ὄνειρο σὰν τὴν ἔκφραση τῆς σοφίας τοῦ ὑποσυνείδητου.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἄρμονία μὲ τὴν ὅλη ἀντίληψη τοῦ Γιούνγκ γιὰ τὸ ἀσυνείδητο. Πιστεύει «ὅτι τὸ ἀσυνείδητο πνεῦμα εἶναι ἱκανὸ κατὰ καιροὺς νὰ ἔχει μιὰ διαύγεια καὶ θεληματικότητα πού εἶναι ἀνώτερες ἀπὸ τὴν πραγματικὴ συνειδητὴ ἐνόραση». Ὡς τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲ διαφωνῶ μὲ αὐτὴ τὴ δήλωση πού βρίσκεται σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴ δική μου ἐμπειρία σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνείρων, πού ἔχω ἐκθέσει στὰ προηγούμενα. Ἀλλὰ ὁ Γιούνγκ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, γιὰ νὰ δηλώσει ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι ἓνα «βασικὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο καὶ ὅτι ἡ φωνὴ πού μιλάει στὰ ὄνειρά μας δὲν εἶναι δική μας ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ μιὰ ὑπερβατικὴ σχετικὰ μὲ μᾶς πηγὴ». Στὴν ἀντίρρηση «ὅτι ἡ σκέψη πού ἡ φωνὴ ἀντιπροσωπεύει δὲν εἶναι τί-

of Abnormal Psychology, 1915, σελ. 391.

7. Κ. Γ. Γιούνγκ, «Psychology and Religion» (Νιού Χάβεν, Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Γαίηλ, 1938), σελ. 45.

ποτε ἄλλο παρὰ σκέψη τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοῦ», ἀπαντάει:

Αὐτὸ εἶναι πιθανό. Θὰ μπορούσα ὅμως νὰ ἀποκαλέσω μιὰ σκέψη δική μου μόνο ἂν ἔγω τὴ σκέφτηκα, ὅπως θὰ ἀποκαλοῦσα δικό μου χρῆμα τὸ χρῆμα πὺ θὰ εἶχα κερδίσει ἢ ἀποκτήσει μὲ συνειδητὸ καὶ νόμιμο τρόπο. Ἄν κάποιος μοῦ δώσει χρήματα σὰ δῶρο, τότε θὰ πῶ σίγουρα στὸν εὐεργέτη μου, «σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὰ χρήματά μου», μολονότι ἓνα τρίτο πρόσωπο καὶ κατόπι καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος θὰ μπορούσα νὰ πῶ, «αὐτὰ εἶναι δικὰ μου χρήματα». Ἡ φωνὴ μοῦ δίνει ὀρισμένα περιεχόμενα, ἀκριβῶς ὅπως ἓνας φίλος θὰ μὲ πληροφοροῦσε γιὰ τὶς ιδέες του. Δὲ θὰ ἦταν οὔτε εὐπρεπὲς οὔτε ἀληθινὸ νὰ ἰσχυριστῶ ὅτι αὐτὰ πὺ λέει εἶναι δικές μου ιδέες.⁸

Τονίζει τὸ ἴδιο σημεῖο κάπου ἄλλου ἀκόμα πὺ ξεκάθαρα: «Ὁ ἄνθρωπος δὲ βρίσκει βοήθεια σὲ ὅ,τι σκέφτεται γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ σὲ ἀποκαλύπτει σοφίας μεγαλύτερης ἀπὸ τὴ δική του».

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐρμηνεία τοῦ Γιούνγκ καὶ τὴ δική μου μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ σὲ τούτη τὴ δήλωση. Συμφωνοῦμε ὅτι συχνὰ εἴμαστε σοφότεροι καὶ περισσότερο εὐπρεπεῖς στὸν ὕπνο μας παρὰ στὸ ξύπνιο μας. Ὁ Γιούνγκ ἐξηγεῖ αὐτὸ τὸ φαινόμενο μὲ τὴν ὑπόθεση πὺς ὑπάρχει μιὰ πηγὴ ἀποκάλυψης, ὑπερβατικὴ σὲ σχέση μὲ μᾶς, ἐνῶ ἐγὼ πιστεύω ὅτι αὐτὸ πὺ σκεφτόμαστε στὸν ὕπνο μας εἶναι **δική μας σκέψη** καὶ ὅτι ἔχουμε πολλοὺς λόγους νὰ πιστεύουμε πὺς οἱ ἐπιδράσεις πὺ δεχόμαστε στὸν ξύπνιο μας ἔχουν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἀνασταλτικὸ ἀποτέλεσμα πάνω σὲ τὶς διανοητικὲς καὶ ἠθικὲς ἱκανότητές μας.

Ἐξᾶλλου ἡ κατανόηση τῆς μεθόδου τοῦ Γιούνγκ θὰ διευκολυνθεῖ μὲ τὴν παρουσίαση μιᾶς δικῆς του ἀνάλυσης ὄνειρου. Τὸ ὄνειρο ἔχει παρθεῖ ἀπὸ μιὰ σειρά τετρακοσίων καὶ πάνω ὄνειρων πὺ εἶχε καταγράψει ἓνας ἀσθενὴς τοῦ Γι-

8. Στὸ ἴδιο, σελ. 46.

ούνγκ. Ὁ ὄνειρευτὴς εἶναι καθολικὸς στὴ μόρφωση, χωρὶς ὅμως νὰ ἀνήκει πιά σὰν πιστὸς στὸν καθολικισμό, καὶ οὔτε ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα. Νὰ ἔνα ἀπὸ τὰ ὄνειρά του:

Ἐπάρχουν πολλὰ σπίτια πὸ ἔχουν θεατρικὸ χαρακτήρα, ἕνα εἶδος σκηνικοῦ. Κάποιος ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Μπέρναρ Σώ. Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι τὸ ἔργο πὸ θὰ ἐπακολουθήσει εἶναι σχετικὸ μὲ ἕνα ἀπόμακρο μέλλον. Ἐνα ἀπὸ τὰ σπίτια ξεχωρίζει μὲ μιὰ ταμπέλα πὸ ἔχει τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή:

Αὐτὴ εἶναι μιὰ παγκόσμια καθολικὴ ἐκκλησιά. Εἶναι ἡ ἐκκλησιά τοῦ Κυρίου. Ὅλοι ὅσοι αἰσθάνονται πὸς εἶναι ὄργανα τοῦ Κυρίου μποροῦν νὰ μποῦν.

Καὶ πάρα κάτω μὲ μικρότερα γράμματα:

Ἡ ἐκκλησιά ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ καὶ τὸν Παῦλο

— ἔμοιαζε σὰ μιὰ ἐταιρία πὸ καυχίόταν γιὰ τὸ πόσο παλιὰ ἦταν ἡ φήμη της. Λέω στὸ φίλο μου: «Ἄς μποῦμε μέσα νὰ ρίξουμε μιὰ ματιά». Μοῦ ἀπαντᾷ: «Δὲ βλέπω γιὰ ποιοῦ λόγο θὰ πρέπει νὰ μαζεῦονται πολλοὶ ἄνθρωποι μαζί γιὰ νὰ ἔχουν θρησκευτικὰ αἰσθήματα». Ἄλλὰ τοῦ λέω: «Ἔῃσαι διαμαρτυρούμενος, καὶ γιαντὸ ποτὲ δὲ θὰ τὸ καταλάβεις. Ἐπάρχει μιὰ γυναίκα πὸ κουνάει τὸ κεφάλι της ἐπιδοκιμαστικά. Τώρα ἀντιλαμβάνομαι πὸς ὑπάρχει μιὰ ἀνακοίνωση κολλημένη στὸν τοῖχο τῆς ἐκκλησιᾶς. Περιέχει τὰ ἀκόλουθα:

Στρατιῶτες!

Ὅταν αἰστανθεῖτε ὅτι βρισκόσαστε κάτω ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ Κυρίου ἀποφύγετε νὰ μιλήσετε ἄμεσα μαζί του. Ὁ Κύριος δὲν εἶναι προσιτὸς μὲ λόγια. Συνιστοῦμε ἐπίσης ἐπιμόνως νὰ μὴν ἐπιδοθεῖτε ἀ-

νάμεσά σας σὲ συζητήσεις σχετικὰ μὲ τὰ χαρακτη-
ριστικὰ τοῦ Κυρίου. Θὰ ἦταν ἄσκοπο, ὅπως εἶναι
ἀνέκφραστο καθετὶ πὺν ἔχει ἀξία καὶ σημασία.

Ἐπογραφή

Πάπας... . . . (Τὸ ὄνομα ὁμῶς εἶναι δυσανά-
γνωστο).

Τώρα μπήκαμε στὴν ἐκκλησιά. Τὸ ἐσωτερικὸ μοιάζει
περισσότερο μὲ τζαμί παρὰ μὲ ἐκκλησιά, καὶ στὴν πρα-
γματικότητα μοιάζει ἰδιαίτερα μὲ τὴν Ἁγία Σοφία ὅ-
πως ἔχει μετατραπῆ σὲ τζαμί. Δὲν ὑπάρχουν καθίσμα-
τα, καὶ αὐτὸ δίνει μιὰ θαυμαστὴ ἐντύπωση χώρου. Ἐ-
πάρχουν μόνο φράσεις μέσα σὲ πλαίσια στοὺς τοίχους
(ὅπως καὶ στὴν Ἁγία Σοφία). Μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς φρά-
σεις λέει: «Μὴν κολακεύετε τὸν εὐεργέτη σας». Ἡ ἴδια
γυναίκα πὺν πρὶν κουνούσε τὸ κεφάλι τῆς ἐπιδοκιμα-
στικὰ ἀρχίζει τώρα νὰ κλαίει καὶ νὰ λέει: «Πιστεύω
ὅτι εἶναι ὅλα τέλεια σωστά», ἀλλὰ ἔξαφανίζεται. Στὴν
ἀρχὴ βρίσκομαι μπροστὰ σὲ μιὰ κολόνα πὺν μοῦ κρύ-
βει τὴ θεά. Κατόπι ἀλλάζω θέση καὶ βλέπω ἓνα πλῆ-
θος ἀνθρώπων μπροστὰ μου. Δὲν ἀνήκω σ' αὐτὸ τὸ
πλῆθος καὶ στέκομαι μόνος. Ἄλλὰ βλέπω τοὺς ἀνθρώ-
πους καθαρὰ, βλέπω τὰ πρόσωπά τους. Λένε τὰ ἀκό-
λουθα λόγια: «Ὁμολογοῦμε ὅτι βρισκόμαστε κάτω ἀπὸ
τὴ δύναμη τοῦ Κυρίου. Ἡ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν εἶ-
ναι μέσα μας». Τὸ ἐπαναλαμβάνουν αὐτὸ μὲ ἱερόπρεπο
τρόπο τρεῖς φορές. Κατόπι τὸ ὄργανο παίζει μιὰ φού-
γκα τοῦ Μπάχ καὶ μιὰ χορωδία τραγουδάει. Μερικὲς
φορὲς ἀκούγεται μόνο ἡ μουσικὴ ἐνῶ ἄλλοτε ἐπανα-
λαμβάνονται τοῦτα τὰ λόγια: «Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι χαρ-
τί», πὺν σημαίνει πὺς δὲ δημιουργεῖ μιὰ ζωντανὴ ἐν-
τύπωση.

Ὅταν τελειώσει ἡ μουσικὴ ἀρχίζει τὸ δεύτερο μέ-
ρος τῆς τελετῆς, ὅπως συνηθίζεται νὰ γίνεται στίς συγ-
κεντρώσεις τῶν φοιτητῶν ὅπου τὴν ἐξέταση τῶν σοβα-
ρῶν ὑποθέσεων ἀκολουθεῖ τὸ εὐθυμο μέρος τῆς συγ-

κέντρωσης. Ὑπάρχουν καθαρὰ καὶ ὄριμα ἀνθρώπινα ὄντα. Ἐνας ἄνθρωπος βαδίζει πάνω κάτω, ἄλλοι συνομιλοῦν, καλωσορίζουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο καὶ σερβίρεται κρασί καθὼς καὶ ἄλλα ποτὰ ἀπὸ τὸ ἐπισκοπικὸ σεμινάριο. Μὲ τὴ μορφὴ πρόποσης ἕνας εὐχεται στὴν ἐκκλησία καλὴ πρόοδο, καὶ ἕνα μεγάφωνο ραδιοφώνου παίζει μιὰ νέγρικη μελωδία τζὰζ μὲ τὸ ρεφραίν «Ὁ Τσάρλς μπήκε τώρα κι αὐτὸς στὸ παιχνίδι». Ὅλα μοιάζουν σὰ νὰ ἐκφράζεται μὲ τὴν παράσταση αὐτὴ ἡ εὐχαρίστηση γιὰ τὴν εἰσοδοχὴ κάποιου καινούργιου μέλους στὴν κοινωνία. Ἐνας παπὰς μὸ ἔξηγεῖ: «Αὐτὲς οἱ κάπως μάταιες διασκεδάσεις εἶναι ἐπίσημα γνωστὲς καὶ παραδεκτὲς. Πρέπει νὰ προσαρμοστοῦμε λίγο στὶς ἀμερικάνικες μεθόδους. Ὅταν ἔχεις νὰ κάνεις μὲ μέγала πλῆθη, ὅπως τώρα ἐμεῖς, αὐτὸ εἶναι ἀναπόφευκτο. Ὅσο τόσο διαφέρουμε κατ' ἀρχὴ ἀπὸ τὶς ἀμερικάνικες ἐκκλησίες στὸ ὅτι ἐμεῖς ὑποστηρίζουμε ἔντονα μιὰ ἀντιασκητικὴ τάση». Στὸ σημεῖο αὐτὸ ξύπνησα μ' ἕνα αἶσθημα μεγάλης ἀνακούφισης.⁹

Σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐρμηνεύσει αὐτὸ τὸ ὄνειρο ὁ Γιούνγκ δηλώνει τὴ διαφωνία του μὲ τὸν Φρόυντ, πὸν ἔξηγεῖ τὸ ὄνειρο σὰ μιὰ ἀπλή πρόσοψη πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει κάτι προσεχτικὰ κρυμμένο. Ὁ Γιούνγκ λέει:

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ νευρωτικοὶ κρύβουν τὰ δυσάρεστα πράγματα, προφανῶς σὲ τέτοιο βαθμὸ ὅπως καὶ οἱ ὁμαλοὶ ἄνθρωποι.

Ἀποτελεῖ ὁμοῦς σοβαρὸ πρόβλημα κατὰ πόσο ἡ κατηγορία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ σὲ ἕνα τόσο κανονικὸ καὶ παγκόσμιο φαινόμενο ὅπως τὸ ὄνειρο. Ἀμφιβάλλω κατὰ πόσο μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ὄνειρο εἶναι κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνο πὸν ἐμφανίζεται πὸς εἶναι. Κλίνω περισσότερο νὰ ἐπιβεβαιώσω μιὰ ἄλλη ἐβραϊκὴ ἐπίσημη πηγὴ, τὸ Ταλμούδ, πὸν λέει:

9. Στὸ ἴδιο, σελ. 100.

«Τὸ ὄνειρο εἶναι ἡ ἐρμηνεία του». Μὲ ἄλλα λόγια, θεωρῶ τὸ ὄνειρο σὰ δοσμένο. Τὸ ὄνειρο εἶναι ἓνα τόσο δύσκολο καὶ πολυσύνθετο θέμα, πού δὲν τολμῶ νὰ διατυπώσω ὁποιαδήποτε ὑπόθεση σχετικὰ μὲ τὴν ἐνδεχόμενὴ εὐφυΐα του. Τὸ ὄνειρο εἶναι ἓνα φυσικὸ γεγονός, καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος στὸν κόσμον πού νὰ μᾶς κάνει νὰ ὑποθέτουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα πανοῦργο κατασκευάσμα πού ἀποβλέπει νὰ μᾶς παραπλανήσει. Τὸ ὄνειρο συμβαίνει ὅταν ἡ συνείδηση καὶ ἡ ἐπιθυμία ἔχουν σὲ μεγάλου βαθμοῦ σβήσει. Φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα φυσικὸ προϊόν πού βλέπουμε νὰ δημιουργεῖται καὶ σὲ ἀνθρώπους πού δὲν εἶναι νευρωτικοί. Ἀκόμα γνωρίζουμε τόσο λίγα σχετικὰ μὲ τὴν ψυχολογία τῆς διαδικασίας τοῦ ὄνειρου, πού πρέπει νὰ εἴμαστε πάρα πολὺ πιὸ προσεκτικοί ὅταν βάζουμε στοιχεῖα ξένα πρὸς τὸ ἴδιον τὸ ὄνειρο κατὰ τὴν ἐξήγησή του.

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ὑποστηρίζω ὅτι τὰ ὄνειρά μας μᾶς μιλοῦν πραγματικὰ γιὰ τὴ θρησκεία καὶ ὅτι αὐτὸ ἀποσκοποῦν νὰ κάνουν. Καθὼς τὰ ὄνειρα εἶναι περίπλοκα καὶ λογικά, περιέχουν κάποια λογικὴ καὶ κάποια πρόθεση, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνειρο προηγεῖται κάποιο κίνητρο στὸ ὑποσυνείδητο πού βρῖσκει τὴν ἄμεση ἔκφρασή του στὸ ὄνειρικὸ περιεχόμενο.¹⁰

Ποιά εἶναι ἡ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνείρων τοῦ Γιούνγκ; Παρατηρεῖ ὅτι ἡ καθολικὴ ἐκκλησία, μολονότι συνιστᾶται θεορμά, φαίνεται νὰ συνοδεύεται ἀπὸ κάποια παράδοξη εἰδωλολατρικὴ ἄποψη πού εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ μιὰ βασικὰ χριστιανικὴ στάση. Ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντίθεση στὸ συλλογικὸ αἶσθημα, τὴ μαζικὴ θρησκεία καὶ τὸν παγανισμό σ' ὁλόκληρο τὸ ὄνειρο τοῦ ἀσθενῆ του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ διαμαρτυρόμενο φίλον πού πολὺ σύντομα σίγησε. Γιὰ τὴν ἄγνωστη γυναῖκα τοῦ ὄνειρου ἐξηγεῖ πὼς ἀποτελεῖ μιὰν ἀντιπροσώπηση τῆς «ἄνιμα» πού γι' αὐτὸν εἶναι «ἡ ψυχικὴ ἀντιπρο-

10. Στὸ ἴδιον, σελ. 31.

σώπευση τῆς μειοψηφίας τῶν γυναικείων γονιδίων σ' ἓνα ἀντρικό σῶμα». Ἡ «ἄνιμα» προσωποποιεῖ κατὰ κανόνα τὸ ἄσυνείδητο καὶ τοῦ δίνει τὸν καθαρὰ δυσάρεστο καὶ ἐρεθιστικό χαρακτήρα του.

Ἡ ὅλη ἀρνητικὴ ἀντίδραση τῆς «ἄνιμα» στὸ ὄνειρο γιὰ τὴν ἐκκλησία δείχνει ὅτι ἡ γυναικεία πλευρὰ τοῦ ὄνειρευτῆ, δηλαδὴ τὸ ἄσυνείδητό του, διαφωνεῖ μὲ τὴ στάση του.

Διαπιστώνουμε λοιπὸν ἀπὸ τὸ ὄνειρο ὅτι ἡ ἄσυνείδητη λειτουργία τοῦ πνεύματος τοῦ ὄνειρευτῆ δημιουργεῖ ἓνα τέλειο συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὸν καθολικισμό καὶ μιὰ εἰδωλόλατρικὴ χαρὰ τῆς ζωῆς. Τὸ προῖόν τοῦ ἄσυνείδητου δὲν ἐκφράζει ἐκδηλα μιὰ ἄποιρη ἢ μιὰ δριστηκὴ γνώμη. Εἶναι περισσότερο μιὰ δραματικὴ ἐκθεση μιᾶς πράξης ποὺ γίνεται μὲ περίσκεψη. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ διατυπωθεῖ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ἄς ποῦμε λοιπὸν γιὰ τὶς θρησκευτικὰς ἐργασίαις. Εἴσατε καθολικός, ἔτσι δὲν εἶναι; Δὲ φτάνει αὐτό; Ἄλλα καὶ ἀσκητισμὸς — ἔ λοιπὸν ἀκόμα καὶ ἡ ἐκκλησία εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ προσαρμοστεῖ λιγάκι — κινηματογράφος, ραδιόφωνο, πνευματικὰ ἀπογευματινὰ τσάγια κτλ. — γιατί λοιπὸν ὄχι καὶ κάμποσο ἐκκλησιαστικὸ κρασί καθὼς καὶ μερικὲς εὐθυμίες γνωριμίες;».¹¹

Ἄλλα γιὰ κάποιον μυστικὸ λόγον αὐτὴ ἡ παράδοξη μυστηριακὴ γυναίκα, πολὺ καλὰ γνωστὴ ἀπὸ μερικὰ παλιότερα ὄνειρα, φαίνεται νὰ εἶναι βαθιὰ ἀπογοητευμένη καὶ ἐγκαταλείπει τὴ σκηνή.

Περιγράφοντας τὸν ἄσθενή του, ὁ Γιούνγκ δηλώνει ὅτι ἦρθε σ' αὐτὸν ἐξαιτίας κάποιου σοβαροῦ περιστατικοῦ:

Ὅντας ἐξαιρετικὰ ὀρθολογικός καὶ διανοούμενος, δια-

11. Στὸ ἴδιο, σελ. 35, 36.

πίστωσε ὅτι τόσο ἡ στάση τοῦ πνεύματός του ὅσο καὶ ἡ φιλοσοφία του τὸν ἐγκατέλειψαν ὀλοκληρωτικὰ μπροστὰ στὴ νευρώσή του καὶ στὶς δυνάμεις τῆς πού καταρράκωσαν τὸ ἠθικό του. Δὲ βρῆκε τίποτα σ' ὀλοκληρη τὴν κοσμοθεώρησή του πού νὰ μπορούσε νὰ τὸν βοηθήσει νὰ ἀποκτήσει ἐπαρκὴ ἔλεγχο πάνω στὸν ἑαυτό του. Βρισκόταν κατὰ συνέπεια πάρα πολὺ σὲ μιὰ κατάσταση ἑνὸς ἀνθρώπου πού τὸν εἶχαν ἐγκαταλείψει οἱ πεποιθήσεις καὶ τὰ ἰδανικά πού ἔτρεφε μέχρι τώρα. Δὲν ἀποτελεῖ καθόλου ἐξαιρετικὴ περίπτωση τὸ ὅτι κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθήκες ἕνας ἄνθρωπος ἀναγκάστηκε νὰ στραφεῖ πρὸς τὴ θρησκεία τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ ἔβρισκε κάποια παρηγοριὰ ἐκεῖ. Ὡστόσο αὐτὸ δὲν ἀποτελοῦσε μιὰ συνειδητὴ προσπάθεια ἢ κάποια ἀπόφαση νὰ ἀναζωογονήσει τὶς παλιότερες θρησκευτικὲς πεποιθήσεις του. Αὐτὸ ἀπλῶς τὸ ὄνειρεύτηκε. Δηλαδή τὸ ἀσυνείδητό του δημιουργοῦσε μιὰ περιέργη κατάσταση γύρω ἀπὸ τὴ θρησκεία του. Θαρρεῖς πὼς τὸ πνεῦμα καὶ ἡ σάρκα, οἱ αἰώνιοι ἐχθροὶ τῆς χριστιανικῆς συνείδησης, εἶχαν συνάψει εἰρήνη μεταξὺ τους μὲ τὴ μορφή ἑνὸς παράδοξου μετριάσμου τῆς ἀντιφατικῆς τους φύσης. Ἡ πνευματικὴ καὶ ἡ ἐγκοσμιότητα συνυπάρχουν σὲ μιὰ ἀπροσδόκητη εἰρηνικὴ κατάσταση. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι κάπως χονδροειδὲς καὶ κωμικό. Ἡ ἀδυσώπητη αὐστηρότητα τοῦ πνεύματος φαίνεται νὰ ἔχει ὑπονομευτεῖ ἀπὸ μιὰ σχεδὸν ἀρχαία εὐθυμία, πού ἀρωματίζεται ἀπὸ κρασί καὶ ρόδα. Τὸ ὄνειρο περιγράφει βέβαια μιὰ πνευματικὴ καὶ μιὰ ἐγκόσμια ἀτμόσφαιρα πούπραῦνει τὴν ὀξύτητα μιᾶς ἠθικῆς σύγκρουσης καὶ ρίχνει στὴ λησμονιὰ κάθε ψυχικὸ πόνο καὶ διαταραχή.¹²

Ἀπὸ τὸ ὄνειρο καὶ τὴν περιγραφή τοῦ ὄνειρευτῆ πού δίνει ὁ Γιούνγκ, ἡ ἐρμηνεία δὲ φαίνεται νὰ δικαιολογεῖται. Ἡ

12. Στὸ ἴδιον, σελ. 36, 37.

ἐρμηνεία τοῦ Γιούνγκ παραμένει στήν ἐπιφάνεια καί δὲ λαβαίνει ὑπόψη τῆς τῆς ψυχικῆς δυνάμεις πού ὑπάρχουν βαθύτερα καί δημιούργησαν αὐτὸ τὸ ὄνειρο. Ὅπως τὸ βλέπω, τὸ ὄνειρο δὲν εἶναι καθόλου ἕνας τέλειος συμβιβασμὸς ἀνάμεσα στὰ ἐγκόσμια καί τὴ θρησκεία, ἀλλὰ μιὰ ἔντονη κατηγορία ἐνάντια στὴ θρησκεία καί ταυτόχρονα μιὰ σοβαρὴ ἐπιθυμία γιὰ πνευματικὴ ἀνεξαρτησία. Ἡ ἐκκλησία περιγράφεται σὰ νὰ ἦταν θέατρο, φέριμα ἐπιχείρησης ἢ στρατός. Ὁ μωαμεθανισμὸς, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία, συγκρίνεται εὐνοϊκὰ μὲ τὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία γιατί δὲν ἔχει εἰκόνας ἀλλὰ μόνο φράσεις μέσα σὲ πλαίσια, ὅπως «Μὴν κολακεύετε τὸν εὐεργέτη σας». Ἡ φράση αὐτὴ ἀποτελεῖ φυσικὰ κριτικὴ τοῦ ὄνειρευτῆ, πού ἀπευθύνεται στὴν ἐκκλησία ἐπειδὴ κολακεύει τὸ Θεό. Ὁ ὄνειρευτῆς συνεχίζει νὰ εἰρωνεύεται τὴν ἐκκλησία μὲ τὸ νὰ ὄνειρευτεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ λειτουργία ἐκφυλίζεται σὲ μιὰ εὐθυμὴ συγκέντρωση ὅπου σερβίρονται ποτὰ καί παίζεται μιὰ νέγρικη μουσικὴ τζάζ μὲ τὸ ρεφραῖν «Ὁ Τσάρλς μπῆκε τώρα κι αὐτὸς στὸ παιχνίδι». (Φαίνεται πὼς ἔχει ξεφύγει ἀπὸ τὴν προσοχὴ τοῦ Γιούνγκ ὅτι ὁ στίχος «Ὁ Τσάρλς μπῆκε τώρα κι αὐτὸς στὸ παιχνίδι» ἀναφέρεται στὸ δικό του μικρὸ ὄνομα Κάρλ - Τσάρλς, ὅτι αὐτὴ ἡ εἰρωνικὴ παρατήρηση ἐνάντια στὸν ψυχαναλυτὴ βρῖσκεται σὲ εὐθυγράμμιση μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν ἐξουσία πού ἀποπνέει ὁλόκληρο τὸ ὄνειρο). Ὁ ὄνειρευτῆς τονίζει τὸ σημεῖο αὐτό, βάζοντας τὸν ἴδιο τὸν παπὰ νὰ παραδεχτεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησία πρέπει νὰ χρησιμοποιοῖ «ἀμερικάνικες μεθόδους» γιὰ νὰ προσελκύσει μεγάλα πλήθη.

Ὁ ρόλος τῆς γυναίκας στὸ ὄνειρο αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀπόλυτα κατανοητὸς μόνο ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τῆς ἀντισταρχικῆς τάσεως ἐξέγερσης ὁλόκληρου τοῦ ὄνειρου. Ὁ ὄνειρευτῆς — παρὰ τὴ συνειδητὴ του ἀδιαφορία γιὰ τὴ θρησκεία — ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σὲ ἕνα βαθύτερο ψυχικὸ ἐπίπεδο ἀκόμα δεμένος μὲ τὴ θρησκεία ἢ καλύτερα, πῶ σωστά, μὲ τὸν αὐταρχικὸ τύπο τῆς θρησκείας πού γνώρισε στὴν παιδικὴ του ἡλικία. Ἡ νεύρωσή του εἶναι μιὰ προσ-

πάθεια νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῶν παράλογων ἐξουσιῶν, ἀλλὰ ὡς τώρα δὲν τὸ ἔχει καταφέρει, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργήσῃ νευρωτικὰ σχήματα. Στὴν περίοδο πού συνέβηκε τὸ ὄνειρο αὐτό, ἡ προσπάθεια νὰ ἐξεγερθεῖ, νὰ ἀπελευθερώσῃ τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν ἐξουσιῶν εἶναι ἓνα κυριαρχικὸ ψυχικὸ γνῶρισμα, πού κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὴν ὄνειρικὴ ζωὴ. Ἡ γυναίκα, πού προφανῶς συμβολίζει τὴ μητέρα του, ἀναλογίζεται ὅτι ἂν ἀπαρνηθεῖ τὴν αὐταρχικὴ ἀρχὴ τῆς κολακείας τοῦ ἰσχυροῦ πατρικοῦ προσώπου (τοῦ εὐεργέτη), τὸ παιδί θὰ μεγαλώσῃ καὶ θὰ τὸ χάσῃ. Νὰ γιστὶ κλαίει καὶ λέει: «Ὡστε λοιπὸν δὲν ἔμεινε τίποτε πιά».

Ὁ ὄνειρευτὴς πραγματικὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ θρησκεία, ὄχι ὅμως, ὅπως ὑποθέτει ὁ Γιούνγκ, καταλήγοντας σ' ἓνα τέλειο συμβιβασμό, ἀλλὰ φτάνοντας σὲ μιὰ καθαρὴ ἀντίληψη τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴν αὐταρχικὴ καὶ τὴν οὐμανιστικὴ θρησκεία. Ἡ αὐταρχικὴ θρησκεία, ἓνα σύστημα ὅπου ἡ ὑπακοὴ ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ ἀρετὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος κάνει τὸν ἑαυτό του μικρὸ καὶ ἀνίσχυρο, δίνοντας ὅλη τὴ δύναμη καὶ ὅλη τὴν ἐξουσία στὸ Θεό, εἶναι ὁ τύπος τῆς θρησκείας πού καταπολεμᾷ. Ἡ μάχη αὐτὴ εἶναι ἴδια μὲ κείνη πού διαποτίζει ὀλόκληρη τὴν προσωπικὴ του ζωὴ, ἡ ἐξέγερση ἐναντίον σὲ κάθε εἶδους αὐταρχικὴ κυριαρχία. Αὐτὸ πού προσπαθεῖ νὰ ἐπιτύχει εἶναι ἡ οὐμανιστικὴ θρησκεία στὴν ὁποία τονίζεται περισσότερο ἡ δύναμη καὶ ἡ καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅπου ἀρετὴ δὲν εἶναι ἡ ὑπακοὴ ἀλλὰ ἡ πραγματοποίησις τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων τοῦ ἀτόμου.¹³ Ἡ σειρὰ πού ξετυλίγεται τὸ ὄνειρο τὸ δίνει αὐτὸ πολὺ ξεκάθαρα. Ἀκούει τὸ πλῆθος «μὲ ἓνα πολὺ ἱερόπρεπο τρόπο» νὰ λέει τίς λέξεις: «Ἡ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν βρῖσκεται μέσα μας... Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι χαρτί». Ὁ ὄνειρευτὴς χλευάζει τὴν ἐκκλησία σὰ μεγάλο ὄργανισμό, παρομοιάζοντάς την μὲ φέριμα ἐπιχείρησις ἢ μὲ στρατό, τὴν κατηγορεῖ πῶς χρησιμοποιεῖ

13. Βλ. τὴν ἐκθεσὴ γιὰ τὴν αὐταρχικὴ καὶ οὐμανιστικὴ θρησκεία στὸ ἔργο τοῦ Ε. Φρόμ, «Ψυχανάλυση καὶ θρησκεία».

τὴν κολακεία γιὰ νὰ κερδίσει τὴν εὐνοία τοῦ Θεοῦ καὶ λέει τώρα πῶς ὁ Θεὸς ζεῖ μέσα μας καὶ πῶς ξέχωρα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐμπειρία «ὄλα τὰ ἄλλα εἶναι χαρτί», ἐπειδὴ δὲ δημιουργοῦν ζωντανὴ ἐντύπωση.

Ἡ ἴδια τάση σκέψης ἐμφανίζεται στὸ δεύτερο ὄνειρο τοῦ ἴδιου ἀσθενῆ, πού ἐξετάζει ὁ Γιούνγκ στὸ ἔργο του «Ψυχολογία καὶ Θρησκεία».¹⁴ Νὰ τὸ κείμενο τοῦ ὄνειρου:

Μπαίνω μέσα σ' ἓνα ἱερὸ σπίτι. Ὀνομάζεται «τὸ σπίτι τῆς ἐσωτερικῆς ἀταραξίας ἢ αὐτοσυγκέντρωσης». Στὸ βάθος καίνε πολλὰ καντήλια τοποθετημένα ἔτσι πού νὰ ἀποτελοῦν τέσσερα πυραμιδοειδῆ σημεῖα. Ἕνας γέρος στέκεται στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ. Μπαίνουν ἄνθρωποι, δὲ μιλοῦν καὶ συχνὰ στέκονται ἀκίνητοι γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν. Ὁ γέρος στὴν πόρτα μοῦ μιλάει γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες τοῦ σπιτιοῦ καὶ λέει: «Ὅταν φεύγουν εἶναι ἀγνοί». Μπαίνω τώρα στὸ σπίτι καὶ εἶμαι σὲ θέση νὰ συγκεντρωθῶ ἀπόλυτα. Μιὰ φωνὴ λέει: «Αὐτὸ πού κάνεις εἶναι ἐπικίνδυνο. Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι ἓνας φόρος πού τὸν πληρώνεις γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖς ἀπὸ τὸ εἶδωλο τῆς γυναίκας, γιὰ τὸ εἶδωλο αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο. Ἀλίμονο σὲ κείνους πού χρησιμοποιοῦν τὴ θρησκεία σὰν ὑποκατάστατο γιὰ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς.

Πλανῶνται καὶ θὰ εἶναι καταραμένοι. Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι ὑποκατάστατο, ἀλλὰ εἶναι τὸ τελικὸ ἐπίτευγμα πού προστίθεται σὲ κάθε ἄλλη δραστηριότητα τῆς ψυχῆς. Ἀπὸ τὴν πληρότητα τῆς ζωῆς θὰ δημιουργήσεις τὴ θρησκεία σου καὶ μόνο τότε θὰ εἶσαι εὐλογημένος». Μὲ τὴν τελευταία πρόταση ἀκούγεται μόλις μιὰ μουσικὴ, ἅπλοιοι τόνοι πού παίζονται ἀπὸ ἓνα ὄργανο καὶ μοῦ θυμίζουν κάπως «Τὴ μαγεία τῆς φωτιᾶς» (Feuerjauber) τοῦ Βάγκνερ. Καθὼς φεύγω ἀπὸ τὸ σπίτι,

14. Στὸ ἴδιο, σελ. 42, 43.

βλέπω τὸ ὄραμα ἑνὸς φλεγόμενου βουνοῦ καὶ νιώθω πὼς μιὰ φωτιά πού δὲν μπορεῖ νὰ σβήσει εἶναι ἱερὴ φωτιά.

Στὸ ὄνειρο αὐτὸ ὁ ὄνειρευτὴς δὲν ἐπιτίθεται πιά ἐνάντια στὴν ἐκκλησία μὲ τὸν ἐμβρυϊκὸ τρόπο τοῦ προηγούμενου ὄνειρου. Κάνει μιὰ βαθιὰ καὶ ξεκάθαρη δήλωση σχετικὰ μὲ τὴν οὐμανιστικὴ θρησκεία σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν αὐταρχικὴ θρησκεία. Τονίζει ἰδιαίτερα ἓνα σημεῖο: ἡ θρησκεία δὲν πρέπει νὰ ἔχει σὰν ἐπιδιώξή της νὰ καταπνίγει τὴν ἀγάπη καὶ τὸ σέξ (ἢ εἰκόνα τῆς γυναίκας) καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὸ ὑποκατάστατο αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τῆς ζωῆς. Ἡ θρησκεία δὲν πρέπει νὰ γεννιέται ἀπὸ τὴν κατάπνιξη ἀλλὰ ἀπὸ «τὴν πληρότητα τῆς ζωῆς». Ἡ τελευταία δήλωση τοῦ ὄνειρου «ὅτι μιὰ φωτιά πού δὲν μπορεῖ νὰ σβήσει πρέπει νὰ εἶναι ἱερὴ φωτιά», ἀναφέρεται ὅπως εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὸ ὄλο περιεχόμενο τοῦ ὄνειρου σ' αὐτὸ πού ἐκφράζεται μὲ τὴν «εἰκόνα τῆς γυναίκας», τὴ φωτιά τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ σέξ.

Τὸ ὄνειρο αὐτὸ εἶναι ἐνδιαφέρον σὰν παράδειγμα τοῦ εἶδους ἐκείνου τῶν ὄνείρων, ὅπου τὸ πνεῦμα ἐκφράζει σκέψεις καὶ κρίσεις μὲ καθαρότητα καὶ ὁμορφιά πού ὁ ὄνειρευτὴς δὲν μπόρεσε νὰ πετύχει στὴν ξύπνια ὑπαρξή του. Τὸ παραθέτω ὁμως κατὰ κύριο λόγο γιὰ νὰ δείξω τὰ μειονεκτήματα τῆς μονόπλευρης καὶ δογματικῆς ἑρμηνείας τοῦ Γιούνγκ. Γιὰ τὸν Γιούνγκ ἡ «ἄσβεστη φλόγα» συμβολίζει τὸ Θεό, ἢ «εἰκόνα τῆς γυναίκας» καὶ «ἡ ἄλλη πλευρὰ τῆς ζωῆς» ἔχουν τὴ θέση τοῦ ἀσυνείδητου. Ἐνῶ εἶναι ἀπόλυτα ἀληθινὸ ὅτι ἡ φωτιά ἀποτελεῖ συχνὰ σύμβολο τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἐπίσης ἀληθινὸ ὅτι συχνὰ ἀποτελεῖ σύμβολο τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ σεξουαλικοῦ πάθους. Προφανῶς ἡ ἑρμηνεία τοῦ Φρόντ θὰ ἦταν ὅτι τὸ ὄνειρο ἐκφράζει ὄχι μιὰ φιλοσοφικὴ δήλωση, ἀλλὰ μιὰ ἐκπλήρωση ἐπιθυμίας τῶν παιδικῶν, αἰμομικτικῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ὄνειρευτῆ. Ὁ Γιούνγκ, τὸ ἴδιο δογματικά, ἀγνοεῖ ὀλοκληρωτικὰ αὐτὴ τὴν ἀποψη καὶ δὲ σκέφτεται παρὰ μόνο τὸ θρησκευτικὸ συμβολισμό. Μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲ βρῖσκεται οὔτε πρὸς τὴ μιὰ οὔτε πρὸς τὴν ἄλλη ἀπὸ τίς δυὸ αὐτὲς κατευθύν-

σεις. Είναι αλήθεια πώς τὸν ὄνειρευτὴ τὸν ἀπασχολεῖ ἓνα θρησκευτικὸ καὶ φιλοσοφικὸ πρόβλημα, δὲ διαχωρίζει ὅμως τὸ φιλοσοφικὸ τοῦ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του γιὰ ἔρωτα. Ἀπεναντίας, δηλώνει ὅτι τὰ δυὸ αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ διαχωρίζονται, καὶ ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν ἐκκλησία γιὰ τὴν ἀντίληψη ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ἁμαρτία.

Ἡ ἱστορία τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὄνειρων

Ὡς τώρα παρουσιάσαμε τρεῖς μεθόδους γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ὄνειρων. Πρῶτο τὴ φροῦδικὴ ἄποψη, ποὺ λέει ὅτι ὅλα τὰ ὄνειρα εἶναι ἐκφράσεις τῆς παράλογης καὶ ἀκοινωνικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου. Δεύτερο τὴν ἐρμηνεία τοῦ Γιούνγκ, ποὺ λέει ὅτι τὰ ὄνειρα εἶναι ἀποκαλύψεις τῆς ὑπερβατικῆς γιὰ τὸ ἄτομο ἀσυνείδητης σοφίας. Τρίτο τὴν ἄποψη πὼς τὰ ὄνειρα ἐκφράζουν κάθε εἶδος πνευματικῆς δραστηριότητος καὶ ἐκφράζουν τὶς παράλογες ἐπιθυμίες μας, καθὼς καὶ τὴ λογικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ μας, ὅτι ἐκφράζουν καὶ τὸ χειρότερο καὶ τὸν καλύτερο ἑαυτὸ μας.

Αὐτὲς οἱ τρεῖς θεωρίαι δὲν εἶναι καθόλου πρόσφατες. Μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὄνειρων, δείχνει ὅτι ἡ πρόσφατη διαμάχη σχετικὰ μὲ τὴ σημασίαν τῶν ὄνειρων περιλαμβάνει μιὰ συζήτηση ποὺ συνεχίζεται τὸ λιγότερο στὰ τελευταῖα τρακόσια χρόνια.

I. Ἡ ἀρχέγονη μὴ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ὄνειρων.

Ἡ ἱστορία τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὄνειρων ἀρχίζει μὲ τὶς προσπάθειαι νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ σημασία τῶν ὄνειρων, ποὺ θεωροῦνται ὄχι σὰν ψυχολογικὰ φαινόμενα ἀλλὰ σὰν πραγματικὰ βιώματα τῆς ἀποχωρισμένης ἀπὸ τὸ σῶμα ψυχῆς, ἢ σὰν τὴ φωνὴ πνευμάτων ἢ φαντασμάτων. Ἔτσι οἱ Ἀσάντι πίστευαν πὼς ἂν ἓνας ἄνθρωπος ὄνειρευέται ὅτι ἔχει σεξουαλικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ γυναῖκα ἑνὸς ἄλλου, θὰ πρέπει νὰ πληρώσῃ τὸ νόμιμο πρόστιμο γιὰ τὴ μοιχεία, γιὰτὶ

ἡ ψυχὴ του καὶ ἡ ψυχὴ τῆς ἦρθαν σὲ σεξουαλικὴ ἐπαφὴ.¹ Οἱ Παπούα Κιβάι τῆς Βρετανικῆς Νέας Γουίνεας πίστευαν ὅτι ἂν ἓνας μάγος κατάφερνε νὰ συλλάβει τὴν ψυχὴ κάποιου σὲ κατάστασιν ὄνειρου, ὁ κοιμισμένος δὲ θὰ ξύπναγε ποτέ.² Μιὰ ἄλλη μορφή τῆς δοξασίας ὅτι αὐτὰ πού βλέπουμε στὰ ὄνειρα εἶναι πραγματικά, εἶναι ἡ ἰδέα ὅτι τὰ πνεύματα αὐτῶν πού ἔφυγαν ἐμφανίζονται στὰ ὄνειρα γιὰ νὰ μᾶς ἐξορκίσουν, νὰ μᾶς προειδοποιήσουν ἢ νὰ μᾶς δώσουν ἄλλου εἴδους μηνύματα. Στους Ἰνδιάνους Μοχάβε καὶ Γιούμα, λογουχάρη, ἡ ἐμφάνισις στὰ ὄνειρα τῶν πρόσφατα πεθαμῆνων συγγενῶν προκαλεῖ ἰδιαίτερο φόβο.³ Μιὰ ἄλλη ἔννοια τῆς σημασίας τῶν ὀνείρων, πού προσεγγίζει τὴν ἔννοια πού συναντᾶμε στους μεγάλους πολιτισμούς τῆς Ἀνατολῆς, ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἄλλους πρωτόγονους λαούς. Ἐδῶ τὸ ὄνειρο ἐρμηνεύεται ὡς ἓνα σταθερὸ θρησκευτικὸ καὶ ἠθικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς. Τὸ κάθε σύμβολο ἔχει τὴ δική του ὀρισμένη σημασία, καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν ὀνείρων ἀποτελεῖ ἡ μετάφρασις αὐτῶν τῶν σταθερῶν συμβολικῶν σημασιῶν. Ἐνα παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐρμηνείας ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Τζάκσον Σ. Λίνκολν στὴ μελέτη του γιὰ τοὺς Ἰνδιάνους Ναβάχο.⁴

Τὸ ὄνειρο: Ὁνειρεύτηκα ἓνα πολὺ μεγάλο αὐγὸ, καμωμένο ἀπὸ μιὰ σκληρὴ πετρώδη οὐσία. Ἐσπασα τὸ αὐγὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμά του πετάχτηκε ἓνας μικρὸς ἀλλὰ τέλεια σχηματισμένος ἀετός. Βρισκόμουν στὸ ἐ-

1. R. S. Rattray: «Religion and Art in the Ashanti». Παρμένο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ρ. Γούντ «Ὁ κόσμος τῶν ὀνείρων», Ἀνθολογία τοῦ Ράντομ Χάουζ, Νέα Ὑόρκη, 1947.

2. Γκούνναρ Λάντμαν: «The Kiwai Papuans of British New Guinea», ἀπὸ τὸ παραπάνω ἔργο τοῦ Γούντ.

3. Ε. Γ. Γκίφφορντ: «Mohave and Yuma Indians», Journal of American Folklore, Ἰανουάριος - Μάρτιος 1926. Ἀναφέρεται στὸ παραπάνω ἔργο τοῦ Γούντ.

4. Τζάκσον Σ. Λίνκολν: «The Dream in Primitive Culture». Ἀναφέρεται στὸ παραπάνω ἔργο τοῦ Γούντ.

σωτηρικό ἑνὸς σπιτιοῦ καὶ ὁ ἀετὸς πετοῦσε γύρω γύρω προσπαθώντας νὰ βρεῖ ἄνοιγμα νὰ φύγει. Λὲν μπορούσε ὅμως, γιατί τὸ παράθυρο ἦταν κλειστό.

Ἡ Ἑρμηνεία: Ὁ ἀετὸς ἀνήκει στὴν ομάδα τῶν πτηνῶν τῶν ἀνώτερων πνευμάτων πὺ εἶναι μιὰ ομάδα ἀπὸ τρία σύμμαχα πνεύματα, δηλαδὴ τοῦ ἄνεμου, τῆς ἀστραπῆς καὶ τῶν πτηνῶν, πὺ κατοικοῦν στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ Σὰν Φρανσίσκο. Τὰ πνεύματα αὐτὰ μπορούε νὰ καταφέρουν σκληρὰ χτυπήματα καὶ νὰ προκαλέσουν μεγάλη καταστροφὴ ἂν προσβληθοῦν. Μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι φιλικά. Ὁ ἀετὸς δὲν μπορούε νὰ ξεφύγει γιατί πρέπει νὰ ἔχεις προσβάλει τὸ πνεῦμα τῶν πτηνῶν, πατώντας προφανῶς πάνω στὴ φωλιά τους, ἢ μπορούε αὐτὸ νὰ τὸ ἔκανε ὁ πατέρας σου.

Ἡ ἀρχέγονη ἀνατολικὴ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὀνειρῶν δὲ βασίζοταν κι αὐτὴ σὲ καμιὰ ψυχολογικὴ θεωρία τῶν ὀνειρῶν, ἀλλὰ στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ὄνειρο ἦταν ἓνα μήνυμα πὺ τὸ ἔστειλαν στοὺς ἀνθρώπους θεϊκὲς δυνάμεις. Τὰ πιὸ γνωστὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆς μὴ ψυχολογικῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὀνειρῶν εἶναι τὰ ὄνειρα τοῦ Φαραῶ πὺ ἀναφέρει ἡ Βίβλος. Ὅταν ὁ Φαραῶ εἶδε ἓνα ὄνειρο πὺ τάραιξε τὸ πνεῦμα του, «ἀποστείλας, ἐκάλεσε πάντας τοὺς μάγους τῆς Αἰγύπτου καὶ πάντας τοὺς σοφοὺς αὐτῆς· καὶ διηγήθη πρὸς αὐτοὺς ὁ Φαραῶ τὰ ἐνύπνια αὐτοῦ· ἀλλὰ δὲν ἦτο οὐδεὶς, ὅστις νὰ ἐξηγήσει αὐτὰ πρὸς τὸν Φαραῶ», (ἔστειλε καὶ κάλεσε ὄλους τοὺς μάγους τῆς Αἰγύπτου καὶ ὄλους τοὺς σοφοὺς πὺ ὑπῆρχαν στὴ χώρα του. Καὶ ὁ Φαραῶ τοὺς εἶπε τὸ ὄνειρό του. Κανένας ὅμως δὲν μπορούσε νὰ ἐξηγήσει τὸ ὄνειρο τοῦ Φαραῶ). Ὅταν ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ νὰ τοῦ δώσει μιὰ ἐρμηνεία, ὁ Ἰωσήφ ἀπάντησε «ὁ Θεὸς ἐφανέρωσεν εἰς τὸν Φαραῶ ὅσα μέλλει νὰ κάμει». Καὶ στὴ συνέχεια προχώρησε στὴν ἐρμηνεία τοῦ ὀνειρου. Τὸ ὄνειρο ἦταν:

Εἰς τὸ ὄνειρόν μου, ἰδοῦ, ἰστάμην ἐπὶ τὸ χεῖλος τοῦ πο-

ταμοῦ, ἑπτὰ δαμάλια παχύσαρκα καὶ εὖμορφα ἀνέβαινον ἐκ τοῦ ποταμοῦ, καὶ ἐβόσκοντο εἰς τὸ λιβάδιον· καὶ ἰδοῦ, ἄλλα ἑπτὰ δαμάλια ἀνέβαινον κατόπιν ἐκείνων, ἀδύνατα, καὶ πολὺ ἄσχημα, καὶ λεπτόσαρκα, ὅποια δὲν εἶδον ποτὲ ἄσχημότερα καθ' ὅλην τὴν γῆν τῆς Αἰγύπτου· καὶ τὰ δαμάλια τὰ λεπτὰ καὶ ἄσχημα κατέφαγον τὰ πρῶτα ἑπτὰ δαμάλια τὰ παχέα· καὶ ἀφοῦ εἰσῆλθον εἰς τὰς κοιλίας αὐτῶν, δὲν διεκρίνετο ὅτι εἰσῆλθον εἰς τὰς κοιλίας αὐτῶν, ἀλλὰ ἡ θεωρία αὐτῶν ἦτο ἄσχημος, καθὼς καὶ πρότερον· τότε ἐξύπνησα. Ἔπειτα εἶδον εἰς τὸ ὄνειρόν μου, καὶ ἰδοῦ, ἑπτὰ ἀστάχια ἀνέβαινον ἐκ τοῦ αὐτοῦ κορμοῦ, μεστὰ καὶ καλά· καὶ ἰδοῦ, ἄλλα ἑπτὰ ἀστάχια ξηρά, λεπτά, κεκαυμένα ὑπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνέμου, ἀνεφύοντο κατόπιν αὐτῶν· καὶ τὰ ἀστάχια τὰ λεπτὰ κατέπιον τὰ ἑπτὰ ἀστάχια τὰ καλά· καὶ εἶπον ταῦτα πρὸς τοὺς μάγους ἀλλὰ δὲν ἦτο οὐδεὶς ὅστις νὰ μοὶ ἐξηγήσῃ αὐτά.

Ἡ ἐρμηνεία ποὺ ἔδωσε ὁ Ἰωσήφ ἦταν:

Τὰ ἑπτὰ δαμάλια τὰ καλά εἶναι ἑπτὰ ἔτη· καὶ τὰ ἑπτὰ ἀστάχια τὰ καλά εἶναι ἑπτὰ ἔτη· τὸ ἐνύπνιον ἔν εἶναι. Καὶ τὰ ἑπτὰ δαμάλια τὰ λεπτὰ καὶ ἄσχημα, τὰ ὅποια ἀνέβαινον κατόπιν αὐτῶν, εἶναι ἑπτὰ ἔτη· καὶ τὰ ἑπτὰ ἀστάχια τὰ ἄμεστα, τὰ κεκαυμένα ὑπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνέμου, θέλουσιν εἶσθαι ἑπτὰ ἔτη πείνης. Τοῦτο εἶναι τὸ πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶπα πρὸς τὸν Φαραῶ. Ὁ Θεὸς ἐφανερώσεν εἰς τὸν Φαραῶ ὅσα μέλλει νὰ κάμῃ. Ἰδοῦ, ἔρχονται ἑπτὰ ἔτη μεγάλης ἀφθονίας καθ' ὅλην τὴν γῆν τῆς Αἰγύπτου· καὶ θέλουσιν ἐπέλθῃ μετὰ ταῦτα, ἑπτὰ ἔτη πείνης· καὶ ὅλη ἡ ἀφθονία θέλει λησμονηθῆ ἔν τῇ γῇ τῆς Αἰγύπτου, καὶ ἡ πείνα θέλει καταφθεῖρει τὴν γῆν· καὶ δὲν θέλει γνωρισθῆ ἡ ἀφθονία ἐπὶ τῆς γῆς, ἐξ αἰτίας ἐκείνης τῆς πείνης ἧτις μέλλει νὰ ἀκολουθήσῃ· διότι θέλει εἶσθαι βαρεία σφόδρα. Τὸ δὲ ὅτι ἐδευτερώθη τὸ ἐνύπνιο εἰς τὸν Φαραῶ δὲς, φανερόν ἐστι

ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀποφασισμένον παρὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅτι ὁ Θεὸς θέλει ταχύνει νὰ ἐκτελέσῃ αὐτό. Τώρα λοιπὸν ἄς προβλέψῃ ὁ Φαραώ, καὶ ἄς διορίσῃ ἐπιστάτας ἐπὶ τῆς γῆς· καὶ ἄς λαμβάνῃ τὸ πέμπτον ἀπὸ τῆς γῆς Αἰγύπτου, εἰς τὰ ἑπτὰ ἔτη τῆς ἀφθονίας· καὶ ἄς ἀποταμιεύσωσι σῖτον ὑπὸ τὴν χεῖρα τοῦ Φαραώ, διὰ τροφᾶς εἰς τὰς πόλεις, καὶ ἄς φυλάττωσιν αὐτόν· καὶ αἱ τροφαὶ θέλουσι μείνει διὰ τὴν γῆν εἰς τὰ ἑπτὰ ἔτη τῆς πείνης, τὰ ὅποια θέλουσιν ἀκολουθήσει ἐν τῇ γῇ τῆς Αἰγύπτου· διὰ νὰ μὴ ἀπολεσθῇ ὁ τόπος ὑπὸ τῆς πείνης.

(Οἱ ἑπτὰ παχυρὲς ἀγελάδες εἶναι ἑπτὰ χρόνια. Καὶ τὰ ἑπτὰ μεστὰ στάχυα εἶναι ἑπτὰ χρόνια. Τὸ ὄνειρο εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Καὶ οἱ ἑπτὰ ἰσχνὲς καὶ ἄσχημες ἀγελάδες εἶναι ἑπτὰ χρόνια. Καὶ τὰ ἑπτὰ ἄμεστα στάχυα, πού τὰ εἶχε κάψει ὁ ἀνατολικὸς ἄνεμος θὰ εἶναι ἑπτὰ χρόνια πείνας. Αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο πού εἶπα σὸ Φαραώ. Ὁ Θεὸς φανέρωσε σὸ Φαραὼ αὐτὰ πού πρόκειται νὰ κάμει. Νά, λοιπὸν, ἔρχονται ἑπτὰ χρόνια μεγάλης ἀφθονίας στὴ χώρα τῆς Αἰγύπτου. Καὶ ὕστερα θὰ ἔλθουν ἑπτὰ χρόνια πείνας. Καὶ ὅλη ἡ ἀφθονία νὰ λησμονηθεῖ στὴ χώρα τῆς Αἰγύπτου καὶ ἡ πείνα θὰ καταστρέφει ὅλη τὴ χώρα. Τὰ χρόνια τῆς ἀφθονίας θὰ ξεχαστοῦν ἐξαιτίας τῆς πείνας πού θὰ ἀκολουθήσει. Γιατὶ θὰ εἶναι πολὺ βαριά. Τὸ ὅτι εἶδε ὁ Φαραὼ δυὸ φορὲς τὸ ὄνειρο, σημαίνει πὼς ὁ Θεὸς τὸ ἔχει πιά ἀποφασίσει καὶ πρόκειται σύντομα νὰ τὸ ἐκτελέσει. Ἄς προβλέψῃ, λοιπὸν ὁ Φαραώ, καὶ ἄς διορίσῃ ἐπιστάτες σ' ὅλη τὴ χώρα. Καὶ ἄς παίρνει ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς Αἰγύπτου τὸ πέμπτο τῆς σοδειᾶς στὰ χρόνια τῆς στὰ ἑπτὰ χρόνια τῆς ἀφθονίας. Ἄς ἀποθηκεύουν στάρι κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ Φαραώ, γιὰ νὰ τροφοδοτηθοῦν οἱ πόλεις καὶ ἄς τὸ φυλάνῃ. Ἔτσι θὰ ὑπάρχουν τροφᾶς γιὰ ὅλη τὴ χώρα στὰ ἑπτὰ χρόνια τῆς πείνας πού θὰ ἀκολουθήσουν στὴν Αἴγυπτο. Γιὰ νὰ μὴ χαθεῖ ὁ τόπος ἀπὸ τὴν πείνα).

Ἡ βιβλική ἔκθεση ἀναφέρει ὅτι τὸ ὄνειρο θεωρήθηκε σὰν ὄραμα πὺν ἔδειξε ὁ Θεὸς στὸν ἄνθρωπο. Ὡστόσο, μπορούμε νὰ δοῦμε τὸ ὄνειρο τοῦ Φαραὼ καὶ ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη. Πρέπει νὰ γνῶριζε ὁ Φαραὼ κάποιους παράγοντες πὺν μπορούσαν νὰ ἐπιδράσουν στὶς συνθηκὲς γονιμότητος τοῦ ἐδάφους στὰ ἐπόμενα δεκατέσσερα χρόνια, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἐνορατικὴ γνώση μπορεῖ νὰ τοῦ ἦταν προσιτὴ μόνο σὲ κατάσταση ὕπνου. Κατὰ πόσο τὸ ὄνειρο πρέπει νὰ γίνεῖ κατανοητὸ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἢ ὄχι, εἶναι συζητήσιμο. Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ βιβλικὴ ἔκθεση ὅπως καὶ πολλὲς ἄλλες ἐκθέσεις ἀπὸ ἀρχαῖες πηγὲς τῆς Ἀνατολῆς, δείχνει ὅτι τὸ ὄνειρο ἔγινε κατανοητὸ ὄχι σὰν κάτι πὺν προέρχεται ἀπὸ ἄνθρωπο, ἀλλὰ σὰ θεϊκὸ μήνυμα.

Κυρίως ἡ Ἰνδικὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὀνείρων θεωροῦσαν ὅτι τὰ ὄνειρα εἶχαν κάποιου ἄλλου εἶδους ἀποστολή: τὴ διάγνωση τῶν ἀσθενειῶν. Καὶ χρησιμοποιοῦσαν σταθερὰ σύμβολα, γιὰ νὰ δηλώνονται ὀρισμένα σωματικὰ συμπτώματα. Ἀλλὰ κι ἐδῶ ἐπίσης, ὅπως καὶ στὸ προφητικὸ ὄνειρο τοῦ Φαραὼ, χωράει ψυχολογικὴ ἐρμηνεία. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸν ὕπνο μας ἔχουμε μιὰ πολὺ καλύτερη ἐπίγνωση ὀρισμένων σωματικῶν ἀλλαγῶν ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση πὺν ἔχουμε σχετικὰ στὸν ξύπνιο μας, καθὼς καὶ ὅτι ἡ ἐπίγνωση αὐτὴ ἐρμηνεύεται στὴν εἰκόνα ἑνὸς ὀνείρου καὶ ἔτσι χρησιμεύει γιὰ νὰ γίνεῖται ἡ διάγνωση μιᾶς ἀρρώστιας καὶ νὰ προλέγονται ὀρισμένες σωματικὲς καταστάσεις. (Ἡ ἔκταση στὴν ὀποία συμβαίνει αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀποδειχτεῖ μὲ τὴ διεξοδικὴ μελέτη τῶν ὀνείρων πὺν βλέπουν οἱ ἄνθρωποι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τῶν συμπτωμάτων τῆς ἀρρώστιας).

2) Ἡ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ὀνείρων.

Σὲ ἀντιδιαστολή μὲ τὴ μὴ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ὀνείρων, πὺν παίρνει τὸ ὄνειρο σὰν τὴν ἔκφραση «πραγματικῶν» συμβάντων, ἢ σὰ μηνύματα ἀπὸ δυνάμεις ἔξω ἀπὸ τὸν

ἄνθρωπο, ἢ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ὀνείρων προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ὄνειρο σὰ μιὰ ἐκφραση τοῦ πνεύματος τοῦ ὀνειρευτῆ. Αὐτὲς οἱ δύο μέθοδοι ἐξήγησις δὲν εἶναι καθόλου χωρισμένες ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἀπεναντίας, ὡς τὸ Μεσαίωνα βρισκουμε πολλοὺς συγγραφεῖς πὺν συνδυάζουν καὶ τὶς δυὸ ἀπόψεις καὶ διαχωρίζουν τὰ ὄνειρα σὲ κεῖνα πὺν πρέπει νὰ ἐρμηνευτοῦν σὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα, καὶ σὲ κεῖνα πὺν πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν ψυχολογικά. Ἐνα παράδειγμα αὐτῆς τῆς μεθόδου ἐκφράζεται ἀπὸ ἕναν ἰνδὸ συγγραφέα στὶς ἀρχὲς περιόπου τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς:

Ἐπάρχουν ἕξι εἶδη ἀνθρώπων πὺν βλέπουν ὄνειρα — ὁ ἄνθρωπος πὺν ἔχει διάθεση ἀνοιχτόκαρδη ἢ πικρόχολη ἢ φλεγματική, ὁ ἄνθρωπος πὺν ὀνειρεύεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος πὺν ὀνειρεύεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν δικῶν του συνηθειῶν καὶ ὁ ἄνθρωπος πὺν τὸ κάνει αὐτὸ μὲ τὸν τρόπο τῆς προφητείας. Καὶ ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς, βασιλιά μου, μόνο τὸ τελευταῖο εἶδος ὀνείρων εἶναι ἀληθινό.⁵

Σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ μὲ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία, στὴν ὁποία τὸ ὄνειρο ἐξηγεῖται μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν σταθερῶν συμβόλων ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ τους περιεχόμενο, ἢ παραπάνω ἰνδικὴ πηγὴ ἀκολουθεῖ τὴ μέθοδο κάθε ψυχολογικῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὀνείρων — δηλαδὴ συνδέει τὸ ὄνειρο μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ ὀνειρευτῆ. Οἱ πρῶτες τρεῖς κατηγορίες ἀποτελοῦν στὴν πραγματικότητα μιὰ, ἀφοῦ ἀναφέρονται στὴν ἰδιοσυγκρασία — στὶς ψυχικὲς ἐκεῖνες ιδιότητες πὺν ὀφείλονται σὲ μιὰ ἰδιοσυστασιακὰ δοσμένη σωματικὴ βάση. Τονίζει μιὰ σημαντικὴ οχέση ἀνάμεσα στὴν ἰδιοσυγκρασία καὶ στὸ περιεχόμενο τοῦ ὀνειρου, στοιχεῖο πὺν σήμερα ἐλάχιστα συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ στὴ σύγχρονη ἐρμηνευ-

5. «Τὰ ἐρωτήματα τοῦ βασιλιᾶ Μιλίντα» (ἀγνώστου, γράφτηκε στὶς Βόρειες Ἰνδίες, στὴν ἀρχὴ τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς). Τὸ παρθέτει ὁ Γούντ στὸ παραπάνω.

τική τῶν ὀνείρων ἄν καὶ ἀποτελεῖ σημαντική ἄποψη τῆς ἐρμηνευτικῆς τοῦ ὀνείρου, ὅπως θὰ δείξει ἀναμφισβήτητα ἢ παραπέρα ἔρευνα. Γιὰ τὸν Ἰνδὸ συγγραφέα τὰ ὀνειρα ποὺ στέλνονται ἀπὸ ἓνα θεὸ ἀντιπροσωπεύουν μόνον ἓναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τύπους ὀνείρων. Κατόπι διαχωρίζει τὰ ὀνειρα ἐκεῖνα ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὶς συνήθειες τοῦ ὀνειρευτῆ καὶ τὰ ὀνειρα ποὺ ἀντιπροσωπεύουν προφητεῖες. Λέγοντας συνήθειες προφανῶς ἐννοεῖ τὶς κυριαρχικὲς ὁρμὲς στὴ δομὴ τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀτόμου. Λέγοντας προφητεῖα ἀναφέρεται στὰ ὀνειρα ἐκεῖνα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἔκφραση ἀνώτερης ἐνόρασης στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου.

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες ἐκφράσεις τῆς ἄποψης ὅτι τὰ ὀνειρα μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ ἔκφραση εἴτε τῶν πῶδ λογικῶν εἴτε τῶν πῶδ παράλογων δυνάμεῶν μας βρίσκεται στὸν Ὅμηρο. Ἀναφέρει ὅτι τὰ ὀνειρα ἔχουν δύο πύλες: τὴν κερατίνη τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν ἐλεφάντινη τοῦ λάθους καὶ τῆς αὐταπάτης (ἐννοώντας ὅτι ὁ κερατίνης εἶναι διάφανος ἐνῶ τὸ ἐλεφαντόδοντο δὲν εἶναι). Ἡ διαφοροῦμενη φύση τῆς ὀνειρικῆς δραστηριότητος δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ πῶδ καθαρὰ καὶ πῶδ συγκεκριμένα.

Ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλάτων στὸν «Φαῖδωνα», ὁ Σωκράτης ὑποστήριξε ὅτι τὰ ὀνειρα ἀντιπροσωπεύουν τὴ φωνὴ τῆς συνείδησης καὶ ὅτι εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικό νὰ παίρνουμε τὴ φωνὴ αὐτὴ στα σοβαρὰ καὶ νὰ τὴν ἀκολουθοῦμε. Σ' ἓνα ἐπεισόδιο λίγο πρὶν τὸ θάνατό του ἐκφράζει αὐτὴ τὴν ἄποψη πολὺ καθαρὰ:

Ὁ Κέβης τότε ἐπενέβη: Μὰ τὸ Δία Σωκράτη, εἶπε, καλὰ ἔκανες καὶ μοῦ τὸ θύμισες. Γιὰ τὶς συνθέσεις ἀκριβῶς ποὺ ἔκανες, ἐννοῶ, ποὺ ἔβαλες σὲ ρυθμικοὺς στίχους τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου καὶ τὸν ὕμνο πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα καὶ κάποιοι ἄλλοι μὲ ρώτησαν ὡς τώρα καὶ ἰδίως πρὸ ὀλίγου ὁ Εὐθηνοσ, μὲ ποιάν ἄραγε σκέψη ἔκανες αὐτὲς τὶς συνθέσεις ἐδῶ ποὺ ἤρθες, ἐνῶ ποτὲ προηγουμένως δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ποίηση; Ἄν λοιπὸν ἐνδιαφέρεσαι νὰ εἶμαι σὲ θέση νὰ ἀποκριθῶ

στον Εὔηνο όταν μὲ ρωτήσῃ πάλι, γιατί εἶμαι βέβαιος πὼς θὰ μὲ ρωτήσῃ, πὲς μου σὲ παρακαλῶ: τί πρέπει νὰ τοῦ πῶ;

— Νὰ τοῦ πῆς λοιπὸν φίλε μου Κέβη, ἀπάντησε ὁ Σωκράτης, τὴν ἀλήθεια, ὅτι δηλαδὴ δὲν ἔκανα αὐτὲς τίς συνθέσεις γιὰ νὰ συναγωνιστῶ ἐκεῖνον ἢ τὰ ποιήματά του, γιατί βέβαια ἤξερα ὅτι αὐτὸ δὲ θὰ ἦταν εὐκόλο, ἀλλὰ τίς ἔκανα μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἐξακριβώσω τὸ νόημα κάποιων ὄνειρων καὶ ἀπὸ εὐλάβεια θρησκευτικῆ, στὴν περίπτωσιν πού ἡ θεία προτροπὴ πού μου δόθηκε ἐπανελημμένα στὰ ὄνειρά μου ἐννοοῦσε πραγματικὰ τὴ μουσικὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Πολλὲς φορὲς στὴν περασμένη ζωὴ μου εἶδα τὸ ἴδιο ὄνειρο, μὲ διάφορες βέβαια εἰκόνες κάθε φορά, ἀλλὰ πάντοτε μὲ τὴν ἴδια προτροπὴ: Σωκράτη, μου ἔλεγε, νὰ κάνεις μουσικὴ, αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐργασία σου. Κι ἐγώ, ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού ἔκανα κατὰ τὸ παρελθόν, αὐτὸ ἐνόμιζα ὅτι μὲ προέτρεπε καὶ μὲ παρακινούσε τὸ ὄνειρό μου. Ὅπως ἐνθαρρύνουν τοὺς δρομεῖς, ἔτσι νόμιζα καὶ γὼ ὅτι τὸ ὄνειρο μὲ ἐνθάρρυνε νὰ ἐπιμείνω σὲ ὅ,τι ἔκανα, στὸ νὰ συνθέτω δηλαδὴ μουσικὴ. Δὲν εἶναι ἀλήθεια μέγιστη μουσικὴ ἢ φιλοσοφία; Καὶ μὲ αὐτὴν ἀκριβῶς δὲν ἀσχολιόμουν κι ἐγώ; Τώρα ὅμως, ἀφοῦ ἔγινε ἡ δίκη καὶ ἀφοῦ ἡ ἔορτὴ θεοῦ ἐμπόδισε τὸ θάνατό μου, ἐνόμισα ὅτι πρέπει, στὴν περίπτωσιν πού τὸ ὄνειρο μὲ προστάζει νὰ ἀσχοληθῶ μὲ ὅ,τι συνήθως λέγεται μουσικὴ, νὰ μὴν παρακούσω, ἀλλὰ νὰ ἀσχοληθῶ μ' αὐτήν. Γιατὶ νομίζω πὼς εἶναι ἀσφαλέστερο νὰ μὴ φύγω ἀπὸ τούτῃ τῆ ζωὴ προτοῦ δειξῶ τὴν εὐλάβειά μου στὴ θεία προτροπὴ συνθέτοντας μουσικὰ ποιήματα καὶ ὑπακούοντας στὸ ὄνειρο. Ἔτσι λοιπὸν ἔκανα τὴν πρώτη μου σύνδεσιν πρὸς τιμὴ τοῦ θεοῦ γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε τούτῃ ἡ θυσία. Ἐπειτα ἀπὸ τὸ θεό, ἐπειδὴ σκέφτηκα ὅτι αὐτὸς πού θέλει νὰ εἶναι ποιητὴς πρέπει νὰ ἐργάζεται πάνω σὲ μύθους κι ὄχι πάνω σὲ λογικοὺς στοχασμούς, καὶ ἐπειδὴ ἐγὼ ὁ ἴδιος δὲν εἶμαι δυνατὸς

στή μυθολογία, πήρα ὅσους μύθους εἶχα πρόχειρους
στή μνήμη μου (καὶ ἤξερα ἀπέξω τοὺς μύθους τοῦ Αἰ-
σώπου) καὶ ἔβαλα ἀπ' αὐτοὺς σὲ στίχους ρυθμικοὺς
τοὺς πρώτους πὸν κατὰ τύχη ἤρθαν στὸ νοῦ μου. Αὐ-
τὰ λοιπόν, Κέβη, νὰ πεῖς στὸν Εὐήνο. Δῶσε του πίσω
τοὺς χαιρετισμούς μου καὶ μαζί μ' αὐτοὺς τῆ συμβου-
λή μου, ἂν εἶναι συνετὸς νὰ μὲ ἀκολουθήσει ὅσο πιὸ
γρήγορα μπορεῖ. Καὶ καθὼς φαίνεται, ἀναχωρῶ σή-
μερα. Ἔτσι προστάζουν οἱ Ἀθηναῖοι.⁶

Ἐντελῶς ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Σωκράτη, ἡ θεωρία
τῶν ὀνείρων τοῦ Πλάτωνα προβλέπει σχεδὸν κατὰ λέξη τὴ
θεωρία τῶν ὀνείρων τοῦ Φρόνυτ.

... Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς μὴ ἀπαραίτητες ἐπιθυμίες τὶς
θεωρῶ παράνομες. Φαίνεται πὼς τὶς ἔχει ὁ καθένας
μας, ἀλλὰ σὲ μερικὰ ἄτομα τὶς ἐλέγχουν οἱ νόμοι καὶ
ἡ λογική, καὶ κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὶς καλύτερες ἐπιθυ-
μίες — ἢ ἐξαφανίζονται ὀλοκληρωτικὰ ἢ περιορίζον-
ται καὶ ἐξασθενίζουν. Στὴν περίπτωση ὁμως ἄλλων ἄ-
τόμων εἶναι ἰσχυρότερες, καὶ τὰ ἄτομα αὐτὰ εἶναι τὰ
περισσότερα.

Ποιὲς εἶναι τέλος πάντων, εἶπε [ὁ Ἀδείμαντος], αὐ-
τὲς οἱ ἡδονὲς πού ἔχεις ὑπόψη σου;

Αὐτὲς πὸν ξυπνοῦν, εἶπα ἐγὼ [ὁ Σωκράτης], μέσα
στὸν ὕπνο μας τὸν καιρὸ πὸν τὸ ἄλλο τμῆμα τῆς ψυχῆς
μας, ὅσο εἶναι λογικὸ καὶ ἡμερο καὶ ἐξουσιαστικὸ πά-
νω στὸ ἀντίθετο βυθίζεται στὴ νάρκη, ἐνῶ τὸ θηριῶ-
δες καὶ τὸ ἄγριο, χορτασμένο ἀπὸ φαγητὸ ἢ ἀπὸ μέθη
σκικρᾶ καὶ διώχνοντας τὸν ὕπνο ζητᾶ νὰ ξεχυθεῖ καὶ
νὰ χορτάσει τὶς συνηθισμένες του ἐπιθυμίες. Ξέρεις ὅ-
τι μέσα σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση τολμᾶ ὄλα νὰ τὰ κάνει,
ἐπειδὴ δὲν τὸ δεσμεύει οὐδὲ τὸ ἀντικόβει μίητε ντροπὴ
μίητε φρόνηση. Γιατὶ δὲ διστάζει νὰ δοκιμάζει νὰ ἔρ-

6. Πλάτωνος «Φαίδων».

χεται, μέσα στην περιοχή τῆς φαντασίας, σὲ συνουσία μὲ τὴ μητέρα του καὶ μὲ ὅποιονδήποτε ἄλλον ἄνθρωπο, θεὸ ἢ θηρίο, νὰ μολύνεται μὲ ὅποιονδήποτε φόνο καὶ ὀποιοδήποτε ἀπαγορευμένο φαγητό. Καὶ μὲ ἓνα λόγο δὲν ἀφήνει νὰ τοῦ πέσει κάτω καμιὰ οὔτε ἀναισθησία οὔτε ἀναισχυντία.

Λὲς ἀληθινότατα πράγματα, εἶπε.

Ὅταν ὁμως, θαρρῶ, ἔχει κανεὶς ψυχικὴ ὑγεία καὶ σωφροσύνη καὶ πέφτει νὰ κοιμηθεῖ ἔχοντας ξυπνήσει τὸ λογισμό του καὶ ἔχοντάς τον φιλέψει μὲ ὠραία λόγια καὶ σκέψεις πέφτοντας ὁ ἴδιος σὲ βαθιὰ ἐσωτερικὴ συλλογὴ, καὶ ὅταν τὸ ἐπιθυμητικὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν τὸ ρίξει οὔτε στὴν ἔνδεια οὔτε στὸ χορτασμό, γιὰ νὰ κοιμηθεῖ καὶ νὰ μὴ φέρνει μὲ τίς χαρὲς καὶ τίς λύπες του ταραχὴ στὸ ἄριστο τμῆμα τῆς ψυχῆς του, ἀλλὰ νὰ τὸ ἀφήνει ξεχωρισμένο καὶ καθαρὸ νὰ ἐξετάζει καὶ νὰ ἀπλώνεται ὥσπου νὰ φτάσει νὰ αἰσθανθεῖ κάτι ποῦ δὲν ξέρει ἀπὸ ἐκεῖνα ποῦ ἔχουν ὑπάρξει ἢ ὑπάρχουν ἢ μέλλουν νὰ ὑπάρξουν, καὶ ὅταν ἀκόμα ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ἔχοντας καταπραΰνει καὶ τὸ θυμοειδές, δὲν πάει νὰ κοιμηθεῖ, ἐνῶ ὁ θυμὸς του ἔχει ἐρεθιστεῖ ἔπειτα ἀπὸ ἐκρήξεις ὀργῆς ἐναντίον κάποιων, καὶ ἔτσι ἔπειτα ἀπὸ τὸν ἡσυχασμὸ τῶν δύο εἰδῶν καὶ τὴν ἔγερση τοῦ τρίτου εἶδους, ποῦ εἶναι ἡ ἕδρα τῆς φρόνησης, πέφτει πιά σὲ ἀνάπαυση, σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση, ὅπως πολὺ καλὰ ξέρεις, ἔρχεται σὲ στενότατη ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀλήθεια καὶ παύουν τότε ὀλοκληρωτικὰ νὰ παρουσιάζονται οἱ παράνομες φαντασίες τῶν ὀνείρων.

Εἶμαι, εἶπε, πέρα ὡς πέρα σύμφωνος.

Ὅλα τώρα αὐτὰ τὰ εἶπαμε παρασυρμένοι σὲ μιὰ ἐπιπρόσθετη παράκβαση. Ἐκεῖνο ποῦ θέλουμε νὰ σημειώσουμε εἶναι τοῦτο. Ὑπάρχει δηλαδὴ μέσα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καθενός μας ἓνα τρομερὸ καὶ ἄγριο καὶ παράνομο εἶδος ἐπιθυμιῶν, ἀκόμα καὶ σὲ μερικὸς ἀπὸ μᾶς ποῦ δίνουμε τὴν ἐντύπωση πολὺ μετρημένων ἀνθρώπων. Αὐτὸ δὲ καθαρὰ δείχεται μέσα στὸν ὕπνο.

Δική σου τώρα δουλειά είναι να κοιτάξεις, αν τὰ δσα εἶπαμε ἔχουν κάποια ὀρθότητα καὶ ἂν σὲ βρίσκουν σύμφωνο.

Μάλιστα, εἶμαι σύμφωνος.⁷

Ὁ Πλάτων θεωρεῖ, ὅπως καὶ ὁ Φρόνιτ, τὰ ὄνειρα σὰν τὴν ἔκφραση τοῦ παράλογου ζώου ποὺ βρίσκεται μέσα μας, κἀνει ὁμως ἓνα χαρακτηρισμὸ ποὺ περιορίζει τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ὡς κάποιο βαθμὸ. Ὑποθέτει ὅτι ἂν ὁ ἄνθρωπος πέσει νὰ κοιμηθεῖ μὲ μιὰ διάθεση ἡρεμίας καὶ ἐσωτερικῆς γαλήνης, τὰ ὄνειρά του θὰ εἶναι λιγότερο παράλογα. Πάντως τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ τὴν μπερδεύουμε μὲ τὴν δυιστικὴ ἐρμηνεία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ ὄνειρα εἶναι ἔκφραση καὶ τῆς παράλογης καὶ τῆς λογικῆς φύσης μας. Γιὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ἔκφραση τοῦ ἄγριου καὶ τοῦ τρομεροῦ ποὺ ὑπάρχει μέσα μας. Καὶ εἶναι σὲ μικρότερο βαθμὸ μόνο στὸ ἄτομο ποὺ ἔχει φτάσει σὲ μεγαλύτερη ὀριμότητα καὶ σοφία.

Ἡ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὰ ὄνειρα τονίζει τὴ λογικὴ φύση τους. Ὑποθέτει ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ κάνουμε πῶς λεπτὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὸ τί συμβαίνει στὸ σῶμα μας καὶ ἀκόμα καταπιανόμεστε μὲ σχέδια καὶ ἀρχὲς δράσης καὶ δραματιζόμεστε αὐτὰ τὰ σχέδια καὶ αὐτὲς τίς ἀρχὲς πολὺ πῶς καθαρὰ ἀπ' ὅτι στὴν ξύπνια μας ὑπαρξῆ. Δὲ θεωρεῖ ὡστόσο ὅτι ὅλα μας τὰ ὄνειρα ἔχουν νόημα ἀλλὰ ὅτι πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι τυχαῖα καὶ δὲν ἀξίζουν νὰ τοὺς ἀποδίνουμε προφητικὲς λειτουργίες. Ἡ ἀκόλουθη περικοπὴ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη «Περὶ μαντικῆς τῆς ἐν τοῖς ὕπνοις» δείχνει τὴ θέση του:

... Κατόπι λοιπὸν τὰ ὄνειρα γιὰ τὰ ὁποία μιλάμε πρέπει νὰ θεωροῦνται εἴτε σὰν ἀίτια, εἴτε σὰ σημεῖα, ἢ πάλι σὰ συμπτώσεις. Εἴτε σὰν ὀ-

7. Πλάτωνος «Πολιτεία».

λα ἢ σὰ μερικὰ ἀπ' αὐτά, ἢ μόνο σὰν ἓνα ἀπ' αὐτά. Χρησιμοποιοῦ τὴ λέξη «αἷτιο» [μὲ τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία] τὸ φεγγάρι εἶναι [τὸ αἷτιο] μιᾶς ἔκλειψης τοῦ ἥλιου ἢ μὲ τὴν ὁποία ἡ κούραση εἶναι [τὸ αἷτιο] πυρετοῦ. «Σημεῖο» [μὲ τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία] ἡ εἴσοδος ἑνὸς ἄστρου [στὴ σκιά] εἶναι σημεῖο μιᾶς ἔκλειψης, ἢ [μὲ τὴν ὁποία] ἡ σκληρότητα τῆς γλώσσας [εἶναι σημεῖο] πυρετοῦ. Καὶ μὲ τὸ «σύμπτωση» ἐννοῶ λογουχάρη τὸ νὰ συμβεῖ μιὰ ἔκλειψη τοῦ ἥλιου ἐνῶ κάποιος κάνει τὸν περίπατό του. Γιατὶ ὁ περίπατος δὲν εἶναι οὔτε σημεῖο οὔτε αἷτιο τῆς ἔκλειψης, οὔτε ἡ ἔκλειψη [αἷτιο ἢ σημεῖο] τοῦ περιπάτου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καμιά σύμπτωση δὲ συμβαίνει σύμφωνα μὲ ἓνα παγκόσμιο ἢ γενικὸ νόμο. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ὀρισμένα ὄνειρα εἶναι αἷτια, ἄλλα σημεῖα, δηλαδὴ γεγονότα πὸν συμβαίνουν στὸ σωματικὸ ὄργανισμό; Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ ἐπιστήμονες γιατροὶ μᾶς λέν πὼς θὰ πρέπει νὰ ἀποδίδουμε μεγάλη προσοχὴ στὰ ὄνειρα καὶ ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι λογικὴ ἀκόμα καὶ γιὰ κείνους πὸν δὲν εἶναι πρακτικοὶ ἀλλὰ θεωρητικοὶ φιλόσοφοι. Γιατὶ οἱ κινήσεις πὸν συμβαίνουν τὴν ἡμέρα [μέσα στὸ σῶμα], ἂν δὲν εἶναι μεγάλες καὶ βίαιες, χάνονται, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς κινήσεις τοῦ θαδίσματος πὸν εἶναι περισσότερο ἐντυπωσιακές. Στὸν ὕπνο συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, γιατί τότε ἀκόμα καὶ ἡ παραμικρὴ κίνηση φαίνεται σημαντικὴ. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ σὲ ὅ,τι συμβαίνει συχνὰ στὸν ὕπνο. Λογουχάρη, αὐτοὶ πὸν βλέπουν ὄνειρα φαντάζονται πὼς ἀκοῦν καὶ βλέπουν ἀστραπὲς καὶ βροντὲς, ἐνῶ στὴν πραγματικότητά στὰ ἀφτιά τους φτάνει ὁ μακρινὸς ἤχος κάποιου κουδουνιοῦ. Ἡ ὅτι τρῶνε μέλι ἢ ἄλλα γλυκά, τὴ στιγμὴ πὸν μόνο μιὰ μικρὴ σταγόνα φλέγματος κατεβαίνει [στὸν οἰσοφάγο τους]. Ἡ ὅτι περπατοῦν μέσα στὴ φωτιά καὶ νιώθουν πολλὴ ζέστη, τὴ στιγμὴ πὸν μόνο μόλις λίγη ζέστη αἰσθάνονται μερικὰ μέρη τοῦ σώματος. Ὅταν ξυπνήσουν, τὰ πράγματα αὐτὰ τὰ βλέπουν στὸ πραγματικὸ,

ἀληθινό τους χαρακτηῖρα. Καθὼς ὁμως οἱ ἀρχὲς ὄλων τῶν γεγονότων εἶναι ἐλάχιστες, εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ γιὰ τὶς ἀρρώστιες ἢ τὶς ἄλλες προσβολὲς ποὺ θὰ συμβοῦν στὰ σώματά μας. Συμπερασματικά, εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ἀρχὲς αὐτὲς πρέπει νὰ εἶναι πιὸ ἐκδηλές στὸν ὕπνο παρὰ στὶς κινήσεις τῆς ξύπνιας ὑπαρξῆς.

Καὶ οὔτε εἶναι ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ ποῦμε ὅτι ὀρισμένες παραστάσεις ποὺ ἔρχονται μπροστὰ στὸ πνεῦμα μας κατὰ τὴν ὥρα τοῦ ὕπνου μπορεῖ ἀκόμα νὰ εἶναι τὰ αἷτια πράξεων ποὺ σχετίζονται μὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτὲς. Γιατὶ καθὼς ὅταν εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ δράσουμε [στὶς ὥρες τῆς ξύπνιας ὑπαρξῆς] ἢ βρισκόμαστε στὴν πορεία ἐκτέλεσης μιᾶς πράξης, ἢ ἔχουμε πιά ἐκτελέσει ὀρισμένες πράξεις, συχνὰ διαπιστώνουμε πὼς ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὶς πράξεις αὐτὲς ἢ τὶς ἐκτελοῦμε σ' ἓνα ζωντανὸ ὄνειρο. Τὸ αἷτιο στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ αὐτὸ εἶναι ὅτι ἡ ὄνειρικὴ κίνηση ὀφείλει τὴν προέλευσή της στὸ πλαίσιο τῶν ἀρχικῶν κινήσεων ποὺ γίνονται τὴν ἡμέρα. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀλλὰ ἀντίστροφα, πρέπει νὰ συμβαίνει ἔτσι ποὺ οἱ κινήσεις ποὺ γίνονται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ὕπνο, πρέπει νὰ ἀποδείχεται πὼς εἶναι καὶ αὐτὲς οἱ ἀφετηρίες γιὰ πράξεις ποὺ ἐκτελοῦνται τὴν ἡμέρα, ἀφοῦ ἡ ἐπανάληψη τῆς σκέψης αὐτῶν τῶν πράξεων τὴν ἡμέρα προῆλθε ἀπὸ τὶς εἰκόνες ποὺ βλέπει τὸ πνεῦμα τὴ νύχτα. Ἔτσι μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀπόλυτα νοητὸ ὅτι μερικὰ ὄνειρα μπορεῖ νὰ εἶναι σημεῖα καὶ αἷτια [μελλοντικῶν γεγονότων].

Πάντως τὰ περισσότερα [ἀπὸ τὰ λεγόμενα προφητικά] ὄνειρα πρέπει νὰ τὰ κατατάσσουμε στὶς ἀπλὲς συμπτώσεις, ἰδιαίτερα ὅλα ἐκεῖνα ποὺ εἶναι ὑπερβολικὰ καθὼς καὶ ἐκεῖνα ποὺ στὴν πραγματοποίησή τους οἱ ὄνειρευτὲς δὲν ἔχουν καμιὰ πρωτοβουλία, ὅπως στὴν περίπτωση μιᾶς ναυμαχίας ἢ ὅταν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πράγματα ποὺ συμβαίνουν πολὺ μακριά. Σχετικὰ μ' αὐ-

τά, είναι φυσικό να ισχύει το ίδιο που συμβαίνει όταν ένα άτομο, αναφέροντας απλά και μόνο κάτι, διαπιστώνει πώς αυτό το κάτι γίνεται. Γιατί να μη συμβαίνει το ίδιο και στον ύπνο; Η μεγαλύτερη πιθανότητα είναι να συμβαίνουν τέτοια πράγματα. Όπως το να αναφέρει κάποιος ένα ιδιαίτερο πρόσωπο αυτό δεν αποτελεί ούτε σημείο ούτε αίτιο για να εμφανιστεί αυτό το πρόσωπο, έτσι κατά παράλληλο τρόπο το όνειρο δεν είναι για κείνον που το είδε ούτε σημείο ούτε αίτιο για τη [λεγόμενη] πραγματοποίησή του αλλά απλή σύμπτωση. Σ' αυτό οφείλεται το ότι πολλά όνειρα δεν έχουν «πραγματοποίηση», γιατί οι συμπτώσεις δε συμβαίνουν σύμφωνα με ένα καθολικό ή γενικό νόμο.⁸

Η ρωμαϊκή θεωρία των ονείρων ακολουθεί πολύ πιστά τις αρχές που αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα, δεν έχει όμως πάντα τη σαφήνεια και το βάθος της έννοιας που βρίσκουμε στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Ο Λουκρήτιος στο «De Rerum Natura» προσεγγίζει στη θεωρία της εκπλήρωσης επιθυμίας του Φρόντ αν και χωρίς την έμφαση που δίνει ο Φρόντ στην παράλογη φύση των επιθυμιών αυτών. Δηλώνει ότι τα όνειρά μας έχουν να κάνουν με πράγματα για τα οποία ενδιαφερόμαστε στη διάρκεια της μέρας ή με σωματικές ανάγκες που ικανοποιούνται στο όνειρο:

Και οποιοσδήποτε κι αν είναι ο σκοπός που επιδιώκει κανείς με άφοσίσωση, οποιαδήποτε και αν είναι τα πράγματα με τα οποία απασχοληθήκαμε έντονα στο παρελθόν, επειδή το πνεύμα μας έχει προσκολληθεί σ' αυτή την επιδίωξη, γενικά βλέπουμε τα ίδια πράγματα στα όνειρά μας: οι νομικοί συνηγορούν για τις υποθέσεις τους και εφαρμόζουν το νόμο, οι στρατηγοί δίνουν μάχες, οι ναυτικοί παλεύουν με τους ανέμους, εγώ ασχολούμαι με το δικό μου έργο πάντοτε αναζητώντας τη

8. Αριστοτέλη: «Περὶ μαντικῆς τῆς ἐν τοῖς ὕπνοις».

φύση τῶν πραγμάτων καὶ ὅταν τῇ βρῶ τὴν καταγρά-
φω στὴ γλώσσα μας. Κι ἔτσι φαίνεται ὅτι ὅλες οἱ ἄλ-
λες ἐπιδιώξεις καὶ τέχνες συνήθως στὸν ὕπνο αἰχμα-
λωτίζουν τὰ μυαλὰ τῶν ἀνθρώπων μὲ τὶς αὐταπάτες
τους. Καὶ ὅταν οἱ ἄνθρωποι δίνουν ὅλη τους τὴν προ-
σοχὴ στὰ παιχνίδια, συνεχίζοντας νὰ τὸ κάνουν αὐτὸ
ἐπὶ μέρες, συνήθως βλέπουμε ὅτι ἐνῶ ἔπαιψαν νὰ ἀσχο-
λοῦνται μὲ τὶς αἰσθήσεις τους γύρω ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμά
τους, ὥστόσο ἔχουν μείνει ὀρισμένα μονοπάτια ἀνοιχτὰ
στὸ πνεῦμα τους, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰσβάλλουν οἱ εἰκόνες
αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Καὶ τότε γιὰ πολλὰς μέρες αὐ-
τὰ τὰ ἴδια πράγματα κινοῦνται μπροστὰ στὰ μάτια
τους, σὲ βαθμὸ πὺν ἀκόμα καὶ ὅταν εἶναι ξύπνιοι φαί-
νεται νὰ βλέπουν χορευτὲς νὰ τεντώνουν μὲ χάρη τὰ
μέλη τους, νὰ ἀκοῦν στὰ ἄφτιά τους τὸ γλυκὸ ἦχο τῆς
λύρας τους, νὰ βλέπουν τὸ ἴδιο σύνολο μὲ τὶς διαφορὲς
δόξες τῆς σκηνῆς στὴ μεγάλη λαμπρότητά τους.⁹

Τὴν πιὸ συστηματικὴ θεωρία τῆς ἐρμηνείας τῶν ὀνείρων
παρουσίασε ὁ Ἀρτεμίδωρος στὸ δεύτερο αἰῶνα μ.Χ. μὲ τὸ
βιβλίον του γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν ὀνείρων, ἓνα ἔργον πὺν
ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση πάνω στὶς μεσαιωνικὰς ἀπόψεις.
Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀρτεμίδωρον ὑπάρχουν πέντε εἶδη ὀνείρων
πὺν ἔχουν διαφορητικὰς ιδιότητες.

Τὸ πρῶτον εἶναι Ὀνειρον. Τὸ δεύτερον Ὀραμα. Τὸ τρί-
τον Χρησμός. Τὸ τέταρτον Φαντασία ἢ μάταιη Φαντασία.
Τὸ πέμπτον Φάντασμα.

Ὀνειρον λέγεται ἐκεῖνον πὺν ἀποκαλύπτει τὴν ἀλή-
θεια κάτω ἀπὸ ἓνα κρυφὸ ἀριθμό. Ὅπως ὅταν ὁ Ἰω-
σήφ ἐρμήνευσε τὸ ὄνειρον τοῦ Φαραῶ γιὰ τὶς ἑπτὰ ἀχα-
μνὲς ἀγελάδες πὺν θὰ ἔτρωγαν τὶς ἑπτὰ παχίαι, κα-
θὼς καὶ τὸ ὄνειρον μὲ τὰ ἑπτὰ στάχυα κτλ.

Ὀραμα εἶναι τοῦτον: Ὅταν ἓνας ἄνθρωπος βλέπει

9. Λουκρητίου: «De Rerum Natura».

πραγματικά ξύπνιος αυτό που είδε κοιμισμένος.

Χρησμός είναι μια αποκάλυψη ή ειδοποίηση που γίνεται σ' ἐμᾶς στον ύπνο μας ἀπὸ κάποιον ἄγγελο ἢ ἄλλον ἅγιο, νὰ ἐκτελέσουμε τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ σύμφωνα μὲ τὶς ἐντολές του. "Ὅπως συνέβηκε στὸν Ἰωσήφ, τὸ οὐζυγο τῆς παρθένου, καὶ τοὺς τρεῖς μάγους.

Ἡ μάταιη Φαντασία συμβαίνει τὴ στιγμή που τὰ πάθη εἶναι τόσο ἔντονα, που ἀνεβαίνουν στὸν ἐγκέφαλο στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου καὶ ἐκεῖ συναντιοῦνται μὲ πῶς ἄγρυπνα πνεύματα. Ἔτσι αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο ἀπασχολοῦνται οἱ σκέψεις στὴ διάρκεια τῆς μέρας τὸ φανταζόμαστε τὸ βράδυ. Ἔτσι ἓνας ἐρωμένος που τὴν ἡμέρα σκέφτεται τὴν ἀγαπημένη του, τὴ νύχτα που πέφτει νὰ κοιμηθεῖ ἔχει τὶς ἴδιες σκέψεις. Συμβαίνει ἐπίσης ἐκεῖνος που νηστεύει ὅλη μέρα, νὰ ὄνειρεύεται τὴ νύχτα πὼς τρώει. Ἡ ἄν διψᾷ τὴν ἡμέρα, τὴ νύχτα ὄνειρεύεται πὼς πίνει καὶ εὐχαριστιέται πάρα πολὺ μ' αὐτό. Καὶ ὁ τοκογλύφος ὄνειρεύεται πὼς ἔχει σακιά μὲ χρήματα.

Τὸ Φάντασμα δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἓνα νυχτερινὸ δράμα που παρουσιάζεται στὰ ἀδύναμα παιδιὰ καὶ στοὺς γέροντες που φαντάζονται ὅτι βλέπουν χίμαιρες νὰ τοὺς σιμώνουν γιὰ νὰ τοὺς τρομάξουν ἢ γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτεθοῦν.¹⁰

Βλέπουμε ὅτι ὁ Ἀρτεμίδωρος θεωρεῖ αὐτὸ που ἀποκαλεῖ «ὄνειρο» σὰ μιὰ ἐνόραση που ἐκφράζεται μὲ συμβολικὴ γλώσσα. Γιὰ τὸν Ἀρτεμίδωρο, τὸ ὄνειρο τοῦ Φαραῶ δὲν εἶναι ὄραμα που τὸ ἔστειλε ὁ Θεὸς ἀλλὰ συμβολικὴ ἔκφραση τῆς δικῆς του λογικῆς ἐνόρασης. Ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχουν ὄνειρα σὰ ὁποῖα ἓνας ἄγγελος ἀποκαλύπτει σὲ μᾶς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ σὰ ὄνειρα αὐτὰ δίνει τὸ ὄνομα «χρησμός». Τὸ ὄνειρο που ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση τῶν παράλογων ἐπιθυμιῶν μας τὸ ἀναγνωρίζει σὰν ἓνα ἀνάμεσα σὰ

10. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Γούντ, στὸ παραπάνω.

διάφορα είδη ὄνειρων, καὶ ἀποκαλεῖ τὰ ὄνειρα στὰ ὁποῖα ἐφαρμόζεται ἡ ἐρμηνεία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Φρόντ φαντασίες ἢ μάταιες φαντασίες. Τὰ ὄνειρα ἄγχους, πού τὰ ἀποκαλεῖ φαντάσματα, ἐξηγεῖ ὅτι προκαλοῦνται ἀπὸ τὶς ἰδιαιτέρες συνθήκες τῶν ἀδύναμων παιδιῶν καὶ τῶν γέρων. Ὁ Ἀρτεμίδωρος δηλώνει ξεκάθαρα τὴ σημαντικὴ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «οἱ κανόνες τῶν ὄνειρων δὲν εἶναι γενικοί, καὶ κατὰ συνέπεια δὲν μποροῦν νὰ ἱκανοποιήσουν ὅλα τὰ πρόσωπα, δεδομένου ὅτι συχνά, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὰ πρόσωπα, ἐπιδέχονται ποικίλες ἐρμηνεῖες».

Ἡ εἰκόνα μας γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνειρων δὲ θὰ ἦταν ὀλοκληρωμένη χωρὶς νὰ ἀκούσουμε τί λέει ὁ ἄκρος σκεπτικισμὸς μὲ τὴ φωνὴ τοῦ Κικέρωνα. Στὸ ποίημά του «Περὶ Μαντικῆς» γράφει:

Στὰ ὄνειρα δὲν πρέπει νὰ δίνουμε καμιά πίστη ἢ σεβασμό.

Ἄν λοιπὸν τὰ ὄνειρα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ Θεό, καὶ ἂν δὲν ὑπάρχουν ἀντικείμενα στὴ φύση μὲ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀναγκαστικὴ σύνδεση, καὶ ἂν εἶναι ἀδύνατο μὲ τὸ πείραμα καὶ τὴν παρατήρηση νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ σίγουρη ἐρμηνεία τῶν ὄνειρων, ἡ συνέπεια εἶναι ὅτι στὰ ὄνειρα δὲν πρέπει νὰ ἀποδίνουμε καμιά πίστη ἢ σεβασμό. . .

Ἄς ἀπορρίψουμε λοιπὸν αὐτὴ τὴ μαντικὴ τῶν ὄνειρων καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη. Γιατί, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, αὐτὴ ἡ πρόληψη ἔχει ἐπεκταθεῖ σὲ ὅλα τὰ ἔθνη, καταπνίγει τὶς πνευματικὲς ἐνέργειες ὄλων τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς ἔχει παρασύρει σὲ ἀπέραντες ἠλιθιότητες.¹¹

Στὸ Ταλμοῦδ ἀναφέρεται μιὰ περίπλοκη θεωρία τῶν ὄνειρων πού ἀνάγεται στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ. Ὁ ρόλος πού ἔπαιζε ἡ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνειρων στὴν Ἱερουσαλὴμ γύρω

11. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Γούντ, στὸ παραπάνω.

στην εποχή του Χριστού μπορεί να συναχθεί από τη δήλωση που υπάρχει στο Ταλμούδ,¹² σύμφωνα με την οποία στην Ίερουσαλήμ υπήρχαν δώδεκα όνειροερμηνευτές. Ο ραβίνος Τσίοντα έλεγε: «Όλα τα όνειρα έχουν σημασία εκτός από τα όνειρα που προκαλεί η νηστεία. Ακόμα, το όνειρο που δεν ερμηνεύεται μοιάζει με επιστολή που δε διαβάστηκε». Αυτή η δήλωση διατυπώνει τις αρχές που ανακοίνωσε με παραπλήσια λόγια ο Φρόντ περίπου 2000 χρόνια αργότερα: ότι όλα χωρίς εξαίρεση τα όνειρα έχουν νόημα και ότι τα όνειρα αποτελούν σημαντικό μέσο επικοινωνίας με τους εαυτούς μας, που την ερμηνεία τους δεν μπορούμε να αγνοήσουμε. Ο ραβίνος Τσίοντα προσθέτει ένα σημαντικό χαρακτηρισμό στη γενική αρχή της ψυχολογικής ερμηνείας των ονείρων, υποδειχνοντας τα όνειρα που προκαλούνται από τη νηστεία. Με γενικότερους όρους ο χαρακτηρισμός του είναι ότι τα όνειρα εκείνα που προκαλούνται από ισχυρά σωματικά κίνητρα αποτελούν τη μόνη εξαίρεση στο γενικό κανόνα του ψυχικού ντετερμινισμού των ονείρων.

Οι συγγραφείς του Ταλμούδ θεωρούσαν ότι όρισμένοι τύποι ονείρων ήταν προφητικά όνειρα. Ο ραβίνος Γιοχάναν έλεγε: «Τρία είδη ονείρων επαληθεύονται: το όνειρο που βλέπουμε το πρωί, το όνειρο που βλέπει κάποιος άλλος για μας και το όνειρο που ερμηνεύεται με ένα άλλο όνειρο. Σύμφωνα με άλλους συγγραφείς, το επαναληπτικό όνειρο συγκαταλέγεται και αυτό ανάμεσα στα όνειρα που βγαίνουν αληθινά».¹³

Μολονότι δεν αιτιολογείται αυτή η υπόθεση, δεν είναι πολύ δύσκολο να διαπιστώσουμε πώς προήλθε. Ο ύπνος το πρωί δεν είναι τόσο βαθύς όσο ήταν τη νύχτα, και ο κοιμισμένος βρίσκεται πιο κοντά στην ξύπνια συνείδησή του. Ο ραβίνος Γιοχάναν θεωρεί προφανώς ότι στην κατάσταση αυτή του ύπνου η λογική κρίση παίρνει μέρος στην όνειρι-

12. Μπέρακλσθ, 55α.

13. Στο ίδιο, 55b.

κή διαδικασία και μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἔχουμε καλύτερες ἐνοράσεις σχετικά μὲ τὶς δυνάμεις πού λειτουργοῦν μέσα μας ἢ σὲ ἄλλους — και ἔτσι νὰ προβλέπουμε τὰ γεγονότα. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἓνα ὄνειρο πού εἶδε κάποιος ἄλλος γιὰ μᾶς ἐπαληθεύεται, φαίνεται νὰ βασίζεται στὴν ἰδέα ὅτι ἡ κρίση πού ἔχουν οἱ ἄλλοι γιὰ μᾶς εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴν κρίση πού ἔχουμε ἐμεῖς γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς μας, και ὅτι στὴν κατάσταση τοῦ ὕπνου ἡ διορατικότητά τους σχετικά μὲ μᾶς εἶναι ἰδιαίτερα ὀξυμένη, και κατὰ συνέπεια ἔχει προφητικά ἀξία. Ὁ συλλογισμὸς πού πάνω του βασίζεται ἡ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία βγαίνει ἀληθινὸ τὸ ὄνειρο πού ἐρμηνεύεται ἀπὸ κάποιο ἄλλο ὄνειρο, εἶναι προφανῶς ὅτι στὴν κατάσταση τοῦ ὕπνου εἶναι δυνατό νὰ ἔχουμε διαισθητικὲς ἱκανότητες πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐρμηνεύουμε ἓνα ὄνειρο ὄνειρευόμενοι τὴν «ἐρμηνεία του». Πρόσφατα πειράματα ἐρμηνείας τῶν ὀνείρων κάτω ἀπὸ ὕπωση φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴν ἄποψη. Θέτουμε σὲ ὕπωση ἀνθρώπους και τοὺς ζητᾶμε νὰ ἐρμηνεύσουν διάφορα ὄνειρα, και αὐτοὶ δίνουν χωρὶς κανένα δισταγμὸ μιὰ γεμάτη νόημα ἐρμηνεία τῆς συμβολικῆς γλώσσας πού χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνειρο. Ὅταν βγαίνουν ἀπὸ τὴν ὕπωση, τὸ ἴδιο ὄνειρο τοὺς φαίνεται ὀλότελα δίχως σημασία. Τὰ πειράματα αὐτὰ τείνουν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ὅλοι κατέχουμε τὸ χάρισμα νὰ κατανοοῦμε τὴ συμβολικὴ γλώσσα, ἀλλὰ ὅτι ἡ γνώση αὐτὴ μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ μόνο στὴν κατάσταση τῆς ἀποσύνδεσης μὲ τὴν πραγματικότητα πού ἐπιφέρει ἡ ὕπωση. Ὁ συγγραφέας τοῦ Ταλμοῦδ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ὕπνου, ὅτι ὅταν εἴμαστε κοιμισμένοι καταλαβαίνουμε τὸ νόημα ἑνὸς ἄλλου ὄνειρου και μποροῦμε νὰ τὸ ἐρμηνεύσουμε σωστά. Πολὺ μικρὴ ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι τὸ ἐπαναληπτικὸ ὄνειρο ἔχει μιὰ ἰδιαίτερη σημασία. Πολλοὶ σύγχρονοι ψυχολόγοι παρατηροῦν ὅτι ἓνα ὄνειρο πού τὸ βλέπει κανεὶς ἐπανειλημμένα, ἐκφράζει τὰ σημαντικὰ θέματα τῆς ζωῆς του. Ἐφόσο τὸ πρόσωπο ἔχει τὴν τάση νὰ ἐνεργεῖ συνέχεια σύμφωνα μὲ ἓνα τέτοιο λ ἄ ι ρ μ ο τ ἰ φ, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὰ τέτοια ἐπαναλαμβα-

νόμενα ὄνειρα προβλέπουν μελλοντικά γεγονότα στὴ ζωὴ τοῦ προσώπου πού τὰ βλέπει.

Ἡ ταλμουδικὴ ἐρμηνεία τῶν συμβόλων παρουσιάζει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον. Ἀκολουθεῖ τὶς φροῦδικές γραμμές, ὅπως λογουχάρη στὴν ἐρμηνεία ἐνὸς ὄνειρου πού μᾶς λέει ὅτι κάποιος «ποτίζει μιὰ ἐλιά μὲ λάδι».¹⁴ Ἡ ἐρμηνεία εἶναι ὅτι τὸ ὄνειρο αὐτὸ συμβολίζει αἰμομιξία. Σ' ἓνα ὄνειρο ὅπου ὁ ὄνειρευτὴς βλέπει τὰ μάτια του νὰ φιλοῦν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, τὸ σύμβολο σημαίνει σεξουαλικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀδερφή του. Ἐνῶ ὅμως σύμβολα πού δὲν εἶναι αὐτὰ καθαρὰ σεξουαλικά ἐρμηνεύονται σὰ νὰ ἔχουν σεξουαλικὴ σημασία, σύμβολα πού εἶναι ἄμεσα σεξουαλικά ἐρμηνεύονται σὰ νὰ σημαίνουν κάτι πού δὲν εἶναι σεξουαλικό. Ἔτσι τὸ Ταλμουδ μᾶς λέει ὅτι τὸ ὄνειρο στὸ ὁποῖο κάποιος εἶχε σεξουαλικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ μητέρα του, σημαίνει πὼς μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ ἀποκτήσει μεγάλη σοφία. Ἡ ὅτι ἐκεῖνος πού ὄνειρεύεται πὼς εἶχε σεξουαλικές σχέσεις μὲ μιὰ παντρεμένη γυναίκα μπορεῖ νὰ εἶναι βέβαιος γιὰ τὴ σωτηρία του. Ἡ ταλμουδικὴ ἐρμηνεία βασίζεται προφανῶς πάνω στὴν ἰδέα ὅτι ἓνα σύμβολο ἀντικαθιστᾷ πάντοτε ἄλλο καὶ κατὰ συνέπεια ἓνα σύμβολο πού εἶναι καθαρὸ σεξουαλικὸ πρέπει νὰ σημαίνει κάτι διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ φανερό του νόημα. Ὡστόσο ἐδῶ πρέπει νὰ γίνει ἓνας χαρακτηρισμὸς πού παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Ὁ ἄνθρωπος πού ὄνειρεύεται τὴ σεξουαλικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν παντρεμένη γυναίκα, μπορεῖ νὰ εἶναι σίγουρος γιὰ τὴ σωτηρία του μόνο ἂν τὴ γυναίκα πού βλέπει στὸ ὄνειρό του δὲν τὴ γνώριζε πρὶν, καὶ ἂν δὲν εἶχε σεξουαλικὴ ἐπιθυμία ὅταν ἔπεσε νὰ κοιμηθεῖ.¹⁵ Βλέπουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ πόσο μεγάλη σημασία ἀποδίδει ἡ ταλμουδικὴ ἄποψη στὴν κατάσταση πνεύματος τοῦ ὄνειρευτῆ πρὶν πέσει νὰ κοιμηθεῖ. Ἄν εἶχε σεξουαλικές ἐπιθυμίες ἢ ἀκόμα ἂν ἤξερε μόνο τυχαῖα τὴ γυναίκα πού ὄνειρεύτηκε, τότε πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ὁ γενικὸς κανόνας, σύμφωνα μὲ

14. Στὸ ἴδιο, σελ. 56b.

15. Στὸ ἴδιο, σελ. 56b

τὸν ὁποῖο ἓνα σύμβολο ἀντικαθιστᾷ κάτι ἄλλο, δὲν εἶναι ἔγκυρος καὶ ὅτι ὁ σεξουαλικὸς συμβολισμὸς ἐκφράζει μιὰ σεξουαλικὴ ἐπιθυμία.

Ἡ μεσαιωνικὴ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὀνείρων ἀκολουθεῖ παραπλήσια γραμμὴ μ' ἐκείνη πού εἶδαμε στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα. Ἐνας συγγραφέας τοῦ τέταρτου αἰῶνα, ὁ Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος, κάνει μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ διακριβωμένες καὶ πιὸ ὠραῖες δηλώσεις τῆς θεωρίας σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ ὄνειρα πηγάζουν ἀπὸ τὴν ὀξυμένη ἱκανότητα ἐνόρασης στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου.¹⁶

Ἄν τὰ ὄνειρα προφητεύουν τὸ μέλλον, ἂν οἱ ἐνοράσεις πού παρουσιάζονται στὸ πνεῦμα στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου ἔχουν κάποιες ἐνδείξεις (*indicia*) μὲ τὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ μαντέψουμε τὰ μελλοντικὰ πράγματα — τότε τὰ ὄνειρα θὰ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἀληθινὰ καὶ σκοτεινὰ καὶ ἀκόμα μέσα στὴ σκοτεινιά τους θὰ βρῆσκειται ἡ ἀλήθεια. «Οἱ θεοὶ ἔχουν σκεπάσει μ' ἓνα πυκνὸ πέπλο τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ» (Ἡσίοδος).

Δὲ μοῦ προξενεῖ καμιὰ ἔκπληξη τὸ ὅτι μερικοὶ ὀφείλουν τὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς θησαυροῦ στὸν ὕπνο. Καὶ ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ πέσει νὰ κοιμηθεῖ τελείως ἀμαθῆς καὶ ἀφοῦ δεῖ ἓνα ὄνειρο, στὸ ὁποῖο συνομιλεῖ μὲ τὶς Μοῦσες, νὰ ξυπνήσει ἱκανότατος ποιητής, πράγμα πού συνέβηκε στὴν ἐποχὴ μου σὲ μερικοὺς, καὶ πού σ' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ παράδοξο. Δὲ μιλῶ γιὰ κείνους πού στὸν ὕπνο τους εἶδαν τὴν ἀποκάλυψη ἑνὸς κινδύνου πού τοὺς ἀπειλοῦσε ἢ τὴ γνώση μιᾶς θεραπείας μὲ τὴν ὁποία μποροῦσαν νὰ γιαιτρευτοῦν. Ὅταν ὅμως ὁ ὕπνος ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὶς πιὸ τέλειες ἐποπτεῖες ἀληθινῶν πραγμάτων στὴν ψυχὴ, πού προηγούμενα δὲν εἶχε ἐπιθυμήσει αὐτὲς τὶς ἐποπτεῖες καὶ δὲν εἶχε σκεφτεῖ νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὴν πνευματικὴ τῆς

16. Συνέσιος Κυρηναῖος: «Περὶ ὀνείρων», τὸ παραθέτει ὁ Γουόντ στὸ παραπάνω.

άνοδο, και την έξυψώνει πέρα από τη φύση για να συνενωθεί με τη νοητή σφαίρα απ' όπου είχε απομακρυνθεί τόσο πολύ ώστε να μη γνωρίζει ακόμα ούτε από ποῦ προήλθε, αὐτὸ εἶναι πάρα πολὺ θαναταστὸ καὶ ἀκαθόριστο.

Ἄν λοιπὸν νομίζει κανεὶς ὅτι εἶναι κάτι τὸ ἐξαιρετικὸ νὰ ἀνέβει ἡ ψυχὴ στὴν ἀνώτερη περιοχὴ, καὶ δὲν πιστεύει πὼς ὁ δρόμος πρὸς αὐτὴ τὴν εὐτυχὴ ἔνωση περνάει ἀπὸ τὴ φαντασία, ἃς δεῖ τί λένε οἱ ἱεροὶ χρησιμοὶ ὅταν μιλοῦν γιὰ τοὺς διάφορους δρόμους πὸν ὀδηγοῦν στὴν ἀνώτερη σφαίρα. Οἱ χρησιμοὶ, ἀφοῦ ἀπαριθμήσουν τὰ διάφορα subsidia πὸν συμβάλλουν στὴν ἄνοδο τῆς ψυχῆς διεγείροντας καὶ ἀναπτύσσοντας τὶς δυνάμεις της, λένε:

Μὲ τὰ μαθήματα πολλοὶ μορφώνονται,
μὲ τὸν ὕπνο πολλοὶ ἐμπνέονται.

Σιβυλλικοὶ Χρησιμοὶ

Βλέπετε τὴ διαφορὰ πὸν καθορίζει ὁ χρησμός: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἐμπνευση. Ἄπὸ τὴν ἄλλη ἡ μελέτη. Ἡ πρώτη, λέει, εἶναι μόρφωση ὅσο κανεὶς εἶναι ξύπνιος, ἐνῶ ἡ δευτέρη ὅταν εἶναι κοιμισμένος. Στὸν ξύπνιο τοῦ ὀ ἄνθρωπος εἶναι πάντα δάσκαλος: ὅταν ὁμως κοιμᾶται, τότε ἡ γνῶση ἔρχεται ἀπὸ τὸ Θεό. . .

Χάρη στὸ χαρακτήρα της, ἡ μαντεία μὲ τὰ ὄνειρα εἶναι προσιτὴ σὲ ὅλους: ἀπλή καὶ χωρὶς τεχνάσματα εἶναι κατεξοχὴ λογικὴ. Ἰερὴ, ἐπειδὴ δὲ χρησιμοποιεῖ βίαιες μεθόδους, μπορεῖ νὰ ἀσκηθεῖ παντοῦ. Γιὰ νὰ τὴν ἀσκήσεις δὲ χρειάζεται νὰ παραμελήσεις τὶς ἀσχολίες σου ἢ νὰ διαθέσεις ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμά σου ἔστω καὶ μιὰ στιγμὴ. . . Σὲ κανένα δὲ δίνουμε τὴ συμβουλὴ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἐργασία του καὶ νὰ πέσει νὰ κοιμηθεῖ, καὶ ἰδιαίτερα νὰ δεῖ ὄνειρα. Καθὼς ὁμως τὸ σῶμα δὲν μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ συνέχεια στὴ νυχτερινὴ ἀγρύπνια, ὁ χρόνος πὸν ἡ φύση μᾶς ἔχει ὀρίσει νὰ συγκεν-

τρωνόμαστε για να αναπαυτούμε μᾶς δίνει με τὸν ὕπνο
ἓνα μέσο ἀκόμα πιὸ πολύτιμο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὕπνο:
ἡ φυσικὴ ἀνάγκη γίνεται πηγὴ χαρᾶς καὶ δὲ ζοῦμε κυ-
ριῶς γιὰ νὰ ζοῦμε ἀλλὰ γιὰ νὰ μαθαίνουμε πῶς νὰ
ζοῦμε καλά. . .

Ἄσκώντας τὴ μαντεία μετὰ τὰ ὄνειρα, ὁ καθένας ἀπὸ
μᾶς γίνεται ὁ ἴδιος ὄργανο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του.
"Ὅ,τι καὶ νὰ κάνουμε δὲν μπορούμε νὰ διαχωρίσουμε
τοὺς ἑαυτοὺς μας ἀπὸ τὸ χρῆσμά μας: κατοικεῖ μέσα
μας, μᾶς ἀκολουθεῖ παντοῦ, στὰ ταξίδια μας, στὸν πό-
λεμο, στὴ δημόσια ζωὴ, στὶς ἀγροτικὲς ἀσχολίες, στὶς
ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις. Οἱ νόμοι μᾶς φιλόπονης Πο-
λιτείας δὲν ἀπαγορεύουν αὐτὴ τὴ μαντεία. "Ἄν τὴν ἀ-
παγόρευαν δὲ θὰ μπορούσαν νὰ κάνουν τίποτα: γιατί
μὲ ποιὸ τρόπο μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ τὸ ἀδίκημα; Τί
κακὸ εἶναι νὰ κοιμᾶται κανεὶς; Κανένας τύραννος δὲν
εἶναι σὲ θέση νὰ βγάλει διάταγμα ἐνάντια στὰ ὄνειρα,
καὶ ἀκόμα λιγότερο νὰ ἀπαγορέψει τὸν ὕπνο στοὺς ὑ-
πηκόους του. Θὰ ἦταν πέρα γιὰ πέρα ἀνοησία νὰ δια-
τάξει κανεὶς νὰ γίνῃ τὸ ἀδύνατο καὶ θὰ ἦταν ἀνίερο
νὰ θέσει κανεὶς τὸν ἑαυτό του σὲ ἀντίθεση μετὰ τὶς ἐπι-
θυμίες τῆς φύσης καὶ τοῦ Θεοῦ.

"Ἄς ἐπιδοθοῦμε λοιπὸν ὅλοι στὴν ἐρμηνεῖα τῶν ὀνει-
ρων, ἄντρες καὶ γυναῖκες, νέοι καὶ γέροι, πλούσιοι καὶ
φτωχοί, ἰδιῶτες καὶ δημόσιοι ἄντρες, κάτοικοι τῆς πόλης
καὶ τῆς ὑπαίθρου, χειροτέχνες καὶ ρήτορες. Κανεὶς δὲν
ἔχει προνόμια οὔτε ἀπὸ φύλο, οὔτε ἀπὸ ἡλικία, οὔτε ἀ-
πὸ περιουσία ἢ ἐπάγγελμα. Ὁ ὕπνος προσφέρεται σὲ
ὅλους: Εἶναι ἓνας χρῆσμός πάντα πρόθυμος νὰ γίνῃ
ὁ ἀλάθης καὶ σωπηλὸς συμβουλάτοράς μας. Σ' αὐτὰ
τὰ νέου εἶδους μυστήρια ὁ καθένας εἶναι ταυτόχρονα
καὶ ἱερέας καὶ μύστης. Ὁ ὕπνος, ὅπως καὶ ἡ μαντεία,
μᾶς ἀνακοινώνει τὶς χαρὲς ποὺ θὰ ῥθουν καὶ μετὰ τὴν
εὐτυχία ποὺ προβλέπει γιὰ μᾶς δίνει στὶς ἀπολαύσεις
μας μιὰ μεγαλύτερη διάρκεια, καὶ μᾶς προειδοποιεῖ γιὰ

τις ἀτυχίες πού μᾶς περιμένουν, ἔτσι πού νά μπορέσου-
με νά φυλαχτοῦμε. Οἱ τόσο προσφιλεῖς στὸν ἄνθρωπο
γοητευτικὲς ὑποσχέσεις τῆς ἐλπίδας, οἱ μακρόπνοοι ὑ-
πολογισμοὶ τοῦ φόβου, ὅλα μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τὰ ὄνει-
ρα. Τίποτα δὲν εἶναι καλύτερο στὸ νὰ μᾶς θρέφει τὴν
ἐλπίδα μέσα μας. Αὐτὸ τὸ ἀγαθό, πού εἶναι τόσο με-
γάλο καὶ τόσο πολύτιμο, πού χωρὶς αὐτὸ δὲ θὰ εἴμαστε
ϊκανοί, ὅπως λένε οἱ πιὸ διάσημοι σοφιστές, νὰ σταθοῦ-
με στὴ ζωὴ. . .

Παραπλήσιες μὲ τις ἀπόψεις τοῦ Συνέσιου εἶναι οἱ θεωρίες
τῶν Ἑβραίων ἀριστοτελικῶν τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰώνα. Ὁ
μεγαλύτερος ἀπ' αὐτούς, ὁ Μαιμονίδης, δηλώνει ὅτι τὰ ὄ-
νειρα, ὅπως καὶ ἡ προφητεία, ὀφείλονται στὴ δράση τῆς ἱ-
κανότητος τῆς φαντασίας στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου. Κατὰ
πόσο ὁ ἴδιος ὁ ὄνειρευτὴς εἶναι ἱκανὸς νὰ διαχωρίσει τὸ λο-
γικὸ μέρος τοῦ ὄνειρου ἀπὸ τὸ συμβολικὸ του πέπλο ἢ κατὰ
πόσο χρειάζεται τὴ βοήθεια ἑνὸς ὄνειροερμηνευτῆ, ἐξαρτᾶ-
ται ἀπὸ τὸ βαθμὸ πού ἡ ἐνόρασή του εἶναι καλυμμένη μέσα
στὰ σύμβολα καὶ ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς συλλογικῆς του ἱκανό-
τητας.¹⁷

Ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτος διακρίνει τέσσερα εἶδη ὄνειρων:

Ὅπως δηλώσαμε παραπάνω, ἡ μαντεία εἶναι προλη-
πτικὴ καὶ παράνομη ὅταν βασίζεται σὲ μιὰ ψεύτικη
γνώμη. Κατὰ συνέπεια ὅταν ἔχουμε νὰ προβλέψουμε
τὸ μέλλον ἀπὸ τὰ ὄνειρα πρέπει νὰ παίρνομε ὑπόψη
μας αὐτὸ πού εἶναι ἀληθινό. Τὰ ὄνειρα εἶναι μερικὲς
φορὲς ἡ αἰτία μελλοντικῶν γεγονότων. Λογουχάρα στὴν
περίπτωση πού τὸ μυαλὸ ἑνὸς ἀτόμου ταράζεται μὲ ὅ,τι
εἶδε σὲ ἓνα ὄνειρο καὶ ἔτσι ὀδηγεῖται στὸ νὰ κάνει κάτι
ἢ νὰ ἀποφύγει κάτι: μερικὲς φορὲς τὰ ὄνειρα εἶναι
σημάδια μελλοντικῶν γεγονότων ὅταν ἀναφέρονται σὲ

17. Γκούτμαν: «Die Philosophie des Judentums» (Μόναχο: Σ.
Χέφκα, 1933), σελ. 401.

κάποια κοινή αιτία και τῶν ὄνείρων και τῶν μελλοντικῶν γεγονότων, και ἔτσι πολλές φορές μπορούμε νὰ ξέρουμε τὸ μέλλον ἀπὸ τὰ ὄνειρα. Κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ σκεφτοῦμε ποιά εἶναι ἡ αιτία τῶν ὄνείρων και κατὰ πόσο μπορεῖ νὰ γίνει ἡ αιτία μελλοντικῶν γεγονότων ἢ ἂν μπορούν νὰ γνωστοῦν τὰ μελλοντικά γεγονότα ἀπὸ τὰ ὄνειρα.

Ἀνάλογα μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε ἂν ἡ αιτία τῶν ὄνείρων εἶναι μερικὲς φορές μέσα μας και μερικὲς φορές ἔξω ἀπὸ μᾶς. Ἡ ἐσωτερικὴ αιτία τῶν ὄνείρων εἶναι διπλή: παρατηροῦμε τὴν ψυχὴ, ἐφόσον τὰ πράγματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται οἱ σκέψεις και τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου ἐνῶ εἶναι ξύπνιος παρουσιάζονται στὴ φαντασία του ὅταν κοιμᾶται. Μιὰ τέτοια αιτία ὄνείρων δὲν ἀποτελεῖ αιτία γιὰ μελλοντικά γεγονότα και ἔτσι τὰ ὄνειρα αὐτοῦ τοῦ εἴδους σχετίζονται τυχαῖα μὲ μελλοντικά γεγονότα, και ἂν πολλές φορές συμπέσει νὰ συμβεῖ αὐτὸ τότε θὰ εἶναι ὁλότελα συμπτωματικό. Μερικὲς φορές ὁμως ἡ ἐσωτερικὴ αιτία τῶν ὄνείρων ἀφορᾷ τὸ σῶμα: γιὰτὶ ἡ ἐσωτερικὴ διάθεση τοῦ σώματος ὁδηγεῖ στὴ δημιουργία μιᾶς κίνησης στὴ φαντασία ἀντίστοιχης μ' αὐτὴ τὴ διάθεση. Ἔτσι ἕνας ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο ὑπάρχουν ἄφθονοι ψυχροί, χυμοί, ὄνειρεῖται ὅτι βρῖσκεται στὸ νερὸ ἢ στὸ χιόνι: και γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ γιατροὶ λένε ὅτι θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε τὰ ὄνειρα γιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε τὶς ἐσωτερικὲς διαθέσεις.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ ἐξωτερικὴ αιτία τῶν ὄνείρων εἶναι διπλή, σωματικὴ και πνευματικὴ. Εἶναι σωματικὴ ἐφόσον ἡ φαντασία τοῦ ὄνειρευτῆ ἐπηρεάζεται εἴτε ἀπὸ τὸν περιβάλλοντα ἀέρα εἴτε ἀπὸ μιὰ ἐντύπωση οὐράνιου σώματος, ἔτσι πού ὁρισμένες εἰκόνες παρουσιάζονται στὸν κοιμισμένο διατηρώντας τὴ διάταξη τῶν οὐράνιων σωμάτων. Ἡ πνευματικὴ αιτία πολλές φορές ἀναφέρεται στὸ Θεὸ πού ἀποκαλύπτει ὁρισμένα πράγματα στοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὰ ὄνειρά

τους μὲ τὸ μέσο ἀγγέλων, σύμφωνα μὲ τοὺς Ἀριθμούς, ΙΒ΄. 6., «ἐὰν εἶναι μεταξὺ σας προφήτης, ἐγὼ ὁ Κύριος δι' ὀπτασίας θέλω γνωρισθῆ εἰς αὐτόν καθ' ὕπνον θέλω λαλήσει πρὸς αὐτόν». Μερικὲς φορὲς ὁμοίως ἡ ἐμφάνιση στὸν ὕπνο μερικῶν εἰκόνων ὀφείλεται στὴ δράση τῶν δαιμόνων, καὶ πολλὲς φορὲς μ' αὐτὰ τὰ μέσα ἀποκαλύπτονται ὀρισμένα πράγματα σὲ κείνους πού ἔχουν συνάφει παράνομη συμφωνία μαζί τους.

Ἔτσι μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι δὲ θεωρεῖται παράνομη μαντεία ἢ χρησιμοποίηση τῶν ὀνείρων γιὰ τὴ γνώση προκαταβολικὰ τοῦ μέλλοντος, ἐφόσον τὰ ὄνειρα πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὀφείλονται σὲ θεϊκὴ ἀποκάλυψη ἢ σὲ κάποια φυσικὴ ἐσωτερικὴ ἢ ἐξωτερικὴ αἰτία, καὶ στὸ βαθμὸ πού ἐκτείνεται ἢ ἀποτελεσματικότητά αὐτῆς τῆς αἰτίας. Θὰ πρόκειται ὁμοίως γιὰ παράνομη καὶ προκατειλημμένη μαντεία, ἂν ἡ πρόβλεψη τοῦ μέλλοντος προκαλεῖται ἀπὸ μιὰ ἀποκάλυψη τῶν δαιμόνων μὲ τοὺς ὁποίους ἔχει συναφθεῖ συμφωνία, εἴτε ἄμεση μὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ ὀνόματός τους καὶ τῆς παρουσίας τους γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, εἴτε ἔμμεση μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς μαντείας πέρα ἀπὸ τὰ δυνατὰ της ὄρια. Αὐτὸ ἀρκεῖ γιὰ τὶς «Ἀπαντήσεις» στὶς «Ἀντιρροήσεις».¹⁸

Ὁ Ἀκινάτος, ὅπως ὁ Ἀρτεμίδωρος καὶ ἄλλοι, πιστεύει ὅτι ὀρισμένα ὄνειρα τὰ στέλνει ὁ Θεός. Τὰ ὄνειρα αὐτὰ (πού λέει πὼς πηγάζουν ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ ὀνειρευτοῦ) δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται, ὅπως ἰσχυριζόταν ὁ Μαίμωνίδης, πὼς ἀποτελοῦν ἔκφραση τῆς ὑψηλότερης λογικῆς ἰκανότητας, ἀλλὰ σὰ φαντασία τοῦ ὀνειρευτοῦ πού ἀσχολεῖται μὲ τὶς ἴδιες ἐπιθυμίες καὶ ἐνδιαφέροντα ὅπως στὴ διάρκεια τῆς μέρας. Εἰ-

18. «Summa Theologica» τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, Μέρους ΙΙ, Θέμα 95, Ἄρθρο 6.

ναι ἐνδιαφέρον ὅτι, ὅπως οἱ Ἰνδοὶ καὶ οἱ Ἕλληνες στοχαστές, ὁ Ἄκινάτος ὑποστηρίζει πὼς ὁρισμένες σωματικὲς διαδικασίαι ὑποδείχνονται ἀπὸ τὰ σύμβολα τοῦ ὄνειρου καὶ ὅτι οἱ ἐσωτερικὲς σωματικὲς διαθέσεις εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναγνωριστοῦν μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὄνειρου.

Ἡ σύγχρονη ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνείρων (ἀπὸ τὸ 17ο αἰῶνα) εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ ποικιλία τῶν θεωριῶν τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν θεωριῶν τοῦ μεσαίωνα, μολονότι ἔχουν κάνει τὴν ἐμφάνισή τους ὁρισμένες νέες τάσεις σκέψης.

Ἡ θεωρία ὅτι τὰ ὄνειρα μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἔκφραση σωματικῶν διαθέσεων ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ ἀρκετοὺς παλινοὺς συγγραφεῖς. (Ὁ Χόμπς ὅμως ὑποθέτει ὅτι ὅλα τὰ ὄνειρα εἶναι ἀποτέλεσμα σωματικῶν ἐρεθισμῶν, ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζεται εὐρύτατα μέχρι σήμερον καὶ ποὺ χρησιμοποιήθηκε συχνὰ γιὰ νὰ ἀποκρουσθεῖ ὁ Φρούστ:

Τὰ ὄνειρα προκαλοῦνται συχνὰ ἀπὸ τὴν ἀσθένεια ὁρισμένων ἐσωτερικῶν μερῶν τοῦ σώματος. Οἱ διάφορες ἀσθένειαι προκαλοῦν διάφορα ὄνειρα. Καὶ αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὅταν κοιμᾶται κανεὶς καὶ κρυώνει δνειρεύεται ὄνειρα φόβου καὶ τοῦ δημιουργοῦνται σκέψεις καὶ εἰκόνες κάποιου φοβεροῦ ἀντικειμένου (ἢ κίνηση ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο στὰ ἐσωτερικὰ μέρη καὶ ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ μέρη στὸν ἐγκέφαλο εἶναι ἀμοιβαία:) καὶ ὅτι, ὅπως ὁ θυμὸς προκαλεῖ ζέστη σὲ ὁρισμένα μέρη τοῦ σώματος ὅταν εἴμαστε ξύπνιοι, ἔτσι καὶ ὅταν κοιμόμαστε ἡ ὑπερθέρμανση τῶν ἰδίων μερῶν προκαλεῖ ζέστη καὶ δημιουργεῖ στὸν ἐγκέφαλο τὴ φαντασία ἑνὸς ἐχθροῦ. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως ἡ φυσικὴ καλοσύνη ὅταν εἴμαστε ξύπνιοι προκαλεῖ ἐπιθυμία, καὶ ἡ ἐπιθυμία προκαλεῖ ζέστη σὲ ὁρισμένα ἄλλα μέρη τοῦ σώματος. Κατὰ τὸν ἴδιο ἐπίσης τρόπο, ἡ πάρα πολλὴ ζέστη σ' αὐτὰ τὰ μέρη ἐνῶ κοιμόμαστε, θὰ δημιουργεῖ στὸν ἐγκέφαλο μιὰ φαντασία ὅπου θὰ δείχνεται κάποια καλοσύνη. Συνοπτικὰ, τὰ ὄνειρά μας εἶναι τὸ ἀντίστροφο τῶν φαντασιῶν ποὺ ἔχουμε στὴν ξύπνια μας ὑπαρξή.

“Όταν εΐμαστε ξύπνιοι ή κίνηση αρχίζει από τὸ ἕνα ἄκρο, καὶ ὅταν ὄνειρευόμαστε ἀπὸ τὸ ἄλλο.”

Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ τὸ ὅτι διαπιστώνουμε πὼς οἱ φιλόσοφοι τοῦ διαφωτισμοῦ ἀντιμετώπιζαν μὲ σκεπτικισμὸ ὅλους τοὺς ἰσχυρισμοὺς ὅτι τὰ ὄνειρα τὰ ἔστελνε ὁ Θεὸς ἢ ὅτι μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν γιὰ μαντικὸς σκοποῦς.

Ἐὸ Βολταῖρος καταγγέλλει σὰν πρόληψη καὶ ἀνοησία τὴν ἰδέα ὅτι τὰ ὄνειρα προλέγουν καὶ προφητεύουν. Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἀποψη αὐτή, ὑποστηρίζει ὅτι ἐνῶ τὰ ὄνειρα εἶναι συχνὰ ἡ ἔκφραση τῶν σωματικῶν ἐρεθισμῶν καὶ τοῦ πληθωρικοῦ «πάθους τῆς ψυχῆς», στή διάρκεια τοῦ ὕπνου μας χρησιμοποιοῦμε συχνὰ τίς ὑψηλότερες λογικὲς μας ἰκανότητες:

Πρέπει νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὸν Πετρώνιο: *quidquid luce, tenèbris agit.*

Γνωρίζω δικηγόρους πὸς συνηγοροῦσαν στὰ ὄνειρά τους, μαθηματικοὺς πὸς ἔλυναν προβλήματα. Καὶ ποιητὲς πὸς συνέθεταν στίχους. Ἐχῶ κάνει καὶ γῶ ὁ ἴδιος μερικοὺς πὸς εἶναι ὑποφερτοί. Εἶναι λοιπὸν ἀδιαφιλονίκητο ὅτι ἀπὸ τὸ μυαλό μας περνοῦν διαδοχικὲς ἰδέες τὴν ὥρα τοῦ ὕπνου, ὅπως καὶ ὅταν εἶμαστε ξύπνιοι ἰδέες πὸς βέβαια ἐρχονται παρὰ τὴ θέλησή μας. Τὴν ὥρα πὸς κοιμόμαστε σκεφτόμαστε, ὅπως ἐπίσης καὶ κινιόμαστε στὸ κρεβάτι μας χωρὶς ἡ θέλησή μας νὰ ἔχει καμιὰ σχέση εἴτε μὲ τὴν κίνηση εἴτε μὲ τὴ σκέψη. Ἐὸ Πάτερ Μαλεμπράνς ἔχει δίκιο ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι δὲν εἶμαστε σὲ θέση νὰ δώσουμε ἰδέες στοὺς ἑαυτοὺς μας. Γιατὶ πὼς εἶναι δυνατὸ ὅταν εἶμαστε ξύπνιοι νὰ κυριαρχοῦμε πάνω στὶς ἰδέες μας περισσότερο ἀπ’ ὅσο ὅταν κοιμόμαστε;²⁰

19. Τόμας Χόμπς: «Leviathan» (Λονδίνο, Τζῶρτζ Ροῦτλετζ καὶ Υἱοί), σελ. 6.

20. Βολταῖρου: «Φιλοσοφικὸ λεξικὸ — Ὑπνοβάτες καὶ ὄνειρευόμενοι».

Ἡ θεωρία τῶν ὄνειρων τοῦ Κάντ εἶναι ὁμοία μὲ τὴ θεωρία τοῦ Βολταίρου. Ὁ Κάντ πίστευε κι αὐτὸς ὅτι στὰ ὄνειρά μας δὲν ἔχουμε ἐνοράσεις καὶ ἱερὲς ἐμπνεύσεις. Ἡ βάση γιὰ τὰ ὄνειρα «προκαλεῖται ἀπλὰ ἀπὸ διαταραχὲς τοῦ στομάχου». Δηλώνει ὁμως ἐπίσης:

Ἐπιθετώ μᾶλλον ὅτι. . . οἱ ἰδέες στὸν ὕπνο μπορεῖ νὰ εἶναι καθαρότερες καὶ εὐρύτερες ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὶς πρὸ καθαρὲς ἰδέες πού ἔχουμε στὴν ξύπνια ὑπαρξη. Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ περιμένουμε ἀπὸ μιὰ δραστήρια ὑπαρξη ὅπως ἡ ψυχὴ ὅταν οἱ ἐξωτερικὲς αἰσθήσεις θρῖσκονται ὀλοκληρωτικὰ σὲ ἀνάπαυση. Γιατὶ σὲ τέτοιες στιγμὲς ὁ ἄνθρωπος δὲν αἰσθάνεται τὸ σῶμα του. Ὅταν ξυπνήσει τὸ σῶμα του δὲ συνδέεται μὲ τὶς ἰδέες τοῦ ὕπνου του, καὶ ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μέσο γιὰ νὰ ξαναφέρει αὐτὴ τὴν προηγούμενη κατάσταση σκέψης στὴ συνείδηση μὲ τέτοιο τρόπο, πού νὰ τὴν κάνει νὰ φαίνεται πὼς ἀνήκει σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο. Τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἰδέας μου γιὰ τὸ βαθύ ὕπνο μποροῦμε νὰ τὴ θροῦμε στὴ δραστηριότητα μερικῶν πού περπατοῦν στὸν ὕπνο τους καὶ πού σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση δείχνουν περισσότερη ἐξυπνάδα ἀπὸ τὸ συνηθισμένο, ἂν καὶ ξυπνώντας δὲ θυμοῦνται τίποτα.

Ὅσο ὅσο τὰ ὄνειρα, δηλαδή οἱ ἰδέες πού θυμόμαστε ὅταν ξυπνάμε, δὲν ἀνήκουν ἐδῶ. Γιατὶ τότε ὁ ἄνθρωπος δὲν κοιμᾶται ὀλοκληρωτικὰ. Ἀντιλαμβάνεται ὡς ἓνα βαθμὸ καθαρά καὶ συμπλέκει τὶς πράξεις τοῦ πνεύματός του μὲ τὶς ἐντυπώσεις τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων. Κατὰ συνέπεια θυμᾶται κατοπινὰ ἓνα μέρος τους, ἀλλὰ τὶς θεωρεῖ ἀνόητες χίμαιρες, ἐπειδὴ συμπλέκονται σ' αὐτὲς ἰδέες φαντασίας καὶ ἐξωτερικῆς αἰσθήσεως.²¹

21. Ἐμμάνουελ Κάντ: «*Dreams of a Spirit Seer*» (ἀγγλικὴ μετάφραση — Μακμίλλαν, Νέα Ὑόρκη 1900).

Τὴν αὐξημένη λογικὴ μας ἰκανότητα στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου τονίζει καὶ ὁ Γκαϊτε. Ὅταν ὁ Ἔκερμαν τοῦ εἶπε ὅτι εἶδε ἕνα κάπως ποιητικὸ ὄνειρο, ὁ Γκαϊτε δὴλωσε:

Βλέπουμε. . . ὅτι οἱ Μοῦσες σὲ ἐπισκέπτονται ἀκόμα καὶ στὸν ὕπνο, πραγματικὰ μὲ κάποια ἰδιαίτερη εὐνοια. Γιατὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσεις πὼς θὰ ἦταν δύσκολο γιὰ σένα νὰ ἐπινοήσεις κάτι τόσο ἰδιόμορφο καὶ χαριτωμένο στὶς στιγμὲς πὺν εἶσαι ξύπνιος.²²

Δὲν εἶναι μόνο ἡ δύναμη τῆς φαντασίας μας μεγαλύτερη στὸν ὕπνο παρὰ στὴν ξύπνια ὑπαρξη, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιθυμίες γιὰ υἱεία καὶ εὐτυχία ἐκδηλώνονται συχνὰ πῶ ἐντονα ὅταν κοιμόμαστε παρὰ ὅταν εἴμαστε ξύπνιοι:

Ἡ ἀνθρώπινη φύση διαθέτει θαυμαστὲς δυνάμεις καὶ ἔχει κάτι τὸ καλὸ πάντα ἔτοιμο γιὰ μᾶς ὅταν ἐλάχιστα ἐλπίζουμε πὼς μπορούμε νὰ τὸ βροῦμε. Ὑπῆρξαν στὴ ζωὴ μου στιγμὲς πὺν ἔπεσα νὰ κοιμηθῶ κλαίγοντας. Ἀλλὰ στὰ ὄνειρά μου ἦρθαν νὰ μὲ παρηγορήσουν καὶ νὰ μὲ ἐνθαρρύνουν οἱ πῶ γοητευτικὲς μορφὲς καὶ τὴν ἄλλη μέρα σηκωνόμουνα φρέσκος καὶ χαρούμενος.²²

Μιὰ ἀπὸ τὶς πῶ ὄμορφες καὶ πῶ συγκεκριμένες περιγραφὲς γιὰ τὸν ἀνώτερο λογικὸ χαρακτῆρα τοῦ ψυχικοῦ μας προτὲς στὸν ὕπνο ἔχει δώσει ὁ Ἑμερσον:

Τὰ ὄνειρα ἔχουν μιὰ ποιητικὴ ἀκεραιότητα καὶ ἀλήθεια. Αὐτὸς ὁ σκοτεινὸς χῶρος τῶν παραπεταμένων σκέψεων κυριαρχεῖται ἀπὸ μιὰ κάποια λογικὴ. Ὅστος ἡ ὑπερβολὴ τῶν ὄνειρων σχετικὰ μὲ τὴ φύση ἐντάσσεται μὲσα σὲ μιὰ ἀνώτερη φύση. Φαίνονται νὰ μᾶς προσφέρουν μιὰ ἀφθονία καὶ ἕνα πλοῦτο σκέψεων πὺν δὲν εἴμαστε συνηθισμένοι σ' αὐτὸν ὅταν εἴμαστε ξύπνιοι. Μᾶς

22. Συζητήσεις τοῦ Γκαϊτε μὲ τὸν Ἑκερμαν.

κάνουν να είμαστε ανεξάρτητοι από τους εαυτούς μας, ωστόσο ξέρουμε πώς βρισκόμαστε σ' αυτό το τρελό πλήθος και οφείλουμε στα όνειρά μας ένα είδος μαντείας και σοφίας. Τα όνειρά μου δεν είναι δικά μου. Δεν είναι Φύση, ή το "Οχι-εγώ. Είναι και τα δυό. Έχουν διπλή συνείδηση, και υποκειμενική και αντικειμενική. Τα ονομάζουμε φαντάσματα που εγείρονται, δημιουργήματα της φαντασίας μας, αλλά ενεργούν σαν αντίρτες και βάλλουν κατά του διοικητή τους. Δείχνοντας ότι κάθε πράξη, κάθε σκέψη, κάθε αιτία είναι διπολική, και μέσα στην πράξη περιέχεται ή αντίπραξη. "Αν χτυπήσω δέχομαι χτύπημα. "Αν καταδιώξω καταδιώκομαι.

Τα όνειρα δίνουν στον άνθρωπο σοφές και πολλές φορές τρομερές ιδέες που προέρχονται από μια όλοτελα άγνωστη διάνοια. Ο άνθρωπος θα μείνει κατάπληκτος δυό ή τρείς φορές στη ζωή του από τη δικαιοσύνη των ονείρων καθώς και από τη σπουδαιότητα αυτής της φαντασμαγορίας. Μιά ή δυό φορές τα συνειδητά δεσμά θα φαίνεται πως έχουν λυθεί και τότε θα είναι δυνατό να επιτευχθεί μια πιο ελεύθερη έκθεση. Ο προφητικός τους χαρακτήρας σε όλες τις εποχές τα έχει κάνει να φαίνονται μαγεμένα. Συχνά είναι ή ώριμανση γνωμών που δεν έχουν γίνει συνειδητά δηλώσεις, αλλά που έχουμε πιά στη διάθεσή μας τα στοιχειά τους. Έτσι όταν ξυπνώ ξέρω το χαρακτήρα του Ρουμπερτ αλλά δεν πιστεύω πως τον ξέρει κι αυτός. Στα όνειρά μου τον βλέπω να κάνει όρισμένες πράξεις που φαίνονται τερατώδεις, έξω από κάθε λογική. Είναι έχθρικός, είναι βίαιος, είναι φριχτός, είναι ανανδρος. Και αυτό αποδείχεται προφητικό ύστερα από ένα χρόνο. Άλλα ο χαρακτήρας του σε σύνολο βρισκόταν στο μυαλό μου και στην πραγματικότητα είχε ενσωματωθεί στα σιβυλλικά όνειρα. Γιατί λοιπόν τα συμπτώματα, οι οιωνοί, τα προμηνύματα να μην είναι όπως είπτε κάποιος τα νοήματα του πνεύματος;

Ὁδηγοῦμαστε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία στὴν ἀνώτε-
ρη περιοχὴ τοῦ αἰτιατοῦ καὶ κάνουμε τὴ γνωριμία μας
μὲ κάθε ἀπίθανο ἀποτέλεσμα. Μαθαίνουμε ὅτι πράξεις
ποῦ ἡ ἀχρειότητά τους ἔχει ποικίλους χαρακτηρισμοὺς
ὀφείλονται σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ συναίσθημα. Ὁ ὕπνος
ἀφαιρεῖ τὸ ἔνδυμα τῶν περιστάσεων, μᾶς ἐξοπλίζει μὲ
τρομερὴ ἐλευθερία, ἔτσι ποῦ κάθε ἐπιθυμία σπεύδει
νὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἕνας ἐπιδέξιος ἄνθρωπος δια-
βάζει τὰ ὄνειρά του γιὰ τὴν αὐτογνωσία του, ὄχι ὄ-
μως τὶς λεπτομέρειες ἀλλὰ τὴν ποιότητα. Ποιὸ ρόλο
παίζει σ' αὐτὰ — χαρούμενο, ἀρρενωπὸ ρόλο ἢ κατά-
πτυστο; Ὅσο τερατώδης καὶ ἀπαίσια καὶ ἂν εἶναι ἡ
ἐμφάνισή τους, περιέχουν κάποια οὐσιαστικὴ ἀλήθεια.
Ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς οἰωνοὺς καὶ
γιὰ τὶς συμπτώσεις ποῦ μᾶς κάνουν νὰ νιώθουμε κατά-
πληξη. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ λογικὴ ποῦ περιέχουν ὅ-
λα αὐτὰ ὑπάρχει πάντα σὲ λανθάνουσα κατάσταση στὸ
ἄτομο. Ὁ Γκαϊτε εἶπε: «Αὐτὲς οἱ ἀλλόκοτες εἰκόνες,
ἐφόσο προέρχονται ἀπὸ μᾶς, ἐπόμενο εἶναι νὰ ἔχουν
μιὰ ἀναλογία μὲ ὅλη τὴ ζωὴ μας καὶ ὅλη τὴ μοίρα
μας».²³

Ἡ δὴλωση τοῦ Ἑμερσον εἶναι σημαντικὴ γιὰτὶ ἀναγνωρί-
ζει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον πρὶν ἀπ' αὐτὸν τὸ δεσμὸ
ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ χαρακτῆρα καὶ τὸ ὄνειρο. Ὁ χα-
ρακτῆρας μας βρῖσκει τὴν ἀντανάκλασή του στὰ ὄνειρα
καὶ ἰδιαίτερα ἀντανακλῶνται οἱ πλευρὲς ἐκεῖνες τοῦ χαρα-
κτῆρα μας ποῦ δὲν ἐμφανίζονται στὴ φανερὴ συμπεριφορὰ
μας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῶν ἄλλων. Ὅ-
ταν εἴμαστε ξύπνιοι βλέπουμε κατὰ κύριο λόγο μόνο τὴ συ-
μπεριφορὰ καὶ τὶς πράξεις τους. Ἀναγνωρίζουμε στὰ ὄνει-

23. Ράλφ Οὐάλντο Ἑμερσον: «Lectures and Biographical Sket-
ches», «Demology». The Riverside Press, Καίμπριτζ. Houghton
Mifflin Company, Βοστώνη καὶ Νέα Ὑόρκη, 1883 καὶ 1904, σελ.
7 καὶ 8.

ρά μας τις κρυμμένες δυνάμεις που βρίσκονται πίσω από τη συμπεριφορά και τα όνειρα, και κατά συνέπεια είμαστε συχνά σε θέση να προβλέπουμε τις μελλοντικές πράξεις.

Κλείνω αυτή τη σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της έρμηνευτικής των ονείρων με μια από τις πιο πρωτότυπες και πιο ενδιαφέρουσες θεωρίες σχετικά με τα όνειρα, τη θεωρία του Άνρι Μπεργκσόν. Ο Μπεργκσόν πιστεύει, όπως και ο Νίτσε, ότι οι διάφοροι σωματικοί έρεθισμοί δημιουργούν τη διαδικασία των ονείρων. Αντίθετα όμως από τον Νίτσε, δεν πιστεύει ότι οι έρεθισμοί αυτοί πρέπει να έρμηνευτούν με τις επιθυμίες και τα πάθη που μάς κυριαρχούν, αλλά ότι από την άπεραντη και σχεδόν άπεριόριστη αποθήκη των αναμνήσεών μας διαλέγουμε εκείνες που ταιριάζουν σ' αυτά τα σωματικά έρεθίσματα και ότι αυτές οι ξεχασμένες μνήμες — αποτελούν τα περιεχόμενα των ονείρων. Η θεωρία των αναμνήσεων του Μπεργκσόν προσεγγίζει πάρα πολύ στη θεωρία του Φρόυντ. Θεωρεί και αυτός ότι δεν ξεχνάμε τίποτα και ότι αυτά που θυμόμαστε είναι μονάχα ένα μικρό κομμάτι του συνόλου των αναμνήσεών μας. Λέει:

Οι μνήμες μας σε μια δοσμένη στιγμή αποτελούν, μπορούμε να πούμε, μια συμπαγή πυραμίδα που ή κορυφή της εισχωρεί ακριβώς στην τωρινή μας δράση. Πίσω όμως από τις αναμνήσεις που αναφέρονται στη σημερινή μας απασχόληση και αποκαλύπτονται από αυτή, υπάρχουν άλλες, χιλιάδες άλλες, αποθηκευμένες κάτω από τη σκηνή που φωτίζει ή συνείδηση. Ναι, πιστεύω πραγματικά πως όλη ή περασμένη ζωή μου βρίσκεται εκεί διατηρημένη μέχρι και την άπειροστή ακόμα λεπτομέρεια, και ότι δεν ξεχνάμε τίποτα και ότι όλα όσα νιώσαμε, αντιληφθήκαμε, σκεφθήκαμε, επιθυμήσαμε από το πρώτο ξύπνημα της συνείδησής μας, έπιζούν άπαράγραπτα. Άλλά οι μνήμες που διατηρούνται σ' αυτά τα σκοτεινά βάθη βρίσκονται εκεί σε μια κατάσταση άόρατων φαντασμάτων. Άναπνέουν ίσως

στό φῶς τῆς μέρας ἀλλὰ δὲν κάνουν καμιὰ προσπάθεια ν' ἀνέθουν σ' αὐτὸ τὸ φῶς. Ἰνωρίζουν ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο καὶ ὅτι ἐγώ, σὰ ζωντανὸ καὶ δραστήριο ὄν, ἔχω κάτι ἄλλο νὰ κάνω ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ ἀπασχολοῦμε μ' αὐτά. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως ὅτι σὲ μιὰ δοσμένη στιγμή γίνομαι ἀ δ ι ἄ φ ο ρ ο ς γιὰ τὴ σημερινή κατάσταση, γιὰ τὴ σημερινή δράση — μὲ δυὸ λόγια γιὰ ὅλα ὅσα προηγούμενα εἶχαν καθηλώσει τὴ μνήμη μου καὶ τὴν καθοδηγοῦσαν. Μ' ἄλλα λόγια ἄς ὑποθέσουμε ὅτι εἶμαι κοιμισμένος. Τότε οἱ μνήμες αὐτὲς καταλαβαίνουν ὅτι ἔχω ἀφαιρέσει τὸ ἐμπόδιο, ὅτι ἔχω ὑψώσει τὴ θύρα τῆς παγίδας πού τις κρατοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς συνείδησης καὶ σηκώνονται μέσα ἀπὸ τὰ βάθη τους. Σηκώνονται, κινοῦνται καὶ μέσα στὴ νύχτα τοῦ ὑποσυνείδητου ἐκτελοῦν ἓνα μεγάλο μακάβριο χορό. Τρέχουν πρὸς τὴν πόρτα πού ἔχει μείνει μισάνοιχτη. Ὅλες θέλουν νὰ βγοῦν ἀμέσως. Ἀλλὰ δὲν μποροῦν. Εἶναι πάρα πολλές. Ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ πλῆθος πού ξεσηκώνεται πόσες θὰ διαλεχτοῦν; Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε. Πρωτύτερα, ὅταν ἤμουν ξύπνιος, οἱ μνήμες πού ἀνοίγαν τὸ δρόμο τους πρὸς τὰ ἔξω ἦταν ἐκεῖνες πού μποροῦσαν νὰ ἰσχυριστοῦν πὼς ἔχουν σχέση μὲ τὴ σημερινή κατάσταση, μὲ ὅ,τι εἶδα καὶ ἄκουσα γύρω μου. Τώρα τὴν ὄρασή μου ἀπασχολοῦν πιὸ ἀμυδρὲς εἰκόνες, στό ἀπτί μου φτάνουν πιὸ ἀκαθόριστοι ἤχοι, πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ σώματός μου διανέμονται πιὸ ἀδιάκριτες ἐπαφές, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ πολυάριθμες αἰσθήσεις πού ξεπηδοῦν ἀπὸ τὰ βαθύτερα σημεῖα τοῦ ὄργανισμοῦ. Ὡστε λοιπὸν ἀνάμεσα στὶς ἀναμνήσεις - φαντάσματα πού ἐπιζητοῦν νὰ γεμίσουν μὲ χροῶμα, μὲ ἠχητικότητα, μὲ δυὸ λόγια μὲ ὕλη, οἱ μοναδικές πού τὸ πετυχαίνουν εἶναι ἐκεῖνες πού μποροῦν νὰ ἀφομοιωθοῦν μὲ τὴ χρωματόσκονη πού ἀντιλαμβανόμαστε, μὲ τὶς ἔξωτερικὲς καὶ ἐσωτερικὲς αἰσθήσεις πού συλλαμβάνουμε, κλπ., καὶ οἱ ὅποιες ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ἂν ἀνταποκρίνονται στό συναι-

σθηματικό τόνο τῆς γενικῆς εὐαισθησίας μας. Ὅταν πραγματοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ ἔνωση ἀνάμεσα στὴ μνήμη καὶ τὴν αἴσθηση, τότε βλέπουμε ὄνειρο. . .²⁴

Ὁ Μπεργκσόν τονίζει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ξύπνια ὑπαρξη καὶ τὴν κατάσταση τοῦ ὕπνου:

Μὲ ρωτᾶτε: Τί κάνω ὅταν ὄνειρεύομαι; Θὰ σᾶς πῶ τί κάνετε ὅταν εἴσαστε ξύπνιοι. Παίρνετε, τὸ ἐγὼ τῶν ὄνειρων, τὸ ἐγὼ τοῦ συνόλου τοῦ παρελθόντος σας καὶ τὸ συμπιέζετε κάνοντάς το μικρότερο καὶ ὀλοένα μικρότερο, γιὰ νὰ χωρέσει στὸ μικρὸ κύκλο ποῦ χαράζετε γύρω ἀπὸ τὴν τωρινὴ δράση σας. Νά τί σημαίνει νὰ εἶσαι ξύπνιος. Νά τί σημαίνει νὰ ζεῖς τὴν ὀμαλὴ ψυχικὴ ζωὴ. Σημαίνει ἀγώνα. Σημαίνει θέληση. Ὅσο γιὰ τὸ ὄνειρο, ἔχετε πραγματικὰ καμιά ἀνάγκη ποῦ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἐξηγήσω; Εἶναι ἡ κατάσταση στὴν ὁποία πέφτετε φυσικὰ ὅταν ἀφήνετε τὸν ἑαυτὸ σας ἐλεύθερο, ὅταν δὲν ἔχετε πιά τὴ δύναμη νὰ συγκεντρώσετε τὸν ἑαυτὸ σας πάνω σ' ἓνα μοναδικὸ σημεῖο, ὅταν παύετε νὰ ἔχετε θέληση. Αὐτὸ ποῦ χρειάζεται νὰ ἐξηγηθεῖ περισσότερο εἶναι ὁ θαυμαστός μηχανισμὸς μὲ τὸν ὁποῖο σὲ ὀποιαδήποτε στιγμὴ ἢ θέλησή σας ἀποκτᾶ στιγμιαῖα καὶ σχεδὸν ἀσυνείδητα τὴ συγκέντρωση ὅλων ὅσων ἔχετε μέσα σας πάνω σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ σημεῖο, τὸ σημεῖο ποῦ σᾶς ἐνδιαφέρει. Αὐτὸ ἀναλαμβάνει νὰ τὸ ἐξηγήσει ἡ κανονικὴ ψυχολογία, ἡ ψυχολογία τῆς ξύπνιας κατάστασης, γιὰ τὴν ἢ θέληση καὶ ἢ ξύπνια κατάσταση εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό.²⁵

Ἡ ἔμφαση τοῦ Μπεργκσόν στὴ φύση τῆς ξύπνιας κατάστασης, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ φύση τῆς κατάστασης τοῦ ὕ-

24. Ἄνρι Μπεργκσόν: «Dreams». Ἀγγλικὴ μετάφραση. (B. W. Huebsch, Νέα Ὑόρκη 1914) σελ. 33, 34, 35.

25. Στὸ ἴδιο, σελ. 49.

πνου, είναι μιὰ ἄποψη πού υπογραμμίζει τὴ δική μου θεωρία τῶν ὀνείρων. Ὅστόσο ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ Μπεργκσόν θεωρεῖ πὼς στὸν ἵπνο εἴμαστε ἀπλούστατα ἀδιάφοροι καὶ ὅτι οἱ σωματικοὶ ἐρεθισμοὶ ἀποτελοῦν τοὺς μόνους παράγοντες γιὰ τοὺς ὁποίους ἐνδιαφερόμαστε. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐγὼ ὑποθέτω ὅτι ἐνδιαφερόμαστε ἔντονα γιὰ ὅλες τὶς ἐπιθυμίες, τοὺς φόβους καὶ τὶς ἐνοράσεις μας ἂν καὶ δὲν ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὸ ἔργο τῆς κυριάρχησης τῆς πραγματικότητας.

Ἄκόμα καὶ τούτῃ ἡ σύντομη σκιαγράφηση τῆς ἱστορίας τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν ὀνείρων δείχνει ὅτι καὶ σ' αὐτὴ καθὼς καὶ σὲ τόσες πολλὲς ἄλλες περιοχὲς τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρώπου, πολὺ λίγους λόγους ἔχουμε νὰ θεωροῦμε τὴ γνώμη μας ἀνώτερη ἀπὸ τὴ γνώση τῶν μεγάλων πολιτισμῶν τοῦ παρελθόντος. Ὅστόσο ὑπάρχουν μερικὲς ἀνακαλύψεις πού δὲ θὰ τὶς βροῦμε σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς παλιὲς θεωρίες: ἡ ἀρχὴ τοῦ Φρόντ γιὰ τὸν ἐλεύθερο συνειρμὸ σὰν κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ὀνείρων καὶ ἡ ἔρευνά του στὴ φύση τῆς «ὀνειρικῆς ἐπεξεργασίας», ἰδιαίτερα στοὺς μηχανισμοὺς συμπύκνωσης καὶ μετάρθεσης. Ἄκόμα καὶ κείνος πού μελετᾷ τὰ ὄνειρα πολλὰ χρόνια δύσκολα μπορεῖ νὰ νιώσει ἔκπληξη ὅταν βλέπει μὲ ποιὸ τρόπο συνειρμοί, πού ἔρχονται ἀπὸ πολλὲς διαφορετικὲς καὶ συχνὰ ἀτόμακες μνημὲς καὶ ἐμπειρίες, συνταιριάζονται καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκαλύψουμε τὴν εἰκόνα τῶν ἀληθινῶν σκέψεων τοῦ ὀνειρευτῆ πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ φανερὸ ὄνειρο, συχνὰ ἀκατανόητο ἢ ἀπατηλό.

Ὡς πρὸς τὰ περιεχόμενα τῶν παλιῶν θεωριῶν τῶν ὀνείρων, ἀρκεῖ νὰ ποῦμε συνοψίζοντας ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἀπόψεις (ὅτι δηλαδὴ τὰ ὄνειρα εἶναι εἴτε ἐκδηλώσεις τῆς ζωικῆς μας φύσης — ἢ πύλη τῆς ψευδαίσθησης — ἢ τῶν πιὸ λογικῶν μας δυνάμεων — ἢ πύλη τῆς ἀλήθειας) ὑποστηρίζεται ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητὲς τῶν ὀνείρων. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μελετητὲς πιστεύουν, ὅπως ὁ Φρόντ, ὅτι ὅλα τὰ ὄνειρα ἔχουν παράλογη φύση. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Γιούνγκ, ὅτι εἶναι ἀποκαλύψεις ἀνώτερης σοφίας. Πολλοὶ

ὁμως μελετητὲς συμμερίζονται τὴν ἄποψη ποὺ ἐκφράστηκε ἀπὸ τὶς σελίδες τούτου τοῦ βιβλίου, ὅτι δηλαδὴ στὰ ὄνειρα ὑπάρχουν καὶ οἱ δυὸ φύσεις, τόσο ἡ παράλογη ὅσο καὶ ἡ λογική, καὶ ὅτι σκοπὸς τῆς τέχνης τῆς ἐρμηνείας τῶν ὄνειρων εἶναι νὰ κατανοήσῃ πότε ἐμφανίζεται στὰ ὄνειρά μας ὁ καλύτερος ἑαυτὸς μας καὶ πότε ἡ ζωώδης φύση μας.

Ἡ τέχνη τῆς ἐρμηνείας τῶν ὀνειρῶν

Ἡ κατανόηση τῆς γλώσσας τῶν ὀνειρῶν εἶναι μιὰ τέχνη πού, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη, ἀπαιτεῖ γνώση, ταλέντο, πρακτικὴ καὶ ὑπομονή. Τὸ ταλέντο, ἢ προσπάθεια νὰ ἀσκήσει κανεὶς στὴν πράξη αὐτὸ πού ἔχει μάθει, καὶ ἡ ὑπομονὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκτηθοῦν μὲ τὸ διάβασμα ἑνὸς βιβλίου. Ἀλλὰ ἡ γνώση πού χρειάζεται γιὰ τὴν κατανόηση τῆς γλώσσας τῶν ὀνειρῶν μπορεῖ νὰ μεταδοθεῖ, καὶ μὲ αὐτὸ τὸ θέμα θὰ ἀσχοληθεῖ τὸ κεφάλαιο τοῦτο.

Ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ μας ἔκθεση σχετικὰ μὲ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ ὀνειρου προκύπτει ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ καὶ συχνὰ πιὸ δύσκολα προβλήματα στὴν ἐρμηνεία τῶν ὀνειρῶν εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἀναγνώρισης κατὰ πόσο τὸ ὄνειρο ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση μιᾶς παράλογης ἐπιθυμίας καὶ τῆς ἐκπλήρωσής της, ἑνὸς καθαροῦ φόβου ἢ ἀγχους ἢ μιᾶς ἐνόρασης σὲ ἐσωτερικὲς ἢ ἐξωτερικὲς δυνάμεις καὶ καταστάσεις. Πρέπει τὸ ὄνειρο νὰ ἐξηγηθεῖ σὰν τὴ φωνὴ τοῦ ἀνώτερου ἢ τοῦ κατώτερου ἑαυτοῦ μας; Καὶ πῶς θὰ τὰ καταφέρουμε νὰ βροῦμε μὲ ποῖο κλειδί πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ὄνειρο;

Ἄλλα θέματα σχετικὰ μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ὀνειρου εἶναι: Χρειαζόμαστε τοὺς συνειρμούς τοῦ ὀνειρευτῆ ὅπως θεωρεῖ ὁ Φρόυντ, ἢ μήπως μποροῦμε νὰ τὸ ἐξηγήσουμε χωρὶς αὐτούς; Καὶ ἀκόμα, ποιά εἶναι ἡ σχέση τοῦ ὀνειρου μὲ τὰ πρόσφατα γεγονότα, ἰδιαιτέρως μὲ τὶς ἐμπειρίες τοῦ ὀνειρευτῆ τὴν προηγουμένη ἀπὸ τὴ μέρα πού εἶδε τὸ ὄνειρο, καὶ ποιά εἶναι ἡ σχέση του μὲ τὸ σύνολο τῆς προσωπικότητάς τοῦ ὀνειρευτῆ, τοὺς φόβους καὶ τὶς ἐπιθυμίες πού εἶναι ριζωμένες στὸ χαρακτήρα του;

Θά 'θελα ν' ἀρχίσω μ' ἓνα ἀπλὸ ὄνειρο πὸν ἀποδείχνει πὸς δὲν ὑπάρχει ὄνειρο πὸν νὰ πραγματεύεται μηδαμινὸ ὕλικό:

Μιὰ νέα γυναίκα πὸν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ὀνείρων λέει στὸν ἄντρα της στὸ τραπέζι τὴν ὥρα πὸν παίρνουν τὸ πρωινὸ τους: «'Απόψε εἶδα ἓνα ὄνειρο πὸν δείχνει πὸς ὑπάρχουν ὄνειρα πὸν δὲν ἔχουν νόημα. Τὸ ὄνειρο ἦταν ἀπλοῦστατα πὸς εἶδα τὸν ἑαυτὸ μου νὰ σερβίρει φρούουες γιὰ τὸ πρωινὸ». Ὁ ἄντρας της γέλασε καὶ εἶπε: «Φαίνεται νὰ ξέχασες πὸς οἱ φρούουες εἶναι τὸ μόνο φροῦτο πὸν δὲν τρώω».

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὸ ὄνειρο κάθε ἄλλο παρὰ δίχως νόημα εἶναι. Προσφέρει στὸν ἄντρα της κάτι πὸν ξέρει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ τὸ δεχτεῖ καὶ πὸν δὲν μπορεῖ νὰ τὸ χρησιμοποιήσει ἢ νὰ τὸν εὐχαριστήσσει. Μήπως τὸ ὄνειρο αὐτὸ σημαίνει πὸς πρόκειται γιὰ μιὰ προσωπικότητα πὸν ἔχει διαφυστεῖ, πὸν τῆς ἀρέσει νὰ προσφέρει ἀκριβῶς τὸ πράγμα ἐκεῖνο πὸν δὲ γίνεται ἀποδεκτό; Μήπως δείχνει μιὰ βαθιὰ ἐδραιωμένη σύγκρουση στὸ γάμο τῶν δυὸ αὐτῶν ἀνθρώπων πὸν τὴν προκαλεῖ ὁ χαρακτήρας της, ἀλλὰ πὸν εἶναι ὀλότελα ἀσυνείδητη μέσα της; Ἡ μήπως τὸ ὄνειρό της ἀποτελεῖ ἀντίδραση σὲ μιὰ ἀπογοήτευση πὸν τῆς προκάλεσε ὁ ἄντρας της τὴν προηγούμενη μέρα, καὶ μιὰ ἔκφραση ἐνὸς φευγαλέου θυμοῦ πὸν τὸν ξεφορτώθηκε στὴν ἐκδίκηση πὸν περιέχεται στὸ ὄνειρο; Δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ἂν δὲ μάθουμε περισσότερα σχετικά μὲ τὴ γυναίκα πὸν εἶδε τὸ ὄνειρο καὶ τὸ γάμο της, αὐτὸ ὅμως πὸν ξέρουμε εἶναι ὅτι τὸ ὄνειρο δὲν εἶναι δίχως νόημα.

Τὸ ἀκόλουθο ὄνειρο εἶναι πὸν περίπλοκο, ἂν καὶ δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα δύσκολο νὰ τὸ ἐξηγήσουμε:

Ἐνας δικηγόρος ἡλικίας 26 χρόνων ξυπνάει καὶ θυμᾶται τὸ ἀκόλουθο ὄνειρο πὸν τὸ ἀφηγεῖται ἀργότερα στὸν ψυχαναλυτὴ του: «Εἶδα πὸς ἤμουν καθάλα πάνω σ' ἓνα πολεμικὸ ἄτι καὶ ἐπιθεωροῦσα μεγάλο ἀριθμὸ

στρατιωτῶν. "Όλοι τους με ἐπευφημοῦσαν δαιμονισμένα».

Τὸ πρῶτο ἐρώτημα ποῦ ἔκανε ὁ ψυχαναλυτὴς στὸν ἀσθενή του ἦταν μᾶλλον γενικό: «Τί σοῦ ἔρχεται στὸ μυαλό;» «Τίποτα» ἀπαντᾷ ἐκεῖνος. «Τὸ ὄνειρο εἶναι ἀνόητο. Ξέρετε πὼς ἀπεχθάνομαι τοὺς πολέμους καὶ τοὺς στρατοὺς καὶ πὼς σίγουρα δὲ θὰ ἠθέλα νὰ ἦμουν στρατηγός». Καὶ προσθέτει: «Ἐπίσης δὲ μοῦ ἀρέσει νὰ εἶμαι τὸ κέντρο τῆς προσοχῆς καὶ νὰ με κοιτάζουν ἢ νὰ με ἐπευφημοῦν χιλιάδες στρατιῶτες. Ξέρετε ἀπ' ὅσα σᾶς εἶπα σχετικά με τὰ ἐπαγγελματικά μου προβλήματα πόσο δύσκολο εἶναι γιὰ μένα νὰ ὑπερασπίζομαι μιὰ ὑπόθεση στὸ δικαστήριο καὶ ὅλοι νὰ με κοιτᾶνε».

Ὁ ψυχαναλυτὴς ἀπάντησε: «Ναί, ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀλήθεια. Ἄλλὰ δὲν ἀναιροῦν τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ὄνειρό σου, ποῦ ἔγραψες ἐσὺ τὴν ὑπόθεσή του καὶ κράτησες ἓνα ρόλο γιὰ τὸν ἑαυτό σου. Μὲ ὅλες τὶς ἀσυνέπειές του, τὸ ὄνειρο πρέπει νὰ ἔχει κάποια σημασία καὶ νὰ θγαίνει νόημα. Ἄς ἀρχίσουμε με τοὺς συνειρμούς σου στὰ περιεχόμενα τοῦ ὄνειρου. Συγκέντρωσε τὸν ἑαυτό σου στὴν ὄνειρική εἰκόνα, στὸν ἑαυτό σου καὶ τὸ λευκὸ ἄλογο καὶ τὰ στρατεύματα ποῦ ἐπευφημοῦν, καὶ πές μου τί ἔρχεται στὸ μυαλό σου ὅταν βλέπεις αὐτὴ τὴν εἰκόνα;»

«Ἄσπετο μοῦ φαίνεται. Βλέπω τώρα μιὰ εἰκόνα ποῦ μοῦ ἄρεσε πάρα πολὺ ὅταν ἦμουν δεκατεσσάρων ἢ δεκαπέντε χρονῶν. Εἶναι μιὰ εἰκόνα τοῦ Ναπολέοντα, ναί, πραγματικά, πάνω σὲ ἓνα ἄσπρο ἄλογο, ποῦ ἱπεύει μπροστὰ στοὺς στρατιῶτες του. Μοιάζει πολὺ με κείνη ποῦ εἶδα στὸ ὄνειρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι στὴν εἰκόνα αὐτὴ οἱ στρατιῶτες δὲν τὸν ἐπευφημοῦν».

«Αὐτὴ ἡ μνήμη σίγουρα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Πές μου καὶ ἄλλα σχετικά με τὸ γιατί σοῦ ἀρέσει αὐτὴ ἡ εἰκόνα, καὶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον σου γιὰ τὸν Ναπολέοντα».

«Μπορῶ νὰ σᾶς πῶ πάρα πολλὰ σχετικά μ' αὐτό, ἀλλὰ τὸ βρίσκω ἐνοχλητικό. Ναί, ὅταν ἦμουν δεκατεσσάρων ἢ δεκαπέντε χρονῶν ἦμουν μᾶλλον δειλός. Δὲν ἦμουν καὶ τόσο

καλὸς στὸν ἀθλητισμὸ καὶ φοβόμενον τὰ σκληρὰ παιδιὰ. «Ἄ, ναί, τώρα θυμᾶμαι ἓνα ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν περίοδο ἐκείνη πού τὸ εἶχα ὀλότελα ξεχάσει. Ἐνα ἀπὸ τὰ σκληρὰ παιδιὰ μου ἄρесе πάρα πολὺ καὶ ἤθελα νὰ γίνουμε φίλοι. Εἶχαμε μιλῆσει πολὺ λίγο μεταξύ μας, εἶχα ὁμως τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ τοῦ ἄρеса ἂν μπορούσαμε νὰ γνωριστοῦμε περισσότερο. Μιὰ μέρα — καὶ χρειάστηκε γι' αὐτὸ πολὺ θάρρος — τὸν σίμωσα καὶ τὸν ρώτησα ἂν ἤθελε νὰ ἔρθει σπῆτι μου. Τοῦ εἶπα πὼς εἶχα ἓνα μικροσκόπιο καὶ πὼς θὰ τοῦ ἔδειχνα πάρα πολλὰ ἐνδιαφέροντα πράγματα. Μὲ κοίταξε γιὰ λίγο καὶ ξαφνικὰ ἄρχισε νὰ γελᾷ ἀσταμάτητα. “Ἀδερφοῦλα, γιατί δὲν προσκαλεῖς κάποιον ἀπὸ τοὺς μικροὺς φίλους πού ἔχουν οἱ ἀδελφές σου;” Ἐφίγγα πνιγμένος στὰ κλάματα. Ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη διάβαζα ἀχόρταγα γιὰ τὸν Ναπολέοντα. Μάζευα εἰκόνες του καὶ θυθιζόμενον σὲ ὄνειροπολήματα: νὰ γινόμενον σὰν κι αὐτόν, ἓνας φημισμένος στρατηγὸς πού θὰ τὸν θαύμαζε ὅλος ὁ κόσμος. Δὲν εἶχε κι αὐτὸς μικρὸ ἀνάστημα; Δὲν ἦταν καὶ κεῖνος ἓνας δειλὸς νέος σὰν καὶ μένα; Γιατί νὰ μὴ γίνω σὰν κι αὐτόν; Πέρασα πολλές ὥρες ὄνειροπολώντας. Ποτὲ σχεδὸν συγκεκριμένα γιὰ τὰ μέσα πού θὰ τὸ πετύχαινα αὐτό, ἀλλὰ πάντα γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Ἡ μ ο υ ν Ναπολέον πού μὲ θαύμαζαν, μὲ ζήλευαν, ἀλλὰ ὥστόσο μεγαλόθυμος καὶ πάντα πρόθυμος νὰ συχωρήσω τοὺς συκοφάντες μου. “Ὅταν πῆγα στὸ κολέγιο εἶχα ξεχάσει τὴν ἡρωολατρία μου καὶ τὰ ὄνειροπολήματά μου σχετικά μὲ τὸν Ναπολέοντα. Οὐσιαστικὰ ἡ περίοδος αὐτὴ δὲ μου εἶχε ἔρθει γιὰ πολὺ καιρὸ στὸ μυαλό μου καὶ σίγουρα δὲ μίλησα σὲ κανέναν σχετικά».

«Τὴν ξεχάσες, μὰ ὁ ἄλλος ἑαυτὸς σου, αὐτὸς πού καθορίζει πολλές ἀπὸ τὶς πράξεις καὶ τὰ αἰσθήματά σου, πού μένουν καλὰ κρυμμένα στὴ διάρκεια τοῦ ξύπνιου σου, δὲν ἔπαψε νὰ νιώθει τὴν ἐπιθυμία νὰ γίνει φημισμένος, νὰ θαυμάζεται καὶ νὰ ἔχει δύναμη. Αὐτὸ τὸ ἄλλο ἐγὼ σου μίλησε στὸν ὕπνο σου χτὲς τὴ νύχτα. Ἄς δοῦμε ὁμως γιατί αὐτὸ ἔγινε ἀκριβῶς χτὲς τὴ νύχτα. Πές μου, τί σοῦ συνέβηκε χτὲς πού νὰ ἦταν σημαντικὸ γιὰ σένα;»

«'Απολύτως τίποτα. Ήταν μιὰ μέρα ὅπως οἱ ἄλλες. Πῆγα στοὺ γραφεῖο, δούλεψα, νὰ μαζέψω νομικὸ ὑλικὸ γιὰ μιὰ δικογραφία, πῆγα σπίτι, δείπνησα, πῆγα στὸν κινηματογράφο καὶ κατόπι κοιμήθηκα. Αὐτὸ ἦταν ὅλο».

«Αὐτὸ δὲ δίνει καμιὰ ἐξήγηση γιὰ τὸ λόγο ποὺ καβάλησες ἕνα ἄσπρο ἄλογο τῆ νύχτα. Πές μου καὶ ἄλλα γιὰ ὅσα ἔγιναν στοὺ γραφεῖο».

«'Α, τώρα θυμᾶμαι. . . ἀλλὰ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει καμιὰ σχέση μετὰ τὸ ὄνειρο. . . ἔ, λοιπόν, θὰ σᾶς τὸ πῶ ὅπως καὶ νὰ 'ναι. "Ὅταν πῆγα νὰ δῶ τὸ ἀφεντικὸ μου — τὸν ἀρχαιότερο συνεταῖρο τῆς ἐταιρίας — γιὰ τὸν ὁποῖο μάζεψα τὸ νομικὸ ὑλικὸ, ἀνακάλυψε ἕνα λάθος ποὺ εἶχα κάνει. Με κοίταξε με ἐπιτιμητικὸ ὕφος καὶ παρατήρησε: "Μένω πραγματικὰ ἔκπληκτος — πιστευα πὼς εἴσατε πολὺ καλύτερος ἀπ' ὅσο φαίνεστε ἐδῶ". Γιὰ μιὰ στιγμή πειράχτηκα πάρα πολὺ καὶ πέρασε ἀπὸ τὸ μυαλό μου ἡ ἰδέα ὅτι δὲ θὰ με ἔπαιρνε ἀργότερα συνεταῖρο στὴν ἐταιρία ὅπως εἶχα ἐλπίζει πὼς θὰ γινόταν. Εἶπα ὅμως στὸν ἑαυτὸ μου πὼς ὅλα αὐτὰ ἦταν ἀνοησίες, πὼς ὅποιοσδήποτε θὰ μποροῦσε νὰ κάνει λάθος, ὅτι τὸ μόνο ποὺ συνέβαινε ἦταν πὼς εἶχε ἐρεθιστεῖ καὶ πὼς τὸ ἐπεισόδιο δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἔχει συνέπειες γιὰ τὸ μέλλον μου. Τὸ ἀπόγευμα εἶχα ξεχάσει αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο».

«Τί διάθεση εἶχες τότε; Ήσουν νευριασμένος ἢ ἐνιωθες κατάπτωση;»

«Καθόλου. Ἀπεναντίας μάλιστα ἤμουν κουρασμένος καὶ νύσταξα. "Εβρισκα πὼς μοῦ ἦταν δύσκολο νὰ δουλέψω κι ἔνωσα μεγάλη χαρὰ ὅταν ἤρθε ἡ ὥρα νὰ φύγω ἀπ' τὸ γραφεῖο».

«"Ὡστε λοιπόν τὸ τελευταῖο πράγμα ποὺ εἶχε σημασία γιὰ σένα χτές βράδυ ἦταν τὸ ἔργο ποὺ εἶδες στὸν κινηματογράφο. Θὰ μοῦ πεις τί ἦταν;»

«Ναί, ἦταν τὸ φιλμ "Χουαρέζ", ποὺ μ' ἄρεσε πάρα πολὺ. Μάλιστα ἔκλαψα λιγάκι».

«Σὲ ποιό σημεῖο;»

«Πρῶτα μετὰ τὴν περιγραφή τῆς φτώχειας καὶ τῆς δυστυ-

χίας του Χουαρέζ και ύστερα όταν νίκησε. Δεν μπορώ να θυμηθώ άλλο έργο που να με συγκίνησε τόσο!»

«Ύστερα πήγες για ύπνο, κοιμήθηκες άμέσως και είδες τον έαυτό σου πάνω στο άσπρο άλογο, να σε έπευφημούν οι στρατιώτες. Τώρα καταλαβαίνουμε λίγο περισσότερα για το λόγο που είδες αυτό το όνειρο, έτσι δεν είναι; Σάν παιδί ένιωθες δειλία, ήσουν φοβισμένος και αποδιωγμένος. Ξέρουμε από τις προηγούμενες αναλύσεις ότι αυτό είχε μεγάλη σχέση με τον πατέρα σου, που ήταν πολύ περήφανος για την έπιτυχία του αλλά άνίκανος να βρísκεται κοντά σου και να αισθάνεται — αν όχι να δείχνει — αγάπη και να σου δίνει θάρρος. Το έπεισόδιο που άνέφερες σήμερα, ή άπόρριψη σου από το σκληρό παιδί, ήταν θα λέγαμε ή τελευταία σταγόνα. Ο αυτοσεβασμός σου καταρρακώθηκε και αυτό το έπεισόδιο πρόσθεσε ένα ακόμα στοιχείο για να σε κάνει να βεβαιωθείς πώς ποτέ δε θα μπορούσες να γίνεις ισάξιος με τον πατέρα σου, ποτέ δε θα μπορούσες να καταφέρεις κάτι και πάντα θα ήσουν αποδιωγμένος από τους άνθρώπους που θαύμαζες. Τί μπορούσες να κάνεις; Κατάφυγες στη φαντασία όπου μπόρεσες να πετύχεις εκείνα που ένιωθες πώς ήσουν άνίκανος να πραγματοποιήσεις στην πραγματική ζωή. Έκει, στον κόσμο της φαντασίας, όπου κανείς δεν μπορούσε να μπει και όπου κανείς δεν μπορούσε να σε άποδοκιμάσει, ήσουν ο Ναπολέον, ο μεγάλος ήρωας που τον θαύμαζαν χιλιάδες και — πράγμα που είναι ίσως το σημαντικότερο — που τον θαύμαζε και ο έαυτός σου. Όσο μπορούσες να διατηρήσεις αυτές τις φαντασίες προστατευόσουν από το βαθύ πόνο που σου προξενούσε το αίσθημα κατωτερότητάς σου όταν βρισκόσουν σε έπαφή με την πραγματικότητα έξω από τον έαυτό σου. Κατόπι πήγες στο κολέγιο. Έξαρτίσουν λιγότερο από τον πατέρα σου, ένιωθες κάποια ίκανοποίηση με τις σπουδές σου, καταλάβαινες πώς μπορούσες να κάνεις ένα νέο και καλύτερο ξεκίνημα. Άκόμια αισθανόσουν ντροπή για τα 'παιδιάστικά' όνειροπολήματά σου, και για το λόγο αυτό τα παραμέρισες. Ένωθες πώς βρισκόσουν στο δρόμο που θα σε έκανε πραγματικό άνθρωπο... Όπως είδα-

με όμως αυτή ή νέα έμπιστοσύνη ήταν κάτι τὸ ἀπατηλό. Ἐνιωθες φοβερὰ τρομοκρατημένος μπροστά σέ κάθε εξέταση. Ἐνιωθες πὼς κανένα κορίτσι δὲ θὰ ἔδειχνε πραγματικό ενδιαφέρον γιὰ σένα ἂν βρισκόταν κοντὰ κάποιος ἄλλος νεαρός. Πάντα ἔδειχνες φόβο γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ ἀφεντικοῦ σου. Καὶ αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὸ σημερινὸ ὄνειρο. Αὐτὸ πὸν τόσο πολὺ πάσχισες νὰ ἀποφύγεις, ἔγινε: τὸ ἀφεντικό σου σὲ ἐπιτίμησε. Ἄρχισες νὰ νιώθεις καὶ πάλι τὸ παλιὸ αἶσθημα τῆς ἀνεπάρκειας, ἀλλὰ τὸ ἀπώθησες. Ἐνιωθες κούραση ἀντὶ γιὰ ἄγχος καὶ λύπη. Ὑστερα εἶδες μιὰ ταινία πὸν ἄγγιξε τὰ παλιὰ σου ὄνειροπολήματα, τὸν ἥρωα πὸν ἔγινε ὁ θαυμαστὸς σωτήρας ἐνὸς ἔθνους ὕστερα ἀπὸ μιὰ περιφρονημένη καὶ ἀδύναμη νεότητα. Εἶδες πάλι τὸν ἑαυτὸ σου, ὅπως καὶ στὸν καιρὸ τῆς νιότης σου, σὺν ἥρωα πὸν τὸν θαυμάζουν καὶ τὸν ἐπευφημοῦν. Δὲν καταλαβαίνεις πὼς δὲν ἔχεις πραγματικὰ ἐγκαταλείψει τὴν παλιὰ καταφυγὴ σου στὶς φαντασίες τῆς δόξας; Ὅτι δὲν ἔκοψες τίς γέφυρες πὸν σὲ ὀδηγοῦν καὶ πάλι στὴ χώρα τῆς φαντασίας, ἀλλὰ ξεκινᾷς πάντα γιὰ κεῖ κάθε φορὰ πὸν ἡ πραγματικότητα εἶναι ἀπογοητευτικὴ καὶ ἀπειλητικὴ; Καὶ δὲ βλέπουμε πὼς αὐτὸ τὸ γεγονός συμβάλλει στὸ νὰ δημιουργηθεῖ ἀκριβῶς ὁ κίνδυνος πὸν τόσο πολὺ φοβᾷσαι, ὁ κίνδυνος τοῦ νὰ εἶσαι παιδί κι ὄχι ἄντρας, τοῦ νὰ μὴ σὲ παίρνουν στὰ σοβαρὰ οἱ μεγάλοι ἄνθρωποι — ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς σου;»

Αὐτὸ τὸ ὄνειρο εἶναι πολὺ ἀπλό, καὶ γιὰ αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μελετήσουμε τὰ διάφορα στοιχεῖα πὸν ἔχουν σημασία γιὰ τὴν τέχνη τῆς ἐρμηνευτικῆς τοῦ ὄνειρου. Πρόκειται γιὰ ὄνειρο ἐκπλήρωσης ἐπιθυμίας, ἢ μήπως εἶναι μιὰ ἐνόραση; Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπάντηση δύσκολα μποροῦμε νὰ ἀμφιβάλλουμε: πρόκειται γιὰ τὴν ἐκπλήρωση μιᾶς παράλογης ἐπιθυμίας φήμης καὶ ἀναγνώρισης πὸν ἔχει καλλιιεργήσει ὁ ὄνειρευτῆς σὺν ἀντίδραση στὰ σκληρὰ χτυπήματα πὸν δέχτηκε ἡ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν ἑαυτὸ του. Ἡ παράλογη φύση αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας δείχνεται ἀπὸ τὸ ὅτι δὲ διαλέγει ἓνα σύμβολο πὸν στὴν πραγματικότητα μπορεῖ νὰ εἶναι προσιτὸ καὶ νὰ ἔχει νόημα. Δὲν ἐνδιαφέρεται πραγματικὰ γιὰ τὰ στρα-

τιωτικά ζητήματα, δὲν ἔχει κάνει καὶ προφανῶς δὲν πρόκει-
ται νὰ κάνει καμιά προσπάθεια γιὰ νὰ γίνεῖ στρατηγός. Τὸ
ὕλικό του εἶναι παρμένο ἀπὸ τὰ ἀνώριμα ὄνειροπολήματα ἐ-
νὸς ἔφηβου ποὺ δὲ νιώθει ἀσφάλεια.

Ἡ Ποιὸ ρόλο παίζουν αὐτοὶ οἱ συνειρμοὶ στὴν ἐξήγηση τοῦ
ὄνειρου; Μποροῦμε νὰ τὸ ἐξηγήσουμε ἀκόμα καὶ στὴν πε-
ρίπτωση ποὺ δὲ θὰ εἶχαμε συνειρμούς ἀπὸ τὸν ὄνειρευτή;
Τὰ σύμβολα ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸ ὄνειρο εἶναι γενικά
σύμβολα. Ὁ ἄνθρωπος πάνω στὸ ἄσπρο ἄλογο ποὺ τὸν ἐ-
πευφημοῦν οἱ στρατιῶτες εἶναι ἓνα γενικὰ ἀποδεκτὸ σύμ-
βολο μεγαλείου, δύναμης καὶ θαυμασμοῦ (τὸ γενικὰ θεω-
ρεῖται ἐδῶ μὲ τὴν περιορισμένη ἔννοια πὼς εἶναι κοινὸ σύμ-
βολο σὲ μερικοὺς πολιτισμούς, ἀλλὰ ὄχι ὑποχρεωτικὰ σὲ ὅ-
λους). Ἀπὸ τοὺς συνειρμούς του σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία τοῦ
Ναπολέοντα μποροῦμε νὰ εἰσχωρήσουμε πιὸ βαθιὰ σχετικὰ
μὲ τὴν ἐκλογή αὐτοῦ τοῦ εἰδικοῦ σύμβολοι καὶ τοῦ ψυχολο-
γικοῦ του ρόλου. Ἐὰν δὲν ἔχουμε αὐτὸ τὸ συνειρμό, τὸ μό-
νο ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι ὁ ὄνειρευτὴς ἔχει
μιὰ φαντασία φήμης καὶ δύναμης. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ νεα-
νικὴ λατρεία τοῦ Ναπολέοντα, καταλαβαίνουμε πὼς αὐτὸς ὁ
ὄνειρικὸς συμβολισμὸς εἶναι ἡ ἀναβίωση μιᾶς παλιᾶς φαν-
τασίας ποὺ ἔπαιξε ἀντισταθμιστικὸ ρόλο μπροστὰ σὲ ἓνα αἰ-
σθημα ἥττας καὶ ἀδυναμίας.

Ἐναγνωρίζουμε ἐπίσης τὴ σπουδαιότητα τῆς σύνδεσης
τοῦ ὄνειρου μὲ τὶς σημαντικὲς ἐμπειρίες στὴ διάρκεια τῆς
προηγούμενης μέρας. Ὁ ὄνειρευτὴς ἔδιωξε συνειδητὰ ἀπὸ
τὸ νοῦ του τὸ αἰσθημα τῆς ἀπογοήτευσης καὶ τῆς ἀνησυχίας
ἀπὸ τὴν ἐπιτίμηση τοῦ ἀφεντικοῦ του. Τὸ ὄνειρο μᾶς δείχνει
ὅτι ἡ ἐπιτίμηση τὸν ἔθιξε καὶ πάλι στὸ εὐαίσθητο σημεῖο του,
τὸ φόβο τῆς ἀνεπάρκειας καὶ τῆς ἀποτυχίας, καὶ ἀνοιξε τὸν
παλιὸ δρόμο φυγῆς, τὸ ὄνειροπόλημα τῆς φήμης. Αὐτὸ τὸ
ὄνειροπόλημα ὑπῆρχε πάντα σὲ λανθάνουσα κατάσταση ἀλ-
λὰ ἐκδηλωνόταν μόνο — καὶ ἔτσι ἐμφανιζόταν στὸ ὄνειρο —
ἐξαιτίας μιᾶς ἐμπειρίας ποὺ συνέβαινε στὴν πραγματικότη-
τα. Δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ὄνειρο ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἀν-
τίδραση — συχνὰ καθυστερημένη ἀντίδραση — σὲ μιὰ ἄ-

ξια λόγου ἔμπειρία τῆς προηγούμενης μέρας. Στὴν πραγματικότητα μόνο ἓνα ὄνειρο δείχνει ὅτι ἓνα περιστατικό, πὸν δὲν ἔγινε αἰσθητὸ πὸς ἦταν ἀξιόλογο, εἶναι πραγματικὰ σημαντικὸ καὶ δείχνει πὸν βρῖσκεται ἡ σημασία του. Γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἓνα ὄνειρο σὲ ὄλη του τὴ γραμμὴ, πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ βάση τὴν ἀντίδραση σὲ ἓνα ἀξιόλογο περιστατικὸ πὸν ἔγινε τὴν προηγούμενη μέρα τοῦ ὄνειρου.

Διαπιστώνουμε ἐδῶ μιὰ ἀκόμα σύνδεση — ἂν καὶ διαφορετικοῦ εἶδους — μὲ μιὰ ἔμπειρία τῆς προηγούμενης μέρας: τὸν κινηματογράφο πὸν εἶχε ὕλικὸ ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῶν ὄνειροπολημάτων τοῦ ὄνειρευτῆ. Εἶναι καὶ πάλι ἐκπληκτικὸ πὸν διαπιστώνουμε μὲ ποιὸ τρόπο καταφέρει τὸ ὄνειρο νὰ ὑφαίνει διάφορα νήματα στὸν ἴδιο καμβά. Θὰ ἔβλεπε ὁ ὄνειρευτῆς τὸ ὄνειρο ἂν δὲν εἶχε δεῖ τὴν ταινία; Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Ἀναμφισβήτητα ἡ ἔμπειρία τοῦ ἀφεντικοῦ του καὶ ἡ ριζωμένη βαθιὰ μέσα του φαντασία τοῦ μεγαλείου θὰ ἐπαρκοῦσαν γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ τὸ ὄνειρο. Πιθανὸ ὅμως νὰ χρειαζόταν ἡ ταινία γιὰ νὰ ζωντανέψει τόσο ἔντονα ἡ φαντασία τοῦ μεγαλείου. Δὲν ἔχει ὥστόσο σημασία ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση πὸν θὰ μπορούσε νὰ δοθεῖ μιὰ ἀπάντηση. Αὐτὸ πὸν ἔχει σημασία εἶναι νὰ καταλάβουμε τὴν πλοκὴ τοῦ ὄνειρου, στὴν ὁποία παρελθὸν καὶ παρόν, φανταστικὰ καὶ πραγματικὰ γεγονότα, ὑφαίνονται μαζί σ' ἓνα σχέδιο πὸν μᾶς λέει πάρα πολλὰ γιὰ τὸ κίνητρο τοῦ ὄνειρευτῆ, τοὺς κινδύνους πὸν πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψη του καὶ τοὺς σκοποὺς πὸν πρέπει νὰ θέσει στὸν ἑαυτὸ του στὴν προσπάθειά του νὰ πετύχει τὴν εὐτυχία.

Τὸ ἀκόλουθο ὄνειρο ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμα παράδειγμα γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν ὄνειρων μὲ βάση τὴν ἔννοια τοῦ Φρόυντ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἐπιθυμίας. Ὁ ὄνειρευτῆς, ἓνας ἄντρας τριάντα χρόνων, ἀνύπαντρος, ὑπέφερε πολλὰ χρόνια ἀπὸ ὀξύτερες προσβολὲς ἀγγχους, ἀπὸ ἓνα κυριαρχικὸ αἶσθημα ἐνοχῆς καὶ ἀπὸ σχεδὸν ἀδιάκοπες σκέψεις αὐτοκτονίας. Ἐνιωθε ἐνοχὴ ἕξαιτίας αὐτοῦ πὸν ἀποκαλοῦσε κακία του, τῶν κακῶν του ἐπιθυμιῶν. Κατηγοροῦσε τὸν ἑαυτὸ του πὸς ἤθε-

λε νὰ καταστρέψει τοὺς πάντες καὶ τὰ πάντα, πὼς εἶχε τὴν ἐπιθυμία νὰ σκοτώσει παιδιά, καὶ στὶς φαντασιώσεις του ἡ αὐτοκτονία τοῦ φαινόταν ὁ μόνος τρόπος νὰ προστατέψει τὸν κόσμον ἀπὸ τὴν κακὴ παρουσία του καὶ νὰ ἀτονήσει τὴν κακία του. Ὡστόσο ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη ἄποψη αὐτῶν τῶν φαντασιώσεων: μετὰ τὸ θάνατό του πού θὰ προέλθει μὲ τὴν αὐτοθυσία του, θὰ ξαναγεννηθεῖ ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ θὰ εἶναι ἓνα παντοδύναμο, ἀγαπημένο ἀπ' ὅλους ἄτομο, πού θὰ ὑπερέχει ἀφάνταστα σὲ δύναμη, σοφία καὶ καλοσύνη ἀπέναντι στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Τὸ ὄνειρο πού εἶδε σὲ μιὰ παλιότερη περίοδο ψυχαναλυτικῆς ἐργασίας ἦταν τοῦτο:

Περπατῶ πάνω σ' ἓνα βουνό. Δεξιά καὶ ἀριστερὰ στὸ δρόμο ὑπάρχουν πτώματα ἀνθρώπων. Κανένας δὲν εἶναι ζωντανός. Ὅταν φτάνω στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ βρίσκω τὴ μητέρα μου νὰ κάθεται ἐκεῖ πάνω. Ξαφνικὰ γίνομαι ἓνα πολὺ μικρὸ παιδί καὶ χώνομαι στὴν ἀγκαλιὰ τῆς μητέρας μου.

Ὁ ὄνειρευτὴς ξύπνησε ἀπὸ τὸ ὄνειρό του μὲ ἓνα αἶσθημα τρόμου. Τὴν ἐποχὴ πού εἶδε τὸ ὄνειρο βασανιζόταν τόσο πολὺ ἀπὸ ἄγχος, πού δὲν μποροῦσε νὰ βρεῖ κάποιο συνειρμὸ μὲ ἓνα ξεχωριστὸ τμῆμα τοῦ ὄνειρου οὔτε νὰ ἀνακαλύψει κάποιο εἰδικὸ περιστατικὸ τῆς προηγούμενης μέρας. Ἀλλὰ ἡ σημασία τοῦ ὄνειρου εἶναι διάφανη ἂν λάβουμε ὑπόψη τὶς σκέψεις καὶ τὶς φαντασιώσεις τοῦ ὄνειρευτῆ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού εἶδε τὸ ὄνειρο. Ἦταν ὁ πρωτότοκος καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν γεννήθηκε ἓνας ἀκόμα ἀδερφός του. Ὁ πατέρας ἦταν ἓνας ἀπολυταρχικός, αὐστηρὸς παπᾶς, πού ἀγαποῦσε πολὺ λίγο τὸ μεγαλύτερο γιό του — ἢ ὅποιονδήποτε ἄλλον στὸν κόσμον. Ἡ μόνη ἐπαφὴ πού εἶχε μὲ τὸ γιό του ἦταν νὰ τὸν διδάσκει, νὰ τὸν ἀποπαιρνεῖ, νὰ τὸν μαλώνει, νὰ τὸν ρεζιλεύει καὶ νὰ τὸν τιμωρεῖ. Τὸ παιδί τὸν φοβόταν τόσο πολὺ πού πίστευε τὴ μητέρα του ὅταν τοῦ ἔλεγε πὼς ἂν δὲ μεσολαβοῦσε ἐκείνη ὁ πατέρας του θὰ τὸν σκότωνε. Ἡ μητέρα ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὸν πατέρα: ἦταν μιὰ παθολογικὰ

στοργική μητέρα, απογοητευμένη από τὸ γάμο της, μὲ κενά ἐνδιαφέρον γιὰ κάποιον ἄλλον ἢ κατὶ ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στοργή πού ἔδειχνε στὰ παιδιά της. Εἶχε ὅμως δεθεῖ περισσότερο μὲ τὸν πρῶτο της γιό. Τὸν φόβιζε μιλώντας του γιὰ τρομερὰ φαντάσματα, προβάλλοντας ὕστερα τὸν ἑαυτὸ της σὰν προστασία πού μποροῦσε νὰ προσεῦχεται γι' αὐτόν, νὰ τὸν καθοδηγεῖ, νὰ τὸν κάνει γερό, ἔτσι πὸν μιὰ μέρα νὰ εἶναι πῶ γερὸς ἀπὸ τὸν πατέρα του πὸν τὸν φοβόταν. Ὅταν γεννήθηκε ὁ μικρὸς του ἀδερφός, φυσικὸ ἦταν τὸ παιδί νὰ νιώσει μεγάλη ἀναστάτωση καὶ ζήλια. Προσωπικὰ δὲν εἶχε μνημεις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ οἱ συγγενεῖς του ἀναφέρουν ἀδιάφυστες ἐκφράσεις ἔντονης ζήλιας ἀμέσως μετὰ τὴ γέννηση τοῦ ἀδερφοῦ του.

Αὐτὴ ἡ ζήλια μπορεῖ νὰ μὴν εἶχε προσλάβει τόσο ἐπικίνδυνες διαστάσεις σὰν αὐτὲς πὸν πῆρε ὕστερα ἀπὸ δυὸ τρία χρόνια, ἂν δὲν ἦταν ἡ στάση τοῦ πατέρα του, πὸν θεώρησε τὸ νεογέννητο δ ι κ ὸ του. Γιὰ ποῖό λόγο, δὲν ξέρουμε. Πιθανὸ νὰ ὀφείλεται στὴν καταπληκτικὴ ὁμοιότητα πὸν εἶχε μὲ τὸν πατέρα του ἢ ἴσως στὸ ὅτι ἡ γυναίκα του ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι προσκολλημένη στὸν ἀγαπημένο τ η ς γιό. Ὅταν ὁ ὄνειρευτὴς μας ἔγινε τεσσάρων ἢ πέντε χρόνων, ἡ ἀντιζήλια ἀνάμεσα στὰ δύο ἀδέρφια εἶχε ἀναπτυχθεῖ κίβλας σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ μεγάλωνε ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον. Ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς ἀντανακλοῦσε καὶ διεξαγόταν ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἀδέρφια. Σ' αὐτὴ τὴν ἡλικία μπῆκαν τὰ βάθρα γιὰ τὴν κατοπινὴ σοβαρὴ νεύρωση τοῦ ὄνειρευτῆ: βαθιὰ ἐχθρότητα ἐναντία στὸν ἀδερφό του, μεγάλος φόβος γιὰ τὸν πατέρα, πὸν τὸν ἔκανε ἀκόμα πῶ μεγάλο τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς πὸν τοῦ προκαλοῦσε τὸ μῖσος του γιὰ τὸν ἀδερφό του καὶ ἡ κρυφὴ του ἐπιθυμία νὰ γίνει μὲ τὸν καιρὸ δυνατώτερος ἀπὸ τὸν πατέρα του. Τὸ αἶσθημα αὐτὸ ἐνοχῆς, ἄγχους καὶ ἀδυναμίας γινόταν πῶ ἔντονο ἐξαιτίας τῆς μητέρας του. Ὅπως εἶπαμε παραπάνω, τὸν τροφοδοτοῦσε μὲ δλοένα μεγαλύτερο φόβο. Ἀλλὰ παράλληλα τοῦ πρόσφερε μιὰ δελεαστικὴ λύση: ἂν ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι τὸ μωρό της, πὸν θὰ ἀνῆκε μόνο σ' αὐτὴν χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γι' αὐτόν κανέ-

νας ἄλλος, θὰ τὸν ἔκανε μεγάλο καὶ τρανό, ἀνώτερο ἀπὸ τὸ μισητό του ἀντίζηλο. Αὐτὴ ἦταν ἡ βάση γιὰ τὰ ὀνειροπολήματα μεγαλοσύνης, καθὼς καὶ γιὰ τὸ δεσμό πού τὸν κρατοῦσε τόσο σφιχτὰ δεμένο μὲ τὴ μητέρα του — μιὰ κατάσταση παιδικῆς ἐξάρτησης καὶ ἀρνησης νὰ ἀποδεχτεῖ τὸ ρόλο του σὰ μεγαλωμένο ἄτομο.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο τὸ ὄνειρο εὐκόλα γίνεται κατανοητό. «Ἀνεβαίνει τὸ λόφο» — φιλοδοξεῖ νὰ εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν καθένα, αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ σκοπὸ τῶν προσπαθειῶν του. «Ἔπαρχουν πολλὰ πτώματα ἀντρῶν — ὅλοι εἶναι νεκροὶ — κανένας δὲν εἶναι ζωντανός». Ἡ ἐκπλήρωση τῆς ἐπιθυμίας του γιὰ τὴν ἐξαφάνιση ὄλων τῶν ἀντίζηλόν του — ἀφοῦ νιώθει ἀδύναμος μπορεῖ νὰ νιώθει ἀσφάλεια ἀπ' αὐτοὺς μόνο ἂν εἶναι νεκροί. «Ὅταν φτάνει στὴν κορυφή» — ὅταν κατορθώνει νὰ πετύχει τὸ σκοπὸ τῶν ἐπιδιώξεών του — «βρίσκει ἐκεῖ τὴ μητέρα του καὶ χώνεται στὴν ἀγκαλιά της» — ἐνώνεται καὶ πάλι μὲ τὴ μητέρα του, τὸ μωρὸ της, παίρνοντας πάλι δύναμη καὶ προστασία. Ὅλοι οἱ ἀντίζηλοί του ἔχουν ἐκμηδενιστεῖ — βρίσκειται μόνος μαζί της, ἐλεύθερος, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε λόγο νὰ φοβᾶται. Παρόλα αὐτὰ ξυπνάει μὲ ἓνα αἶσθημα τρόμου. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἐκπλήρωση τῶν παράλογων ἐπιθυμιῶν του ἀποτελεῖ ἀπειλὴ γιὰ τὴ λογικὴ, ἀναπτυγμένη προσωπικότητά του πού ἀγωνίζεται νὰ κατακτήσει τὴν ὑγεία καὶ τὴν εὐτυχία. Τὸ τίμημα γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν παιδικῶν ἐπιθυμιῶν του εἶναι ὅτι παραμένει μωρὸ, πού ἀνίσχυρο εἶναι δεμένο καὶ ἐξαριτέται ἀπὸ τὴ μητέρα του καὶ δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ σκεφτεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του ἢ νὰ ἀγαπάει κάποιον ἄλλον. Ἡ ἴδια ἡ ἐκπλήρωση τῶν ἐπιθυμιῶν του εἶναι τρομοκρατικὴ.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ ὄνειρο καὶ στὸ προηγουμένο εἶναι σημαντικὴ ἀπὸ μιὰ ἄποψη. Ὁ πρῶτος ὀνειρευτῆς εἶναι ἓνα δειλό, ἀδρανὲς πρόσωπο, βρίσκει στὴ ζωὴ δυσκολίες πού τοῦ βοθεύουν τὴν εὐτυχία του καὶ τὸν κάνουν νὰ νιώθει ἀδύναμος. Ἐνα ἀσήμαντο ἐπεισόδιο, ὅπως ἡ ἐπιτίμηση τοῦ ἀφεντικοῦ του, τὸν πληγώνει βαθιὰ καὶ τὸν κάνει νὰ ξαναγυρίσει στὰ παλιὰ ὀνειροπολήματα. Γενικὰ λειτουργεῖ

κανονικά και ένα τέτοιο επεισόδιο χρειάζεται για να ξαναφέρει τις φαντασιώσεις του μεγαλείου στην αντίληψή του κατά την έντιμη ζωή του. Ο δεύτερος όνειρευτής μας είναι άρρωστος. Ολόκληρη η ζωή του, στον ύπνο και στο ξύπνιο, διακατέχεται από φόβο, ενοχή και μια έντονη επιθυμία να γυρίσει και πάλι στη μητέρα του. Δέ χρειάζεται κανένα ιδιαίτερο περιστατικό για να δημιουργηθεί το όνειρο. Σχεδόν καθετί μπορεί να χρησιμεύσει γι' αυτό, γιατί νιώθει τη ζωή του όχι σύμφωνα με την πραγματικότητα αλλά κάτω από το φως των πρώτων βιωμάτων της ζωής του.

Από άλλες απόψεις τα δυό όνειρα είναι όμοια. Αντιπροσωπεύουν την εκπλήρωση παράλογων επιθυμιών που χρονολογούνται από την παιδική ηλικία. Το πρώτο προκαλεί την ικανοποίηση γιατί η επιθυμία συμβιβάζεται με τις συμβατικές επιδιώξεις του ενήλικου (δύναμη, κύρος), ενώ το δεύτερο προκαλεί το άγχος, γιατί δε συμβιβάζεται με οποιοδήποτε είδος ενήλικης ζωής.

Και τα δυό όνειρα μιλούν με γενικά σύμβολα και είναι δυνατό να εξηγηθούν χωρίς συνειρμούς, αν και για να καταλάβουμε απόλυτα τη σημασία του κάθε όνειρου χρειάζεται να γνωρίζουμε κάτι από την προσωπική ιστορία του όνειρευτή. Αλλά τότε, ακόμα κι αν δε γνωρίζαμε τίποτα από τη ζωή του όνειρευτή, θα μπορούσαμε να πάρουμε κάποια ιδέα σχετικά με το χαρακτήρα του από αυτά τα όνειρα.

Παραθέτουμε παρακάτω δυό σύντομα όνειρα, που το περιεχόμενό τους είναι όμοιο, αλλά που ωστόσο το νόημα του ενός είναι διαφορετικό από το νόημα του άλλου. Και τα δυό είναι όνειρα ενός νεαρού δημοφιλούς. Το πρώτο όνειρο είναι:

Βλέπω τον εαυτό μου με ένα πιστόλι στο χέρι. Η κάννη του έχει παράδοξα επιμηκυνθεί.

Το δεύτερο όνειρο είναι:

Κρατώ ένα μακρύ και βαρύ μπαστούνι στο χέρι μου.

Νιώθω σὰ νὰ χτυπῶ κάποιον, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλος στὸ ὄνειρο.

Ἄν ἀκολουθήσουμε τὴ θεωρία τοῦ Φρόυντ, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ τὰ δυὸ ὄνειρα ἐκφράζουν μιὰ ἐπιθυμία ὁμοφυλόφιλου, μὲ τὸ πιστόλι τὴ μιὰ φορὰ καὶ τὸ μπαστούνι τὴν ἄλλη νὰ συμβολίζει τὸ ἀντρικὸ γεννητικὸ μὴριο. Ὅταν ὁ ἀσθενὴς ρωτήθηκε τί ἤρθε στὸ μυαλό του ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς προηγούμενης μέρας, πού ἀντιστοιχοῦσε στὸ κάθε ὄνειρο, ἀνέφερε δυὸ διαφορετικὰ περιστατικά:

Τὸ βράδυ πού προηγήθηκε στ' ὄνειρο μὲ τὸ πιστόλι εἶχε δεῖ ἕναν ἄλλο νεαρό καὶ εἶχε νιώσει μιὰ ἔντονη σεξουαλικὴ ἐπιθυμία. Πρὶν πέσει νὰ κοιμηθεῖ εἶχε ἐπιδοθεῖ σὲ σεξουαλικὲς φαντασιώσεις μὲ ἐρωτικὸ ἀντικείμενο τὸ νεαρό.

Ἡ ἐξέταση τοῦ δευτέρου ὄνειρου, δυὸ μῆνες ἀργότερα, ἀποκάλυψε ἕνα μᾶλλον διαφορετικὸ συνειρμό. Εἶχε θυμώσει μὲ τὸν καθηγητὴ του στὸ κολλέγιο γιατί νόμισε πὼς δὲν τὸν μεταχειρίστηκε δίκαια. Ἦταν πολὺ δειλὸς γιὰ νὰ τὸ πει στὸν καθηγητὴ, ἀλλὰ εἶχε ἕνα πολύπλοκο ὄνειροπόλημα ἐκδίκησης πρὶν πέσει νὰ κοιμηθεῖ, τὴν ὥρα δηλαδὴ πού τὴν εἶχε συνήθως ἀφιερῶσει στὰ ὄνειροπολήματα. Ἐνας ἄλλος συνειρμὸς πού δημιουργήθηκε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μπαστούνι, ἦταν ἡ μνήμη πὼς ἕνας δάσκαλος πού τὸν ἀπεχθανόταν ὑπερβολικὰ εἶχε δεῖρει κάποτε, ὅταν ἦταν δέκα χρονῶν, ἕνα ἄλλο ἀγόρι μὲ ἕνα μπαστούνι. Πάντοτε ἔνιωθε φόβο γιὰ αὐτὸ τὸ δάσκαλο καὶ ἦταν ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ φόβος πού δὲν τὸν ἄφηνε νὰ ἐκδηλώσει τὴν ὀργή του.

Τί σημαίνει τὸ σύμβολο τοῦ μπαστουνοῦ στὸ δεύτερο ὄνειρο; Εἶναι καὶ δῶ τὸ μπαστούνι σεξουαλικὸ σύμβολο; Ἐκφράζει αὐτὸ τὸ ὄνειρο μιὰ καλὰ κρυμμένη σεξουαλικὴ ἐπιθυμία, πού ἀντικείμενό της εἶναι ὁ καθηγητὴς τοῦ κολλεγίου καὶ ἴσως, στὴν παιδικὴ ἡλικία, ὁ μισητὸς δάσκαλος; Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τὰ γεγονότα τῆς προηγούμενης μέρας, καὶ ἰδιαίτερη ἢ διάθεση τοῦ ὄνειρευτῆ λίγο πρὶν πέσει νὰ κοιμηθεῖ, ἀποτελοῦν σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ συμβολισμὸ τοῦ

ὄνειρου, τότε πρέπει νὰ ἐρμηνέψουμε τὰ σύμβολα μὲ διαφορετικὸ τρόπο, παρὰ τὴ φαινομενικὴ ὁμοιότητά τους.

Τὸ πρῶτο ὄνειρο ἦρθε ὕστερα ἀπὸ μιὰ μέρα ὅπου ὁ ὄνειρευτὴς εἶχε ὁμοφυλόφιλες φαντασιώσεις, καὶ τὸ πιστόλι μὲ τὴ μακριὰ κάννη πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πὼς συμβολίζει ἓνα πέος. Δὲν εἶναι ὅμως τυχαῖο ὅτι τὸ σεξουαλικὸ ὄργανο παρουσιάζεται μὲ ἓνα ὄπλο. Ἡ συμβολικὴ αὐτὴ ἐξίσωση δείχνει κάτι τὸ σημαντικὸ σχετικὰ μὲ τὶς φυσικὰς δυνάμεις ποὺ τονίζουν τὶς ὁμοφυλόφιλες ἐπιθυμίες τοῦ ὄνειρευτῆ. Γι' αὐτὸν ἡ σεξουαλικότητα ἀποτελεῖ ἔκφραση ὄχι ἀγάπης, ἀλλὰ μιᾶς ἐπιθυμίας γιὰ κυριαρχία καὶ καταστροφή. Ὁ ὄνειρευτὴς, γιὰ λόγους ποὺ δὲ χρειάζεται νὰ ἀναπτύξουμε ἐδῶ, ἔχει πάντα τὸ φόβο μήπως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὸς ἄντρας. Πρώιμα αἰσθήματα ἐνοχῆς ὀφειλόμενα σὲ ἀνυπομονή, φόβοι ποὺ τοῦ δημιουργήθηκαν μήπως μὲ τὸν ἀνυπομονή καταστρέψει τὰ σεξουαλικά του ὄργανα, κατοπινοὶ φόβοι ὅτι τὸ πέος του ἦταν μικρότερο ἀπὸ τὸ πέος τῶν ἄλλων παιδιῶν, ἔντονη ζήλια γιὰ τοὺς ἄντρες — ὅλα αὐτὰ συνδυάστηκαν σὲ μιὰ ἐπιθυμία στενῆς ἐπαφῆς μὲ τοὺς ἄντρες, στὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ δείξει τὴν ἀνωτερότητά του καὶ νὰ χρησιμοποιήσει τὸ γεννητικὸ του ὄργανο σὰν παντοδύναμο ὄπλο.

Τὸ δεύτερο ὄνειρο ἔχει ἓνα διαφορετικὸ συναισθηματικὸ ὑπόβαθρο. Στὸ ὄνειρο αὐτὸ ἦταν θυμωμένος ὅταν ἔπεσε νὰ κοιμηθεῖ. Εἶχε ἀναστείλει τὴν ἔκφραση τοῦ θυμοῦ του. Εἶχε ἀκόμα ἀναστείλει τὴν ἔκφραση τοῦ θυμοῦ του ἄμεσα στὸν ὕπνο του, ὄνειρευόμενος πὼς δέρνει τὸν καθηγητὴ μὲ τὸ μπαστούνι. Ὁνειρεύτηκε πὼς κρατοῦσε τὸ μπαστούνι καὶ πὼς εἶχε τὸ αἶσθημα πὼς χτυποῦσε «κάποιον». Ἡ ἰδιαίτερη ἐκλογή τοῦ μπαστουνοῦ σὰ σύμβολο θυμοῦ καθορίστηκε ἀπὸ τὸ πρώιμο βίωμα μὲ τὸ μισητὸ δάσκαλο ποὺ ἔδειρε τὸ ἄλλο παιδί. Ὁ τωρινὸς θυμὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ ἀνακατόθηκε μὲ τὸν παλιὸ θυμὸ γιὰ τὸ δάσκαλο. Τὰ δυὸ ὄνειρα παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον ἐπειδὴ τεκμηριώνουν τὴ γενικὴ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ ὅμοια σύμβολα μπορούσιν νὰ ἔχουν διαφορετικὰ νοήματα, καὶ ὅτι ἡ σωστὴ ἐρμηνεία ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν κατάσταση πνεύματος ποὺ κυριαρχοῦσε πρὶν ὁ ὄνειρευτὴς

πέσει για ύπνο και έτσι συνέχισε να ασκεί την επίδρασή της στη διάρκεια του ύπνου.

Παρακάτω ακολουθεί ένα σύντομο όνειρο που παρουσιάζει κι αυτό την εκπλήρωση μιας παράλογης επιθυμίας που βρίσκεται σε άκρα αντίθεση με τα αισθήματα που νιώθει ο όνειρευτής:

‘Ο όνειρευτής μας είναι ένας έξυπνος νεαρός που ήρθε για ψυχαναλυτική θεραπεία επειδή ένωθε ένα μάλλον άοριστο αίσθημα κατάπτωσης, αν και λειτουργούσε «κανονικά» — έφόσο ή λέξη «κανονικά» χρησιμοποιείται με την επιφανειακή, συμβατική έννοια. Είχε τελειώσει τις σπουδές του δυό χρόνια πριν αρχίσει την ψυχανάλυση και από τότε εργαζόταν σε μια θέση που ανταποκρινόταν στα ενδιαφέροντά του και τον ικανοποιούσε από την άποψη της εργασίας, του μισθού κτλ. Θεωρείται καλός, μπορούμε να πούμε εξαιρετος εργατής. Άλλα αυτή η έξωτερική εικόνα είναι άπατηλή. Έχει ένα μόνιμο αίσθημα άνησυχίας, νιώθει πώς δέν τα καταφέρει τόσο καλά όσο μπορεί (πράγμα που αληθεύει), νιώθει αποθαρρημένος παρά τη φαινομενική έπιτυχία του. Ίδιαίτερα άνησυχητική γι’ αυτόν είναι ή σχέση του με το άφεντικό του, που έχει άπολυταρχικές τάσεις αν και πάντα μέσα σε λογικά όρια. ‘Ο άσθενής ταλαντεύεται ανάμεσα στη στάση της εξέγερσης και στη στάση της ύποταγής. Συχνά νιώθει ότι του προβάλλονται παράλογες άπαιτήσεις, ακόμη και όταν δέ συμβαίνει κάτι τέτοιο. Τότε έχει την τάση να γκρινιάζει ή να γίνεται μαχητικός. Μερικές φορές κάνει λάθη άσυνείδητα ενώ εκτελεί μια τέτοια «καταναγκαστική εργασία». Άπό το άλλο μέρος γίνεται ύπερβολικά ευγενικός, πλησιάζοντας να γίνει ύποταχτικός στο άφεντικό του και στους άλλους που είναι άνωτεροί του. Σε αντίδιαστολή με την αντίρκτηκή στάση του, ύπερθαυμάζει το διευθυντή του και νιώθει ύπέρμετρη άγαλλίαση όταν ο τελευταίος τον επαινεί. ‘Η σταθερή έναλλαγή ανάμεσα στις δυό αυτές στάσεις του δημιουργεί ένταση και επιδεινώνει τη διάθεση άποθάρρυνσης. Πρέπει να προστεθεί ότι ο άσθενής, που ήρθε από τη Γερμανία μετά την άνοδο του Χίτλερ, ήταν φλογερός αντι-

ναζιστής. "Όχι με τή συμβατική έννοια μιᾶς ἀντιναζιστικῆς «γνώμης», ἀλλὰ ψυχῇ καὶ σώματι. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ πεποίθησις ἦταν προφανῶς ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία περισσότερο ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο σκεφτόταν καὶ ἐνιωθε. Μπορεῖ νὰ φανταστεῖ κανεὶς τὴν ἐκπληξὴ καὶ τὴν ταραχὴ τοῦ ὅταν ἓνα πρωὶ θυμῆθηκε καθαρὰ καὶ ζωντανὰ τὸ παρακάτω ὄνειρο:

Καθόμουν με τὸν Χίτλερ καὶ εἶχαμε μαζὶ μιὰ εὐχάριστη καὶ ἐνδιαφέρουσα συζήτηση. Τὸν ἔβρισκα γοητευτικὸ καὶ ἤμουν πολὺ περήφανος πὺν ἄκουγε με μεγάλη προσοχὴ ὅσα εἶχα νὰ τοῦ πῶ.

"Όταν ρωτήθηκε σχετικὰ με τὸ τί εἶπε στὸν Χίτλερ, ἀπάντησε πῶς δὲ θυμότανε τὸ παραμικρὸ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς συνομιλίας τους. Ἀναμφισβήτητα αὐτὸ τὸ ὄνειρο εἶναι ἡ ἐκπλήρωση μιᾶς ἐπιθυμίας. Τὸ ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ ἐπιθυμία τοῦ εἶναι ὀλοκληρωτικὰ ξένη στὴ συνειδητὴ του σκέψη, καθὼς καὶ ὅτι παρουσιάζεται στὸ ὄνειρο μ' αὐτὴ τὴν ἀκάλυπτη μορφή.

"Ἄν τὸ ὄνειρο προκάλεσε τόσο μεγάλη ἐκπληξὴ στὸν ὄνειρευτὴ ὅταν τὸ εἶδε, γιὰ μᾶς δὲν εἶναι τόσο ἀινιγματικὸ ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ὄλη δομὴ τοῦ χαρακτήρα τοῦ ὄνειρευτῆ ἀκόμα κι ἂν βασιστοῦμε στὰ λίγα στοιχεῖα πὺν μᾶς δίνονται ἐδῶ. Τὸ κεντρικὸ τοῦ πρόβλημα εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς στάσης τοῦ ἀπέναντι στὴν ἐξουσία: παρουσιάζει μιὰ ἐναλλαγὴ ἐξέγερσης καὶ ὑποτακτικοῦ θαυμασμοῦ στὴν καθημερινὴ τοῦ ἐμπειρία. Ὁ Χίτλερ ἔχει τὴ θέση τῆς ἄκρας μορφῆς τῆς παράλογης ἐξουσίας, καὶ τὸ ὄνειρο μᾶς δείχνει καθαρὰ ὅτι παρὰ τὸ μῖσος τοῦ ὄνειρευτῆ ἐναντία στὸν Χίτλερ ἡ ὑποταχτικὴ πλευρὰ εἶναι πραγματικὴ καὶ ἰσχυρὴ. Τὸ ὄνειρο μᾶς προσφέρει μιὰ ἐκτίμησις τῆς δύνανης τῶν ὑποταχτικῶν τάσεων πὺν σωστὴ ἀπὸ τὴν ἀξιολόγησις πὺν ἐπιτρέπει τὸ συνειδητὸ ὕλικό.

Σημαίνει αὐτὸ τὸ ὄνειρο ὅτι ὁ ὄνειρευτῆς εἶναι φιλοναζιστῆς καὶ ὅτι τὸ μῖσος τοῦ πρὸς τὸν Χίτλερ εἶναι «μόνον» συ-

νειδητό κάλυμμα για τὰ αἰσθήματα πού κρύβονται ἀπό κάτω, πού εἶναι καί τὰ πραγματικά; Βάζω αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἐπειδὴ τὸ ὄνειρο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συζητήσουμε ἓνα πρόβλημα μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν ἐρμηνεία ὄλων τῶν ὄνειρων.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Φρόντ στοῦ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ ἦταν πολὺ διαφωτιστική. Θὰ ἔλεγε πὼς δὲν εἶναι πραγματικά ὁ Χίτλερ αὐτὸ πού ὄνειρεύεται ὁ ἀσθενής. Ὁ Χίτλερ εἶναι σύμβολο κάποιου ἄλλου. Ἔχει τὴ θέση τοῦ μισητοῦ καὶ θαυμαζόμενου πατέρα τοῦ νεαροῦ. Θὰ λέγαμε πὼς στοῦ ὄνειρο ὁ ἀσθενής χρησιμοποιεῖ τὸ πρόσφορο χιτλερικό σύμβολο γιὰ νὰ ἐκφράσει αἰσθήματα πού δὲν ἀνήκουν στοῦ πατρὸς ἀλλὰ στοῦ παρελθόν, πού δὲν ἀνήκουν στὴν ὑπαρξή του σὰν ἐνήλικου, ἀλλὰ στοῦ κλεισιμένο μέσα του παιδί. Ὁ Φρόντ θὰ πρόσθετε ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι διαφορετικό ἀπὸ τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀσθενῆ πρὸς τὸ διευθυντή του. Καὶ αὐτὰ τὰ αἰσθήματα δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὸ διευθυντή του ἀλλὰ ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα του.

Κατὰ μιὰ ἔννοια ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀλήθεια. Τὸ ἀνακάτωμα τῆς ἐξέγερσης καὶ τῆς ὑποταχτικότητας δημιουργήθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε στὴ σχέση μὲ τὸν πατέρα τοῦ ἀσθενῆ. Ἀλλὰ ἢ παλιὰ στάση ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ γίνεται αἰσθητὴ σὲ σχέση μὲ ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἀσθενής ἔρχεται σὲ ἐπαφή. Ἐ ξ α κ ο λ ο υ θ ε ῖ ἀκόμα νὰ ἔχει κλίση πρὸς τὴν ἐξέγερση καὶ τὴν ὑποταχτικότητα. Αὐτὸς ὁ ἴδιος, καὶ ὄχι τὸ παιδί πού βρίσκεται μέσα του ἢ τὸ «ἀσυνείδητο» ἢ ὁποιοῦ ἄλλο ὄνομα δώσουμε σὲ κάποιο ὑποτιθέμενο πρόσωπο πού βρίσκεται μ ἔ σ α του. Τὸ παρελθόν εἶναι σημαντικό — ξέχωρα ἀπὸ τὸ ἱστορικό του ἐνδιαφέρον — μόνο ἐφόσον ἐξακολουθεῖ νὰ ἐκδηλώνει τὴν παρουσία του, καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ περίπτωση μὲ τὸ σύμπλεγμα ἐξουσίας τοῦ ὄνειρευτῆ μας.

Ἄν δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ἀπλὰ ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸς ἀλλὰ τὸ παιδί μέσα του πού ἐπιθυμεῖ νὰ βρίσκεται σὲ φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸν Χίτλερ, μήπως τὸ ὄνειρο δὲ γίνεται ἓνας ἀδιάφυστος μάρτυρας ἐνάντια στὸν ὄνειρευτῆ; Δὲ μᾶς λέει ὅτι, παρόλες τὶς διαμαρτυρίες γιὰ τὸ ἀντίθετο, ὁ ὄνειρευτῆς

είναι «βαθιά μέσα του» ναζι και μόνο «επιφανειακά» πιστεύει πώς είναι έχθρος του Χίτλερ;

Μιά τέτοια άποψη δὲν παίρνει υπόψη της ἓνα σημαντικό παράγοντα στήν ἐρμηνεία τῶν ὄνειρων, τὸ ποσοτικὸ στοιχεῖο. Τὰ ὄνειρα μοιάζουν μὲ τὰ μικροσκοπία μὲ τὰ ὁποῖα κοιτᾶμε τὰ κρυμμένα περιστατικά μέσα στήν ψυχὴ μας. Μιά συγκριτικὰ μικρὴ τάση στὸ πολύπλοκο πλέγμα τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν φόβων μπορεῖ νὰ φανεῖ στὸ ὄνειρο σὰ νὰ ἔχει τὸ ἴδιο μέγεθος μὲ μιὰ ἄλλη, πού ἔχει πολὺ μεγαλύτερη βαρῦτητα στὸ φυσικὸ σύστημα τοῦ ὄνειρευτῆ. Μιά συγκριτικὰ μικρὴ ἐνόχληση ἀπὸ κάποιο ἄλλο πρόσωπο λογουχάρη μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἓνα ὄνειρο, ὅπου τὸ ἄλλο πρόσωπο ἀρρωσταίνει καὶ ἔτσι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς ἐνοχλήσει. Ὡστόσο αὐτὸ μπορεῖ νὰ μὴ σημαίνει ὅτι ἔχουν θυμώσει μὲ αὐτὸ τὸ πρόσωπο τόσο πολὺ πὺ «πραγματικά» ἐπιθυμοῦμε νὰ ἀρρωστήσει. Τὰ ὄνειρα μᾶς δίνουν ἓνα νῆμα γιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε τὶς ποιότητες τῶν κρυμμένων ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν φόβων, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὶς ποσότητές τους. Ἐπιτρέπουν τὴν ποιοτικὴ ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν ποσοτικὴ ἀνάλυση. Γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴν ποσότητα μιᾶς τάσης πὺ τὴν ἀνακαλύψαμε ποιοτικὰ σὲ ἓνα ὄνειρο, πρέπει νὰ λάβουμε υπόψη μας ἄλλες ἀπόψεις: τὴν ἐπανάληψη αὐτοῦ τοῦ θέματος ἢ παρόμοιων θεμάτων σὲ ἄλλα ὄνειρα, τοὺς συνειρμούς τοῦ ὄνειρευτῆ, τὴ συμπεριφορὰ του στήν πραγματικὴ ζωὴ ἢ ὅτιδήποτε ἄλλο — ὅπως ἡ ἀντίσταση στήν ἀνάλυση μιᾶς τέτοιας τάσης — ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ βοηθήσουν γιὰ νὰ πάρουμε μιὰ καλύτερη ἄποψη τῆς ἔντασης τῶν φόβων καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν. Ἀκόμα, δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ ὑπολογίσουμε τὴν ἔνταση μιᾶς ἐπιθυμίας. Γιὰ νὰ κρίνουμε τὸ ρόλο της καὶ τὴ λειτουργία της σ' ὁλόκληρο τὸν ψυχικὸ καμβά, πρέπει νὰ ξέρουμε τὶς δυνάμεις ἐκεῖνες πὺ δημιουργήθηκαν σὰν ἀντίρροπο στήν τάση αὐτή, καταπολεμώντας τὴν καὶ κατανικώντας τὴν σὰν κίνητρο γιὰ δράση. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ. Πρέπει νὰ ξέρουμε κατὰ πόσο αὐτὲς οἱ ἀμυντικὲς δυνάμεις πὺ λειτουργοῦν ἐνάντια σὶς παράλογες ἐπιθυμίες πηγάζουν κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸ φόβο τῆς τιμωρίας καὶ τὴν ἀπώλεια τῆς ἀγάπης,

καθώς και ὡς ποῖο βαθμὸν βασίζονται στὴν παρουσία δημιουργικῶν δυνάμεων ποὺ εἶναι ἀντίρροπες στὶς παράλογες, ἀπωθημένες δυνάμεις. Μιλώντας πιὸ ἐξειδικευμένα, κατὰ πόσο οἱ ἐνστικτώδεις τάσεις κόμπτονται καὶ ἀπωθοῦνται ἀπὸ τὸ φόβο καὶ / ἢ τὴν παρουσία ἰσχυρότερων δυνάμεων ἀγάπης καὶ τρυφερότητας. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὑπολογισμοὶ εἶναι ἐπιβεβλημένοι, ἂν θέλουμε νὰ προχωρήσουμε πέρα ἀπὸ τὴν ποιοτικὴ ἀνάλυση τῶν ὀνείρων στὴν ποιοτικὴ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴ βαρῦτητα τῆς παράλογης ἐπιθυμίας.

Ἐπιστρέφουμε τώρα στὸν ἄνθρωπο ποὺ ὀνειρεύτηκε γιὰ τὸν Χίτλερ. Τὸ ὄνειρό του δὲν ἀποδείχνει ὅτι τὰ ἀντιναζιστικά του αἰσθήματα δὲν ἦταν ἀληθινὰ ἢ ὅτι δὲν ἦταν ἔντονα. Ἀλλὰ τὸ ὄνειρο δείχνει ὅτι ὁ ὀνειρευτὴς ἐξακολουθοῦσε νὰ καταπολεμᾷ μιὰ ἐπιθυμία ὑποταγῆς στὴν παράλογη ἐξουσία, ἀκόμη καὶ σὲ μιὰ ἐξουσία ποὺ μισοῦσε ἔντονα, ἐπιθυμώντας νὰ μὴ βρῶσκει αὐτὴ τὴν ἐξουσία τόσο ἀποκρουστικὴ ὅσο νόμιζε.

* Ὡς τώρα παρουσίασα μόνο ὄνειρα στὰ ὁποῖα ἐφαρμόζεται ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἐπιθυμίας τοῦ Φρόυντ. Ὅλα ἦταν παραισθητικὲς ἐκπληρώσεις παράλογων ἐπιθυμιῶν στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου. Ἐξηγήθηκαν μὲ συνειρμικὸ ὕλικὸ κατὰ πολὺ λιγότερο ἀπὸ κεῖνο ποὺ παρουσιάζει συνήθως ὁ Φρόυντ: αὐτὸ ἔγινε ἐπειδὴ στὰ δυὸ ὄνειρα ποὺ ἀναφέραμε προηγούμενα — στὸ ὄνειρο τῆς «Βοτανικῆς Μονογραφίας» καὶ στὸ ὄνειρο μὲ τὸ «Θεῖο» — εἶδαμε παραδείγματα ὀνείρων ὅπου ὁ ρόλος τῶν συνειρμῶν εἶναι ἀπαραίτητος. Τώρα θὰ προχωρήσω στὴν ἐξέταση μερικῶν ὀνείρων ποὺ εἶναι καὶ αὐτὰ ἐκπληρώσεις ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ στὰ ὁποῖα οἱ ἐπιθυμίες δὲν ἔχουν τὸν παράλογο χαρακτήρα ποὺ εἶχαν στὰ μέχρι τώρα ὄνειρα.

Ἐνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὀνείρου ἐκπλήρωσης ἐπιθυμίας εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

Βλέπω νὰ γίνεται ἓνα πείραμα. Ἐνας ἄνθρωπος μεταβάλλεται σὲ πέτρα. Κατόπι μιὰ γλύπτρια σμιλεῦει τὴν

πέτρα σὲ πρόσωπο. Ξαφνικὰ τὸ γλυπτὸ γίνεται ζωντανὸ καὶ περπατᾷ πηγαίνοντας πρὸς τὴ γλύπτρια μὲ μεγάλη ὀργή. Κοιτάζω μὲ τρόμο καὶ βλέπω πὼς σκοτώνει τὴ γλύπτρια. Κατόπι στρέφεται ἐναντιὰ μου καὶ σκέφτομαι πὼς ἂν καταφέρω νὰ τὸν ὀδηγήσω στὸ δωμάτιο πὺν βρίσκονται οἱ γονεῖς μου θὰ σωθῶ. Παλεύω μαζί του καὶ καταφέρνω νὰ τὸν μπάσω στὸ δωμάτιο, πὺν εἶναι τὸ σαλόνι τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ γονεῖς μου κάθονται ἐκεῖ μὲ λίγους φίλους τους. Ἄλλα οὔτε πὺν κοιτάζουν σχεδόν, ἐνῶ ἐγὼ ἀγωνίζομαι νὰ σώσω τὴ ζωὴ μου. Σκέφτομαι: Ἔ λοιπόν, ἔπρεπε νὰ τὸ εἶχα καταλάβει ἀπὸ καιρὸ πὼς δὲ δίνευν δεκάρα. Γελῶ θριαμβευτικά.

Ἐδῶ τελειώνει τὸ ὄνειρο. Πρέπει νὰ ξέροουμε κάτι γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ὄνειρευτῆ γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ὄνειρο. Εἶναι ἓνα νεαρὸς γιαιτρὸς εἴκοσι τεσσάρων χρόνων πὺν ζεῖ μέσα στὴ ρουτίνα, τελώντας ὀλοκληρωτικά κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς μητέρας του, πὺν διαφεντεύει ὀλόκληρη τὴν οἰκογένεια. Δὲ σκέφτεται οὔτε νιώθει αὐθόρμητα, πηγαίνει στὸ νοσοκομεῖο κάνοντας τὸ καθῆκον του, εἶναι ἀγαπητὸς χάρη στὴ σεμνὴ συμπεριφορὰ του ἀλλὰ νιώθει κουρασμένος, θλιμμένος, καὶ δὲ βρίσκει μεγάλο ἐνδιαφέρον στὴ ζωὴ. Εἶναι ὑπάκουος γιὸς πὺν κάθεται μέσα, κάνει αὐτὸ πὺν ἐπιθυμεῖ ἢ μητέρα του καὶ πολὺ λίγο ἔχει δικιὰ του ζωὴ. Ἡ μητέρα του τὸν παροτρύνει νὰ βγεῖ μὲ κορίτσια, ἀλλὰ κάτι βρίσκει νὰ πεῖ γιὰ ὄποια δείχνει κάποιο ἐνδιαφέρον. Κάπου κάπου, ὄταν ἢ μητέρα του εἶναι πιὸ ἀπαιτητική, θυμώνει μαζί της. Τότε αὐτὴ τοῦ δείχνει πόσο τὴν πλήγωσε, πόσο ἀχάριστος εἶναι, μὲ ἀποτέλεσμα τέτοια ξεσπάσματα θυμοῦ νὰ καταλήγουν σὲ πελάγη τύψεων καὶ σὲ μεγαλύτερη ὑποταγὴ στὴ μητέρα του. Τὴ μέρα πρὶν νὰ δεῖ τὸ ὄνειρο περίμενε νὰ πάρει τὸν ὑπόγειο σιδηρόδρομο. Εἶδε τρεῖς ἄντρες στὴν ἡλικία του νὰ συνομιλοῦν στὴν πλατφόρμα. Προφανῶς ἦταν ὑπάλληλοι πὺν πήγαιναν σπιτι τους σχολώντας ἀπὸ τὴ δουλειὰ τους. Μιλοῦσαν γιὰ τὸ ἀφεντικό τους. Ὁ ἓνας ἔλεγε γιὰ τὶς πιθανότητες

αὔξησης μισθοῦ πού εἶχε ἐπειδὴ τὸν συμπαθοῦσε τόσο πολὺ τὸ ἀφεντικό του. Ὁ ἄλλος γιὰ τὸ ὅτι τὸ ἀφεντικό του εἶχε μιλήσει μαζί του τίς προάλλες γιὰ πολιτικά. Ὁλόκληρη ἡ συζήτηση ἦταν συζήτηση ρουτίνας, ἐπρόκειτο γιὰ κούφια ἀνθρωπάκια πού τῆ ζωὴ τους ἀπορροφοῦσε ἢ μηδαμινότητα τοῦ καταστήματος πού δούλευαν καὶ τοῦ ἀφεντικοῦ τους. Ὁ ὄνειρευτὴς μας, βλέποντας αὐτοὺς τοὺς τρεῖς ἀνθρώπους, ξαφνικὰ ξέσπασε: «Αὐτὸς εἶμαι ἐγώ! Αὐτὴ εἶναι ἡ ζωὴ μου! Δὲν εἶμαι τίποτα περισσότερο ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τρεῖς ὑπάλληλους. Εἶμαι σὰ νεκρός!» Τὸ ὄνειρο τὸ εἶδε τὸ ἐπόμενο βράδυ.

Γνωρίζοντας τὴ γενικὴ φυσικὴ κατάσταση τοῦ ὄνειρευτῆ, καθὼς καὶ τὴν ἄμεση ἐπισπευτικὴ αἰτία τοῦ ὄνειρου, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ὄνειρο. Ἀναλογίζεται ὅτι ἔχει μετατραπεῖ σὲ πέτρα. Δὲ νιώθει τίποτα οὔτε ἔχει καμιὰ ἰδέα πού νὰ εἶναι δική του. Νιώθει σὰν πεθαμένος. Κατόπι ἀναγνωρίζει πὼς μιὰ γυναίκα σμιλεῦει τὴν πέτρα γιὰ νὰ τὴν κάνει γλυπτό. Εἶναι ὀλοφάνερο πὼς τὸ σύμβολο αὐτὸ ἀναφέρεται στὴ μητέρα του καὶ σὲ ὅ,τι τοῦ ἔχει κάνει. Ἀναγνωρίζει τὴν ἔκταση στὴν ὁποία τὸν ἔχει μετατρέψει σὲ δίχως ζωὴ πρόσωπο, ἀλλὰ ἔτσι πού νὰ τὸν ἔχει ἀποκλειστικὰ στὴν κατοχὴ της. Ἐνῶ στὸν ξύπνιο του παραπονιέται κάπου κάπου γιὰ τίς ἀπαιτήσεις της, δὲν ἔχει καταλάβει τὴν ἔκταση στὴν ὁποία πλάθεται ἀπ' αὐτή. Ὡς ἐδῶ τὸ ὄνειρο περιέχει μιὰ ἐνόραση πολὺ πιὸ ἀληθινὴ καὶ πιὸ καθαρὴ ἀπὸ ὅ,τι ἤξερε στὴν ξύπνια ζωὴ: μιὰ ἐνόραση σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασή του καὶ τὸ ρόλο τῆς μητέρας του στὴ ζωὴ. Κατόπι ἡ κατάσταση ἀλλάζει. Ὁ ὄνειρευτὴς φαίνεται σὲ δυὸ ρόλους (ὅπως συμβαίνει συνήθως στὰ ὄνειρα). Εἶναι θεατὴς πού παρατηρεῖ τὰ ὅσα γίνονται, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης τὸ ἄγαλμα πού ἦρθε στὴ ζωὴ καὶ σ' ἓνα ξέσπασμα λύσσας σκότωσε τὴ γλύπτρια. Ἐδῶ νιώθει μιὰ λύσσα ἐναντία στὴ μητέρα του πού ἔχει ἀπωθηθεῖ ὀλοκληρωτικὰ. Οὔτε ὁ ἴδιος οὔτε κανένας ἄλλος νόμιζε πὼς εἶναι ἱκανὸς νὰ νιώσει τέτοια ὀργή, ἢ ὅτι μπορούσε ἢ μητέρα του νὰ εἶναι ὁ στόχος μιᾶς τέτοιας ὀργῆς. Στὸ ὄνειρο νιώθει τὴν ὀργὴ του ὄχι σὰ δική του, ἀλλὰ σὰν τὴν

δργή τοῦ ἀγάλματος πού ἦρθε στή ζωή. «Αὐτός», ὁ θεατής, τρομοκρατεῖται μὲ τὸν ὀργισμένο ἄνθρωπο πού στρέφεται κατόπι ἑναντίον του.

Ὁ διχασμὸς τοῦ ἑνὸς προσώπου σὲ δύο, πού συμβαίνει τόσο καθαρὰ στὸ ὄνειρο, εἶναι μιὰ ἐμπειρία πού ὅλοι μας ἔχουμε λίγο πολὺ καθαρὰ. Ὁ ὄνειρευτὴς φοβᾶται τὸ θυμὸ του. Στὴν πραγματικότητά ὁ θυμὸς αὐτὸς εἶναι τόσο ξένος στὴ συνειδητὴ του σκέψη, πού νιώθει τὸ θυμωμένο ἄνθρωπο διαφορετικὸ πρόσωπο. Ὡστόσο ὁ θυμωμένος ἄνθρωπος εἶναι «αὐτός», ὁ ξεχασμένος, ὁ θυμωμένος «αὐτός» πού ἦρθε στὴ ζωή στὸ ὄνειρο. Ὁ ὄνειρευτὴς, ὁ παρατηρητὴς, ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι στὴν καθημερινή του ζωή, νιώθει νὰ ἀπειλεῖται ἀπ' αὐτὴ τὴν ὀργή καὶ φοβᾶται, φοβᾶται τὸν ἑαυτό του. Παλεύει μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ ἐλπίζει πὼς φέρνοντας τὴ σύγκρουση, τὸν «ἐχθρό», στοὺς γονεῖς του, θὰ σωθεῖ. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐκφράζει τὶς ἐπιθυμίες πού διέπουν τὴ ζωὴ του.

Ἄν πρέπει νὰ πάρεις μιὰ ἀπόφαση, ἂν δὲν μπορεῖς νὰ ἀντιμετωπίσεις τὶς δυσκολίες, τρέχα στοὺς γονεῖς σου, τρέχα σὲ κάποια ἐξουσία. Θὰ σοῦ ποῦν τί νὰ κάνεις, θὰ σὲ σώσουν — ἀκόμα κι ἂν τὸ τίμημα εἶναι ἡ συνεχὴς ἐξάρτηση καὶ δυστυχία. Ἀποφασίζοντας νὰ ὀδηγήσει τὸν ἐπιτιθέμενο στὸ σαλόνι ὅπου βρισκονται οἱ γονεῖς του, ἀκολουθεῖ μιὰ παλιά, πάντοτε πρόσφορη ἐπινόηση. Μόλις ὁμως δεῖ τοὺς γονεῖς του ἔχει μιὰ ὀλότελα νέα καὶ ἐκπληκτικὴ ἰδέα: οἱ γονεῖς του, καὶ ἰδιαίτερα ἡ μητέρα του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιέμενε βοήθεια, προστασία καὶ στοργή, πού ἀπὸ τὴ σοφία καὶ τὴν ἀγάπη τους φαινόταν νὰ ἐξαρτῶνται ὅλα, αὐτοὶ λοιπὸν οἱ γονεῖς οὔτε κὰν κοιτᾶνε. Δὲ δείχνουν νὰ φροντίζουν καὶ δὲν μποροῦν νὰ βοηθήσουν. Εἶναι μόνος καὶ πρέπει νὰ φροντίσει μόνος τὸν ἑαυτό του. Ὅλες του οἱ ἐλπίδες στὸ παρελθὸν ἦταν ψευδαισθήσεις πού τώρα κατάπεσαν ξαφνικά. Ἀλλὰ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἐνόραση, πού κατὰ μιὰ ἔννοια εἶναι πικρὴ καὶ ἀπογοητευτικὴ, τὸν κάνει νὰ αἰσθάνεται σὰ νὰ ἔχει νικήσει. Χαμογελάει θριαμβευτικὰ ἐπειδὴ εἶδε κάτι ἀπὸ τὴν ἀλήθεια καὶ ἔκανε τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν ἐλευθερία.

Τὸ ὄνειρο αὐτὸ περιέχει ἕνα μίγμα ἀπὸ κίνητρα. Ὑπάρ-

χουν βαθιές ἐνοράσεις στὸν ἑαυτό του καὶ στοὺς γονεῖς του ποὺ προχωροῦν πέρα ἀπὸ ὅσα γνώριζε μέχρι σήμερα. Βλέπει τὴν παγωνιά καὶ τὴ νέκρα του, βλέπει τὸν τρόπο ποὺ τὸν ἔπλασε ἡ μητέρα του σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιθυμίες της καὶ ἀναγνωρίζει τελικὰ πόσο λίγο φροντίζουν οἱ γονεῖς του καὶ πόσο λίγο εἶναι σὲ θέση νὰ βοηθήσουν. Ὡς ἐδῶ τὸ ὄνειρο εἶναι ἀπὸ κείνα ποὺ τὰ περιεχόμενά τους δὲν εἶναι ἐκπλήρωση ἐπιθυμίας ἀλλὰ ἐνόραση. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἐδῶ ἓνα στοιχεῖο ἐκπλήρωσης ἐπιθυμίας. Ἡ ὀργή του, ἀπωθημένη στὴν ξύπνια ζωὴ, προβάλλει στὸ προσκῆνιο καὶ βλέπει τὸν ἑαυτό του νὰ ἀποκτᾷ μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ τὴ μητέρα του καὶ νὰ τὴ σκοτώνει. Ἡ ἐπιθυμία του γιὰ ἐκδίκηση πραγματοποιεῖται στὸ ὄνειρο.

Αὐτὴ ἡ ἀνάλυση τῆς ἐπιθυμίας δὲ φαίνεται νὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ προηγούμενα παραδείγματα τῆς ἐκπλήρωσης παράλογων ἐπιθυμιῶν σὲ ἓνα ὄνειρο. Ὅμως παρὰ τὴ φαινομενικὴ ὁμοιότητα, ὑπάρχει μιὰ σημαντικὴ διαφορά. Ἀν λογουχάρη θυμηθοῦμε τὸ ὄνειρο μὲ τὸ ἄσπρο ἄτι, ἡ ἐπιθυμία ποὺ ἐκπληρώνεται εἶναι ἡ παιδικὴ μεγαλοσχημοσύνη τοῦ ὄνειρευτῆ. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ὄνειρου δὲ βρῖσκεται πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀνάπτυξης καὶ πραγματοποίησης, ἀλλὰ εἶναι μόνο ἡ ἱκανοποίηση τοῦ παράλογου ἐγώ του ποὺ ἀναδιπλώνεται ἀπὸ τὶς δοκιμασίες τῆς πραγματικότητας. Ἡ πάλι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ὄνειρευτῆκε τὴ φιλικὴ συνομιλία μὲ τὸν Χίτλερ τὸ μόνο ποὺ ἔκανε ἦταν νὰ ἱκανοποιήσει τὴν πιὸ παράλογη ἐπιθυμία του, δηλαδὴ τὴν ἐπιθυμία ὑποταγῆς του ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ μισητὴ ἔξουσία.

Ἡ ὀργὴ ἐνάντια στὴ γλύπτρια, ποὺ ἐκδηλώνεται στὸ ὄνειρο ποὺ ἔξετάζουμε τώρα, εἶναι διαφορετικοῦ εἴδους. Ἡ ὀργὴ τοῦ ὄνειρευτῆ ἐνάντια στὴ μητέρα του εἶναι, μὲ μιὰ ἐννοια, παράλογη. Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς του ἀνικανότητας νὰ εἶναι ἀνεξάρτητος, τῆς δικῆς του συνθηκολόγησης μπροστά της καὶ τῆς δυστυχίας ποὺ ἀπορρέει ἀπ' αὐτό. Ὑπάρχει ὅμως κι ἄλλη μιὰ ἄποψη στὸ θέμα αὐτό. Ἡ μητέρα του εἶναι αὐταρχικὴ γυναίκα ποὺ ἡ ἐπιρροή της πάνω σ' αὐτὸ τὸ παιδί ἄρχισε σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ δὲν μπορούσε νὰ

τήν ἀποκρούσει καί πολύ. Ἐδῶ, ὅπως πάντα στή σχέση μεταξὺ παιδιῶν καί γονιῶν, οἱ γονεῖς εἶναι οἱ ἰσχυρότεροι ὅσο τὸ παιδί εἶναι μικρό. Ὁσούτου μεγαλώσει ἀρκετὰ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ δώσει ἔκφραση στή θέλησή του, ἔχει γίνει πιά τόση ζημιὰ σ' αὐτὴ τὴ θέληση καί στήν αὐτεπιβολή του, πὺ δὲν ὑπάρχει πιά «θέληση». Μόλις ἐδραιωθεῖ ἡ κατάσταση ὑποταγῆ - κυριαρχία, ἐπακολουθεῖ ἀναπόφευκτα ἡ ὀργή. Ἄν ἐπιτρεπόταν στήν ὀργή νὰ γίνεται αἰσθητὴ συνειδητά, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ μιὰ γεμάτη ὑγεία ἐξέγερση. Θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει σὲ ἕναν ἀναπροσανατολισμὸ τῆς αὐτεπιβολῆς του γιὰ νὰ μπορέσει μὲ τὸν καιρὸ νὰ φτάσει στήν ἐλευθερία καί τὴν ὠριμότητα. Ὅταν ἐπιτευχθεῖ αὐτὸς ὁ σκοπὸς ἡ ὀργή θὰ ἐξαφανιστεῖ καί θὰ παραχωρήσει τὴ θέση της σὲ μιὰ γεμάτη κατανόηση, ἂν ὄχι φιλική, στάση πρὸς τὴ μητέρα. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ ὀργή αὐτὴ εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ ἕνα σύμπτωμα τῆς ἔλλειψης αὐτεπιβολῆς, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπαραίτητο βῆμα στή γεμάτη ὑγεία ἀνάπτυξη καί δὲν εἶναι παράλογη. Ὅστούσο στήν περίπτωση αὐτοῦ τοῦ ὄνειρευτῆ, ἡ ὀργή ἀπωθήθηκε. Ὁ φόβος γιὰ τὴ μητέρα καί ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν καθοδήγηση καί τὴν ἐξουσία της ἔκανε τὸν ὄνειρευτὴ νὰ μὴν τὴν καταλάβει, καί ἔτσι ἡ ὀργή ἔζησε μιὰ μυστική ζωὴ κρυμμένη πολὺ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, ὅπου ὁ ὄνειρευτὴς ποτὲ δὲν μπορούσε νὰ τὴ φτάσει. Στὸ ὄνειρό του, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ τρομαχτικοῦ καί διαφωτιστικοῦ δράματος τῆς ἀπονέκρωσής του, καί αὐτὸς καί ἡ ὀργή του ζωντάνεψαν. Ἡ ὀργή αὐτὴ ἀποτελεῖ ἕνα ἀναγκαστικὰ μεταβατικὸ στάδιο στὸ προτοεὸς τῆς ἀνάπτυξής του, καί κατὰ συνέπεια διαφέρει θεμελιακὰ ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες ἐκεῖνες πὺ πραγματευόμεσθε στὰ προηγούμενα ὄνειρα, πὺ ἡ ἐκπλήρωσή τους ὀδηγεῖ πρὸς τὰ πίσω καί ὄχι πρὸς τὰ μπρός.

~~Σ~~ Ὁ ὄνειρευτὴς τοῦ παρακάτω ὄνειρου εἶναι ἕνας ἄντρας πὺ ὑπέφερε ἀπὸ ἕνα ἔντονο αἰσθημα ἐνοχῆς. Ἐξακολουθοῦσε σὲ ἡλικία σαράντα χρόνων νὰ μέμφεται τὸν ἑαυτὸ του σὰν ἱπεύθυνο γιὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του πρὶν ἀπὸ εἴκοσι χρόνια. Εἶχε πάει ταξίδι καί κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας του ὁ πατέρας του πέθανε ἀπὸ καρδιακὴ προσβολή. Τότε ἔνω-

σε, και εξακολουθει να νιώθει, πώς ήταν υπεύθυνος, φρονώντας πώς ο πατέρας του συγκινήθηκε ίσως και απ' αυτό πέθανε, ενώ αυτός, ο γιός του, αν ήταν εκεί και δεν είχε φύγει θα μπορούσε να αποτρέψει τη συγκίνηση.

Ο δνειρευτής αυτός πάντοτε φοβόταν ότι από κάποιο δικό του λάθος κάποιος αρρωσταίνει ή γίνεται κάποια ζημιά. Έχει ένα τεράστιο αριθμό από δικές του τελετουργίες, που αποστολή έχουν να σβήνουν τις «αμαρτίες» του και να διώχνουν τις κακές συνέπειες των πράξεών του. Σπάνια επιτρέπει στον εαυτό του κάποια ευχαρίστηση και η χαρά είναι προσιτή γι' αυτόν όταν καταφέρνει να εντάξει τη χαρά μες στο «καθήκον». Εργάζεται υπερβολικά σκληρά. Έχει μόνο συμπτωματικές και επιφανειακές σεξουαλικές επαφές με γυναίκες, που συνήθως τελειώνουν με τον καταθλιπτικό φόβο πώς πλήγωσε την κοπέλα και ότι εκείνη τώρα θα τον μισεί. Έτσι, από αρκετή αναλυτική εργασία είδε το ακόλουθο όνειρο:

Διαπράχτηκε ένα έγκλημα. Δέ θυμάμαι τί έγκλημα ήταν και δέ νομίζω πώς και στο όνειρο ήξερα. Περπατώ στο δρόμο και μόλο που είμαι σίγουρος πώς δέ διέπραξα κανένα έγκλημα, ξέρω πώς αν ένας ντετέκτιβ έρθει και με κατηγορήσει για φόνο δέ θα μπορέσω να υπερασπίσω τον εαυτό μου. Περπατώ δλοένα και πιο γρήγορα προς το ποτάμι. Ξαφνικά όταν βρίσκομαι κοντά στο ποτάμι, βλέπω μακριά ένα λόφο και πάνω του μια όμορφη πόλη. Από το λόφο ακτινοβολεί το φως, βλέπω ανθρώπους να χορεύουν στους δρόμους, νιώθω πώς αν μπορούσα να περάσω το ποτάμι, όλα θα πήγαιναν καλά.

Ψ υ χ α ν α λ υ τ ή ς : «Τί έκπληξη! Είναι η πρώτη φορά που πείστηκες πώς έχεις κάνει έγκλημα και πώς το μόνο που φοβάσαι είναι ότι δέ θα μπορέσεις να υπερασπιστείς τον εαυτό σου από την κατηγορία. Σοῦ συνέβηκε τίποτα καλό χτές;»

Ά σ θ ε ν ή ς : «Τίποτα το σημαντικό, εκτός απ' το ότι

πῆρα κάποια ἱκανοποίηση. Βεβαιώθηκα πὼς μὰ παράλειψη πὺ ἔγινε στὸ γραφεῖο ὀφειλόταν σὲ λάθος κάποιου ἄλλου καὶ ὄχι σὲ δικό μου, ὅπως φοβόμουνα πὼς μπορούσαν νὰ νομίσουν.

Ψ υ χ α ν α λ υ τ ῆ ς : «Πιστεύω πὼς αὐτὸ εἶναι κάπως ἐνθαρρυντικὸ — ἀλλὰ μπορεῖς νὰ μοῦ πεῖς ποιά ἦταν ἡ παράλειψη;»

Ἄ σ θ ε ν ῆ ς : «Τηλεφώνησε μὴ κυρία καὶ ἤθελε νὰ δεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς συνεταιροὺς τῆς εταιρίας μας, τὸν κ. Χ. Τῆς μίλησα καὶ μοῦ ἔκανε βαθιὰ ἐντύπωση ἡ ὠραία φωνή της. Τῆς εἶπα νὰ ἔρθει τὴν ἄλλη μέρα στὶς τέσσερις καὶ ἄφησα ἓνα σημεῖωμα στὸ γραφεῖο τοῦ κ. Χ. Τῆ σημεῖωση τὴν πῆρε ἡ γραμματέας τοῦ κ. Χ., ἀλλὰ ἀντὶ νὰ τοῦ τὸ πεῖ πέταξε τὴ σημεῖωση καὶ τὸ ξέχασε ὀλοκληρωτικά. Τὴν ἄλλη μέρα ἦρθε ἡ νεαρή κυρία καὶ πειράχτηκε πάρα πολὺ σὰν τῆς εἶπαν ὅτι ὁ κ. Χ. ἀπουσιάζει καὶ ὅτι τὸ ὄλο θέμα εἶχε ξεχαστεῖ. Τῆς μίλησα καὶ ζήτησα συγνώμη καὶ ὕστερα ἀπὸ μερικὰ λεπτὰ κατόρθωσα νὰ τὴν πείσω νὰ μοῦ πεῖ τὸ πρόβλημα πὺ ἐπρόκειτο νὰ συζητήσει μὲ τὸν κ. Χ. Αὐτὰ ἔγιναν χτές».

Ψ υ χ α ν α λ υ τ ῆ ς : «Λοιπὸν ἡ γραμματέας θυμήθηκε πὼς εἶχε παραμελήσει τὸ θέμα καὶ εἶπε σὲ σένα ἡ στή νεαρή κυρία σχετικά;»

Ἄ σ θ ε ν ῆ ς : «Ἄ, ναί, φυσικά. Τί ἄστειο νὰ ξεχάσω νὰ τὸ πῶ. Μοῦ φάνηκε σὰν τὸ πιὸ σπουδαῖο πράγμα χτές, ἔκτος — ἀλλὰ ὄχι, αὐτὸ εἶναι ἀνοησία».

Ψ υ χ α ν α λ υ τ ῆ ς : «Ἄς ἀκούσουμε τὴν ἀνοησία. Ξέρεις ἀπὸ τὴν πείρα σου ὅτι οἱ ἀνοησίες μας εἶναι οἱ πιὸ σοφές φωνές μέσα μας».

Ἄ σ θ ε ν ῆ ς : «Λοιπὸν, αὐτὸ πὺ ἐπρόκειτο νὰ πῶ ἦταν πὼς ἔνιωθα παράδοξα εὐτυχῆς ἐνῶ μιλοῦσα στή νεαρή κυρία. Εἶχε μὴ ὑπόθεση διαζυγίου καὶ ἀπὸ ὅ,τι μπόρεσα νὰ καταλάβω εἶχε ὑποχρεωθεῖ ἀπὸ τὴ φιλόδοξη μητέρα της νὰ κάνει ἓνα κακὸ γάμο. Ἄνέχτηκε τὸ σύζυγό της τέσσερα χρόνια καὶ τώρα εἶχε ἀποφασίσει νὰ βάλει ἓνα τέρμα».

Ψ υ χ α ν α λ υ τ ῆ ς : «Ἐτσι εἶχες καὶ σὺ δράματα ἐλευθερίας, δὲν εἶναι; Θὰ μὲ ἐνδιέφεραν κάποιες λεπτομέ-

ρειες. Θεωρεῖς λεπτομέρεια γιὰ τὴν πόλη πού γνωρίζεις τὸ νὰ βλέπεις ἀνθρώπους νὰ χορεύουν στοὺς δρόμους. Ἐχεις δεῖ ποτὲ μιὰ τέτοια σκηνή;»

Ἄσθενής: «Περίμενε ἕνα λεπτό... αὐτὸ εἶναι παράξενο... τώρα τὸ ἔπιασα... Ναί, ὅταν ἤμουν δεκατεσσάρων χρόνων εἶχα πάει μὲ τὸν πατέρα μου ἕνα ταξίδι στὴ Γαλλία. Βρισκόμασταν σὲ μιὰ μικρὴ πόλη στὶς 14 Ἰουλίου, εἶδαμε τὸ γιορτασμὸ καὶ τὸ ἀπόγευμα παρακολουθήσαμε τὸν κόσμον νὰ χορεύει στοὺς δρόμους. Ξέρετε, ἦταν ἡ τελευταία φορὰ πού ἔνιωσα πραγματικὴ εὐτυχία».

Ψυχάναλη: «Λοιπὸν, χτὲς τὸ βράδυ κατάφερες νὰ πιάσεις τὸ νῆμα. Μπόρεσες νὰ δραματιστεῖς τὴν ἐλευθερία, τὸ φῶς, τὴν εὐτυχία, τὸ χορὸ σὰ δυνατότητα, σὰν κάτι πού ἔνιωσες κάποτε καὶ θὰ μπορούσες νὰ νιώσεις καὶ πάλι».

Ἄσθενής: «Μὲ τὸν ὄρο πὼς θὰ ξέρω πὼς νὰ περάσω τὸ ποτάμι».

Ψυχάναλη: «Ναί, ἀκριβῶς ἐκεῖ βρίσκεσαι τώρα: γιὰ πρώτη φορὰ ἀναγνωρίζεις ὅτι δὲν ἔχεις διαπράξει τὸ ἔγκλημα, ὅτι ὑπάρχει ἡ πόλη ὅπου εἶσαι ἐλεύθερος καὶ ὅτι ἕνα ποτάμι πού μπορείς νὰ τὸ περάσεις σὲ χωρίζει ἀπὸ αὐτὴ τὴν καλύτερη ζωὴ. Δὲν ὑπάρχουν ἀλλιγάτορες στὸ ποτάμι;»

Ἄσθενής: «Ὁχι, ἦταν ἕνα συνηθισμένο ποτάμι, στὴν πραγματικότητά σὰν τὸ ποτάμι στὴν πόλη μας πού πάντα τὸ φοβόμουν ὅταν ἤμουν μικρὸ παιδί».

Ψυχάναλη: «Τότε λοιπὸν πρέπει νὰ ὑπάρχει κάποια γέφυρα. Σίγουρα θὰ περιμένεις πολὺ καιρὸ γιὰ νὰ περάσεις τὴ γέφυρα. Τὸ πρόβλημα τώρα εἶναι νὰ ἀνακαλύψουμε τί σὲ ἐμποδίζει ἀκόμα νὰ τὸ κάνεις».

Αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ἐκεῖνα ὄνειρα, σὰ ὁποῖα γίνεται ἕνα ἀποφασιστικὸ βῆμα ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴν ψυχικὴ ἀσθένεια. Βέβαια ὁ ἀσθενὴς δὲ γίνεται ἀκόμα καλά, ἀλλὰ ἔχει νιώσει τὸ πιὸ σημαντικό πράγμα πού θὰ τὸν κάνει καλά, μιὰ ξεκάθαρη καὶ ζωντανὴ ἐνόραση μιᾶς ζωῆς ὅπου

δὲν εἶναι ὁ κυνηγημένος ἐγκληματίας ἀλλὰ ἓνα ἐλεύθερο ἄτομο. Ὁραματίζεται ἐπίσης ὅτι γιὰ νὰ φτάσει ἐκεῖ πρέπει νὰ περάσει ἓνα ποτάμι, ἓνα παλιὸ καὶ χρησιμοποιοῦμενο γενικότερα σύμβολο γιὰ μιὰ σπουδαία ἀπόφαση, γιὰ ἓνα ξεκίνημα μιᾶς νέας μορφῆς ὑπαρξῆς — γέννησης ἢ θανάτου — ἐγκατάλειψης τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς ζωῆς. Τὸ ὄραμα τῆς πόλης εἶναι ἡ ἐκπλήρωση μιᾶς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ εἶναι λογικὴ. Ἀντιπροσωπεύει τὴ ζωὴ. Προέρχεται ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ ὄνειρου πού ἦταν κρυμμένο καὶ ἀποξενωμένο ἀπ' αὐτόν. Τὸ ὄραμα αὐτὸ εἶναι πραγματικό, τόσο πραγματικό ὅσο αὐτὰ πού βλέπει μὲ τὰ μάτια του καθημερινά, μόνο πού χρειάζεται τὴ μοναξιά καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ ὕπνου γιὰ νὰ εἶναι σίγουρος γι' αὐτό.

Νά ἓνα ἀκόμα ὄνειρο «περάσματος τοῦ ποταμοῦ». Ὁ ὄνειρευτὴς εἶναι ἓνα χαϊδεμένο μοναχοπαίδι, ἓνα ἀγόρι. Τὸν ἔχουν παραχαϊδέψει οἱ γονεῖς του, τὸν θαυμάζουν σὰ μελλοντικὴ μεγαλοφυΐα, ὅλα τοῦ τὰ κάνουν εὐκόλα χωρὶς νὰ καταβάλλει καμιὰ προσπάθεια — ἀπὸ τὸ πρωινὸ, πού ἡ μητέρα του τοῦ τὸ φέρνει στὸ κρεβάτι, ὡς τὶς συνομιλίες πού ἔχει ὁ πατέρας του μὲ τοὺς δασκάλους του, πού πάντοτε τὶς τελειώνει ἐκφράζοντας τὴ βαθιὰ πεποίθησή του γιὰ τὰ μεγάλα χαρίσματα τοῦ γιοῦ του. Καὶ οἱ δυὸ γονεῖς του τρέμουν κυριολεκτικὰ μὴν τυχόν καὶ ἐκτεθεῖ σὲ κανένα κίνδυνο. Δὲν τὸν ἀφήνουν νὰ κολυμπᾷ, νὰ κάνει ὀρειβάσια, νὰ παίζει στοὺς δρόμους. Κάπου κάπου ἤθελε νὰ ἐξεγερθεῖ ἐνάντια σ' αὐτοὺς τοὺς ἐνοχλητικὸς περιορισμούς, ἀλλὰ γιατί νὰ παραπονιέται ἀφοῦ ἔχει στὴ διάθεσή του ὅλα αὐτὰ τὰ θαυμάσια πράγματα; Θαυμασμό, στοργικὴ φροντίδα, ἓνα σωρὸ παιχνίδια πού μποροῦσε νὰ τὰ πετάξει, καὶ σχεδὸν ἀπόλυτη προστασία ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς κινδύνους. Ἦταν πραγματικὰ ἓνα προικισμένο ἀγόρι, ἀλλὰ ποτὲ δὲν κατάφερε νὰ σταθεῖ στὰ δικά του πόδια. Ἄντὶ νὰ μάθει πῶς νὰ κυριαρχεῖ πάνω στὶς καταστάσεις, σκοπὸς του ἦταν πῶς νὰ ἀποσπᾷ τὸ θαυμασμὸ καὶ τὴν ἐπιδοκιμασία. Ἔτσι ἔγινε ἐξάρτημα τῶν ἄλλων καὶ φοβητσιάρης.

Ἄλλὰ ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη γιὰ ἔπαινο καὶ ὁ φόβος πού τοῦ

προκαλοῦσε ὅταν δὲν ἐφχόταν ὁ ἔπαινος, τὸν ἔκανε νὰ ὀργί-
ζεται καὶ ἀκόμα νὰ γίνεται βάρβαρος. Εἶχε ἀρχίσει νὰ κάνει
ψυχανάλυση ἐξαιτίας τῆς ἀνησυχίας ποῦ τοῦ προκαλοῦσε ἡ
παιδικὴ κομπορημοσύνη του, ἡ ἐξάρτησή του, ὁ φόβος καὶ
ἡ ὀργή του. Ὅστερα ἀπὸ ἕξι μῆνες ψυχαναλυτικῆς ἐργα-
σίας εἶδε τὸ ἀκόλουθο ὄνειρο:

Πρόκειται νὰ περάσω ἕνα ποτάμι. Ψάχνω νὰ βρῶ γέ-
φυρα ἀλλὰ δὲ βλέπω πουθενά. Εἶμαι μικρός, κάπου
πέντε ἢ ἕξι χρόνων. Δὲν μπορῶ νὰ κολυμπήσω. (Στὴν
πραγματικότητα ἔμαθε νὰ κολυμπᾷ ὅταν ἦταν ὀκτῶ
χρόνων.) Κατόπι βλέπω ἕνα ψηλό, μελαχρινὸ ἄντρα
ποῦ μοῦ κάνει νόημα πὼς μπορεῖ νὰ μὲ περάσει ἀπὸ τὸ
ποτάμι κουβαλώντας με στὰ χέρια. (Τὸ ποτάμι ἔχει
μόνο πέντε μέτρα βάθος.) Ἐνῶ μὲ κρατᾷ καὶ ἀρχί-
ζει νὰ περπατᾷ μὲ πιάνει ξαφνικὰ πανικός. Ξέρω πὼς
ἂν δὲν κατορθώσω νὰ φύγω θὰ πεθάνω. Ἐχουμε κί-
λας μπεῖ στὸ ποτάμι, ἀλλὰ παίρνω ὄσες δυνάμεις μοῦ ἔ-
χουν ἀπομείνει καὶ πηδάω ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀνθρώ-
που στὸ νερό. Στὴν ἀρχὴ πιστεύω ὅτι θὰ πνιγῶ. Ὅ-
στερα ὁμως ἀρχίζω νὰ κολυμπᾷ καὶ σύντομα φτάνω
στὴν ἄλλη ὄχθη. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐξαφανιστεῖ.

Τὴν προηγούμενη μέρα ὁ ὄνειροεὐτὴς εἶχε πάει σ' ἕνα πάρτυ
καὶ ξαφνικὰ τοῦ ἤρθε στὸ μυαλὸ ἡ ἰδέα ὅτι ὅλα του τὰ ἐν-
διαφέροντα συγκεντρώνονται στὸ πὼς θὰ κατορθώσει νὰ τὸν
θαυμάζουν καὶ νὰ ἀρέσει. Ἐνιωσε — γιὰ πρώτη φορὰ — πό-
σο παιδιάστικο ἦταν στὴν πραγματικότητα αὐτὸ καὶ πὼς
ἔπρεπε νὰ πάρει μιὰ ἀπόφαση. Ναί, μπορούσε νὰ συνεχίσει
παραμένοντας ἕνα ἀνεύθυνο παιδὶ ἢ νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ὀδυνη-
ρὴ μετάβαση στὴν ὀριμότητα. Ἐνιωθε πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ
κοροϊδεύει πιά τὸν ἑαυτό του ὅτι ὅλα ἦταν ὅπως ἔπρεπε νὰ
εἶναι καὶ νὰ θεωρεῖ ἐπιτυχία του ὄχι τὸ πραγματικὸ ἐπί-
τευγμα, ἀλλὰ τὸ νὰ ἀρέσει. Οἱ σκέψεις αὐτὲς τὸν συγκλόνη-
σαν καὶ ἔπεσε νὰ κοιμηθεῖ.

Τὸ ὄνειρο δὲν ἦταν δύσκολο νὰ ἐξηγηθεῖ. Τὸ πέρασμα τοῦ

ποταμιού είναι ή απόφαση που πρέπει να πάρει να περάσει από την όχθη της παιδικής ηλικίας στην όχθη της ωριμότητας. Πώς όμως μπορεί να το κάνει αυτό όταν θεωρεί τον εαυτό του πέντε ή έξι χρόνων; Όταν δέν μπορεί να κολυπήσει; Ο άνθρωπος που προσφέρεται να τον μεταφέρει έχει τη θέση πολλών προσώπων: του πατέρα, των δασκάλων, καθενός που είναι πρόθυμος να τον μεταφέρει με αντάλλαγμα τη γοητεία και τη μελλοντική ακτινοβολία του. Ός εδώ το όνειρο συμβολίζει με ακρίβεια το έσωτερικό του πρόβλημα και τον τρόπο που το έλυσε ξανά και ξανά. Άλλά τώρα υπεισέρχεται ένας νέος παράγοντας. Αναλογίζεται ότι αν επιτρέψει στον εαυτό του να τον μεταφέρουν και πάλι, θα καταστραφεί. Νιώθει πως πρέπει να πάρει μια απόφαση και πηδάει στο νερό. Καταλαβαίνει πως στην πραγματικότητα μπορεί να κολυπήσει (προφανώς δέν είναι πια πέντε ή έξι χρόνων στο όνειρο) και ότι μπορεί να φτάσει στην άλλη όχθη χωρίς βοήθεια. Αυτό αποτελεί και στην περίπτωση τούτη εκπλήρωση επιθυμίας αλλά, όπως και στο προηγούμενο όνειρο, είναι ένα δράμα του σκοπού του σαν ενήλικου. Είναι μια δξεία γνώση του γεγονότος ότι ή συνηθισμένη του μέθοδος να τον μεταφέρουν θα τον καταστρέψει. Ξέρει ακόμα ότι θα μπορέσει πραγματικά να κολυπήσει αν βρει το θάρρος να πηδήσει.

Περιτεύει να πούμε ότι καθώς οι μέρες περνούσαν το όνειρο έχασε την πρώτη διαύγειά του. Οι θόρυβοι της μέρας «υπέβαλαν» την έντύπωση ότι δέν πρέπει «να φτάνει στα άκρα» ότι όλα πήγαιναν καλά, ότι δέν υπήρχε λόγος να εγκαταλείψει όλες τις φιλίες του, ότι όλοι μας χρειαζόμαστε βοήθεια και ότι σίγουρα την άξιζε, κτλ. κτλ., αιτιολογίες τέτοιες και πολλές άλλες που μηχανευόταν για να αποκρύψει μια ξεκάθαρη αλλά δυσάρεστη ενόραση. Όστόσο αφού πέρασε αρκετός καιρός άρχισε να γίνεται συνετός και θαρραλέος και τη μέρα, όπως ήταν και στο όνειρό του, και έτσι το όνειρο βγήκε αληθινό. Αυτά τα τελευταία όνειρα φωτίζουν ένα σπουδαίο σημείο, ή διαφορά ανάμεσα στις λογικές και στις παράλογες επιθυμίες. Συχνά επιθυμούμε πράγματα που προέρ-

χονται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία μας καὶ μᾶς ἀποζημιώνουν γιὰ τὴν ὑπαρξή της. Ὀνειρευόμαστε πὼς εἴμαστε διάσημοι, παντοδύναμοι, πὼς μᾶς ἀγαποῦν ὅλοι κτλ. Μερικὲς φορὲς ὅμως ὀνειρευόμαστε ἐπιθυμίες πού ἀποτελοῦν προσδοκίες τῶν πρὸ πολύτιμων σκοπῶν μας. Μπορεῖ νὰ δοῦμε πὼς χορεύουμε ἢ πετᾶμε. Βλέπουμε μιὰ πόλη φωτός. Νιώθουμε τὴν εὐτυχησμένη παρουσία φίλων. Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση πού στὴν ξύπνια ζωὴ μας δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ νιώσουμε τὴ χαρὰ τοῦ ὄνειρου, ἡ ἐμπειρία τοῦ ὄνειρου δείχνει ὅτι εἴμαστε τὸ λιγότερο ἱκανοὶ νὰ τὴν ἐπιθυμοῦμε καὶ νὰ τὴ βλέπουμε νὰ ἐκπληρώνεται σὲ μιὰ φαντασία ὄνειρου. Οἱ φαντασίες καὶ τὰ ὄνειρα εἶναι ἡ ἀρχὴ πολλῶν πράξεων καὶ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι χειρότερο ἀπὸ τὸ νὰ τὰ ἀποδιώχνουμε ἢ νὰ τὰ ὑποτιμᾶμε. Ἀυτὸ πού ἔχει σημασία εἶναι τὸ εἶδος τῆς φαντασίας πού ἔχουμε — μᾶς ὀδηγεῖ δηλαδὴ πρὸς τὰ μπρὸς ἢ μᾶς κρατᾶει πίσω, ἀλυσσοδεμένους στὴν ἀπραξία;

Τὸ ἀκόλουθο ὄνειρο ἐκφράζει μιὰ βαθιὰ ἐνόραση στὸ πρόβλημα τοῦ ὄνειρευτῆ καὶ ἀποτελεῖ λαμπρὸ παράδειγμα τῆς λειτουργίας τοῦ συνειρμικοῦ ὕλικου. Ὁ ὄνειρευτῆς, ἡλικίας τριάντα πέντε χρόνων, ἰποφέρει ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία ἀπὸ μιὰ ἠπίας μορφῆς ἀλλὰ ἐπίμονη κατάθλιψη. Ὁ πατέρας του ἦταν ἓνας ἄνθρωπος συγκαταβατικὸς ἀλλὰ ὄχι ἀγαπητός. Ἡ μητέρα του ὑπέφερε ἀπὸ κατάθλιψη βαριᾶς μορφῆς ἀπὸ τὸν καιρὸ πού τὸ ἀγόρι ἦταν ὀχτὼ ἢ ἐννιά χρόνων. Δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ παίξει μὲ ἄλλα παιδιὰ. Ἄν ἔβγαινε ἀπὸ τὸ σπίτι ἡ μητέρα του τὸν κατσάδιαζε ἐπειδὴ τὴν πλήγωνε. Μόνο ἂν βρισκόταν μόνος του μὲ τὰ βιβλία καὶ τὶς φαντασίες του σὲ μιὰ γωνιὰ τοῦ δωματίου μποροῦσε νὰ ἀποφύγει τὴν κατσάδα. Σὲ κάθε ἐκφραση τοῦ ἐνθουσιασμοῦ του ἀπαντοῦσε ἡ μητέρα του μὲ τὸ σήκωμα τῶν ὤμων καθὼς καὶ μὲ παρατηρήσεις πού δημιουργοῦσαν τὴν ἐντύπωση πὼς δὲν ὑπῆρχε κανένας ἰδιαιτέρως λόγος νὰ νιώθει τόση εὐτυχία καὶ ἔξαση. Ὁ ὄνειρευτῆς, ἀποκρούοντας μὲ τὸ νοῦ του ὅλες τὶς κατηγορίες τῆς μητέρας του, ἐνιωθε ὥστόσο ὅτι εἶχε δίκιο καὶ ὅτι ἡ δυστυχία της προερχόταν ἀπὸ δικό του λάθος. Ἐνιωθε ἀκόμα ὅτι δὲν ἦταν ὅσο ἔπρεπε ἐφοδιασμέ-

νος για τή ζωή έπειδή πολλές από τίς απαραίτητες βασικές συνθήκες για νά πετύχει στή ζωή του έλειπαν από τήν παιδική του ήλικία. Ένωθε πάντοτε άνησυχία μήπως οί άλλοι άνακαλύψουν τή συναισθηματική (περισσότερο από τήν ήλική) φτώχεια του οικογενειακού του περιβάλλοντος. Ένα πρόβλημα πού πραγματικά τόν άναστατώνει είναι τò πρόβλημα τής έπικοινωνίας με άλλους ανθρώπους, ιδιαίτερα ή αντίδραση σέ προσβολές ή πειράγματα. Τά έχει ολοκληρωτικά χαμένα όταν βρίσκεται μπροστά σέ τέτοια συμπεριφορά και νιώθει άνετα μόνο όταν βρίσκεται με λίγους καλούς φίλους. Νά τò όνειρο:

Βλέπω έναν άνθρωπο νά κάθεται πάνω σ' ένα τροχήλατο όχημα. Αρχίζει μιá παρτίδα σκάκι, αλλά όχι με πολύ ενδιαφέρον. Ξαφνικά διακόπτει τò παιχνίδι και λέει: «Από τὰ δικά μου λείπουν από καιρό δυò κομμάτια. Θα τὰ καταφέρω όμως με τò “Θεσσαλό”». Και κατόπι προσθέτει: «Μιά φωνή (τής μητέρας μου) φώναξε μέσα μου: “Δέν άξίζει νά ζει κανείς”».

Ένα μέρος του όνειρου εξηγείται εύκολα αν ξέρουμε κάτι από τήν ιστορία του όνειρευτῆ και τò πρόβλημά του. Ο άνθρωπος πού βρίσκεται στο τροχήλατο όχημα είναι αυτός. Τò παιχνίδι του σκακιού είναι τò παιχνίδι τής ζωῆς, ιδιαίτερα ή πλευρά εκείνη πού βλέπει κανείς νά του επιτίθενται και κάνει άντεπίθεση ή χρησιμοποιεί κάποια στρατηγική. Δέ θέλει και τόσο νά παίξει τò παιχνίδι αυτό, μιá και νιώθει πώς δέν έχει τὰ απαραίτητα προσόντα. «Από τὰ δικά μου λείπουν από καιρό δυò κομμάτια». Πρόκειται για ένα αίσθημα πού τò έχει και στον ξύπνιο του: ότι έχει στερηθει διάφορα πράγματα στήν παιδική του ήλικία και ότι αυτός είναι ο λόγος τής αδυναμίας του στή μάχη τής ζωῆς. Ποιά είναι τὰ δυò κομμάτια πού λείπουν; Ο βασιλιάς και ή βασίλισσα, ή μητέρα του και ο πατέρας του, πού στήν πραγματικότητα δέν υπάρχουν παρά σέ μιá άρνητική παρουσία, νά τόν απογοητεύουν, νά τόν αποπαίρνουν, νά τόν πειράζουν, νά τόν

κατσαδιάζουν. Ὡστόσο μπορεῖ νὰ τὰ καταφέρει μὲ τὴ βοήθεια τοῦ «Θεσσαλοῦ». Ἐδῶ μένουμε κατάπληκτοι, τὸ ἴδιο καὶ ὁ ὄνειρευτῆς.

Ἄ σ θ ε ν ή ς : «Βλέπω τὴ λέξη καθαρὰ μπροστά μου. Δὲν ἔχω ὅμως οὔτε τὴν παραμικρὴ ἰδέα γιὰ τὸ τί σημαίνει».

Ψ υ χ α ν α λ υ τ ή ς : «Προφανῶς στὸ ὄνειρό σου ἤξερες τί σημαίνει. Στὸ κάτω κάτω πρόκειται γιὰ δικό σου ὄνειρο καὶ τὴ λέξη τὴν ἔφτιαξες ἐσύ. Ἄς δοκιμάσουμε κάποιον ἐλεύθερο συνειρμό. Τί σοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ ὅταν σκέφτεσαι τὴ λέξη;»

Ἄ σ θ ε ν ή ς : «Τὸ πρῶτο πράγμα ποῦ μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ εἶναι ἡ Θεσσαλία, μιὰ περιοχὴ τῆς Ἑλλάδας. Ναί, θυμᾶμαι πὼς σὰν ἤμουν παιδί μοῦ εἶχε κάνει μεγάλη ἐντύπωση ἡ Θεσσαλία. Δὲν ξέρω κατὰ πόσο αὐτὸ εἶναι σωστὸ ἢ ὄχι, ἀλλὰ νομίζω πὼς ἡ Θεσσαλία εἶναι μιὰ περιοχὴ τῆς Ἑλλάδας μὲ ζεστό, ἥπιο κλίμα, ὅπου οἱ βοσκοὶ ζοῦν εἰρηνικὰ καὶ εὐτυχισμένα. Πάντοτε προτιμοῦσα τὴ Θεσσαλία ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Ἀθήνα. Τὴ Σπάρτη τὴν ἀπεχθάνομαι ἐξαιτίας τοῦ μιλιταριστικοῦ της πνεύματος — ἐνῶ τὴν Ἀθήνα δὲν τὴ συμπαθῶ γιατί οἱ Ἀθηναῖοι μοῦ φαίνονται σὰν ὑπερκαλλιεργημένοι σνόμπ. Ναί, ἔνωθα νὰ μὲ τραβοῦν οἱ βοσκοὶ τῆς Θεσσαλίας».

Ψ υ χ α ν α λ υ τ ή ς : «Ἡ λέξη ποῦ ὄνειρεύτηκες εἶναι μᾶλλον “Θεσσαλὸς” παρὰ Θεσσαλία. Γιατί τὸ ἄλλαξες;»

Ἄ σ θ ε ν ή ς : «Παράξενο, ἀλλὰ αὐτὸ ποῦ σκέφτομαι τώρα εἶναι τὸ “τσουκάνι” ποῦ μ’ αὐτὸ ἄλωνίζουν οἱ χωρικοί. Μποροῦν ὅμως νὰ χρησιμοποιήσουν καὶ ἓνα κόπανο, ἂν δὲν ἔχουν ἄλλο μέσο».

Ψ υ χ α ν α λ υ τ ή ς : «Αὐτὸ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον. Κατὰ παράδοξο τρόπο ἡ Θεσσαλία, ἢ μᾶλλον αὐτὸ ποῦ ἐννοεῖς, συνδέεται στενὰ μὲ τὸ τσουκάνι. Βοσκοὶ καὶ χωρικοί: ἡ γεμάτη ἀπλότητα εἰδυλλιακῆ ζωῆ. Ἄς γυρίσουμε τώρα πάλι πίσω κι ἄς δοῦμε τί λές στὸ ὄνειρο. Παίξεις σκάκι καὶ ξέρεις πὼς δυὸ κομμάτια λείπουν ἀπὸ τὸ σκάκι, ἀλλὰ μπορεῖς νὰ τὰ καταφέρεις μὲ τὸ “Θεσσαλό”».

Ἄσθενής : «Ἔχω αὐτὴ τὴ σκέψη ξεκάθαρα στὸ νοῦ μου τώρα. Στὸ παιχνίδι τῆς ζωῆς νιώθω νὰ μειονεκτῶ ἐξαιτίας τῶν ἀπογοητεύσεων τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας. Δὲν ἔχω τὰ ἀπαραίτητα ὄπλα (τὰ κομμάτια τοῦ σκακιῦ πὸ ἀναφέρονται σὲ μιὰ μάχη) πὸ διαθέτουν οἱ ἄλλοι, ἂν ὅμως μποροῦσα νὰ ἀποσυρθῶ σὲ μιὰ ἀπλὴ καὶ εἰδυλλιακὴ ζωὴ θὰ μποροῦσα ἀκόμα καὶ νὰ πολεμήσω μὲ ἓνα τσουκάνι στὴ θέση τῶν ὄπλων πὸ μού λείπουν — τὰ κομμάτια τοῦ σκακιῦ».

Ψυχάναλυτής : «Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι καὶ τὸ τέλος τοῦ ὄνειρου. Ὅταν σταμάτησες νὰ παίζεις σκάκι εἶπες: “Μιὰ φωνὴ μου φώναξε, δὲν ἀξίζει νὰ ζεῖ κανεὶς”».

Ἄσθενής : «Αὐτὸ τὸ καταλαβαίνω πολὺ καλά. Στὸ κάτω κάτω παίζω τὸ παιχνίδι τῆς ζωῆς ἐπειδὴ δὲν μπορῶ νὰ κάνω ἄλλῶς. Οὐσιαστικά ὅμως δὲ μ’ ἐνδιαφέρει. Τὸ αἶσθημα πὸ ἔχω λίγο πολὺ ἔντονα ἀπὸ τὴν παιδικὴ μου ἡλικία εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ πὸ λέω στὸ ὄνειρο: Δὲν ἀξίζει νὰ ζεῖ κανεὶς».

Ψυχάναλυτής : «Πραγματικὰ ἔτσι νιώθεις πάντα. Ὅμως στὸ ὄνειρο δὲ στέλνεις στὸν ἑαυτὸ σου κάποιον σημαντικὸ μήνυμα;»

Ἄσθενής : «Θέλεις νὰ πεῖς ὅτι λέω πὸς αὐτὸ τὸ θέμα τῆς κατάθλιψης μού τὸ ἐνέπνευσε ἡ μητέρα μου;»

Ψυχάναλυτής : «Ναί, αὐτὸ ἐννοῶ. Μιὰ καὶ ἀναγνωρίζεις ὅτι ἡ καταθλιπτικὴ κρίση γιὰ τὴ ζωὴ δὲν εἶναι δική σου, ἀλλὰ ὅτι ἡ φωνὴ τῆς μητέρας σου ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσκεῖ τὴ σχεδὸν μεθυπνωτικὴ ἐπίδρασή της, ἔχεις κάνει ἓνα βῆμα πρὸς τὴν ἀπελευθέρωσή σου ἀπ’ αὐτὴ τὴν κατάσταση. Τὸ ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς κατάθλιψης δὲν εἶναι πραγματικὰ δική σου ἀποτελεῖ μιὰ σπουδαία ἀνακάλυψη πὸ ἔκανες — καὶ χρειάστηκε ἡ κατάσταση τοῦ ὕπνου γιὰ νὰ τὴν κάνεις».

Ἐνας τύπος ὄνειρου γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔχω δώσει παράδειγμα εἶναι ὁ ἐφιάλτης. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Φρόυντ, τὸ ἀγχώδες ὄνειρο δὲν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση στὸ γενικὸ κανόνα ὅτι τὸ κρυφὸ περιεχόμενον ἑνὸς ὄνειρου εἶναι ἡ ἐκ-

πλήρωση μιᾶς παράλογης ἐπιθυμίας. Ὑπάρχει φυσικὰ μιὰ καταφανῆς ἀντίρρηση σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, πού θὰ τὴν προβάλει ὅποιος ἔχει δεῖ ἐφιάλτη: "Ἄν σ' ἔνα ὄνειρο γνωρίσω ὅλους τοὺς τρόμους τῆς κόλασης καὶ ξυπνήσω μὲ μιὰ ἀνείπωτη φρίκη, ἔχει κανένα νόημα νὰ πῶ πὼς αὐτὸ εἶναι ἐκπλήρωση ἐπιθυμίας;

Ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ καὶ τόσο ὅσο φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιά. Ξέρουμε μιὰ παθολογικὴ κατάσταση ὅπου οἱ ἄνθρωποι σπρώχνονται νὰ κάνουν ἀκριβῶς αὐτὸ πού εἶναι καταστροφικὸ γι' αὐτοὺς. Τὸ μαζοχιστικὸ πρόσωπο ἔχει μιὰ ἐπιθυμία — ἂν καὶ ἀσυνείδητη — νὰ βρεθεῖ σ' ἔνα δυστύχημα, νὰ ἀρρωστήσει, νὰ ταπεινωθεῖ. Στὴ μαζοχιστικὴ διαστροφή — ὅπου ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ εἶναι ἀνάμικτη μὲ τὸ σέξ καὶ κατὰ συνέπεια λιγότερο ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ πρόσωπο — ἡ μαζοχιστικὴ ἐπιθυμία φτάνει ὡς τὸ σημεῖο νὰ εἶναι ἀκόμα καὶ ἀσυνείδητη. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ξέρουμε ὅτι ἡ αὐτοκτονία μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀσυγκράτητης παρόρμησης γιὰ ἐκδίκηση καὶ καταστροφή, πού ἀπευθύνεται περισσότερο ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν αὐτόχειρα παρὰ σὲ κάποιον ἄλλο. Ὅμως τὸ πρόσωπο πού ὀδηγεῖται σὲ μιὰ αὐτοκαταστροφικὴ ἢ ἄλλη ὀδυνηρὴ πράξη μπορεῖ μὲ τὸ ἄλλο μέρος τῆς προσωπικότητάς του νὰ νιώθει πραγματικὴ καὶ ἔντονη φρίκη. Αὐτὸ δὲ μεταβάλλει τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ φρίκη εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῶν δικῶν του καταστροφικῶν ἐπιθυμιῶν. Ἀλλὰ μιὰ ἐπιθυμία μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἄγχος, ὅπως πιστεύει ὁ Φρόυντ, ὄχι μόνον στὴν περίπτωση πού εἶναι μαζοχιστικὴ ἢ αὐτοκαταστροφικὴ παρόρμηση. Μπορεῖ νὰ ἐπιθυμοῦμε κάτι, ἀλλὰ ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας μπορεῖ νὰ κάνει ἄλλους ἀνθρώπους νὰ μᾶς μισήσουν καὶ νὰ προκαλέσει τὴν τιμωρία τῆς κοινωνίας. Φυσικὰ ἡ ἐκπλήρωση αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἄγχος.

Ἐνα παράδειγμα ἀγχώδους ὄνειρου αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι καὶ τοῦτο:

Πῆρα ἔνα μῆλο ἀπὸ ἔνα δέντρο τὴν ὥρα πού διάβαινα ἀπὸ ἔνα κῆπο. Ἐνας πελώριος σκύλος ἔρχεται καὶ

χυμάει πάνω μου. Νιώθω μεγάλο τρόμο. Ξυπνάω φωνάζοντας βοήθεια.

Τὸ μόνο πὸν χρειάζεται για τὴν ἐξήγηση τοῦ ὄνειρου εἶναι ἡ γνώση ὅτι ὁ ὄνειρευτὴς συνάντησε τὸ θράδιν πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνειρο μιὰ παντρεμένη γυναῖκα για τὴν ὁποία ἐνιωθε ἀκαταμάχητη ἔλξη. Τοῦ φάνηκε πὸς μᾶλλον τοῦ ἔδινε θάρρος καὶ ἔπεσε νὰ κοιμηθεῖ μὲ διάφορες φαντασιώσεις πὸς εἶχε σεξουαλικὴ ἐπαφὴ μαζί της. Δὲ χρειάζεται νὰ ἀσχοληθοῦμε ἔδῳ κατὰ πόσο τὸ ἄγχος πὸν ἐνίωσε στὸ ὄνειρο προκλήθηκε ἀπὸ τὴ συνείδησή του ἢ ἀπὸ τὸ φόβο τῆς κοινῆς γνώμης — οὐσιαστικὸ γεγονός παραμένει ὅτι τὸ ἄγχος εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἱκανοποίησης τῆς ἐπιθυμίας του — νὰ φάει τὸ κλεμμένο μῆλο.

Πάντως, μολονότι πολλὰ ἀγχώδη ὄνειρα μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν σὰ μεταμφιεσμένες ἐκκληρώσεις ἐπιθυμίας, ἀμφιβάλλω ἂν αὐτὸ συμβαίνει μὲ ὅλα ἢ ἀκόμα καὶ μὲ τὰ περισσότερα ὄνειρα. Ἐάν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ὄνειρο εἶναι κάποιον εἶδος πνευματικῆς δραστηριότητος στὴν κατάστασιν τοῦ ὕπνου, γιατί νὰ μὴ φοβόμαστε μὲ τὸν ἴδιον φυσικὸ τρόπο τὸν ὕπνον μας ὅπως καὶ τὸν ξύπνιον μας;

Μπορεῖ ὅμως κάποιος νὰ προβάλλει τὴν ἀντίρρηση: κάθε φόβος δὲ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴς ἐπιθυμίας μας; Θὰ φοβόμαστε ἂν δὲ νιώθαμε «Δίψα», ὅπως λένε οἱ βουδιστές; Ἐάν δὲν ἐπιθυμοῦσαμε πράγματα; Κατὰ συνέπεια δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι μὲ μιὰ γενικὴ ἔννοια κάθε ἄγχος στὴν ξύπνια καὶ τὴν ὄνειρικὴ ζωὴ εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιθυμιῶν;

Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ εἶναι σωστὰ τοποθετημένο, καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀγχῶδες ὄνειρο (ἢ οὔτε ἄγχος στὴν ξύπνια ζωὴ) χωρὶς τὴν παρουσίαν ἐπιθυμίας, ἀκόμα καὶ τῆς θεμελιακῆς ἐπιθυμίας νὰ ζήσουμε, δὲ βλέπω ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει ἀντίρρηση σ' αὐτὴ τὴ διατύπωση. Ἐλλὰ ἡ γενικὴ αὐτὴ ἀρχὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη πὸν ἐννοῦσε ὁ Φρόντ μὲ τὴν ἐρμηνείαν του. Τὸ ζήτημα μπορεῖ νὰ ξεκαθαριστεῖ ἂν ἐξετάσουμε για μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ τρία εἶδη τοῦ ἀγχώδους ὄνειρου, σχετικὰ

μέ τὰ ὁποῖα ἔχουμε μιλήσει στὰ προηγούμενα.

Στὸ μαζοχιστικὸ αὐτοκαταστροφικὸ ἐφιάλητὴ ἢ ἐπιθυμία εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ ὀδυνηρὴ καὶ αὐτοκαταστροφικὴ, ἀλλὰ εἶναι τέτοιου εἴδους, πού ἢ ἐκπλήρωσή της προκαλεῖ ἄγχος σὲ ἓνα ἄλλο τμῆμα τοῦ πνευματικοῦ συστήματος. Τὸ ὄνειρο προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία — πού σὰν ὑποπροῖδὸν δημιουργεῖ τὸ ἄγχος. Στὸν τρίτο τύπο ἀγχώδους ὄνειρου, ὅπου τὸ ἄτομο φοβᾶται κάποιον πραγματικὸ ἢ φανταστικὸ κίνδυνον γιὰ τὴ ζωὴ, τὴν ἐλευθερία κλπ., τὸ ὄνειρο προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἀπειλή, ἐνῶ ἢ ἐπιθυμία νὰ ζήσει κανεὶς, νὰ εἶναι ἐλεύθερος κλπ. εἶναι ἢ πανταχοῦ παρούσα παρόρμηση πού παράγει αὐτὸ τὸ εἰδικὸ ὄνειρο. Μ' ἄλλα λόγια στὴν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη κατηγορία τὸ ἄγχος προκαλεῖται ἀπὸ τὴν παρουσία μιᾶς ἐπιθυμίας. Στὴν τρίτη κατηγορία ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς κίνδυνου (πραγματικοῦ ἢ φανταστικοῦ), ἂν καὶ ὄχι χωρὶς τὴν παρουσία τῆς ἐπιθυμίας νὰ ζήσει τὸ ἄτομο, ἢ ὁποιασδήποτε ἄλλης ἀπὸ τὶς μόνιμες καὶ γενικὲς ἐπιθυμίες. Στὴν τρίτη αὐτὴ κατηγορία τὸ ἀγχῶδες ὄνειρο εἶναι ξεκάθαρο ὅτι δὲν εἶναι ἐκπλήρωση τῆς ἐπιθυμίας ἀλλὰ φόβος γιὰ τὴ διάψευσή της.

Τὸ ἀκόλουθο εἶναι ἓνα ἀγχῶδες ὄνειρο πού μοιάζει μὲ πολλοὺς ἄλλους ἐφιιάτες. Τὸ ὄνειρο περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς:

Βρίσκομαι σὲ ἓνα θερμοκήπιο. Ξαφνικὰ βλέπω ἓνα φίδι νὰ μὲ δαγκώνει. Ἡ μητέρα μου στέκεται δίπλα μου καὶ μὲ κοιτάζει χαιρέκακα. Κατόπι φεύγει χωρὶς νὰ μοῦ δώσει καμιὰ βοήθεια. Τρέχω πρὸς τὴν πόρτα γιὰ νὰ δῶ πῶς τὸ φίδι εἶναι ἐκεῖ καὶ μοῦ φράζει τὸ δρόμο. Ξυπνάω τρομοκρατημένος.

Τὸ πρόσωπο πού εἶδε τὸ ὄνειρο εἶναι μιὰ γυναίκα σαρανταπέντε χρόνων πού ὑποφέρει ἀπὸ ἄγχος βαριᾶς μορφῆς. Τὸ ἰδιαίτερο γνώρισμα στὸ ἱστορικὸ της εἶναι τὸ ἀμοιβαῖο μίσος ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ τὴ μητέρα της. Τὸ αἶσθημα πῶς ἢ μητέρα της τὴ μισοῦσε δὲν ἦταν κάτι τὸ φανταστικόν. Ἡ μητέρα της παντρεύτηκε μὲ κάποιον πού ποτέ της δὲ συμ-

πάθησε. Μνησικακοῦσε ἐνάντια στὸ πρῶτο τῆς παιδι τῆ γυναίκα ποὺ εἶδε στὸ ὄνειρο — γιατί ὅπως πίστευε τὴν ὑποχρέωνε νὰ συνεχίσει τὴ ζωὴ ποὺ ἔκανε μὲ τὸν ἄντρα ποὺ παντρεύτηκε. Ὅταν ἡ ὄνειρέφτρια ἦταν τριῶν χρόνων εἶπε στὸν πατέρα τῆς κάτι ποὺ τὸν ἔκανε νὰ ὑποπτευτεῖ πὼς ἡ γυναίκα του εἶχε ἐρωτικές σχέσεις μὲ κάποιον ἄλλον. Ἐνῶ τὸ μικρὸ κοριτσάκι δὲν καταλάβαινε τί ἀκριβῶς ἔβλεπε καὶ τί ἔλεγε, ἀπὸ διαίσθηση γνώριζε πολὺ καλὰ γιὰ τί ἐπρόκειτο, καὶ ἔτσι ἡ ὀργὴ τῆς μητέρας τῆς ἐνάντιά τῆς ἦταν πολὺ περισσότερο θεμελιωμένη ἀπ' ὅσο φαινόταν ἐπιφανειακά. Ὅσο μεγάλωνε τὸ κορίτσι, τόσο περισσότερο προκαλοῦσε τὴ μητέρα του καὶ τόσο περισσότερο ἡ μητέρα τῆς προσπαθοῦσε νὰ τὴν τιμωρήσει καὶ τελικὰ νὰ τὴν καταστρέψει. Ἡ ζωὴ τῆς εἶχε καταντήσῃ μιὰ συνεχῆς πάλη ἐνάντια στὴν ἐπίθεση. Ἄν ὁ πατέρας τῆς τὴ βοηθοῦσε καὶ τὴν ὑποστήριζε, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν διαφορετικό. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος φοβόταν τὴ γυναίκα του καὶ ποτὲ δὲν ὑποστήριζε ἀνοιχτὰ τὴ θυγατέρα του. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν καὶ πολλῶν ἄλλων περιστάσεων ἦταν ὅτι ἓνα πολὺ προικισμένο καὶ περήφανο πρόσωπο ἄρχισε νὰ ἀποσύρεται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ἐνιωθε πὼς εἶχε νικηθεῖ ἀπὸ τὴ «νίκη» τῆς μητέρας τῆς καὶ ζοῦσε μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς «μιὰ μέρα» θὰ ἔβγαινε ἐκείνη νικήτρια. Ὅλο αὐτὸ τὸ μίσος καὶ ἡ ἀνασφάλεια προκαλοῦσε μιὰ κατάσταση μόνιμου ἄγχους, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βασανίζοταν καὶ στὸν ὕπνο καὶ στὸν ξύπνιο τῆς.

Τὸ ὄνειρο εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πολλὰς ἐκφράσεις τοῦ ἄγχους: ἔχει συνειρμούς μὲ τὸ «θερμοκήπιο» — τὸ θερμοκήπιο βρισκόταν στὰ κτήματα τῶν γονιῶν τῆς. Πολὺ συχνὰ πήγαινε ἐκεῖ μονάχη, ποτὲ μὲ τὴ μητέρα τῆς. Στὸ ὄνειρο δὲν εἶναι ἡ μητέρα τῆς ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὸν κίνδυνο ἀλλὰ τὸ φίδι. Τί σημαίνει αὐτό; Προφοανῶς αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπιθυμία νὰ ἔχει μιὰ μητέρα ποὺ νὰ τὴν προστατέψει ἀπὸ τὸν κίνδυνο. Ἀλλὰ ἡ μητέρα τῆς χαμογελάει χαιρέκακα καὶ φεύγει. (Στὴν πραγματικότητα εἶχε μερικές φορές ὄνειροπολήματα πὼς ἡ μητέρα τῆς θὰ ἄλλαζε καὶ θὰ τὴ βοηθοῦσε). Καὶ

δῶ πάλι βρίσκεται σὲ κίνδυνο. Σ' αὐτὸ τὸ χαιρέκακο χαμόγελο ἢ μητέρα δείχνει τὸν πραγματικὸ ἑαυτὸ της. Στὴν ἀρχὴ γίνεται ἡ προσπάθεια νὰ διαχωριστεῖ ἡ κακὴ μητέρα (τὸ φίδι) ἀπὸ τὴν καλὴ μητέρα — πὺ μπορεῖ νὰ βοηθήσει. Ὅταν ἡ μητέρα τὴν κοιτάει χαιρέκακα καὶ δὲν τὴ βοηθάει, αὐτὴ ἢ ψευδαίσθηση καταστρέφεται, μητέρα καὶ φίδι γίνονται ἕνα, δηλαδὴ δυνάμεις πὺ ἀπειλοῦν τὴν καταστροφή. Ἡ ὄνειρεύτρια τότε τρέχει πρὸς τὴν πόρτα ἐλπίζοντας πὺς θὰ ξεφύγει, ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἀργά. Ὁ δρόμος εἶναι φραγμένος. Τώρα ἔχει ἀποκλειστεῖ μαζί μὲ ἕνα δηλητηριῶδες φίδι καὶ μιὰ καταστροφικὴ μητέρα.

Στὸ ὄνειρο ἡ ἀσθενὴς νιώθει τὸ ἴδιο ἄγχος πὺ τὴν κυνηγáει καὶ τὴν ἡμέρα, μὲ τὴ διαφορὰ πὺς εἶναι πολὺ πιὸ ἔντονο καὶ σχετίζεται ἐκδηλα μὲ τὴ μητέρα της. Δὲ νιώθει πραγματικὸ φόβο ἀλλὰ ἕνα κακὴθες ἄγχος. Ἡ μητέρα δὲν ἀποτελεῖ πιὰ ἀπειλὴ γι' αὐτὴν. Στὴν πραγματικὴτητα κανένας δὲν τὴν ἀπειλεῖ, κανένας δὲν ἀντιπροσωπεύει κίνδυνο γι' αὐτὴν. Ὡστόσο εἶναι φοβισμένη, καὶ στὸ ὄνειρο ὁ φόβος ἐκδηλώνεται. Εἶναι τὸ ὄνειρο αὐτὸ ἐκπλήρωση μιᾶς ἐπιθυμίας; Σὲ κάποιον βαθμὸ αὐτὸ ἀληθεύει. Ὑπάρχει ἢ ἐπιθυμία νὰ ἔχει τὴ μητέρα σὰν προστάτρια καὶ μόνο ὅταν ἡ μητέρα, ἀντὶ νὰ τὴ βοηθήσει, τὴν κοιτάει χαιρέκακα ἀρχίζει πραγματικὰ ὁ φόβος της. Εἶναι ἢ ἐπιθυμία της γιὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν προστασία τῆς μητέρας της πὺ τὴν κάνει νὰ φοβᾶται αὐτὴ τὴ γυναίκα. Ἄν δὲν τὴν ἤθελε πιὰ γιὰ μητέρα, δὲ θὰ φοβόταν ἀπ' αὐτὴν. Ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες αὐτὲς γιὰ μητρικὴ ἀγάπη καὶ προστασία ὑπάρχουν ἄλλες πιὸ σημαντικές, χωρὶς τὶς ὁποῖες ὁ φόβος γιὰ τὴ μητέρα θὰ ἔπαυε νὰ ὑπάρχει: ὁ πόθος της γιὰ ἐκδίκηση, ἢ ἐπιθυμία της νὰ κάνει τὸν πατέρα της νὰ δεῖ ὅτι ἡ μητέρα της εἶναι κακιὰ, νὰ τὸν κάνει ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπ' αὐτὴν. Ὅχι ἐπειδὴ ἀγαπάει τὸν πατέρα της πάρα πολὺ, ὄχι ἐξαιτίας τῆς συνέχισης μιᾶς πρώιμης σεξουαλικῆς προσήλωσης στὸν πατέρα, ἀλλὰ ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ταπείνωσης πὺ τῆς προκάλεσε ἢ τόσο πρώιμη ἦτα της καὶ ἡ αἴσθηση πὺς μόνο μὲ τὴν καταστροφή τῆς μητέρας της εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκα-

τασταθεῖ ἢ περηφάνια τῆς καὶ ὁ σεβασμὸς οἰὸν ἑαυτὸ τῆς. Γιὰ ποιὸ λόγῳ αὐτὴ ἡ πρῶμη ταπείνωση ἦταν καὶ παραμένει τόσο ἀνεξίτηλη, γιὰ ποιὸ λόγῳ ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἐκδίκηση καὶ θρίαμβο εἶναι τόσο ἀκαταμάχητη, εἶναι ἄλλο θέμα, πάρα πολὺ πολύπλοκο ὥστε νὰ μὴν μποροῦμε νὰ τὸ συζητήσουμε ἐδῶ. Ἡ ὄνειρεύτρια ἔχει ἄλλα ἀγχώδη ὄνειρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μοναδικὸ στοιχεῖο ποὺ περιέχεται σ' αὐτὸ τὸ ὄνειρο — ἡ ἐπιθυμία νὰ τὴ βοηθήσει ἡ μητέρα τῆς — λείπει ὀλοκληρωτικά. Τέτοια ὄνειρα εἶναι:

Εἶμαι σ' ἓνα κλουβὶ μὲ μιὰ τίγρη. Κανεὶς δὲ μὲ βοηθάει.

᾽Η:

Περπατῶ πάνω σὲ μιὰ στενὴ λουρίδα ἐδάφους σ' ἓνα ἔλος. Εἶναι σκοτάδι καὶ δὲν μπορῶ νὰ δῶ τὸ δρόμο μου. Εἶμαι ὀλότελα χαμένη καὶ νιώθω πὼς θὰ γλιστήσω καὶ θὰ πνιγῶ ἂν κάνω ἔστω καὶ ἓνα βῆμα.

᾽Η:

Εἶμαι κατηγορούμενη σὲ μιὰ δίκη. Μὲ κατηγοροῦν γιὰ φόνο καὶ ξέρω πὼς εἶμαι ἄθῳα. Μπορῶ ὅμως νὰ δῶ στὰ πρόσωπα τῶν δικαστῶν καὶ τῶν ἐνόρκων πὼς ἔχουν κιόλας ἀποφασίσει ὅτι εἶμαι ἔνοχη. Ξέρω πὼς ὅ,τι καὶ νὰ πῶ ἐγὼ ἢ ὅ,τι καὶ νὰ καταθέσουν οἱ μάρτυρες (δὲ βλέπω νὰ ὑπάρχουν μάρτυρες) ἡ ἀπόφαση ἔχει κιόλας βγεῖ καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑπερασπίσω τὸν ἑαυτὸ μου.

Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ ὄνειρα ὁ οὐσιαστικὸς παράγοντας εἶναι τὸ αἶσθημα τῆς πλήρους ἀδυναμίας ποὺ ὀδηγεῖ σὲ παράλυση ὅλων τῶν λειτουργιῶν καὶ σὲ πανικό. Ἀντικείμενα ποὺ παίρνουν ζωὴ, ζῶα, ἄνθρωποι, γίνονται ὅλα ἀνελέητα. Δὲ φαίνονται πουθενὰ φίλοι. Δὲν πρέπει νὰ περιμένει ἀπὸ πουθενὰ

βοήθεια. Τὸ αἶσθημα αὐτὸ τῆς πλήρους ὀδυναμίας πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα τοῦ ἀτόμου ποὺ ὀνειρεύεται νὰ δώσει διέξοδο στὴν ἐπιθυμία της γιὰ ἐκδίκηση, νὰ πάψει νὰ πολεμᾷ μὲ τὴ μητέρα της. Αὐτὸ καθαυτὸ ὅμως δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἐκπλήρωση κάποιας ἐπιθυμίας. Ἐδῶ ὑπάρχει ἡ ἐπιθυμία γιὰ ζωὴ — καὶ ἀπ' αὐτὸ προέρχεται ὁ φόβος μήπως ἐκτεθεῖ σὲ ἐπιθέσεις χωρὶς τὴ δύναμη νὰ ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτὸ της.

Τὰ ὄνειρα ποὺ ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ σημασία εἶναι τὰ ὄνειρα ποὺ ἐπαναλαμβάνονται καὶ ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἀναφέρουν ὅτι τὰ βλέπουν γιὰ μιὰ περίοδο ἐτῶν, ποὺ μερικὲς φορὲς πάει στὸ παρελθὸν τόσο πολὺ, ὅσο μποροῦν νὰ θυμηθοῦν. Τὰ ὄνειρα αὐτὰ ἐκφράζουν συνήθως τὸ κύριον θέμα, τὸ λ α ἰ τ μ ο τ ἰ φ, στὴ ζωὴ ἐνὸς ἀνθρώπου, καὶ συχνὰ ἀποτελοῦν τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς νευρώσεως του ἢ τὴν πιὸ σημαντικὴ ἄποψη τῆς προσωπικότητάς του. Μερικὲς φορὲς τὸ ὄνειρο παραμένει ἀμετάβλητο, ἐνῶ ἄλλοτε ὑπάρχουν λίγο πολὺ ἐλαφρὲς ἀλλαγὲς ποὺ εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ κάποια ἐσωτερικὴ πρόοδο ποὺ γίνεται μέσα στὸν ὀνειρευτὴ ἢ γιὰ κάποια χειροτέρευση — ἀνάλογα μὲ τὴν περὶπτωση.

Ἐνα κορίτσι δεκαπέντε χρόνων ποὺ μεγάλωσε μὲ τὶς πιὸ ἀπάνθρωπες καὶ καταστροφικὲς συνθήκες (ἕνας πατέρας ποὺ τὴν ἔδερνε, ἀλκοολικὸς καὶ βίαιος, μιὰ μητέρα ποὺ κατὰ καιροὺς ἔφευγε ἀπὸ τὸ σπίτι μὲ ἄλλους ἄντρες, χωρὶς ροῦχα, χωρὶς τροφή, μέσα στὴ βρώμα) προσπάθησε νὰ αὐτοκτονήσει ὅταν ἦταν δέκα χρόνων γιὰ πρώτη φορὰ, καὶ ὕστερα ἄλλες πέντε φορὲς. Ἐβλεπε τὸ ἀκόλουθο ὄνειρο πολλές φορὲς, ὅσο μπορεῖ νὰ θυμηθεῖ:

Βρίσκομαι στὸν πάτο ἐνὸς πηγαδιοῦ. Προσπαθῶ νὰ ἀνέβω καὶ σχεδὸν ἔχω φτάσει ὡς τὰ χεῖλη, ποὺ τὰ κρατῶ μὲ τὰ χέρια μου. Πρέπει νὰ τὰ ἀφήσω καὶ νὰ πέσω πάλι στὸν πάτο τοῦ πηγαδιοῦ.

Τὸ ὄνειρο δὲ χρειάζεται καὶ πολλὰς ἐξηγήσεις. Ἐκφράζει

πέρα για πέρα τὴν τραγωδία πὺν ὑπάρχει στὴ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ κοριτσιοῦ — τί τοῦ συμβαίνει καὶ πὼς αἰσθάνεται. Ἐν τὸ ὄνειρο αὐτὸ τὸ ἔβλεπε μιὰ φορὰ, θὰ εἶχαμε τὸ δικαίωμα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐκφράζει κάποιον φόβον πὺν νιώθει κάποιον κάποιον τὸ κορίτσι καὶ πὺν τὸν προκαλοῦν εἰδικὲς περιστάσεις. Ἄλλὰ ἡ κανονικὴ ἐπανάληψη τοῦ ὄνειρου μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ὄνειρικὴ κατάσταση ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ θέμα στὴ ζωὴ τοῦ κοριτσιοῦ, ὅτι τὸ ὄνειρον ἐκφράζει μιὰ πεποιθὴση τόσο βαθιὰ καὶ ἀπαράλλαχτη πὺν μποροῦμε νὰ καταλάβουμε γιατί ἐπιχείρησε τόσες φορὲς νὰ αὐτοκτονήσει.

Ἐνα ἐπαναλαμβανόμενον ὄνειρον, ὅπου τὸ θέμα παραμένει τὸ ἴδιον ἀλλὰ ὅπου ὑπάρχει ὡστόσο μιὰ σημαντικὴ ποσότητα ἀλλαγῆς, εἶναι τὸ ὄνειρον μιᾶς σειρᾶς πὺν ἀρχισε ἔτσι:

Εἶμαι στὴ φυλακὴ — δὲν μπορῶ νὰ βγῶ.

Ἄργότερα τὸ ὄνειρον ἔγινε:

Θέλω νὰ περάσω τὰ σύνορα — ἀλλὰ δὲν ἔχω διαβατήριο καὶ μὲ σταματοῦν στὰ σύνορα.

Καὶ πὺν ἀργότερα:

Εἶμαι στὴν Εὐρώπη — βρίσκομαι στὸ λιμάνι γιὰ νὰ πάρω τὸ πλοῖον — ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει πλοῖον καὶ δὲ βλέπω πὼς μπορῶ νὰ φύγω.

Ἡ πὺν πρόσφατη παραλλαγὴ αὐτοῦ τοῦ ὄνειρου ἦταν:

Βρίσκομαι σὲ μιὰ πόλιν — στὸ σπίτι μου — καὶ θέλω νὰ βγῶ ἔξω. Ὅταν προσπαθῶ νὰ ἀνοίξω τὴν πόρτα βρίσκω πὼς αὐτὸ εἶναι δύσκολον. Τῆς δίνω μιὰ γερὴ σπρωξιὰ — ἀνοίγει καὶ βγαίνω ἔξω.

Τὸ θέμα πὺν βρίσκεται πίσω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ὄνειρα εἶναι ὁ φόβος μήπως κλειστεῖ μέσα, μήπως φυλακιστεῖ, μήπως δὲν

εἶναι σὲ θέση «να βγεῖ ἔξω». Τί σημαίνει αὐτὸς ὁ φόβος στὴ ζωὴ τοῦ ὄνειρευτῆ δὲν ἔχει σημασία γιὰ μᾶς σὲ τοῦτο τὸ πλαίσιο. Αὐτὸ ποὺ δείχνει ἢ διαδοχῇ τῶν ὄνειρων εἶναι ὅτι ὅλα τὰ χρόνια ὁ φόβος δὲν ἔπαψε νὰ ὑπάρχει ἀλλὰ ἔγινε λιγότερο ἔντονος — ἀπὸ τὴ φυλακὴ στὸ νὰ θρῖσκει δύσκολο ν' ἀνοίξει τὴν πόρτα. Ἐνῶ ἀρχικὰ ὁ ὄνειρευτῆς νιώθει πὼς δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ ξεφύγει, στὸ τελευταῖο ὄνειρο εἶναι ἱκανὸς — μὲ κάποια προσπάθεια — νὰ ἀνοίξει τὴν πόρτα καὶ νὰ βγεῖ ἔξω. Στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν χρόνων σημειώθηκε ἀξιοσημεῖωτη ἐξέλιξη στὸν ὄνειρευτῆ.

Ἡ συμβολικὴ γλῶσσα στὸ μῦθο, στὰ παραμῦθια, στὸ τυπολογικὸ καὶ στὸ μυθιστόρημα

Ὁ μῦθος, ὅπως καὶ τὸ ὄνειρο, προσφέρει μιὰ ἀφήγηση γιὰ ἓνα περιστατικὸ πὺν συμβαίνει στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο, μιὰ ἀφήγηση πὺν ἐκφράζει σὲ συμβολικὴ γλῶσσα θρησκευτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἰδέες, ἐμπειρίες τῆς ψυχῆς στὶς ὁποῖες βρίσκεται ἡ πραγματικὴ σημασία τοῦ μῦθου. Ἄν δὲν μπορέσουμε νὰ συλλάβουμε τὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ μῦθου, βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἐκδοχὲς: εἴτε ὁ μῦθος εἶναι μιὰ προεπιστημονικὴ, ἀπλοϊκὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας καί, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἓνα προῖον ποιητικὰ ἐξωραϊσμένης φαντασίας, ἢ — καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ ἀτόμου πὺν πιστεύει ὀρθόδοξα στὸ μῦθο — τὸ φανερὸ περιεχόμενον τοῦ μῦθου εἶναι ἀληθινὸ, καὶ πρέπει νὰ τὸ δεχτοῦμε σὰ μιὰ σωστὴ ἐκθεση γεγονότων πὺν ἀληθινὰ ἔγιναν στὴν «πραγματικότητα». Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐκδοχὴ φαινόταν ὀπωσδήποτε σωστὴ στὸ 19ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα γιὰ τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ, βαθμιαῖα ὅμως ἄρχισε νὰ ἐπιβάλλεται μιὰ ἄλλη ἄποψη. Σήμερα πιστεύεται ὅτι τὸ σημαντικὸ βρίσκεται στὴ θρησκευτικὴ καὶ φιλοσοφικὴ σημασία τοῦ μῦθου, καὶ ὅτι τὸ φανερὸ περιεχόμενον εἶναι ἡ συμβολικὴ ἐκφραση αὐτῆς τῆς σημασίας. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σχετικὰ μὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ φανερὸ περιεχόμενον, ἀρχίσαμε νὰ καταλαβαίνουμε ὅτι δὲν εἶναι ἀπλὸ τὸ προῖον μιᾶς φανταστικῆς ἐπινόησης «πρωτόγονων» ἀνθρώπων, ἀλλὰ περιέχει τρυφερὲς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος. (Ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια πολλῶν μῦθων διαπιστώθηκε ἀπὸ πολλὰ εὑρήματα ἀνασκαφῶν τὶς τελευταῖες δεκαετίες). Στὴν πρώτη σειρά ἀνάμεσα

σὲ κείνους πὸν ἀνοιξαν τὸ δρόμο γιὰ μιὰ νέα ἐξήγηση τοῦ μύθου βρίσκονται ὁ Γ. Γ. Μπαχόφεν καὶ ὁ Σ. Φρόντ. Ὁ πρῶτος μὲ ἀπαράμιλλη ὀξυδέρκεια καὶ διαύγεια συνέλαβε τὸ μύθο μὲ τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν ψυχολογικὴ καθὼς καὶ μὲ τὴν ἱστορικὴ σημασίαν του. Ὁ δεύτερος συνέβαλε σημαντικὰ στὴν ἐξήγηση τοῦ μύθου εἰσάγοντας τὴν κατανόηση τῆς συμβολικῆς γλώσσας μὲ βάση τὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνειρων. Αὐτὸ προσέφερε μοροῦμε νὰ ποῦμε περισσότερο ἔμμεση παρὰ ἄμεση βοήθεια στὴ μυθολογία, γιατί ὁ Φρόντ εἶχε τὴν τάση νὰ βλέπει στὸ μύθο — καθὼς καὶ στὸ ὄνειρο — μόνο τὴν ἔκφραση τῶν παράλογων ἀντικοινωνικῶν παρορμήσεων καὶ ὄχι τόσο τὴ σοφία τῶν περασμένων γενεῶν ἐκφρασμένη σὲ μιὰ εἰδικὴ γλώσσα, τὴ γλώσσα τῶν συμβόλων.

1. Ὁ οἰδιπόδειος μύθος

Ὁ οἰδιπόδειος μύθος προσφέρει τὸ πιὸ χτυπητὸ παράδειγμα τῆς μεθόδου τοῦ Φρόντ γιὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ μύθου καὶ ταυτόχρονα μιὰ θαυμαστὴ εὐκαιρία γιὰ μιὰ διαφορετικὴ ἐξήγηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ μύθου δὲν εἶναι οἱ σεξουαλικὲς ἐπιθυμίαι ἀλλὰ μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ βασικὲς ἀπόψεις τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, ἢ στάση ἀπέναντι στὴν ἐξουσία. Ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μιὰ ἀπόδειξη τῶν παραμορφώσεων καὶ τῶν ἀλλαγῶν πὸν ἔχουν ὑποστῆ οἱ ἀναμνήσεις τῶν παλιότερων κοινωνικῶν μορφῶν καὶ ἰδεῶν κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ φανεροῦ περιεχομένου τοῦ μύθου.¹

Ὁ Φρόντ γράφει:

Ἐάν ὁ «Οἰδίπους Τύραννος» μπορεῖ σήμερον νὰ συγκινήσει ἕνα σύγχρονον ἀναγνώστη ἢ θεατὴ μὲ τὴν ἴδια

1. Ἡ ἀκλόουθη ἐρμηνεία ἔχει παρθεῖ ἀπὸ τὸ ἄρθρον τοῦ Ε. Φρόμ «Τὸ Οἰδιπόδειον Σύμπλεγμα καὶ ὁ Οἰδιπόδειος Μύθος», στὸ ἔργον τῆς

δύναμη που συγκινοῦσε τοὺς σύγχρονους τοῦ Σοφοκλῆ
Ἕλληνες, ἡ μόνη δυνατὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι ἡ ἐπίδραση
τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας δὲν ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴ
σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ πεπρωμένο καὶ τὴν ἀνθρώπινη
βούληση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη φύση τοῦ ἴλικου
μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκαλύπτεται αὐτὴ ἡ σύγκρουση. Πρέ-
πει νὰ ὑπάρχει μιὰ φωνὴ μέσα μας πού νὰ μᾶς κά-
νει νὰ ἀναγνωρίζουμε τὴν ἐπιβλητικὴ δύναμη τοῦ πε-
πρωμένου στὸν Οἰδίποδα, ἐνῶ εἴμαστε σὲ θέση νὰ κα-
ταδικάσουμε τὶς καταστάσεις πού συμβαίνουν στὸ «Die
ahnfrau» ἢ σὲ ἄλλες τραγωδίες τοῦ πεπρωμένου σὰν
αὐθαίρετες ἐπινοήσεις. Καὶ πραγματικὰ ὑπάρχει ἓνα
κίνητρο στὴν ἱστορία τοῦ Οἰδίποδα πού ἐξηγεῖ τὴν
κρίση αὐτῆς τῆς ἐσώτερης φωνῆς. Ἡ μοῖρα του μᾶς
συγκινεῖ μόνο ἐπειδὴ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ δική
μας μοῖρα, ἐπειδὴ ὁ χρησμός μᾶς ἔδωσε πρὶν ἀπὸ τὴ
γέννησή μας τὴν ἴδια κατάρα πού ἔδωσε καὶ σ' αὐτόν.
Εἶναι ἐνδεχόμενο ὅλοι μας νὰ τὸ ἔχουμε στὸ πεπρωμέ-
νο μας νὰ ἀπευθύνουμε τὶς πρῶτες σεξουαλικὲς πα-
ρορμήσεις μας πρὸς τὴ μητέρα μας, καὶ τὶς πρῶτες
παρορμήσεις τοῦ μίσους καὶ τῆς βίας πρὸς τὸν πατέ-
ρα μας. Τὰ ὄνειρά μας μᾶς πείθουν πὼς ἔτσι ἔχουν
τὰ πράγματα. Ὁ Οἰδίπους, πού σκότωσε τὸν πατέρα
του Λαίω καὶ παντρεύτηκε τὴ μητέρα του Ἰοκάστη,
δὲν κάνει τίποτα λιγότερο ἢ περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐκ-
πληρώνει μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες τῶν παιδικῶν μας
χρόνων. Ἀλλὰ ἐμεῖς, ὄντας περισσότερο τυχεροὶ ἀπ'
αὐτόν μὲ τὴν ἔννοια πὼς δὲν ἔχουμε γίνει ψυχονευ-
ρωτικοί, καταφέραμε ἀπὸ τὴν παιδικὴ μας ἡλικία νὰ
ἀποσύρουμε τὶς σεξουαλικὲς παρορμήσεις μας ἀπὸ τὶς
μητέρες μας, καὶ νὰ ξεχάσουμε τὴ ζήλια γιὰ τὸν πα-
τέρα μας. Ἀποστρεφόμεστε τὸ πρόσωπο σὲ σχέση μὲ
τὸ ὁποῖο ἡ πρωτόγονη αὐτὴ ἐπιθυμία τῆς παιδικῆς

Ροθ Νάντα Ἄνσεν: «The Family: Its Function and Destiny», Νέα
Ἰόρκη, Harper & Brothers, 1948.

μας ηλικίας ἔχει ἐκπληρωθεῖ, μὲ ὄλη τὴ δύναμη τῆς ἀπόθησης πὺ οἱ ἐπιθυμίες αὐτὲς ἔχουν ὑποστειὶ στὸ πνεῦμα μας ἀπὸ τὴν παιδικὴ μας ἡλικία. Καθὼς ὁ ποιητὴς φέρνει στὸ φῶς τὴν ἐνοχὴ τοῦ Οἰδίποδα μὲ τὴν ἔρευνά του, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ κοιτάξουμε μέσα στὸν ἑαυτὸ μας καὶ νὰ γνωρίσουμε τὰ ἐσώτερα ἐγῶ μας, ὅπου οἱ ἴδιες παρορμήσεις ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν, ἔστω κι ἂν ἔχουν ἀπωθηθεῖ. Ἡ ἀντίθεση μὲ τὴν ὁποία φεύγει ὁ χορός:

... ὁ Οἰδίπους πὺ γνώριζε τὰ αἰνίγματα τὰ δύσκολα νὰ λύνει κι ἦτανε πολυζήλευτος καὶ πολυτιμημένος, βλέπετε σὲ ποιά τρικυμία δεινῶν εἶναι πεσμένος!

... αὐτὴ ἡ προειδοποίηση μᾶς θίγει βαθιὰ καὶ πληγώνει τὴν περηφάνια μας, ἐμᾶς πὺ ἀπὸ τὰ παιδικὰ μας χρόνια ἀνατραφήκαμε μὲ τὴ σύνεση καὶ τὴν πεποίθηση νὰ τρέφουμε σεβασμὸ γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας. Ὅπως ὁ Οἰδίπους, ζοῦμε ἀγνοώντας τὶς ἐπιθυμίες πὺ προσβάλλουν τὴν ἠθική, τὶς ἐπιθυμίες πὺ ἡ φύση ἔχει ἐπιβάλλει σὲ μᾶς, καὶ μετὰ τὴν ἀποκάλυψή τους μπορεῖ νὰ θρίσκουμε προτιμότερο νὰ ἀποσύρουμε τὸ βλέμμα μας ἀπὸ τὶς σκηνὲς τῆς παιδικῆς μας ἡλικίας.²

Ἡ σύλληψη τοῦ οἰδιπόδειου συμπλέγματος, πὺ τόσο θαυμαστά παρουσίασε ὁ Φρόντ, ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀκρογωνιαίους λίθους τοῦ ψυχολογικοῦ του συστήματος. Πίστευε ὅτι ἡ σύλληψη αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὸ κλειδὶ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς. Εἶχε τὴν πεποίθηση πὺς αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σύμπλεγμα ἀποτελοῦσε τὸ θεμελιακὸ μηχανισμὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ καὶ ὑποστήριξε ὅτι τὸ οἰδιπόδειο σύμπλεγμα ἀποτελοῦσε τὴν αἰτία τῆς ψυχοπαθολογικῆς ἐξέλιξης καὶ «τὸν πυρήνα τῆς νεύρωσης».

Ἡ Φρόντ ἀναφέρεται στὸν οἰδιπόδειο μῦθο ὅπως παρου-

2. Σ. Φρόντ: «Ἡ ἐρμηνευτικὴ τῶν ὀνειρων» στὸ «Τὰ βασικά ἔργα τοῦ Σ. Φρόντ (Νέα Ὑόρκη, The Modern Library, 1938), σ. 308.

σιάζεται στην τραγωδία του Σοφοκλή «Οιδίπους Τύραννος». Ἡ τραγωδία μᾶς λέει πὼς ἓνας χρησμός εἶχε προειδοποιήσει τὸν Λάιο, βασιλιὰ τῶν Θηβῶν, καὶ τὴ σύζυγό του Ἰοκάστη, ὅτι ἂν ἀποκτοῦσαν γιό, ὁ γιὸς αὐτὸς θὰ σκοτώωνε τὸν πατέρα του καὶ θὰ παντρευόταν τὴ μητέρα του. Ὅταν γεννήθηκε ὁ Οἰδίπους, ἡ Ἰοκάστη ἀποφάσισε νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὴ μοῖρα ποὺ καθόριζε ὁ χρησμός σκοτώνοντας τὸ παιδί. Δίνει τὸ παιδί σ' ἓνα βοσκὸ μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὸ ἐγκαταλείψει στὰ δάση μὲ τὰ πόδια του δεμένα, ἔτσι ποὺ τὸ παιδί νὰ πεθάνει. Ἀλλὰ ὁ βοσκὸς ποὺ λυπᾶται τὸ μωρὸ τὸ δίνει σ' ἓναν αὐλικὸ ποὺ ἦταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κορίνθου. Ὁ βασιλιὰς υἱοθετεῖ τὸν Οἰδίποδα, καὶ ὁ νεαρὸς πρίγκιπας μεγαλώνει στὴν Κόρινθο χωρὶς νὰ ξέρει πὼς δὲν εἶναι ἀληθινὸς γιὸς τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κορίνθου. Ἐνας χρησμός τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν τοῦ λέει ὅτι θὰ σκοτώσει τὸν πατέρα του καὶ θὰ παντρευτεῖ τὴ μητέρα του. Γιὰ νὰ ἀποφύγει αὐτὴ τὴ μοῖρα ἀποφασίζει νὰ μὴν ξαναγυρίσει στοὺς ὑποτιθέμενους γονεῖς του. Καθὼς ἔφευγε ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς συναντᾷε στὸ δρόμο κάποιον, ἓνα γέρο καβάλα σ' ἓνα ἄρμα, καυγαδίζει μαζί του καὶ τὸν σκοτώνει μαζί μὲ τὸν ὑπηρέτη του χωρὶς νὰ ξέρει πὼς εἶναι ὁ πατέρας του, ὁ βασιλιὰς τῶν Θηβῶν.

Οἱ περιπλανήσεις του τὸν ὀδηγοῦν στὶς Θῆβες. Ἐκεῖ ἡ Σφίγγα καταβροχθίζει τοὺς νέους ἄντρες καὶ τὶς γυναῖκες τῆς πόλης, καὶ θὰ σταματήσει νὰ τὸ κάνει αὐτὸ ἂν κάποιος βρεῖ τὴ σωστὴ ἀπάντηση σὲ ἓνα αἶνιγμα ποὺ ρωτᾷ. Τὸ αἶνιγμα εἶναι τοῦτο: «Τί εἶναι αὐτὸ ποὺ πρῶτα πηγαίνει μὲ τὰ τέσσερα, κατόπι μὲ τὰ δυὸ καὶ τελικὰ μὲ τὰ τρία;» Ἡ πόλη τῶν Θηβῶν ἔχει διακηρύξει πὼς ὅποιος λύσει τὸ αἶνιγμα, ἐλευθερώνοντας ἔτσι τὴν πόλη ἀπὸ τὴ Σφίγγα, θὰ γίνε βασιλιὰς καὶ θὰ παντρευτεῖ τὴ χήρα τοῦ βασιλιᾶ. Ὁ Οἰδίπους δέχεται νὰ διακινδυνέψει. Βρίσκει τὴν ἀπάντηση στὸ αἶνιγμα, ποὺ εἶναι ὁ ἄ ν θ ρ ω π ο ς — ποὺ σὰν παιδί βαδίζει μὲ τὰ τέσσερα, σὰν ἐνήλικος μὲ τὰ δυὸ καὶ σὰ γέρος μὲ τρία (μὲ ἓνα ραβδί). Ἡ Σφίγγα πέφτει τότε στὸν ὄκεανό, ἡ πόλη σώζεται ἀπὸ τὴ συμφορὰ καὶ ὁ Οἰδίπους γίνεται βασιλιὰς καὶ παντρεύεται τὴν Ἰοκάστη, τὴ μητέρα του. Ὁ Οἰδίπους

βασίλευσε κάμποσο εὐτυχησμένος, ὥσπου ἕνα βαρὺ θανατικὸ σά-
ρωσε τὴν πόλη καὶ πέθαναν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους της.
Ὁ μάντης Τειρεσίας ἀποκαλύπτει ὅτι τὸ θανατικὸ εἶναι ἡ
τιμωρία γιὰ τὸ διπλὸ ἔγκλημα ποὺ διέπραξε ὁ Οἰδίπους, πα-
τροκτονία καὶ αἱμομιξία. Ὁ Οἰδίπους, ἀφοῦ προσπάθησε
ἀπεγνωσμένα νὰ ἀγνοήσει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, ὅταν πιά δὲν
μπορεῖ παρὰ νὰ τὴν παραδεχτεῖ, τυφλώνεται καὶ ἡ Ἰοκά-
στη αὐτοκτονεῖ. Ἡ τραγωδία τελειώνει στὸ σημεῖο ὅπου ὁ
Οἰδίπους ἔχει τιμωρηθεῖ γιὰ ἕνα ἔγκλημα ποὺ ἔχει διαπρά-
ξει παρὰ τὴ θέλησή του καὶ μολονότι κατέβαλε συνειδητὴ
προσπάθεια γιὰ νὰ ἀποφύγει νὰ τὸ διαπράξει.

Ὡστόσο, ἂν ἐξετάσουμε τὸ μῦθο πιὸ προσεχτικὰ, ἀνακύ-
πτουν προβλήματα ποὺ δημιουργοῦν κάποιες ἀμφιβολίες γιὰ
τὴν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἀποψης. Τὸ πιὸ ἐπίμονο ἐρώτημα
εἶναι: Ἄν ἡ ἐρμηνεία τοῦ Φρόνυτ εἶναι σωστή, θὰ ἔπρεπε
νὰ περιμένουμε νὰ μᾶς πεῖ ὁ μῦθος ὅτι ὁ Οἰδίπους συνάντη-
σε τὴν Ἰοκάστη χωρὶς νὰ ξέρει πὼς ἦταν μητέρα του, τὴν
ἐρωτεύτηκε καὶ κατόπι σκότωσε τὸν πατέρα του, καὶ πάλι
χωρὶς νὰ τὸ ξέρει πὼς εἶναι πατέρας του. Ἄλλὰ δὲν ὑπάρ-
χει καμιὰ ἔνδειξη στὸ μῦθο ποὺ νὰ λέει ὅτι ὁ Οἰδίπους ἔ-
νωσε νὰ θέλγεται ἀπὸ τὴν Ἰοκάστη ἢ ὅτι τὴν ἐρωτεύτηκε.
Ἡ μόνη ἐξήγηση ποὺ μᾶς δίνεται γιὰ τὸ γάμο τοῦ Οἰδίπο-
δα μετὰ τὴν Ἰοκάστη εἶναι ὅτι ἡ Ἰοκάστη, μπορούμε νὰ ποῦ-
με, ἀκολουθεῖ τὸ θρόνο. Πρέπει λοιπὸν νὰ πιστέψουμε πὼς
ἕνας μῦθος ποὺ τὸ κεντρικὸ του θέμα εἶναι μιὰ αἱμομικτικὴ
σχέση ἀνάμεσα σὲ μητέρα καὶ παιδί, θὰ παρέλειπε ὀλοκλη-
ρωτικὰ τὸ στοιχεῖο τῆς ἔλξης ἀνάμεσα στοὺς δύο; Τὸ ἐρώ-
τημα αὐτὸ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη βαρῦτητα μπροστὰ στὴ διαπί-
στωση ὅτι, στὶς παλιότερες ἐκδοχὲς τοῦ μῦθου, ἡ πρόβλεψη
γιὰ τὸ γάμο μετὰ τὴ μητέρα ἀναφέρεται μόνο μιὰ φορὰ στὴν
ἐκδοχὴ τοῦ Νικόλαου ἀπὸ τὴ Δαμασκὸ, ποὺ σύμφωνα μετὰ
τὸν Κάρολ Ρόμπερτ ἀνάγεται σὲ μιὰ σχετικὰ νέα πηγὴ.*

*Ἐπειτα ὁ Οἰδίπους περιγράφεται σὰ θαρραλέος καὶ συ-

3. Βλ. Κάρολ Ρόμπερτ, «Οἰδίπους» (Βερολίνο: Weidmannsche
Buchhandlung).

νετὸς ἥρωας πὺ ἐγινε εὐεργέτης τῶν Θηβῶν. Πῶς λοιπὸν μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι διέπραξε τὸ πιὸ φριχτὸ στὰ μάτια τῶν συγχρόνων του ἐγκλήμα; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δόθηκε μερικὲς φορὲς κάποια ἀπάντηση, πὺ τονίζει ὅτι αὐτὴ καθαυτὴ ἢ οὐσία τῆς ἐλληνικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν τραγωδία εἶναι πὺ οἱ πιὸ ἰσχυροὶ καὶ δυνατοὶ δέχονται ξαφνικὰ ἓνα χτύπημα πὺ τοὺς ὀδηγεῖ στὴν καταστροφή. Κατὰ πόσο μιὰ τέτοια ἀπάντηση εἶναι ἀρκετὴ ἢ κατὰ πόσο μιὰ ἄλλη ἄποψη μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει μιὰ πιὸ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση, εἶναι ἓνα θέμα πὺ παραμένει ἀνοιχτό.

Τὰ παραπάνω ἐρωτήματα πηγάζουν ἀπὸ μιὰ μελέτη τοῦ ἔργου «Οἰδίπους Τύραννος». Ἐν ἐξετάσουμε μόνο αὐτὴ τὴν τραγωδία, χωρὶς νὰ λάβουμε ὑπόψη τίς ἄλλες δύο πὺ αποτελοῦν τὴν τριλογία, «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν» καὶ «Ἀντιγόνη», δὲν εἶναι δυνατό νὰ δοθεῖ ὀριστικὴ ἀπάντηση. Ἄλλὰ εἴμαστε τουλάχιστο σὲ θέση νὰ διατυπώσουμε μιὰ ὑπόθεση, συγκεκριμένα ὅτι ὁ μύθος μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ σὰ σύμβολο ὄχι τῆς αἰμομικτικῆς ἀγάπης ἀνάμεσα στὴ μητέρα καὶ τὸ γιὸ ἀλλὰ σὰν ἐξέγερση τοῦ γιοῦ ἐνάντια στὴν ἐξουσία τοῦ πατέρα, τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας. Ὅτι ὁ γάμος τοῦ Οἰδίποδα μὲ τὴν Ἰοκάστη δὲν εἶναι παρὰ δευτερευόν στοιχεῖο, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἀπὸ τὰ σύμβολα τῆς νίκης τοῦ γιοῦ πὺ παίρνει τὴ θέση τοῦ πατέρα του καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν καὶ ὅλα του τὰ προνόμια.

Μποροῦμε νὰ κρίνουμε γιὰ τὴν ἐγκυρότητα αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης ἐξετάζοντας ὀλόκληρο τὸν οἰδιπόδειο μύθος, ἰδιαίτερα μὲ τὴ μορφή πὺ τὸν παρουσιάζει ὁ Σοφοκλῆς στὰ δύο ἄλλα μέρη τῆς τριλογίας, «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν» καὶ «Ἀντιγόνη».⁴

4. Μολονότι: εἶναι ἀληθινὸ ὅτι ἡ τριλογία δὲ γράφτηκε μ' αὐτὴ

Στὸ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ» βρίσκουμε τὸν Οἰδίποδα κοντὰ στὴν Ἀθήνα στὸ ἀλσύλιο τοῦ Εὐμένη λίγο πρὶν πεθάνει. Ὅστερα ἀπὸ τὴν τύφλωσή του ὁ Οἰδίπους παρέμεινε στὶς Θῆβες, ὅπου κυβερνοῦσε ὁ Κρέων, ὁ θεῖος του, πὺ ὅστερα ἀπὸ λίγο τὸν ἐξόρισε. Οἱ δύο κόρες τοῦ Οἰδίποδα, ἡ Ἀντιγόνη καὶ ἡ Ἰσμήνη, τὸν συνοδεύουν στὴν ἐξορία. Ἀλλὰ οἱ δυὸ γιοί του, ὁ Ἐτεοκλῆς καὶ ὁ Πολυνείκης, ἀρνοῦνται νὰ βοηθήσουν τὸν τυφλὸ πατέρα τους. Μετὰ τὴν ἀναχώρησή του τὰ δυὸ ἀδέρφια ἀγωνίζονται μεταξὺ τους γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ θρόνου. Ὁ Ἐτεοκλῆς κερδίζει. Ἀλλὰ ὁ Πολυνείκης ἀρνιέται νὰ υποχωρήσει καὶ ἐπιδιώκει νὰ καταλάβει τὴν πόλη μὲ ἐξωτερικὴ βοήθεια καὶ νὰ διεκδικήσει τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸν ἀδερφό του. Στὸ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ» τὸν βλέπουμε νὰ σιμώνει τὸν πατέρα του, νὰ τοῦ ζητάει τὴ συγνώμη του καὶ νὰ τὸν παρακαλεῖ νὰ τὸν βοηθήσει. Ἀλλὰ ὁ Οἰδίπους εἶναι ἀνελέητος στὸ μῖσος του ἐνάντια στοὺς γιούς του. Παρὰ τὶς θερμὲς ἐκκλήσεις τοῦ Πολυνείκη, πὺ ἔχει καὶ τὴ συμπαραστάση τῆς Ἀντιγόνης, ἀρνιέται νὰ δώσει τὴ συγνώμη του. Οἱ τελευταῖες του λέξεις στὸ γιό του εἶναι:

Κι ἐσὺ χάσου σὰ σίχαμα καὶ μὲ δίχως πατέρα,
 ἀπ' τοὺς κακοὺς ὁ πῖο κακός, παίρνοντας γιὰ συντρό-
 φους

τοῦτες μου τὶς κατάρες, πὺ τώρα σοῦ δίνω: μῆτε
 τὴ χώρα, πὺ εἶν' πατρίδα σου, νὰ κυριέψεις, μῆτε
 πίσω νὰ ξαναπαῖς ποτὲ στ' Ἄργος, ἀλλ' ἀπὸ χέρι
 συγγενικὸ νὰ σκοτωθεῖς, ἀφοῦ σκοτώσεις κεῖνον,
 πὺ σ' ἔκαμεν ἐξόριστο. Τέτοια σὲ καταριέμαι

τὴ σειρά καὶ μολονότι μερικοὶ λόγιοι μπορεῖ νὰ ἔχουν δίκιο ὑποθέτοντας ὅτι ὁ Σοφοκλῆς δὲ σχεδίασε τὶς τρεῖς τραγωδίες σὰ μιὰ τριλογία, ὡστόσο καὶ οἱ τρεῖς πρέπει νὰ ἐρμηνευτοῦν σὰν ἓνα σύνολο. Πολὺ λίγο νόημα ἔχει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἔδωσε τὴν τύχη τοῦ Οἰδίποδα καὶ τῶν παιδιῶν του σὲ τρεῖς τραγωδίες χωρὶς νὰ ἔχει ὑπόψη του τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ τοῦ συνόλου.

καὶ στὸ σκοτάδι τ' ἀγριωπὸ φωνάζω τοῦ Ταρτάρου
μαζί του νὰ σὲ πάρει,
φωνάζω τοῦτες τὶς θεές, φωνάζω καὶ τὸν Ἄρη,
ποῦ ἀνάμεσό σας ἔβαλε τὸ τρομερὸ τὸ μίσος.
Καὶ τώρα, ποῦ ἄκουσες αὐτὰ, φεύγα ἀποδῶ καὶ τρέχα
σ' ὄλους τοὺς Θηβαίους νὰ εἰπείς καὶ στοὺς πιστοὺς
βοηθούς σου,
πὼς ἔδωκε ὁ Οἰδίποδας τέτοιο βραβεῖο στοὺς γιούς
του.⁵

Στὴν «Ἀντιγόνη» βρίσκουμε μιὰ ἄλλη σύγκρουση πατέρα καὶ γιοῦ νὰ ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς τραγωδίας. Ἐδῶ ὁ Κρέων, ἀντιπρόσωπος τῆς ἀπολυταρχικῆς ἀρχῆς στὸ κράτος καὶ τὴν οἰκογένεια, ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ τὸ γιό του Αἴμωνα, ποῦ τὸν κατηγορεῖ γιὰ τὸν ἀνελέητο δεσποτισμό του καὶ τὴ σκληρότητά του ἀπέναντι στὴν Ἀντιγόνη. Ὁ Αἴμων προσπαθεῖ νὰ σκοτώσει τὸν πατέρα του καὶ δταν ἀποτυχαίνει αὐτοκτονεῖ.

Διαπιστώνουμε ὅτι τὸ θέμα ποῦ πλέκεται καὶ στὶς τρεῖς τραγωδίες εἶναι ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸ γιό. Στὸ «Οἰδίπους Τύραννος» ὁ Οἰδίπους σκοτώνει τὸν πατέρα του Λαῖο, ποῦ εἶχε φροντίσει νὰ σκοτώσει τὸ παιδί του. Στὸ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ» ὁ Οἰδίπους ἐκδηλώνει τὸ ἔντονο μίσος του ἐνάντια στοὺς γιούς του καὶ στὴν «Ἀντιγόνη» βρίσκουμε καὶ πάλι νὰ ὑπάρχει τὸ ἴδιο μίσος ἀνάμεσα στὸν Κρέοντα καὶ τὸν Αἴμωνα. Τὸ πρόβλημα τῆς αἰμομιξίας δὲν ὑπάρχει οὔτε στὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς γιούς τοῦ Οἰδίποδα μὲ τὴ μητέρα τους οὔτε στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν Αἴμωνα καὶ τὴ μητέρα του Εὐρυδίκη. Ἄν ἐρμηνεύσουμε τὸ «Οἰδίπους Τύραννος» κάτω ἀπὸ τὸ φῶς δλόκληρης τῆς τριλογίας, φαίνεται νὰ εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι καὶ στὸ «Οἰδίπους Τύραννος» τὸ κύριο θέμα εἶναι ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸ γιό καὶ ὄχι τὸ πρόβλημα τῆς αἰμομιξίας.

5. «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ».

Ὁ Φρόντ ἔχει ἐρμηνεύσει τὸν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸ γιὸ σὰν τὴν ἀσυνείδητη ἀντιζηλία ποὺ ὀφείλεται στὶς αἰμομικτικὲς ἐπιθυμίες τοῦ Οἰδίποδα. Ἐὰν δὲν ἀποδεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ἐξήγηση, τότε προβάλλει τὸ πρόβλημα πῶς ἀλλιῶς θὰ πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸ γιὸ ποὺ τὴ συναντᾶμε καὶ στὶς τρεῖς τραγωδίες. Μιὰ ἄκρη τοῦ νήματος βρισκόμε στὴν «Ἀντιγόνη». Ἡ ἐξέγερση τοῦ Αἴμωνα ἐνάντια στὸν Κρέοντα ὀφείλεται στὴν ἰδιαίτερη δομὴ τῆς σχέσης τοῦ Κρέοντα μὲ τὸν Αἴμωνα. Ὁ Κρέων ἀντιπροσωπεύει τὴν αὐστηρὴ αὐταρχικὴ ἀρχὴ καὶ στὴν οἰκογένεια καὶ στὸ κράτος, καὶ ἀκριβῶς ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴ μορφή ἀρχῆς ἐξεγείρεται ὁ Αἴμων. Μιὰ ἀνάλυση ὁλόκληρης τῆς τριλογίας τοῦ Οἰδίποδα θὰ ἀποδείξει ὅτι κεντρικὸ θέμα τῆς ἀποτελεῖ ἡ πάλη ἐνάντια στὴν πατρικὴ ἐξουσία καὶ ὅτι οἱ ρίζες αὐτῆς τῆς πάλης εἶναι πολὺ παλιές καὶ φτάνουν ὡς τὴν πανάρχαιη πάλη ἀνάμεσα στὸ πατριαρχικὸ καὶ τὸ μητριαρχικὸ σύστημα κοινωνίας. Ὁ Οἰδίπους, ὅπως καὶ ὁ Αἴμων καὶ ἡ Ἀντιγόνη, ἀντιπροσωπεύουν τὴ μητριαρχικὴ ἀρχή. Καταφέρονται ἐνάντια σ' ἓνα κοινωνικὸ καὶ θρησκευτικὸ σύστημα ποὺ βασίζεται στὶς δυνάμεις καὶ τὰ προνόμια τοῦ πατέρα καὶ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸν Λαίω καὶ τὸν Κρέοντα.

Καθὼς ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ βασίζεται στὴν ἀνάλυση τοῦ Μπαχόφεν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία, θεωροῦμε ἀναγκαῖο νὰ γνωρίσουμε στὸν ἀναγνώστη μὲ συντομία τὶς ἀρχές τῆς θεωρίας τοῦ Μπαχόφεν.

Στὸ ἔργο του «Mutterrecht» (Μητρικὸ Δίκαιο) ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1861, ὁ Μπαχόφεν διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι στὶς ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας οἱ σεξουαλικὲς σχέσεις ἦταν ἀνάμικτες. Κατὰ συνέπεια μόνον ἡ καταγωγή ἀπὸ τὴ μητέρα ἦταν ἀναμφισβήτητη καὶ τὸ ἄτομο μποροῦσε νὰ γενεαλογηθεῖ μόνον, ἀπὸ τὸ δικό της σόι. Ἡ μητέρα ἦταν ἡ ἐξουσία καὶ ὁ νομοθέτης — ὁ κυβερνήτης καὶ τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς κοινωνίας. Βασισμένος στὴν ἀνάλυση τῶν θρησκευτικῶν κειμένων τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος ὁ Μπαχόφεν ἔφτασε στὸ συμπέρασμα πῶς ἡ ὑπε-

ροχή τῆς γυναίκας βρῆκε τὴν ἔκφρασή της ὄχι μόνο στοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς οἰκογενειακῆς ὀργάνωσης ἀλλὰ καὶ στὴ θρησκεία. Βρῆκε στοιχεῖα ποὺ ἔλειθαν ὅτι προῖν ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου ὑπῆρχε μιὰ θρησκεία στὴν ὁποία κυρίαρχες θεότητες ἦταν θεές, πρόσωπα ποὺ ἔμοιαζαν μὲ μητέρες.

Ὁ Μπαχόφεν διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι σὲ μιὰ μακροχρόνια βασανιστικὴ διαδικασία οἱ ἄντρες νίκησαν τὶς γυναῖκες, τὶς ὑπόταξαν καὶ πῆραν τὴ θέση τους γιὰ νὰ γίνουν ἐκεῖνοι κυβερνητὲς σὲ μιὰ κοινωνικὴ ἱεραρχία. Τὸ πατριαρχικὸ σύστημα ποὺ προέκυψε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔχει σὰ γνωρίσματά του τὴ μονογαμία (τουλάχιστο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς γυναῖκες), τὴν ἐξουσία τοῦ πατέρα στὴν οἰκογένεια καὶ τὸν κυριαρχικὸ ρόλο τῶν ἀντρῶν σὲ μιὰ κυριαρχικὰ ὀργανωμένη κοινωνία. Ἡ θρησκεία αὐτῆς τῆς πατριαρχικὰ ὀργανωμένης κουλτούρας ἀντιστοιχεῖ στὴν κοινωνικὴ τῆς ὀργάνωση. Ἀντὶ τῆς μητέρας θεᾶς προβάλλουν τώρα σὰν ὑπέρτατοι ἐξουσιαστὲς πάνω στὸν ἄνθρωπο ἀρσενικοὶ θεοί, ἀκριβῶς ὅπως ὁ πατέρας ἦταν ὁ ἀνώτατος ἄρχοντας στὴν οἰκογένεια.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ καὶ πιὸ θαυμαστὰ παραδείγματα τῆς ἐρμηνείας τῶν ἑλληνικῶν μύθων ἀπὸ τὸν Μπαχόφεν εἶναι ἡ ἀνάλυσή του γιὰ τὴν «Ὁρέστεια» τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή του ἀποτελεῖ τὴ συμβολικὴ παρουσίαση τῆς τελευταίας πάλης ἀνάμεσα στὶς μητρικὲς θεές καὶ τοὺς νικητὲς πατρικοὺς θεοὺς. Ἡ Κλυταιμνήστρα σκότωσε τὸν ἄντρα τῆς Ἀγαμέμνονα γιὰ νὰ μὴν ἐγκαταλείψει τὸν ἐραστή της Αἴγισθο. Ὁ Ὁρέστης, γιὸς τῆς ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα, ἐκδικεῖται τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του σκοτώνοντας τὴ μητέρα του καὶ τὸν ἐραστή της. Οἱ Ἐρινύες, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς παλιὲς μητέρες - θεές καὶ τὴ μητριαρχικὴ ἀρχή, καταδιώκουν τὸν Ὁρέστη καὶ ἀπαιτοῦν τὴν τιμωρία του, ἐνῶ ὁ Ἀπόλλωνας καὶ ἡ Ἀθηνᾶ (ἡ τελευταία δὲν ἔχει γεννηθεῖ ἀπὸ μητέρα ἀλλὰ βγῆκε ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία), ἐκπρόσωποι τῆς νέας πατριαρχικῆς θρησκείας, βρίσκονται μὲ τὸ μέρος τοῦ Ὁρέστη. Τὸ ἐπιχείρημα τῆς κάθε πλευρᾶς ἔχει σὰν ἐπίκεντρό του τὶς ἀρχὲς τῆς πατριαρχι-

κῆς καὶ μητριαρχικῆς θρησκείας ἀντίστοιχα. Γιὰ τὸ μητριαρχικὸ κόσμον ὑπάρχει ἕνας μόνον δεσμός, ὁ δεσμὸς τῆς μητέρας καὶ τοῦ παιδιοῦ, καὶ κατὰ συνέπεια ἡ μητροκτονία εἶναι τὸ μεγαλύτερον καὶ ἀσυγχώρητον ἔγκλημα. Ἡ Κλυταιμνήστρα, σκοτώνοντας τὸν ἄντρα τῆς, ἔκανε ἀπὸ πατριαρχικὴ σκοπιὰ μὲν μεγάλο ἔγκλημα ἐξαιτίας τῆς ἀνώτερης θέσης ποὺ κατέχει ὁ ἄντρας τῆς, ἐνῶ ἀπὸ μητριαρχικὴ σκοπιὰ ἔχει διαφοροετικὴ σημασία, «ἀφοῦ δὲν εἶχε δεσμὸν αἵματος μὲ τὸν ἄνθρωπον ποὺ σκότωσε». Ὁ φόνοσ ἑνὸς συζύγου δὲν ἀφορᾷ τῆς Ἐρινύεσ, γιατί γι' αὐτὲσ σημασία ἔχουν μόνον οἱ δεσμοὶ τοῦ αἵματος καὶ ἡ ἱερότητα τῆς μητέρας. Γιὰ τοὺσ Ὀλύμπιουσ θεοὺσ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὁ φόνοσ τῆς μητέρας δὲν εἶναι ἔγκλημα ἀν γίνεται σὺν ἐκδίκηση γιὰ τὸ θάνατον τοῦ πατέρα. Στὴν «Ὁρέστεια» τοῦ Αἰσχύλου ὁ Ὁρέστησ ἀθωώνεται ἀλλὰ ἡ ἔκτασ τῆς νίκης αὐτῆσ τῆσ πατριαρχικῆσ ἀρχῆσ περιορίζεται ὕστερα ἀπὸ τὸ συμβιβασμὸν ποὺ ἔγινε μὲ τῆσ νικημένεσ θεέσ. Συμφωνοῦν νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν νέα τάξην καὶ νὰ περιοριστοῦν σ' ἕνα μικρότερον ρόλον σὺν προστάτριασ τοῦ ἐδάφουσ καὶ σὰ θεέσ τῆσ γεωργικῆσ γονιμότητασ.

Ὁ Μπαχόφεν ἔδειξε ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν πατριαρχικὴ καὶ τὴν μητριαρχικὴ τάξην προχώρησε πολὺ πλεονεκτήματα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ὑπεροχὴν τῶν ἀντρῶν καὶ τῶν γυναικῶν ἀντίστοιχα, ἀλλὰ ἀποτέλεσε μὴ ἀπὸ τῆσ κοινωνικῆσ καὶ ἠθικῆσ ἀρχῆσ. Ἡ μητριαρχικὴ κουλτούρα ἔχει σὰ γνωρίσματα τῆσ τὴν ἔμφαση στοὺσ δεσμοὺσ αἵματος, στοὺσ δεσμοὺσ μὲ τὸ ἔδαφος καθὼσ καὶ μὴ παθητικὴ ἀποδοχὴ ὄλων τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἀντίθετα ἡ πατριαρχικὴ κοινωνία ἔχει σὰ γνωρίσματα τὸ σεβασμὸν πρὸσ τὸν ἀνθρώπινον νόμον, τὴν προτεραιότητα τῆσ ὀρθολογικῆσ σκέψησ καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἀλλαγὴν τῶν φυσικῶν φαινομένων. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ αὐτὲσ τῆσ ἀρχῆσ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ πατριαρχικὴ κουλτούρα ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὴν πρόοδον σὲ σχέση μὲ τὸ μητριαρχικὸν κόσμον. Ὡστόσο ἀπὸ ἄλλεσ ἀπόψεις οἱ μητριαρχικῆσ ἀρχῆσ ἦταν ἀνώτερεσ ἀπὸ τῆσ νικητήριασ πατριαρχικῆσ ἀρχῆσ. Σύμφωνα μὲ τὴν μητριαρχικὴν ἀντίληψη ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, καθὼσ ὅλοι τοὺσ

εἶναι παιδιὰ μητέρων καὶ ὁ καθένας παιδί τῆς Μητέρας Γῆς. Μία μητέρα ἀγαπάει ὅλα τὰ παιδιά της τὸ ἴδιο καὶ χωρὶς ὄρους, ἀφοῦ ἡ ἀγάπη της βασίζεται στὸ ὅτι εἶναι παιδιὰ της καὶ ὄχι σὲ κάποιο ἰδιαίτερο χάρισμα ἢ κατόρθωμά τους. Σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι ἡ εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων καὶ δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ σημαντικό ἢ πιὸ ἀξιόλογο ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Τὸ πατριαρχικὸ σύστημα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θεωρεῖ τὴν ὑπακοὴν στὴν ἐξουσία σὰν τὴν κύρια ἀρετὴ. Ἐναντὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος βρῖσκουμε τὴν ἔννοια τοῦ ἀγαπητοῦ γιοῦ καὶ τὴν ἱεραρχικὴν τάξιν στὴν κοινωνία.

Ἡ σχέση (λέει ὁ Μπαχόφεν) μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀνθρωπότητα ἔφτασε γὰρ πρώτη φορὰ στὸν πολιτισμὸν ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἀνάπτυξης κάθε ἀρετῆς καὶ τῆς δημιουργίας ἀνώτερων ἀπόψεων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, εἶναι ἡ μητριαρχικὴ ἀρχὴ ποὺ ἐπιβάλλεται σὰν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀγάπης, τῆς ἐνότητος καὶ τῆς εἰρήνης. Ἡ γυναίκα, καθὼς φροντίζει τὸ παιδί, μαθαίνει συντομότερα ἀπὸ τὸν ἄντρα νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἀγάπην της πέρα ἀπὸ τὸ δικό της ἐγὼ σὲ ἄλλες ἀνθρώπινες ὑπάρξεις καὶ νὰ διαθέτει ὅλα τὰ χαρίσματα καὶ τὴ φαντασία της μὲ σκοπὸν νὰ διατηρηθεῖ καὶ νὰ γίνῃ πιὸ ὁμορφὴ ἢ ὑπαρξὴ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ὅλες οἱ πρόοδοι τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἀφοσίωσις, ἡ φροντίδα καὶ τὸ πένθος γιὰ τοὺς νεκροὺς πηγάζουν ἀπ' αὐτή.⁶

Ἡ μητρικὴ ἀγάπη δὲν εἶναι μόνον πιὸ τρυφερὴ ἀλλὰ καὶ πιὸ γενικὴ, πιὸ καθολικὴ. . . Ἀρχὴ τῆς εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς παγκοσμιότητος, ἐνῶ ἡ πατριαρχικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν περιορισμῶν. . . Ἡ ἰδέα τῆς παγκόσμιας ἀδερφοσύνης τῶν ἀνθρώπων πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς μητριαρχίας, καὶ ἡ ἀρχὴ χάνεται μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς

6. Γ. Γ. Μπαχόφεν: «Der Mythos von Orient und Okzident», ἔκδ. Μάνφρεντ Σραϊντερ (Μόναχο: Ch. Beck'sche Buchhandlung, 1926) σ. 14 κ.έ.

πατριαρχικῆς κοινωνίας. Ἡ πατριαρχικὴ οἰκογένεια εἶναι ἓνας κλειστός καὶ περιορισμένος ὄργανισμός. Ἡ μητριαρχικὴ οἰκογένεια ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἔχει τὸν παγκόσμιον ἐκεῖνο χαρακτήρα μὲ τὸν ὁποῖο ἀρχίζει κά-
 θε ἐξέλιξη καὶ ποὺ ἀποτελεῖ γνώρισμα τῆς μητρικῆς
 ζωῆς σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν πνευματικὴν Δήμητρα, ποὺ
 ἀποτελεῖ τὴν εἰκόνα τῆς Μητέρας Γῆς. Κάθε μήτρα
 γυναίκας θὰ δώσει ἀδερφούς καὶ ἀδερφές σὲ κάθε ἀν-
 θρώπινη ὑπαρξῆ, ὥσπου μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς πατριαρ-
 χικῆς ἀρχῆς ἢ ἐνότητά αὐτὴ διαλύεται καὶ παραχωρεῖ
 τὴ θέσιν της στὴν ἀρχὴ τῆς ἱεραρχίας. Στὶς μητριαρ-
 χικὲς κοινωνίες ἢ ἀρχὴ αὐτὴ ἐκφράστηκε συχνὰ καὶ
 πολλὰ φορὲς μὲ ἐπίσημη διατύπωση. Ἀποτελεῖ τὴ βά-
 σιν τῆς ἀρχῆς τῆς παγκόσμιας ἐλευθερίας καὶ ἰσότη-
 τας ποὺ συναντᾶμε σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ γνωρίσματα
 στὶς μητριαρχικὲς κουλτοῦρες. . . Ἀπουσία ἐσωτερι-
 κῆς δυσαρμονίας, μιὰ βαθιὰ ἐπιθυμία εἰρήνης. . . μιὰ
 τρυφερὴ ἀνθρωπιὰ ποὺ μποροῦμε ἀκόμα καὶ σήμερα
 νὰ διακρίνουμε στὶς μορφές τῶν αἰγυπτιακῶν ἀγαλμά-
 των διαποτίζει τὸ μητριαρχικὸ κόσμον. . . .⁷

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Μπαχόφεν ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὸν ἀμε-
 ρικανὸ λόγιον Λ. Χ. Μόργκαν, ποὺ ὀλοτέλα ἀνεξάρτητα κα-
 τέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ σύστημα συγγένειας τῶν
 Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς — παρόμοιον μὲ ἐκεῖνο ποὺ βρέθη-
 κε στὴν Ἀσία, τὴν Ἀφρική καὶ τὴν Αὐστραλία — βασιζό-
 ταν στὴ μητριαρχικὴ ἀρχή, καὶ ὅτι τὸ γένος, ὃ πῶς ση-
 μαντικὸς θεσμὸς στοὺς πολιτισμοὺς αὐτοῦς, ἦταν ὀργανωμέ-
 νο μὲ βάση τὴ μητριαρχικὴ ἀρχή. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Μόρ-
 γκαν σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχές ποὺ ἔχουν ἀξία σὲ μιὰ μητριαρ-
 χικὴ κοινωνία ἦταν παρόμοιον μὲ τὸ συμπέρασμα τοῦ Μπα-

7. Στὸ ἴδιον, σελ. 15, 16.

8. Δισταχτικὰ στὸ ἔργο του «Συστήματα συγγένειας ἐξ αἵματος καὶ ἀγγιστείας», 1871, καὶ πῶς ἀποφασιστικὰ στὸ «Ἡ ἀρχαία κοινωνία»
 (Σικάγο: Charles H. Kerr καὶ Co, 1877).

χόφεν. Διατύπωσε τὴν πρόβλεψη ὅτι ἡ ἀνώτερη μορφή πολιτισμοῦ «θὰ εἶναι ἐπανάληψη — ἀλλὰ σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο — τῶν ἀρχῶν τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀδερφότητος πὺν χαρακτηρίζαν τὰ ἀρχαῖα γένη». Οἱ θεωρίες γιὰ τὴν μητριαρχία καὶ τοῦ Μπαχόφεν καὶ τοῦ Μόργκαν, ἂν δὲν ἀγνοήθηκαν ὀλοκληρωτικὰ ἀμφισβητήθηκαν ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἀνθρωπολόγους. Τὴν ἴδια τύχη εἶχε καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Ρόμπερτ Μπρίφφολτ, πὺν στὸ ἔργο του «Οἱ μητέρες» συνέχισε τὴν ἔρευνα τοῦ Μπαχόφεν καὶ τὴν ἐπιβεβαίωσε μὲ μιὰ θαυμαστὴ ἀνάλυση τῶν νέων ἀνθρωπολογικῶν στοιχείων. Ἡ βιαιότητα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἐνάντια στὴ θεωρία τῆς μητριαρχίας δημιουργεῖ τὴν ὑπόνοια ὅτι ἡ κριτικὴ δὲν ἦταν ὀλοκληρωτικὰ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ μιὰ συναισθηματικὰ ἔδραιωμένη προκατάληψη ἐνάντια σὲ μιὰ ὑπόθεση τόσο ξένη στὴ σκέψη καὶ τὸ αἶσθημα τῆς πατριαρχικῆς μας κουλτούρας. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ μεμονωμένες ἀντιρρήσεις ἐνάντια στὴ θεωρία τῆς μητριαρχίας εὐσταθοῦν. Ὅσὸσο ἡ κύρια θέση τοῦ Μπαχόφεν, ὅτι δηλαδὴ διαπιστώνουμε πὺς ὑπάρχει ἓνα παλιότερο στρωμα μητριαρχικῆς θρησκείας κάτω ἀπὸ τὴν πιὸ πρόσφατην μητριαρχικὴν θρησκεία τῆς Ἑκκλησίας, μὺ φαίνεται πὺς ἔχει ἔδραιωθεί μὲ τρόπο πὺν δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν παραπάνω σύντομη ἐπισκόπηση τῆς θεωρίας τοῦ Μπαχόφεν βρισκόμαστε σὲ καλύτερη θέση νὰ συνεχίσουμε τὴν συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεσή μας ὅτι ἡ ἐχθρότητα ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸ γιό, πὺν εἶναι τὸ θέμα γύρω ἀπὸ τὸ ὀποῖο περιστρέφεται ἡ τριλογία τοῦ Σοφοκλῆ, πρέπει νὰ θεωρεῖται σὰ μιὰ ἐπίθεση ἐνάντια στὴ νικηφόρα πατριαρχικὴ τάξη ἀπὸ τοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ νικημένου μητριαρχικοῦ συστήματος.

Ἐὸ «Οἰδίπους Τύραννος» ἐλάχιστα προσφέρει ἄμεσες μαρτυρίες, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ σημεῖα πὺν θὰ τὰ ἀναφέρουμε ἀμέσως πιὸ κάτω. Ἀλλὰ ὁ ἀρχικὸς οἰδιπόδειος μῦθος στὶς διάφορες ἐκδοχὲς του πὺν ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα, καὶ πάνω

9. Νέα Ἰόρκη: The Macmillan Company, 1927.

στις όποιες ό Σοφοκλής στήριξε τήν τραγωδία του, μάς δίνει ένα σπουδαίο νήμα. Στις διάφορες διατυπώσεις του μύθου τό πρόσωπο του Οιδίποδα συνδεόταν πάντα με τή λατρεία των χθόνιων θεοτήτων, των εκπροσώπων τής μητριαρχικής θρησκείας. Σχεδόν σ' όλες τις παραλλαγές του οιδιπόδειου μύθου μπορούμε νά βροῦμε ἴχνη αὐτῆς τῆς σχέσης, ἀπό τὰ μέρη πού πραγματεύονται τήν ἔκθεσή του σάν παιδί, ὡς τὰ μέρη πού ἔχουν σάν ἐπίκεντρό τους τό θάνατό του.¹⁰ Ἔτσι λογουχάρη ἡ Ἐτέονος, ἡ μόνη βοιωτική πόλη ὅπου ὑπῆρχε βωμός του Οιδίποδα καί ὅπου γεννήθηκε προφανῶς ὁλόκληρος ὁ μύθος, εἶχε ἐπίσης καί βωμό τῆς χθόνιας θεότητας Δήμητρας.¹¹ Στόν Κολωνό (κοντά στήν Ἀθήνα), ὅπου ὁ Οιδίπους βρῖσκει τό τελευταῖο καταφύγιό του, ὑπῆρχε ἕνας παλιός βωμός τῆς Δήμητρας καί των Ἐρινύων, πού προφανῶς ὑπῆρχε πρῖν ἀπό τό μῦθο του Οιδίποδα.¹² Ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, ὁ Σοφοκλής ἔχει δώσει ἔμφαση στή σχέση αὐτή ἀνάμεσα στίς χθόνιες θεές στο ἔργο του «Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ».

Μιά ἄλλη ἀποψη του οιδιπόδειου μύθου — ἡ σύνδεση του Οιδίποδα με τή Σφίγγα — φαίνεται νά τονίζει κι αὐτή τή σύνδεση ἀνάμεσα στόν Οιδίποδα καί τή μητριαρχική ἀρχή ὅπως τήν περιγράφει ὁ Μπαχόφεν. Ἡ Σφίγγα ἔχει ἀνακοινώσει ὅτι ἐκεῖνος πού θά λύσει τό αἶνιγμά της θά σώσει τήν πόλη ἀπό τήν ὀργή της. Ὁ Οιδίπους τό κατορθώνει αὐτό ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄλλοι πρῖν ἀπ' αὐτόν ἀπέτυχαν, καί ἔτσι γίνεται ὁ σωτήρας των Θηβῶν. Ἄν ὅμως ἐξετάσουμε τό αἶνιγμα πῶς προσεχτικά θά μάς προκαλέσει ἐντύπωση πόσο ἀσήμαντο εἶναι τό αἶνιγμα σέ σχέση με τήν ἀνταμοιβή γιά τή λύση του. Ἀκόμα καί ἕνα ξύπνιο παιδί δώδεκα χρόνων μπορεῖ νά μαντέψει ὅτι αὐτό πού πρῶτα πηγαίνει με τὰ τέσσερα, ὕστερα με τὰ δυό καί τελικά μπορεῖ νά πηγαίνει με τὰ

10. Βλ. Schneidewin: «Die Sage vom Oedipus», στο «Abhandlung der Gesenichte der W. z. Gott.», V, 1852, σελ. 192.

11. Βλ. Κάρολ Ρόμπερτς, στο παραπάνω σελ. 1, κ.ε.

12. Στο ἴδιο, σελ. 21.

τρία είναι ὁ ἄνθρωπος. Γιατί λοιπὸν ἡ σωστὴ ἀπάντηση νὰ ἀποτελεῖ ἀπόδειξη πὼς αὐτὸς πού θὰ τὴ δώσει ἔχει τόσο ἐξαιρετικὲς δυνάμεις ὥστε νὰ τὸν κάνουν σωτήρα τῆς πόλης; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ βρίσκεται σὲ μιὰ ἀνάλυση τοῦ πραγματικοῦ νοήματος τοῦ αἰνίγματος, μιὰ ἀνάλυση πού πρέπει νὰ ἀκολουθήσει τὶς ἀρχές τῆς ἐρμηνείας τῶν μύθων καὶ τῶν ὄνειρων ὅπως ἐκτέθησαν ἀπὸ τὸν Μπαχόφεν καὶ τὸν Φρόντ.¹³ Καὶ οἱ δυὸ ἔδειξαν ὅτι συχνὰ καὶ τὸ πιὸ σημαντικό στοιχεῖο στὸ πραγματικὸ περιεχόμενον ἑνὸς μύθου ἢ ὄνειρου φαίνεται σὰν ἓνα πολὺ λιγότερον σημαντικό ἢ καὶ ἀσήμαντο στοιχεῖο στὴ φανερὴ διατύπωση, ἐνῶ τὸ μέρος τῆς φανερῆς διατύπωσης πού ἔχει τὸν κύριον τόνον δὲν εἶναι παρὰ ἓνα μικρὸ μέρος στὸ πραγματικὸ περιεχόμενον.

Ἐφαρμοζοντας τὴν ἀρχὴ αὐτὴ στὸ μῦθον τῆς Σφίγγας θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ ὅτι τὸ σημαντικό στοιχεῖο στὸ αἰνίγμα δὲν εἶναι τὸ μέρος πού τονίζεται μὲ τὴ φανερὴ διατύπωση τοῦ μύθου, δηλαδὴ τὸ ἴδιον τὸ αἰνίγμα, ἀλλὰ ἡ ἀπάντηση στὸ αἰνίγμα, ὁ ἄ ν θ ρ ω π ο ς. Ἄν μεταφράσουμε τὰ λόγια τῆς Σφίγγας ἀπὸ τὴ συμβολικὴ στὴν κοινὴ γλῶσσα, τὴν ἀκοῦμε νὰ λέει: Ὅποιος ξέρεῖ ὅτι ἡ πιὸ σπουδαία ἀπάντηση πού μπορεῖ νὰ δώσει ὁ ἄνθρωπος στὸ πιὸ δύσκολον ἐρώτημα πού ἀντιμετωπίζει εἶναι ὁ ἴ δ ι ο ς ὁ ἄ ν θ ρ ω π ο ς, μπορεῖ νὰ σώσει τὴν ἀνθρωπότητα. Τὸ ἴδιον τὸ αἰνίγμα, πού γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ κανεὶς σ' αὐτὸ δὲ χρειάζεται παρὰ λίγη ἐξυπνάδα, χρησιμεύει μόνο σὰν κάλυμμα γιὰ τὸ κρυφὸ νόημα τοῦ ἐρωτήματος, πού εἶναι ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἔμφαση τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀρχῆς τοῦ μ η τ ρ ι α ρ χ ι κ ο ῦ κ ὀ σ μ ο υ ὄ π ω ς τὸν ἔχει περιγράψῃ ὁ Μπαχόφεν. Ὁ Σοφοκλῆς στὴν «Ἀντιγόνη» ἔκανε τὴν ἀρ-

13. Ἡ ἐρμηνεία πού δίνουν στὸ μῦθον τῆς Σφίγγας διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία πού δίνεται ἐδῶ. Ὁ Μπαχόφεν τονίζει τὴ φύση τοῦ ζητήματος καὶ δηλώνει ὅτι ἡ Σφίγγα δρίζει τὸν ἄνθρωπον μὲ βάση τὴν τελλουρικὴ, ὀλικὴν τοῦ ὑπαρξῆς, δηλαδὴ μὲ μητριαρχικοὺς ὄρους. Ὁ Φρόντ θεωροῦσε ὅτι τὸ αἰνίγμα ἀποτελοῦσε τὴ συμβολικὴ ἔκφραση τῆς σεξουαλικῆς περιέργειας τοῦ παιδιοῦ.

χή αὐτὴ τὸ κέντρο τῆς στάσης τῆς Ἀντιγόνης ἐνάντια στὴ στάση τοῦ Κρέοντα. Αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία γιὰ τὸν Κρέοντα καὶ τὴν πατριαρχικὴ τάξη ποὺ ἐκπροσωπεῖ εἶναι τὸ κράτος, οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι καὶ ἡ ὑπακοή σ' αὐτούς. Αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία γιὰ τὴν Ἀντιγόνη εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ὁ φυσικὸς νόμος καὶ ἡ ἀγάπη. Ὁ Οἰδίπους γίνεται ὁ σωτήρας τῶν Θεῶν, ἀποδείχνοντας μὲ τὴν ἀπάντησή του πρὸς τὴ Σφίγγα ὅτι ἀνήκει στὸν ἴδιο κόσμο ποὺ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὴν Ἀντιγόνη καὶ ἐκφράζει τὴ μητριαρχικὴ τάξη.

Ἐνα στοιχεῖο τοῦ μύθου, καθὼς καὶ στὸ «Οἰδίπους Τύραννος» τοῦ Σοφοκλῆ, φαίνεται νὰ ἀντιφάσκει μὲ τὴν ὑπόθεσή μας - τὸ πρόσωπο τῆς Ἰοκάστης. Ὑποθέτοντας ὅτι συμβολίζει τὴ μητρικὴ ἀρχή, προβάλλει τὸ ἐρώτημα γιατί ἡ μητέρα καταστρέφεται ἀντὶ νὰ ἀναδειχθεῖ νικητριά, ἂν ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνεται ἐδῶ εἶναι σωστή; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ δείξει ὅτι ὁ ρόλος τῆς Ἰοκάστης ὄχι μόνο δὲν ἀντιφάσκει μὲ τὴν ὑπόθεσή μας, ἀλλὰ τείνει νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσει. Τὸ ἔγκλημα τῆς Ἰοκάστης εἶναι ὅτι δὲν ἐκπλήρωσε τὸ καθήκον τῆς σὰ μητέρα. Ἦθελε νὰ σκοτώσει τὸ παιδί της γιὰ νὰ σώσει τὸν ἄντρα της. Αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πατριαρχικῆς κοινωνίας εἶναι σωστὴ ἀπόφαση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μητριαρχικῆς κοινωνίας καὶ τῆς μητριαρχικῆς ἠθικῆς εἶναι ἀσυχώρητο ἔγκλημα. Ἡ Ἰοκάστη εἶναι ποὺ διαπράττοντας αὐτὸ τὸ ἔγκλημα¹ βάζει τὸν πρῶτο κρίκο στὴν ἀλυσίδα τῶν γεγονότων ποὺ θὰ ὀδηγήσουν τελικὰ στὴν καταστροφὴ καὶ τὴ δική της καὶ τοῦ ἄντρα της καὶ τοῦ γιοῦ της. Γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ μὴ χάσουμε ἀπὸ τὰ μάτια μας τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μύθος, ὅπως ἦταν γνωστὸς στὸν Σοφοκλή, εἶχε κιόλας ἀλλάξει σύμφωνα μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἀντίληψη, ὅτι τὸ φανερὸ καὶ συνειδητὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς εἶναι τὸ πλαίσιο τῆς πατριαρχίας, καὶ ὅτι ἡ κρυφὴ καὶ παλιότερη σημασία ἐμφανίζεται μόνο μὲ συγκεκαλυμμένη καὶ συχνὰ παραμορφωμένη μορφή. Τὸ πατριαρχικὸ σύστημα βγῆκε νικηφόρο καὶ ὁ μύθος ἐξηγεῖ τοὺς λόγους γιὰ τὴν πτώση τῆς μητριαρχίας. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μητέρα παραβιάζοντας τὸ ὑπέροστο καθήκον της, προκά-

λεσε τὴν ἴδια τὴν καταστροφή της. Ὅσοσο ἡ τελικὴ κρίση, κατὰ πόσο ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ γιὰ τὸ ρόλο τῆς Ἰοκάστης καὶ γιὰ τὸ «Οἰδίπους Τύραννος» εἶναι σωστή, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διατυπωθεῖ ἀκόμα ἂν δὲν ἀναλύσουμε τὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν» καὶ «Ἀντιγόνη».

Στὸ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν» βλέπουμε τὸν τυφλὸ Οἰδίποδα συνοδευόμενον ἀπὸ τὶς δυὸ κόρες του νὰ φτάνει στὴν Ἀθήνα, κοντὰ στὸ ἄλλος τῶν θεαινῶν τῆς γῆς. Ὁ χρησμός ἔχει προφητεύσει ὅτι ἂν ὁ Οἰδίπους ἐνταφιαζόταν σ' αὐτὸ τὸ ἄλλος, θὰ προστάτευσεν τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν ἐχθρῶν της. Στὴν ἐξέλιξη τῆς τραγωδίας ὁ Οἰδίπους κάνει γνωστὰ στὸν Θησέα ὅσα ἀναφέρει ὁ χρησμός. Ὁ Θησέας ἀποδέχεται εὐχάριστα τὴν προσφορά τοῦ Οἰδίποδα, νὰ γίνῃ δηλαδὴ μεταθανάτιος εὐεργέτης τῆς Ἀθήνας. Ὁ Οἰδίπους ἀποσύρεται στὸ ἄλλος τῶν θεαινῶν καὶ πεθαίνει μὲ τρόπο μυστηριώδη πὺ δὲν εἶναι γνωστός σὲ κανέναν ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θησέα. Ποῦ εἶναι αὐτὲς οἱ θεές; Γιατί προσφέρουν ἄσυλο στὸν Οἰδίποδα; Ποιὰ σημασία ἔχει ὁ χρησμός ὅταν μᾶς λέει ὅτι ὁ Οἰδίπους, βρίσκοντας τὴν τελευταία του κατοικία σ' αὐτὸ τὸ ἄλλος, ξαναπαίρνει τὸ ρόλο τοῦ σωτήρα καὶ εὐεργέτη;

Στὸ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν» ὁ Οἰδίπους ἱκετεύει τὶς θεές λέγοντας:

Ἄ γ ρ ι ο μ ἄ τ ε ς δ ἔ σ π ο ι ν ε ς*, ἀφοῦ στή
χώρα τούτη
κάθισα παρακαλεστής στὸ κάθισμά σας πρῶτα,
μὴ φανεῖτε σκληρόκαρδες σὲ μένα καὶ στὸν Φοῖβο,
πὺ σίντας μοῦ προμάντευσεν τὶς συμφορὰς ἐκεῖνες
προεῖπε μοι αὐτὸν τὸν τελειωμὸν, ἀφοῦ καιρὸς περάσει,
ὅταν ἐρθῶ στὸν ὑστερνὸ τὸν τόπο, ὅπου θάβρω
τὴν κατοικία τῶν σεμνῶν θεῶν καὶ φιλοξενία
ἐκεῖ καὶ τὴ βασιτόμοιρη ζωὴ μου θὰ τελειώσω,

* Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ συγγραφέα.

διάφορο, ἂν κάτω, φέρνοντας σ' αὐτούς πὺ μὲ δε-
χτοῦνε,
καὶ χαλασμό στοὺς μ' ἔστειλαν, σ' αὐτούς πὺ μ' ἀπο-
διῶξαν.¹⁴

Ὁ Οἰδίπους καλεῖ τὶς θεές «ἀγριομάτες», (φοβερές στὴν ὄψη) καὶ «σεμνές». Γιατὶ εἶναι «φοβερές στὴν ὄψη» ἀφοῦ γι' αὐτὸν εἶναι οἱ θεές τοῦ τελευταίου του καταφύγιου καὶ οἱ θεές πὺ θὰ τοῦ δώσουν μὲ τὸν καιρὸ τὴν εἰρήνη; Γιατὶ ὁ χορὸς λέει:

Κάποιος πλανητεμένος,
πλανητεμένος εἶναι
ὁ γέρος, ὄχι ντόπιος.
Ἄλλιῶς αὐτὸς ποτέ του
δὲν ἤθελε σιμώσει
στ' ἀπάτητο τὸ δάσος
τῶν φοβερῶν παρθένων
πὺ δὲν ἀποκοτοῦμε
νὰ ποῦμε τ' ὄνομά τους
καὶ πὺ τὶς προσπερνοῦμε
χωρὶς νὰ τὶς κοιτᾶμε,
χωρὶς νὰ ποῦμε λέξη,
καὶ σὰ βουβοὶ τὰ χεῖλη
κινώντας, μὲ τὸ νοῦ μας
τὶς βαθυπροσκυνᾶμε.¹⁵

Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μπορεῖ νὰ βρεθεῖ μόνο σὲ κείνη τὴν ἀρχὴ ἐρμηνείας πὺ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ὄνειρα καὶ γιὰ τοὺς μύθους πὺ παραδέχονται καὶ ὁ Μπαχόφεν καὶ ὁ Φρόντ. Ἄν ἓνα στοιχεῖο πὺ ἐμφανίζεται σ' ἓνα μῦθο ἢ σ' ἓνα ὄνειρο ἀνήκει σὲ μιὰ πολὺ παλιότερη φάση ἐξέλιξης καὶ δὲν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ συνειδητοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς στὸν

14. «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ», μετάφραση Ἡλία Βουτιεριδῆ.

15. Στὸ ἴδιο.

καιρὸ τῆς τελικῆς διάπλασης τοῦ μύθου, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ συχνὰ κουβαλάει μέσα του τὸ στοιχεῖο τοῦ φοβεροῦ καὶ τοῦ τρομεροῦ. Θίγοντας κάτι ἀπόκρυφο καὶ ταμπού, τὸ συνειδητὸ πνεῦμα διακατέχεται ἀπὸ ἓνα φόβο ἰδιαίτερου εἶδους — τὸ φόβο τοῦ ἀγνωστοῦ καὶ τοῦ μυστηριακοῦ.

Ὁ Γκαῖτε, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς λιγότερο κατανοητὲς περικοπὲς στὸν «Φάουστ» χειρίζεται τὸ πρόβλημα τῶν φοβερῶν καὶ μυστηριακῶν μητέρων μὲ ἓνα πνεῦμα πολὺ παρόμοιο μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Σοφοκλῆ στὸ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν». Ὁ Μεφιστοφελῆς λέει:

Χωρὶς νὰ θέλω ἀποκαλύπτω ἓνα ὑψηλὸ μυστήριον —
στὴν ἐρημιὰ εἶναι θρονιασμένες οἱ θεές,
γύρω τους δὲν ὑπάρχει χῶρος, οὔτε τόπος,
οὔτε χρόνος.

Καὶ μόνο νὰ μιλάς γι' αὐτὲς φο-
βᾶσαι.

Εἶναι οἱ Μητέρες!

ΦΑΟΥΣΤ (τρομοκρατημένος): Μητέρες!

ΜΕΦΙΣΤΟΦΕΛΗΣ: Νιὼ θεῖς φόβο;

ΦΑΟΥΣΤ: Οἱ Μητέρες! Μητέρες! — πόσο παράξε-
νη λέξη.

ΜΕΦΙΣΤΟΦΕΛΗΣ: Ἔτσι εἶναι. Θεές ἀγνωστες σὲ
σένα,

οἱ Μητέρες, ποὺ τόσο ἀπρόθυμα τὶς ὀνομάζουμε.

Μέσα στὴν πιὸ βαθιὰ σπηλιὰ πρέπει νὰ ψάξεις
νὰ τὶς βρεῖς:

Εἶναι δικό σου σφάλμα ἂν τὴ βοήθειά
τους παρακαλοῦμε.

Κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ, τὸ αἶσθημα τοῦ τρόμου καὶ τοῦ φόβου συνδέεται μὲ τὴν ἀναφορὰ καὶ μόνο τῶν θεαινῶν, ποὺ ἀνήκουν σὲ κάποιον ἀρχαῖο κόσμον ἀποκομμένο ἀπὸ τὸ φῶς τῆς μέρας, ἀπὸ τὴ συνείδηση.

Ὅπως βλέπουμε ἀπὸ αὐτὴ τὴ μικρὴ περικοπή, ὁ Γκαῖτε ἦταν πρόδρομος τῆς θεωρίας τοῦ Μπαχόφεν. Σύμφωνα μὲ

τὸ ἡμερολόγιό τοῦ Ἑκερμαν (Ἰανουάριος 1830), ὁ Γκαϊτε ἀνέφερε ὅτι διαβάζοντας τὸν Πλούταρχο βρῆκε «πὺς στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα οἱ Μητέρες λέγονταν θεές». Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν «Φάουστ» φαίνεται αἰνιγματικὸ σὲ πολλοὺς σχολιαστὲς πὺ προσπάθησαν νὰ ἐξηγήσουν τίς μητέρες σὰν ἕνα σύμβολο τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, σὰν τὴν ἀδιαμόρφωτη περιοχὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος κλπ. Καὶ πραγματικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ παραμείνει αἰνίγμα ἂν δὲν ἐξηγηθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ Μπαχόφεν.

Σ' αὐτὸ τὸ ἄλλος τῶν «φροβερωῶν» θεαινῶν ἔρχεται τελικὰ ὁ Οἰδίπους, ὁ περιπλανώμενος, νὰ ἀναπαυτεῖ καὶ βρῖσκει τὸ πραγματικὸ του σπίτι. Ὁ Οἰδίπους, μολονότι ὁ ἴδιος εἶναι ἄντρας, ἀνίγει στὸν κόσμο αὐτῶν τῶν μητριαρχικῶν θεοτήτων καὶ ἡ δυνάμη του βρῖσκεται στὸ δεσμὸ πὺ ἔχει μαζὶ τους.

Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Οἰδίποδα στὸ ἄλλος τῶν θεαινῶν, μολονότι εἶναι σημαντικὸ στοιχεῖο, δὲν ἀποτελεῖ τὸ μόνο νῆμα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς θέσης του σὰν ἐκπρόσωπο τῆς μητριαρχικῆς τάξης. Ὁ Σοφοκλῆς κάνει ἕναν ἀκόμα, καὶ μάλιστα πιὸ ξεκάθαρο, ὑπαινιγμὸ σχετικὰ μὲ τὴ μητριαρχία, βάζοντας τὸν Οἰδίποδα νὰ ἀναφερθεῖ στὴ μητριαρχία,¹⁶ ὅταν μιλάει γιὰ τίς δυὸ του θυγατέρες. Νὰ μὲ ποιὸ τρόπο τίς παινεύει:

ἜΩ κείνοι, [δηλ. οἱ γιοί του] πῶς παρόμοιασαν σ' ὄλα
 μὲ τὰ συνήθεια
 τῆς Αἴγυπτος, στὸ φυσικὸ καὶ
 οὐτῆς ζωῆς τὸν τρόπο·
 γιὰτὶ καὶ κεῖ τ' ἀρσενικὰ μέσα
 στὸ σπίτι μένουν
 τὸν ἀργαλειὸ δουλεύοντας, ἐνῶ
 οἱ γυναῖκες πάντα

16. Ὁ Σοφοκλῆς ἀναφέρεται προφανῶς ἐδῶ σὲ μιὰ περικοπὴ ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, II, 35.

ἔξω γυρεύου ν τή θροφή. Καὶ ἀπὸ
ἑσᾶς παιδιὰ μου,
ἐκεῖνοι, πὺν ἦτανε σωστὸ νὰ τὰ ὑποφέρουν τοῦτα,
μέσα στὸ σπῆτι μένουνε κλεισμένοι σὰν κορίτσια.
Κι ἀντὶς ἐκεῖνους σεῖς οἱ δυὸ τὰ τόσα βάσινά μου
γιὰ χάρη μου ὑποφέρετε τοῦ κακομοίρη.¹⁷

Τὴν ἴδια τάση σκέψης δείχνει ὁ Οἰδίπους ὅταν συγκρίνει τὶς
κόρες του μὲ τοὺς γιούς του. Γιὰ τὴν Ἀντιγόνη καὶ τὴν Ἴ-
σμὴνη λέει:

Ὅμως τοῦτες ἐδῶ, ἂν κι εἶναι καὶ κορίτσια
ἀδύνατα, ὅσο τὸ μποροῦν ἀπὸ τὸ φυσικὸ τους,
ἔχω θροφήν ὅσο νὰ ζῶ καὶ τόπο γιὰ νὰ μένω
καὶ συνδρομὴ συγγενική· μὰ ἐκεῖνοι ἀπ' τὸ γονιὸ τους
προτίμησαν τὸ θρόνο...¹⁸

Θέσαμε τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ αἰμομιξία ἦταν ἡ οὐσία τοῦ ἐγκλή-
ματος τοῦ Οἰδίποδα κατὰ πόσο θὰ μᾶς ἔλεγε ἡ τραγωδία πῶς
ὁ Οἰδίπους ἐρωτεύτηκε τὴν Ἰοκάστη χωρὶς νὰ τὸ θέλει. Στὸ
«Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν» ὁ Σοφοκλῆς βάζει τὸν Οἰδίποδα τὸν
ἴδιο νὰ ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα αὐτό. Ὁ γάμος μὲ τὴν Ἰοκά-
στη δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς θέλησῆς του,
ἀλλὰ ἡ ἀνταμοιβὴ του γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πόλης.

Μ' ἔμπλεξε ἡ πολιτεία
χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζω
σὲ μισητὸ κρεβάτι,
σὲ γάμους πὺν ἀφανίζουν.¹⁹

Ἔχουμε τονίσει παραπάνω ὅτι τὸ κύριο θέμα τῆς τριλογίας,
ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸ γιό, βρῖσκει τὴν

17. Webb, 8. π.

18. Στὸ ἴδιο.

19. Στὸ ἴδιο.

δλοκληρωμένη ἔκφρασή της στό «Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ». Ἐδῶ τὸ μίσος ἀνάμεσα στόν πατέρα καὶ τὸ γιὸ δὲν εἶναι, ὅπως στό «Οιδίπους Τύραννος», ἀσυνείδητο. Στὴν πραγματικότητα ἐδῶ ὁ Οιδίπους ἔχει ἐπίγνωση τοῦ μίσους του ἐνάντια στοὺς γιούς του, πού τοὺς κατηγορεῖ ὅτι παραβίασαν τὸν αἰώνιο νόμο τῆς φύσης. Ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ κατάρα του εἶναι ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴν προσευχὴ τῶν γιῶν του πρὸς τὸν Ποσειδῶνα, «ἂν κάθεται μὲ τοὺς ἀρχαίους νόμους ἢ Δικαιοσύνη (ἢ Δίκη, ἢ Θεὰ τῆς Δικαιοσύνης, πού προστατεύει τὸν αἰώνιο νόμο τῶν φυσικῶν δεσμῶν καὶ ὄχι τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα τοῦ πρωτότοκου), ἢ παλιὰ σιμὰ στοῦ Δία τοὺς θρόνους».²⁰ Ταυτόχρονα ἀφήνει νὰ ἐκφραστεῖ τὸ μίσος του ἐνάντια στοὺς δικούς του γονεῖς, πού τοὺς κατηγορεῖ γιὰ τὴν πρόθεση πού εἶχαν νὰ θυσιάσουν τὴ ζωὴ του. Στὸ «Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ» δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη πῶς ἡ ἐχθρότητα τῶν γιῶν τοῦ Οιδίποδα ἐνάντια στόν πατέρα τους συνδέεται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὸ κίνητρο τῆς αἰμομιξίας. Τὸ μόνο κίνητρο πού μποροῦμε νὰ βροῦμε στὴν τραγωδία εἶναι ἡ ἐπιθυμία τους γιὰ δύναμη καὶ ἡ ἀντιζηλία μὲ τὸν πατέρα τους.

Τὸ τέλος τοῦ «Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ» ξεκαθαρίζει ἀκόμα περισσότερο τὴ σημασία τοῦ δεσμοῦ τοῦ Οιδίποδα μὲ τὶς θεὲς τῆς γῆς.

Ἄφοῦ ὁ χορὸς προσενηθηεῖ στις «σκοτεινὲς θεές», ὁ ἀγγελιαφόρος (ἄγγελος) κάνει γνωστὸ πῶς πέθανε ὁ Οιδίπους. Ἀποχαιρέτησε τὶς κόρες του καὶ — συνοδευμένος μόνο κι ὄχι ὀδηγημένος ἀπὸ τὸν Θεσέα — πηγαίνει πρὸς τὸ ἱερὸ τῶν θεαινῶν. Φαίνεται πῶς δὲ χρειάζεται νὰ τὸν ὀδηγήσουν, ἀφοῦ ἐδῶ βρίσκεται ἐπιτέλους στό σπίτι του καὶ γνωρίζει τὸ δρόμο του. Ὁ ἀγγελιαφόρος βλέπει τὸν Θεσέα

..... νὰ κρατάει

στὰ μάτια ἔμπρὸς τὰ χέρια του γιὰ νὰ τὰ ἰσκιάζει
σάμπως

20. Στὸ ἴδιο.

νὰ ἐφάνη κάτι φοβερὸ καὶ νὰ τὸ βλέ-
πει μόνο.²¹

Βρίσκουμε καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ τονίζεται κάτι τὸ φοβερὸ καὶ τὸ φριχτό. Ἡ γραμμὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ ὄσα ἀναφέρθη-
καν πῶς πάνω μᾶς δίνει νὰ καταλάβουμε ξεκάθαρα μὲ ποιὸ
τρόπο ἔχουν ἀναμιχθεῖ τὰ κατάλοιπα τῆς μητριαρχικῆς θρη-
σκείας μὲ τὸ πατριαρχικὸ σύστημα ποὺ τώρα κυβερνᾷ. Ὁ
ἀγγελιαφόρος ἀναγγέλλει ὅτι εἶδε τὸν Θεσέα νὰ

..... προσκυνάει μὲ σέβας
τῆ γῆ καὶ νὰ παρακαλεῖ τὸν Ὀλυμπο συνάμα.²²

Τὸ τέλος τῆς περιγραφῆς τοῦ θανάτου τοῦ Οἰδίποδα δείχνει
τὸ ἴδιο μίγμα τοῦ πατριαρχικοῦ καὶ τοῦ μητριαρχικοῦ συ-
στήματος. Ὁ ἀγγελιαφόρος συνεχίζει:

Κι ἐκεῖνος μὲ ποιὸ θάνατον ἐπέθανε κανένας
δὲ θὰ μπορέσει νὰ τὸ εἶπει, ἔξὸν ἀπ' τὸ Θεσέα.
Γιατὶ δὲν τὸν ἐσκότωσε κανένα ἀστροπελέκι
τοῦ Δία, μηδὲ θαλασσινὴ φουρτούνα, ποὺ ἐσηκώθει
ἐκείνη τῆ στιγμῇ, παρὰ κάποιος, ποὺ ἦταν σταλμένος
ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ἢ θ' ἄνοιξε καλόγνωμο τὸ σ τ ὁ μ α
τ ο ὕ Ἄ δ η τ ὸ ἄ λ ὕ π η τ ο, γιατί δὲν πέθα-
νεν ἐκεῖνος
μὲ τρόπο ποὺ νὰ τὸν θρηνεῖ κανεὶς, μηδ' ἀπ' ἀρρώστια
πάσχοντας, ἀλλὰ θαυμαστὸς ὄσο κανεὶς στὸν κόσμον.
Κι ἂν φαίνομαι ὅτι δὲ μιλῶ φρόνιμα, δὲ ζητάω
συμπάθειο ἀπ' ὄσους μὲ θαρροῦν πὼς λογικὰ δὲν ἔχω.²³

Ὁ ἀγγελιαφόρος ἀπορεῖ. Δὲν ξέρει ἂν τὸν Οἰδίποδα τὸν
πῆραν ἀπὸ τῆ γῆ οἱ Θεοὶ τοῦ πάνω κόσμου ἢ οἱ θεοὶ τοῦ κά-

21. Στὸ ἴδιο.

22. Στὸ ἴδιο.

23. Στὸ ἴδιο.

τω κόσμου, ἄν τὸν πῆραν οἱ πατέρες ἢ οἱ μητέρες. Μποροῦμε ὁμῶς νὰ εἶμαστε βέβαιοι πῶς, σὲ μιὰ διατύπωση πού γράφτηκε ἀρκετοὺς αἰῶνες ἕστερα ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῶν μητρικῶν θεοτήτων ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, ἡ ἀμφιβολία αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ ἔκφραση μιᾶς μυστικῆς πεποίθησης πῶς ὁ Οἰδίπους μεταφέρθηκε πάλι στὸν τόπο πού ἀνήκει, στὶς μητέρες.

Πόσο διαφορετικὸ εἶναι τὸ τέλος τοῦ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν» ἀπὸ τὸ τέλος στὸ «Οἰδίπους Τύραννος». Στὸ δεύτερο, ἡ μοίρα τοῦ Οἰδίποδα φαίνεται νὰ ἔχει τὴ σφραγίδα τῆς μοίρας ἑνὸς τραγικοῦ ἐγκληματία πού χωρίστηκε γιὰ πάντα ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του καὶ ἀπὸ τοὺς συνανθρώπους του, καταδικασμένος πιά νὰ εἶναι ἀπόκληρος, νὰ προκαλεῖ τὴν ἀπέχθεια καὶ ἴσως τὸν οἴκτο ὄλων. Στὸ πρῶτο πεθαίνει σὰν ἄνθρωπος. Τὸν περιβάλλουν οἱ δυὸ ἀγαπημένες κόρες του καὶ λίγοι φίλοι πού τοὺς ἔχει εὐεργετήσῃ, ὄχι μὲ κάποιο αἶσθημα ἔνοχῆς ἀλλὰ ἔχοντας πεποίθηση στὸ δίκιο του, ὄχι σὰν ἀπόβλητος ἀλλὰ σὰν ἄνθρωπος πού τελικὰ βρῆκε τὴν πατρίδα του — μὲ τὴ γῆ καὶ τὶς θεές πού κυβερνοῦν ἐκεῖ. Ἡ τραγικὴ ἔνοχῆ πού διαποτίζει τὸ «Οἰδίπους Τύραννος» ἐδῶ δὲν ὑπάρχει πιά, καὶ μόνο μιὰ σύγκρουση ἔχει ἀπομείνει, πικρὴ καὶ ἄλυτη ὅπως πάντα — ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸ γιό.

Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν πατριαρχικὴ καὶ τὴ μητριαρχικὴ ἀρχὴ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ τρίτου μέρους τῆς τριλογίας, τῆς «Ἀντιγόνης». Ἐδῶ τὸ πρόσωπο τοῦ Κρέοντα, πού ἦταν κάπως ἀκαθόριστο στὶς δυὸ προηγούμενες τραγωδίες, ἀποκτᾷ ζωὴ καὶ καθορίζεται τέλεια. Ἀνακηρύχτηκε τύραννος τῶν Θηβῶν μετὰ τὸ θάνατο τῶν δυὸ γιῶν τοῦ Οἰδίποδα — ὁ ἕνας πέθανε κάνοντας ἐπίθεση στὴν πόλη γιὰ νὰ καταλάβῃ τὴν ἐξουσία καὶ ὁ ἄλλος ὑπερασπιζόμενος τὸ θρόνο του. Ὁ Κρέων διέταξε νὰ ταφεῖ ὁ νόμιμος βασιλιάς μὲ ὅλες τὶς τιμές, ἐνῶ τὸ πτώμα τοῦ διεκδικητῆ νὰ μείνῃ ἄταφο — πράγμα πού σύμφωνα μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀτίμωση καὶ προσβολὴ πού μπορεῖ νὰ γίνῃ σὲ ἄνθρωπο. Ἡ ἀρχὴ πού ἀντιπροσωπεύει ὁ Κρέων εἶναι

ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ νόμου τοῦ κράτους πάνω στους δεσμούς αἵματος, τῆς ὑπακοῆς στὴν ἐξουσία πάνω στὴν ὑπακοὴ στο φυσικὸ νόμο τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ Ἀντιγόνη ἀρνιέται νὰ παραβιάσει τοὺς νόμους τοῦ αἵματος καὶ τῆς ἀλληλεγγύης μὲ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄντα γιὰ χάρι μιάς αὐταρχικῆς ἱεραρχικῆς ἀρχῆς.

Οἱ δύο ἀρχές πού ὑπερασπίζουν ὁ Κρέων καὶ ἡ Ἀντιγόνη εἶναι οἱ ἀρχές πού ὁ Μπαχόφεν τίς χαρακτηρίζει σὰν πατριαρχικὴ ἀρχὴ (γιὰ τὸν Κρέοντα) ἐνάντια στὴ μητριαρχικὴ ἀρχὴ (γιὰ τὴν Ἀντιγόνη). Ἡ μητριαρχικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς συγγένειας τοῦ αἵματος, πού θεωρεῖται σὰν ὁ θεμελιακὸς καὶ ἀπαράγραπτος δεσμὸς τῆς ἰσότητος ὄλων τῶν ἀνθρώπων, τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ τῆς ἀγάπης. Ἡ πατριαρχικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ δεσμοὶ ἀνάμεσα στο σύζυγο καὶ στὴ σύζυγο, ἀνάμεσα σ' αὐτὸν πού κυβερνᾷ καὶ σ' αὐτὸν πού κυβερνιέται, ἔχουν προτεραιότητα σὲ σχέση μὲ τοὺς δεσμοὺς αἵματος. Εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς τάξης καὶ τῆς ἐξουσίας, τῆς ὑπακοῆς καὶ τῆς ἱεραρχίας.

Ἡ Ἀντιγόνη ἀντιπροσωπεύει τὴ μητριαρχικὴ ἀρχὴ καὶ ἔτσι βρίσκεται σὲ ἀσυμβίβαστη ἀντίθεση μὲ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας, τὸν Κρέοντα. Ἡ Ἴσμηνη, ἀντίθετα, ἔχει ὑποδεχτεῖ τὴν ἥττα καὶ ἔχει προσχωρήσει στὴ νικηφόρα πατριαρχικὴ τάξη. Ὁ Σοφοκλῆς καθορίζει μὲ σαφήνεια τὸ ρόλο της, ὅταν τὴ βάζει νὰ λέει στὴν Ἀντιγόνη, πού ἔχει ἀποφασίσει νὰ ἀψηφήσει τὴ διαταγὴ τοῦ Κρέοντα:

Τώρα πού μείναμε οἱ δύο μας ἔρημες
 βάλε μὲ τὸ νοῦ σου τί τρισάθλια πού θὰ χαθοῦμε,
 ἂν κάνουμε ἐνάντια στο νόμο καὶ ἀψηφίσουμε
 τὴ δύναμη καὶ διαταγὴ τοῦ βασιλιᾶ.
 Μὰ πρέπει νὰ τὸ καταλάβεις ὅτι γυναικες
 γεννηθήκαμε
 καὶ ὄχι τοὺς ἄντρες γιὰ νὰ πο-
 λεμάμε.
 Καὶ ἔπειτα, ἀφοῦ ἔχουν πῶς δύναμη μᾶς ὀρίζουν,

χρωστοῦμε κι αὐτὰ νὰ δεχτοῦμε κι ἀκόμα πιὸ χειρό-
 τερα.
 Ἐγὼ λοιπὸν παρακαλώντας ἐκείνους ποὺ
 εἶναι κάτ' ἅπ' τὸ χῶμα
 νὰ μὲ συχωρέσουν, ἐπειδὴ ἄθελα τὸ κάνω,
 θ' ἀκούσω αὐτοὺς ποὺ ἔχουν νὰ προστάξουν
 γιατί νὰ κάνω πράγματα τοῦ κάκου, μοῦ φαίνεται δὲν
 ἔχει νοῦ.²⁴

Ἡ Ἰσμήνη ἀποδέχτηκε τὴν ἀρσενικὴ ἐξουσία σὰν ὑπέρτα-
 το κανόνα. Ἀποδέχτηκε τὴν ἥττα τῶν γυναικῶν «ποὺ δὲν
 πρέπει τοὺς ἄντρες νὰ πολεμᾶνε». Ἡ νομιμοφροσύνη της
 πρὸς τὶς θεότητες ἐκφράζεται μόνο μὲ τὸ νὰ τὶς παρακαλεῖ
 νὰ τὴ συχωρέσουν ποὺ ὑποχώρησε στὴ δύναμη τοῦ κυβερ-
 νήτη.

Ἡ οὐμανιστικὴ ἀρχὴ τοῦ μητριαρχικοῦ κόσμου, μὲ τὴν
 ἔμφαση ποὺ δίνει στὴ μεγαλοσύνη καὶ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀν-
 θρώπου, ἐκφράζεται μὲ τρόπο ἐξαισίο καὶ ἐπιβλητικὸ στὴν
 ἐξύμνηση τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ χορὸ:

Πολλὰ εἶναι τὰ θαμαστά,
 μὰ τίποτα πιὸ θαμαστὸ δὲν εἶναι
 ἅπ' τὸν ἄνθρωπο
 αὐτὸς καὶ πέρα ἅπ' τὴν ἀσπριδερὴ τὴ θάλασσα
 μὲ τοῦ νοτιᾶ τὴ μάνητα προβαίνει,
 περνώντας κύματα ποὺ γύρω του σαλεύουν
 καὶ τὴν πιὸ μεγαλύτερη ἅπ' τοὺς
 θεοὺς, τὴ Γῆ,
 ποὺ εἶναι ἀχάλαστη, καὶ ποτὲ δὲν ἀποκάνει
 τὴν τρυγάει ἀπὸ χρόνο μὲ χρόνο
 σκαλεύοντάς τὴν μ' ἄροτρα ποὺ τὰ γυρίζουν ἄλογα.²⁵

Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἀρχές ξετυλίγεται μὲ τὴν

24. «Ἀντιγόνη», μετάφραση Κ. Χριστομάνου.

25. Στὸ ἴδιο.

παρατέρα ἐξέλιξη τοῦ ἔργου. Ἡ Ἀντιγόνη ἐπιμένει ὅτι ὁ νόμος πρὸς ὑπακοὴν δὲν εἶναι ὁ νόμος τῶν ἀλύμπιων θεῶν. Ὁ νόμος ὁ δικός της «δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ σήμερα ἢ χιτὲς παρὰ πάντα αὐτὰ ζοῦν καὶ κανεῖς δὲν ξέρει πότε φανερωθῆσαν». Καὶ μποροῦμε ἐμεῖς νὰ προσθέσουμε, ὁ νόμος τῆς ταφῆς, τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ σώματος στὴ Μητέρα Γῆ, ἔχει τὶς ρίζες του ἀκριβῶς στὶς ἀρχές τῆς μητριαρχικῆς θρησκείας. Ἡ Ἀντιγόνη ὑποστηρίζει τὴν ἀλληλεγγύη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς παντοδύναμης μητρικῆς ἀγάπης. «Ὁχι γιὰ νὰ μισῶ, ἀλλὰ γιὰ ν' ἀγαπῶ γεννήθηκα».²⁷

Γιὰ τὸν Κρέοντα ἡ ὑπακοὴ στὴν ἐξουσία εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἀξία. Ἡ ἀνθρώπινη ἀλληλεγγύη καὶ ἡ ἀγάπη, ἂν βρισκονται σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ὑπακοή, πρέπει νὰ ὑποχωρήσουν. Ὁ Κρέων πρέπει νὰ καταβάλλει τὴν Ἀντιγόνη γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπιβάλλει τὴν πατριαρχικὴ ἐξουσία καὶ μ' αὐτὴν τὸν ἀντριισμό του.

Ἐγὼ βέβαια τώρα δὲν εἶμαι ἄντρας, παρὰ ὁ ἄντρας εἶναι αὐτὴ, ἂν τῆς περάσει αὐτηνῆς νὰ κάνει τὸ θέλημά της ἀτιμώρητα.²⁸

Ὁ Κρέων καθορίζει τὴν αὐταρχικὴ, πατριαρχικὴ ἀρχὴ μὲ τρόπο κατηγορηματικό:

Τέτοια, παιδί μου, πρέπει νὰ ἴναι ἡ καρδιά σου
καὶ πάντα νὰ στέκεις πίσω ἀπὸ τὴ
γνώμη τοῦ πατέρα·
γιὰ δαῦτο καὶ οἱ ἄνθρωποι κάνουν εὐχὲς
νὰ γεννήσουν παιδιὰ ὑπάκουα καὶ νὰ τὰ
ἔχουνε στὸ σπῆτι

26. Στὸ ἴδιο.

27. Στὸ ἴδιο.

28. Στὸ ἴδιο.

για να 'κδικουῦνται τὸν ἐχθρὸ καὶ τὸ φίλο νὰ τιμοῦν
μαζὶ μὲ τὸν πατέρα.

Καὶ ὅποιος ἀνωφέλευτα γεννάει παι-
διά,

τί ἄλλο νὰ τοῦ πεῖ κανεὶς, παρὰ πὼς βάσανα τοῦ γεν-
νηθῆκαν

καὶ πολὺν περιέγειοι γι' αὐτὰ ἀπ' τοὺς ἐχθρούς του;

Μὴ λοιπὸν ποτέ, παιδί μου, ἀφήσεις τὰ λογικά σου νὰ
σοῦ φύγουν

στὴν ἡδονὴ ὑποταγμένος γιὰ χάρη μιᾶς γυναίκας,
γιατὶ νὰ ξέρεις πὼς κακὴ ψυχρὴ γίνεται ἡ ἀγκαλιὰ
μὲ μιὰ κακιὰ γυναίκα μὲς στὸ σπίτι,

γιατὶ ποιά πληγὴ εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' τὸν κακὸ τὸ
φίλο;

Φτύσ' τὴν λοιπὸν καὶ σὺ, σὰν ἐχθρά σου ποὺ εἶναι

καὶ ἄφησε τὴν κόρη μ' ἄλλοινα νὰ παντρευτεῖ στὸν
"Αδῆ,

γιατὶ ἀφοῦ τὴν ἔπιασα ἐγὼ ὀλοφάνερα νὰ παρα-
κούει

αὐτὴ μονάχα ἀπ' ὅλη τὴν πολιτεία

δὲ θεὸ νὰ βγῶ ψεύτης τώρα στὸν κόσμον

ἀλλὰ θὰ τὴ σκοτώσω·

ὡς πάει νὰ φωνάζει καὶ νὰ καταριέται γι' αὐτὰ στὸ
Δία,

τὸν προστάτη τῆς συγγένειας,

γιατὶ ἂν στὸ αἷμα τ' ἄπρεπο φυσικὸ τὸ θρέψω ἐγὼ,

πολὺν περισσότερο θὰ τὸ θρέψω στοὺς ἔξω ἀπ' τὴ γε-
νιά μου.

Ὁποῖος στοὺς σπιτικούς του δεῖ-
χνεταὶ ἄντρας μ' ἀρετῆ,

καὶ στὴν πολιτεία μέσα δίκαιος
θὰ φανεῖ·

ἐξεῖνον ὁμως ποὺ ἀμάρτησε καὶ

ἢ μὲ τὴ βία χαλάει τοὺς νόμους

ἢ θέλει νὰ προστάξει σ' ὄσους
κυθερνοῦν,

αὐτὸς ποτέ του ἀπὸ μένα δὲ θὰ
παινευτεῖ,
παρὰ ὅποιονε ἔβαλεν ἄρχοντα ἢ
πολιτεία, αὐτὸν πρέπει ν' ἀκούμε,
καὶ στὰ μικρὰ καὶ στὰ δίκαια
καὶ στὰ ἐνάντια
καὶ τέτοιος ἕνας ἄντρας, ἐγὼ θαρ-
ρω,
καλὰ θὰ κυβερνᾷ, καὶ νὰ τὸν κυ-
βερνοῦν καλὰ θὰ δέχεται
καὶ μὲς στὴν ἀνεμοζάλη τοῦ πολέμου θὰ μένει ὅπου τὸν
πρόσταξαν,

τίμιος παραστάτης καὶ καλός.

Γιατὶ τίποτα πιὸ μεγαλύτερο κα-
κὸ δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀναρχία·

Αὐτὴ ρημάζει πολιτείες, αὐτὴ σπίτια ἀναστατώνει,
αὐτὴ μέσα στὰ δόρατα πὸν πολεμοῦν ἀντάμα
φέρει τοῦ φευγιοῦ τὶς ραῖσιές.

“Ὅπου ὁμως στέκονται τὰ σώματα δλόρθα, σώζει τοὺς
περισσότερους ἢ πειθαρχία.

Ἔτσι πρέπει νὰ διαφεντεύει κα-
νεῖς τὸ νόμο καὶ τὴν τάξη
καὶ ποτὲ νὰ μὴ νικιέται ἀπ' τὴ
γυναίκα·

Καλύτερο εἶναι, ἂν εἶναι ἀνά-
γκη, μπροστὰ ἀπ' τὸν ἄντρα νὰ
ξεπέσουμε
καὶ νὰ μὴ λεγόμαστε ἀπ' τὶς γυ-
ναῖκες πιὸ καλύτεροι.”²⁹

Ἡ ἐξουσία μέσα στὴν οἰκογένεια καὶ ἡ ἐξουσία στὸ κρά-
τος εἶναι οἱ δυὸ ἀλληλένδετες ὑπέρτατες ἀξίες πὸν ὑποστη-
ρίζει ὁ Κρέων. Οἱ γιοὶ ἀποτελοῦν ἰδιοκτησία τῶν πατερά-

29. Στὸ ἴδιο.

δων τους και ἀποστολή τους είναι νὰ μπορούν νὰ ἐξυπηρετοῦν τοὺς πατεράδες τους. Ὁ «pater protestas» στὴν οἰκογένεια ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴν ἐξουσία τοῦ κυβερνήτη στο κράτος. Οἱ πολῖτες ἀποτελοῦν ἰδιοκτησία τοῦ κράτους καὶ τοῦ κυβερνήτη του καὶ ἡ «ἀναρχία εἶναι τὸ μεγαλύτερο κακό».

Ὁ Αἴμων, γιὸς τοῦ Κρέοντα, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν ὁποία ἀγωνίζεται ἡ Ἀντιγόνη. Μιλονότι στὴν ἀρχὴ προσπαθεῖ νὰ καλιμάρει καὶ νὰ μεταπείσει τὸν πατέρα του, διακηρύσσει ἀνοικτὰ τὴν ἀντίθεσή του ὅταν διαπιστῶνει ὅτι ὁ πατέρας του δὲν ὑποχωρεῖ. Βασίζεται στὴ λογικὴ, «τὸ ἀνώτερο ἀπ' ὅλα ὅσα λέμε πὼς εἶναι δικά μας», καθὼς καὶ στὴ θέληση τοῦ λαοῦ. Ὅταν ὁ Κρέων κατηγορεῖ τὴν Ἀντιγόνη ὅτι ἔχει προσβληθεῖ «ἀπὸ τὴν ἀρρώστια τῆς ἀνυπακοῆς», ἡ ἀγανακτισμένη ἀπάντηση τοῦ Αἴμονα εἶναι:

«Αὐτὸ τ' ἀρνιέται μ' ἓνα στόμα ὁ λαὸς τῆς Θήβας».³⁰

Καὶ ὅταν ὁ Κρέων ἀντιτείνει:

«Μὲ ἄλλου κρίση ἢ μὲ τὴ δική μου θὰ εἶμαι ἄρχοντας αὐτῆς τῆς χώρας;»

Ὁ Αἴμων τοῦ ἀπαντᾷ:

«Δὲν ὑπάρχει πόλη ποὺ ν' ἀνήκει σ' ἓναν ἄνθρωπο.
Ὡραία θὰ βασίλευες μονάρχος σου στὴν ἐρημιά».³¹

Ὁ Κρέων ξαναγυρίζει πάλι στο ἐπίμαχο θέμα:

«Αὐτὸς καθὼς φαίνεται εἶναι μὲ τὴ γ υ ν α ί κ α ἓνα».

Ὁ Αἴμων δείχνει τὶς μητριαρχικὲς θεότητες ἀπαντώντας:

30. Στὸ ἴδιο.

31. Στὸ ἴδιο.

«Καὶ γιὰ σένα καὶ γιὰ μένα καὶ γιὰ τοῦ Ἄδῃ
τοῦ ἑοῦς».³²

Οἱ δύο ἀρχές ἔχουν τώρα δηλωθεῖ μὲ πλήρη σαφήνεια, καὶ τὸ τέλος τῆς τραγωδίας ὀδηγεῖ πιά τὴ δράση στὸ σημεῖο τῆς τελικῆς ἀπόφασης. Ὁ Κρέων θάβει τὴν Ἀντιγόνη ζωντανὴ σὲ μιὰ σπηλιά — ἄλλη μιὰ συμβολικὴ ἔκφραση τοῦ δεσμοῦ τῆς μὲ τὶς χθόνιες θεές. Ὁ μάντης Τειρεσίας, πού στὸ «Οἰδίπους Τύραννος» ἦταν ἐκεῖνος πού ἔκανε τὸν Οἰδίποδα νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ ἔγκλημά του, προβάλλει καὶ πάλι, αὐτὴ τὴ φορά γιὰ νὰ κάνει τὸν Κρέοντα νὰ καταλάβει τὸ δικό του. Πανικόβλητος ὁ Κρέων ὑποχωρεῖ καὶ προσπαθεῖ νὰ σώσει τὴν Ἀντιγόνη. Τρέχει πρὸς τὸ σπήλαιο πού τὴν ἔχει θαμμένη, ἀλλὰ ἡ Ἀντιγόνη εἶναι πιά νεκρή. Ὁ Αἴμων προσπαθεῖ νὰ σκοτώσει τὸν πατέρα του, ἀλλὰ ὅταν δὲν τὸν πετυχαίνει αὐτοκτονεῖ. Ἡ γυναίκα τοῦ Κρέοντα, Εὐρυδίκη, μαθαίνοντας τὴ μοίρα πού βρῆκε τὸν Αἴμωνα αὐτοκτονεῖ κι αὐτή, ἀπευθύνοντας κατάρες στὸν ἄντρα τῆς πού τὸν κατηγορεῖ σὰ φονιά τῶν παιδιῶν τῆς. Ὁ Κρέων ἀναγνωρίζει τὴν πλήρη κατάρρευση τοῦ κόσμου του καὶ τὴν ἴττα τῶν ἀρχῶν του. Παραδέχεται τὴ δική του ἠθικὴ χρεοκοπία καὶ τὸ ἔργο τελειώνει μὲ τὴν ἐξομολόγησή του:

Ὁμιμένα σὲ ἄνθρωπο ποτὲ δὲ θὰ πέσει
σὰν τὴ δική μου κατηγορία. Ἐγώ, ἐγὼ σκότωσα,
ἄχ! ὁ ἄθλιος! ἐγώ, ἀλήθεια λέω· ἄχ! ἀνθρώποι,
πηγαίνετε με γρήγορα, βγάλτε με ἀπὸ δῶ ἔξω,
γιατὶ δὲν εἶμαι πιά ἄλλο τίποτα. . .
Πάρτε με τὸν ἄχρηστο ἄνθρωπο ἀπὸ δῶ,
πού σκότωσα καὶ σένα, παιδί μου, χωρὶς νὰ τὸ θέλω,
καὶ τούτην.
Τρισάθλιος ἐγὼ καὶ δὲν ἔχω πιά πού νὰ γυρίσω τὴ μα-
τιά μου·

32. Στὸ ἴδιον.

ὄλα μου ξεφεύγουν, ὄσα πιάνω στὰ χέρια· βαριά συμφορὰ ἔπεσε στὸ κεφάλι μου.³³

Τώρα εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀπαντήσουμε στὰ ἐρωτήματα ποὺ θέσαμε στὴν ἀρχή. Ὁ οἰδιπόδειος μύθος, ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ στὴν Τριλογία αὐτή, ἔχει σὰν κέντρο του τὸ ἔγκλημα τῆς αἰμομιξίας; Ὁ φόνος τοῦ πατέρα ἀποτελεῖ τὴ συμβολικὴ ἔκφραση τοῦ μίσους ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ ζήλια; Μολονότι ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀμφίβολη στὸ τέλος τοῦ «Οἰδίπους Τύραννος», δὲν εἶναι καθόλου ἀμφίβολη στὸ τέλος τῆς «Ἀντιγόνης». Αὐτὸς ποὺ νικιέται στὸ τέλος δὲν εἶναι ὁ Οἰδίπους ἀλλὰ ὁ Κρέων, καὶ μαζί του νικιέται καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ αὐταρχισμοῦ, τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου πάνω στοὺς ἀνθρώπους, τοῦ πατέρα πάνω στὸ γιό του, καὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ δικτάτορα πάνω στὸ λαό. Ἄν ἀποδεχτοῦμε τὴ θεωρία τῶν μητριαρχικῶν μορφῶν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς θρησκείας, τότε φαίνεται πραγματικὰ ὅτι λίγη ἀμφιβολία μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὅτι ὁ Οἰδίπους, ὁ Αἴμων καὶ ἡ Ἀντιγόνη εἶναι ἀντιπρόσωποι τῶν παλιῶν ἀρχῶν τῆς μητριαρχίας, τῶν ἀρχῶν τῆς ἰσότητας καὶ τῆς δημοκρατίας, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν Κρέοντα ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν πατριαρχικὴ κυριαρχία καὶ ὑπακοή.³⁴

Ὡστόσο ἡ ἐρμηνεῖα πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ μιὰ ἄλλη

33. Στὸ ἴδιο.

34. Ἕνας μεγάλος στοχαστὴς ὅπως ὁ Χέγκελ εἶδε τὴ σύγκρουση ποὺ παρουσιάζεται στὴν Ἀντιγόνη κάτω ἀπὸ τὸ ἴδιο πρίσμα πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Μπαχόφεν. Λέει γιὰ τὴν Ἀντιγόνη: «Πάντως οἱ θεοὶ ποὺ λατρεῖται εἶναι οἱ θεοὶ τοῦ κάτω κόσμου, οἱ θεοὶ τοῦ Ἄδη, οἱ ἐσωτερικοὶ θεοὶ τοῦ συναισθήματος, τῆς ἀγάπης, τοῦ αἵματος, καὶ ὄχι οἱ θεοὶ τῆς μέρας, τῆς ἐλεύθερης καὶ αὐτοσυντήρητης ζωῆς, τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ κράτους». (Χέγκελ, «Αἰσθητικὴ» II, 2, Κεφ. I. Σύγκρινε ἐπίσης μὲ τὸ «Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας», XVI, σελ. 133). Στὴ δήλωσή του αὐτὴ ὁ Χέγκελ τάσεται τόσο πολὺ πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους καὶ τῶν νόμων του, ὥστε ὀρίζει τὴν ἀρχὴ τοῦ Κρέοντα σὰν ἀρχὴ τῆς «ἐλεύθερης ζωῆς τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κράτους», παρὰ τὴν ἀδιάφραστη μαρτυρία ὅτι ὁ Κρέων δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐλευθερία ἀλλὰ τὴ δικτατορία. Μπροστὰ στὴ μονόπλευρη συμπάθεια τοῦ Χέγκελ, ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία τὸ ὅτι δηλώνει τόσο καθαρὰ πὼς ἡ Ἀντι-

ἄποψη. Μολονότι ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν Οἰδίποδα, τὴν Ἄντιγόνη καὶ τὸν Αἴμωνα ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὸν Κρέοντα ἀπὸ τὸ ἄλλο, περικλείει μιὰ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς πατριαρχικὲς καὶ τὶς μητριαρχικὲς ἀρχές, καὶ ἰδιαίτερα τῶν μυθικῶν του στοιχείων, πρέπει νὰ τὴ δοῦμε ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς εἰδικῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε τὴν ἐποχὴ τοῦ Σοφοκλῆ, καθὼς καὶ τῶν ἀντιδράσεων του στὴν κατάσταση αὐτή.

Ὁ πελοποννησιακὸς πόλεμος, ἡ ἀπειλὴ γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἀθήνας, καὶ ἡ πανούκλα ποὺ ἐρήμωσε τὴν πόλη στὶς ἀρχές τοῦ πολέμου συνέβαλαν στὸ νὰ ξεριζωθοῦν οἱ παλιὲς θρησκευτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς παραδόσεις. Στὴν πραγματικότητα οἱ ἐπιθέσεις ἐνάντια στὴ θρησκεία δὲν ἦταν κάτι

γόνη ἀντιπροσωπεύει τὶς ἀρχές τῆς ἀγάπης, τοῦ αἵματος καὶ τοῦ συναισθήματος, ἀρχές ποὺ ἀργότερα ὁ Μπαχόφεν βρῆκε διὰ ἀποτελοῦν τὶς χαρακτηριστικὲς ἀρχές τοῦ μητριαρχικοῦ κόσμου. Ἐνῶ ἡ συμπάθεια τοῦ Χέγκελ γιὰ τὶς πατριαρχικὲς ἀρχές δὲν εἶναι ἐκπληκτικὴ, κανεὶς δὲν περιμένε πὼς θὰ μπορούσε νὰ τὴ βρεῖ καὶ στὰ ἔργα τοῦ Μπαχόφεν. Πραγματικὰ ἡ στάση τοῦ Μπαχόφεν ἀπέναντι στὴ μητριαρχικὴ κοινωνία ἦταν διφορούμενη. Φαίνεται διὰ ἀγαποῦσε τὴ μητριαρχία καὶ μισοῦσε τὶς πατριαρχικὲς ἀρχές, καθὼς ὅμως ἦταν θρησκευόμενος προτεστάντης καὶ πίστευε στὴν πρόοδο τῆς λογικῆς, πίστευε ἐπίσης στὴν ἀνωτερότητα τῆς πατριαρχικῆς ἀρχῆς σὲ σχέση μὲ τὴ μητριαρχία. Σ' ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἔργων του ἐκδηλώνεται ἡ συμπάθειά του γιὰ τὴ μητριαρχικὴ ἀρχή. Σὲ ἄλλα μέρη, καὶ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴ σύντομη ἐρμηνεία τοῦ μύθου τοῦ Οἰδίποδα (Μπαχόφεν: «Μητρικὸ δίκαιο» στὸ «Der Mythos vom Orient und Okcident», ὡς παραπάνω, σελ. 259 κ.ἑ.) καὶ ὁ Μπαχόφεν, ὅπως καὶ ὁ Χέγκελ, τάσσεται μὲ τοὺς νικηφόρους δλύμπιους θεοὺς. Γιὰ τὸν Μπαχόφεν ὁ Οἰδίπους στέκεται στὸ σύνορο ἀνάμεσα στὸ μητριαρχικὸ καὶ τὸν πατριαρχικὸ κόσμο. Τὸ γεγονὸς διὰ ἡ γνωρίζει τὸν πατέρα του δείχνει μιὰ μητριαρχικὴ καταγωγὴ, ὅπου μόνο ἡ μητέρα καὶ ὄχι ὁ πατέρας εἶναι σίγουρα γνωστὴ. Τὸ γεγονὸς ὅμως διὰ ἀναγνωρίζει ἀργότερα τὸν πραγματικὸ πατέρα εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Μπαχόφεν, σημάδι τῆς ἀπαρχῆς τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας στὴν ὁποία ὁ ἀληθινὸς πατέρας εἶναι γνωστὸς. «Ὁ Οἰδίπους — λέει — συνδέεται μὲ τὴν πρόοδο σ' ἓνα ἀνώτερο ἐπίπεδο ὑπαρξῆς. Εἶναι ἓνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἥρωες ποὺ τὰ θεινὰ τους καὶ ὁ πόνος τους ὁδηγοῦν σὲ μιὰ πιὸ ὀρακτικὴ μορφή ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Εἶναι ἀπὸ κείνους ποὺ ἐξακολουθοῦν

τὸ καινούργιο, ἀλλὰ ἔφτασαν στὸ ἀποκορύφωμά τους στὶς διδασκαλίες τῶν ἀντίπαλων τοῦ Σοφοκλῆ σοφιστῶν. Ὁ Σοφοκλῆς ἐκδήλωνε τὴν ἀντίθεσή του στοὺς σοφιστὲς ἐκείνους πὺν ὄχι μόνο ὑποστήριζαν τὴν ἄσκησι τοῦ δεσποτισμοῦ ἀπὸ μιὰ ἔλιτ διανοούμενων, ἀλλὰ ὑποστήριζαν ἀκόμα τὴ δίχως ὄρια ἰδιοτέλεια σὰν ἠθικὴ ἀρχή. Ἡ ἠθικὴ τοῦ ἐγωιστικοῦ ὑπεράνθρωπου πὺν διακήρυσσε ἡ πτέρυγα αὐτῆ τῶν σοφιστῶν, καὶ ὁ ἀμοραλιστικὸς καιροσκοπισμὸς τους ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σοφοκλῆ. Στὸν Κρέοντα ὁ Σοφοκλῆς δημιούργησε ἕνα τύπο ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς σχολῆς τῶν σοφιστῶν καὶ τὰ λόγια τοῦ Κρέοντα ἔχουν πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ σοφιστικὰ πρότυπα, τόσο στὸ ὕφος ὅσο καὶ στὴν ἔκφραση.³⁵

Στὰ ἐπιχειρήματα πὺν χρησιμοποίησε ἐνάντια στοὺς σοφιστὲς ὁ Σοφοκλῆς ἔδωσε μιὰ νέα ἔκφραση τῶν παλιῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων τοῦ λαοῦ πὺν τονίζουν περισσότερο τὴν ἀγάπη, τὴν ἰσότητα καὶ τὴ δικαιοσύνη. «Ἡ θρησκευτικὴ στάσι τοῦ Σοφοκλῆ. . . συγκεντρῶνει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πρωταρχικὰ ὄχι στὴν ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους, ἀλλὰ στὶς βοηθητικὲς ἐκεῖνες δευτερεύουσες δυνάμεις πὺν βρισκονταν πάντα πιὸ κοντὰ στὴν πίστι τῶν μαζῶν παρὰ στοὺς ἀριστοκρατικὸς δόλμπιους, ἐνάντια στοὺς ὁποίους στράφηκε ὁ λαὸς μέσα στοὺς πινδύνους τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέ-

νὰ ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν παλιὰ κατάστασι πραγμάτων καὶ πὺν ταυτόχρονα θυσιάζονται καὶ ἔτοι γίνονται ἰδρυτὲς μιᾶς νέας ἐποχῆς» (σελ. 266). Ὁ Μπαχόφεν τονίζει τὸ γεγονός ὅτι οἱ φοβερὲς μητέρες - θεές, οἱ Ἑρινύες, ἔχουν ὑποταχθεῖ στὸν ἀπολλώνειο κόσμο καὶ ὅτι ὁ δεσμὸς ἀνάμεσα στὸν Οἰδίποδα καὶ τὶς Ἑρινύες σημειώνει τὴ νίκη τῆς πατριαρχικῆς ἀρχῆς. Μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Μπαχόφεν δὲν ἀναγνωρίζει τὸ ὅτι ὁ Κρέων, μολονὶ εἶναι ὁ μόνος πὺν ἐπιτεῖ φυσικὰ, συμβολίζοντας τὴ νίκη τοῦ πατριαρχικοῦ κόσμου, εἶναι καὶ κεῖνος πὺν νικιέται ἠθικὰ. Μπορεῖ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ Σοφοκλῆς εἶχε τὴν πρόθεσι νὰ δώσει τὴν ἰδέα πὺς ὁ πατριαρχικὸς κόσμος θριάμβευσε, ἀλλὰ ὅτι θὰ γνώριζε τὴν ἡττα ἀν δὲν υἱοθετοῦσε τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἀρχές τῆς παλιᾶς μητριαρχικῆς τάξεως.

35. Βλ. τὸν Καλλικλῆ στὸ «Γοργίας» καὶ τὸν Θρασύμαχο στὴν «Πολιτεία» τοῦ Πλάτωνα.

μου». ³⁶ Αὐτὲς οἱ «δευτερεύουσες δυνάμεις», πὸν ἦσαν διαφο-
ρετικὲς ἀπὸ τοὺς «ἀριστοκρατικοὺς ὀλύμπιους» Θεοὺς, εἶναι
δυνατὸ νὰ ἀναγνωριστοῦν εὐκολὰ σὰν οἱ θεότητες τοῦ μη-
τριαρχικοῦ κόσμου.

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Σοφοκλῆ, πὸν ἐκφρά-
ζονται στὴν τριλογία τοῦ Οἰδίποδα, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν
σὰν ἓνα μίγμα τῆς ἀντίθεσής του πρὸς τοὺς σύγχρονους σο-
φιστὲς καὶ τῆς συμπάθειάς του πρὸς τὶς παλιὲς μὴ ὀλύμπιες
θηρησκευτικὲς ἰδέες. ³⁷ Στὸ ὄνομα καὶ τῶν δυὸ διακήρυξε τὴν
ἀρχὴ ὅτι ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἱερότητα τῶν
ἀνθρώπινων δεσμῶν ποτὲ δὲν πρέπει νὰ ὑποτάσσονται σὲ
ἀπάνθρωπες καὶ αὐταρχικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ κράτους ἢ σὲ
καιροσκοπικοὺς ὑπολογισμούς. ³⁸

2. Ὁ Μῦθος τῆς Δημιουργίας

Ὁ βαβυλωνιακὸς μῦθος τῆς δημιουργίας (βαβυλωνιακὸ ἔ-
πος «Ἐνούμα Ἐλῖς») μᾶς λέει γιὰ μιὰ νικηφόρα ἐξέγερση
τῶν ἀρσενικῶν θεοτήτων ἐνάντια στὴν Τιαμάτ, τὴ μεγάλη
μητέρα πὸν κυβερνοῦσε τὸ σύμπαν. Συγκρότησαν συμμα-

36. Βίλχελμ Σμίτ, «Geschichte der Griechischen Literatur», 1.
Teil, στὸ «Handbuch der Altertumswissenschaften», ἔκδ. Βάλτερ
Ἦττο, 7. Abt., 1. Teil, 2. Band (Μόναχο 1934).

37. Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο τὸ ὅτι τὸ ἴδιο μίγμα ἀνάμεσα σὲ προοδευ-
τικὲς πολιτικὲς ἰδέες καὶ μιὰ συμπάθεια πρὸς τὶς μυστικιστικὲς μη-
τριαρχικὲς ἀρχὲς συναντοῦμε καὶ πάλι στὸ 19ο αἰῶνα στὰ ἔργα τοῦ
Μπαχόφεν, Ἐνγκελς καὶ Μόργκαν. (Σύγκρινε τὸ ἄρθρο μου «Zur
Rezeption der Mutterrechtstheorie» στὸ Zeitschrift fuer Sozialfor-
schung» III, 1934).

38. Βλ. ἐπίσης Βίλχελμ Νέστλε: «Sophokles und die Sophistik»,
«Classical Philology» (Σικάγο: ἔκδ. Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου
1910) τόμ. 5, II σελ. 129 κ.έ.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐχθρότητας ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸ γιὸ εἶχε
ἀποκτήσει ἐπίσης μεγάλη προσωπικὴ σημασία στὴ ζωὴ τοῦ ἴδιου τοῦ
Σοφοκλῆ. Ὁ Ἰοφῶν, γιὸς τοῦ Σοφοκλῆ, εἶχε προσφύγει στὰ δικαστή-
ρια ἐνάντια στὸν πατέρα του καὶ ζητοῦσε νὰ τοῦ στερηθεῖ τὸ δικαίωμα
νὰ διαχειρίζεται τὶς ὑποθέσεις του. Ἀπὸ τὸ δικαστικὸ αὐτὸν ἀγῶνα
ὁ Σοφοκλῆς ἀναδείχτηκε νικητῆς.

χία ἐνάντιά της καὶ ὄρισαν τὸν Μαρδοῦκ ἡγέτη τῆς συμμαχίας τους σ' αὐτὸ τὸν ἀγῶνα. Ὑστερα ἀπὸ σκληροὺς ἀγῶνες ἡ Τιγαμὰ σκοτώνεται καὶ ἀπὸ τὸ σῶμα της σχηματίζονται ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ καὶ ὁ Μαρδοῦκ κυβερνᾷ σὰν ὑπερτατος θεός.

Ὡστόσο, πρὶν ἐκλεγεῖ γιὰ τὴ θέση τοῦ ἡγέτη, ὁ Μαρδοῦκ περνᾷ ἀπὸ μιὰ δοκιμασία πὺν φαίνεται ἀσήμαντη καὶ αἰνιγματική μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ὅλου μύθου ἀλλὰ πού, ὅπως θὰ προσπαθῆσω νὰ ἀποδείξω, ἀποτελεῖ τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ μύθου. Νὰ ἡ περιγραφή τῆς δοκιμασίας:

Ὑστερα ἔβαλαν ἀνάμεσά τους
ἓνα ροῦχο.

Εἶπανε στὸν Μαρδοῦκ τὸν πρωτογέννητο:

«Ἀλήθεια, ὦ κύριε, εἶναι ἡ δική σου μοῖρα
ἀνώτερη ἀνάμεσα σὲ ὄλους τοὺς θεούς.

διάταξε «νὰ καταστραφεῖ καὶ νὰ ξαναγενεῖ»
κι αὐτὸ θὰ γίνει!

Μὲ τὸ λόγο πὺν θὰ βγεῖ ἀπ' τὸ δικό σου στόμα
τὸ ροῦχο θὰ καταστραφεῖ·

καὶ μὲ δική σου διάτα
θὰ ξαναγίνει πάλι!»

Ἡ διάτα βγήκε ἀπὸ τὸ στόμα του
καὶ τὸ ροῦχο κατεστράφη.

Καὶ πάλι ξαναδιάταξε
καὶ νάτο πάλι ἀτόφιο

Ὅταν οἱ θεοί, οἱ πατέρες του, εἶδανε
πόσα μπορεῖ νὰ κάνει ὁ λόγος του,

χάρηκαν (καὶ) ὑποκλίθηκαν, (λέγοντας) «ὁ Μαρδοῦκ
εἶναι βασιλιάς».³⁹

Ποιά σημασία ἔχει ἡ δοκιμασία; Δὲ μοιάζει περισσότερο

39. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀλεξάντερ Χάιντελ στὸ «Βαβυλωνιακὴ Γένεση» (Σικάγο, ἐκδ. Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου, 1942), ENUMA ELISH πλάκα IV.

μέ ένα φτηνό μαγικό κόλπο παρά με κρίσιμη δοκιμασία που θα καθορίσει αν ο Μαρδοκ είναι σε θέση να νικήσει την Τιαμάτ;

Για να καταλάβουμε τη σημασία της δοκιμασίας πρέπει να θυμηθούμε όσα αναφέρθηκαν για το πρόβλημα της μητριαρχίας κατά τη συζήτηση του μύθου του Οιδίποδα. Είναι ολότελα φανερό ότι ο βαβυλωνιακός μύθος αναφέρεται στη σύγκρουση μεταξύ των μητριαρχικών και των πατριαρχικών αρχών κοινωνικής οργάνωσης και κοινωνικού προσανατολισμού. Η εξουσία της μεγάλης Μητέρας αμφισβητείται από τους γιους που τη διεκδικούν. Πώς όμως μπορούν να την κατακτήσουν, όταν είναι κατώτεροι από μια σπουδαία άποψη; Οι γυναίκες έχουν το χάρισμα της φυσικής δημιουργίας και μπορούν να γεννούν παιδιά. Οι άντρες είναι από την άποψη αυτή στεῖροι. (Αλλά το αντρικό σπέρμα είναι απαραίτητο βέβαια για τη δημιουργία παιδιού, όπως και το γυναικείο ωάριο, όμως η γνώση αυτή περιορίζεται μόνο στο επίπεδο της επιστημονικής διαπίστωσης και δεν αποτελεί ένα γεγονός που αναγνωρίζεται τόσο εύκολα όσο η έγκυμοσύνη ή η γέννα. Ακόμα ο ρόλος του πατέρα στη δημιουργία του παιδιού τελειώνει με την πράξη της γονιμοποίησης, ενώ ο ρόλος της μητέρας μόλις τότε αρχίζει με την κύηση και την ανατροφή του παιδιού.) Σε πλήρη αντιδιαστολή με την υπόθεση του Φρόντ πώς ο «φθόνος του πέους» αποτελεί φυσικό φαινόμενο στην ιδιοσυστασία του ψυχισμού της γυναίκας, υπάρχουν πολλοί λόγοι να υποθέσουμε ότι πριν εδραιωθεί η ανωτερότητα του αρσενικού, υπήρχε στον άντρα ένας «φθόνος έγκυμοσύνης», που μπορούμε να τον βρούμε ακόμα και σήμερα σε πολλές περιπτώσεις. Για να μπορέσει να κτανικήσει τη μητέρα, ο αρσενικός πρέπει να αποδείξει ότι δεν είναι κατώτερός της, ότι έχει το χάρισμα να παράγει. Καθώς δεν μπορεί να παράγει μέσα σε μήτρα, πρέπει να παράγει με άλλον τρόπο. Παράγει λοιπόν με το στόμα του, με το λόγο του, με τη σκέψη του. Αυτό, λοιπόν είναι το νόημα της δοκιμασίας: ο Μαρδοκ μπορεί να νικήσει την Τιαμάτ μόνο αν μπορέσει να αποδείξει πώς μπορεί κι αυτός να

δημιουργήσει, ἔστω καὶ μὲ διαφορετικὸ τρόπο. Ἡ δοκιμασία μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ βαθὺ ἀνταγωνισμὸ ἄρσενικοῦ - θηλυκοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βάση ἀνάμεσα στὴν Τιμιὰτ καὶ τὸν Μαρδουκ καὶ τὸ οὐσιαστικὸ σημεῖο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἶναι αὐτὴ ἡ μάχη ἀνάμεσα στὰ δυὸ φύλα. Μὲ τὴ νίκη τοῦ Μαρδουκ ἐδραιώνεται ἡ ἀνωτερότητα τοῦ ἄρσενικοῦ, ἔποτιμᾶται ἡ φυσικὴ παραγωγικότητα τῆς γυναίκας καὶ ὁ ἄρσενικὸς ἀρχίζει τὴν κυριαρχία του βασιζόμενος στὴν ἱκανότητά του νὰ παράγει μὲ τὴ δύναμη τῆς σκέψης του, μιὰ μορφή παραγωγῆς ποὺ υπογραμμίζει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

Ὁ βιβλικὸς μύθος ἀρχίζει ἐκεῖ ποὺ τελειώνει ὁ βαβυλωνιακὸς μύθος. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἄρσενικοῦ θεοῦ ἔχει πιά ἐδραιωθεῖ καὶ δύσκολα μπορούμε νὰ διακρίνουμε πὼς ἔχει ἀπομείνει κάποιος ἴχνος προγενέστερου μητριαρχικοῦ σταδίου. Ἡ «δοκιμασία» τοῦ Μαρδουκ ἔγινε τὸ κύριο θέμα τῆς βιβλικῆς ἀφήγησης γιὰ τὴ Γένεση. Ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὸν κόσμον μὲ τὸ λόγο. Ἡ γυναίκα καὶ οἱ δημιουργικὲς τῆς δυνάμεις δὲν εἶναι πιά ἀπαραίτητες. Ἀκόμα καὶ ἡ φυσικὴ πορεία τῶν γεγονότων, τὸ νὰ γεννᾶ δηλαδὴ ἡ γυναίκα τὸν ἄντρα, ἀναστρέφεται. Ἡ Εὔα γεννιέται ἀπὸ τὸ πλευρὸ τοῦ Ἀδάμ (ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία). Ὡστόσο ἡ ἐξάλειψη κάθε μνήμης μητριαρχικῆς ὑπεροχῆς δὲν ἔχει γίνει ὀλοκληρωτικά. Στὸ πρόσωπο τῆς Εὔας βλέπουμε τὴ γυναίκα ποὺ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὸν ἄντρα. Παίρνει αὐτὴ τὴν πρωτοβουλία νὰ φάει ἀπὸ τὸν ἀπαγορευμένο καρπὸ. Δὲ ζητάει τὴ γνώμη τοῦ Ἀδάμ, ἀπλούστατα τοῦ δίνει τὸν καρπὸ νὰ φάει καὶ κεῖνος, ὅταν ἀνακαλύπτονται, προσφέρει περισσότερο ἀδέξιος καὶ ἀνόητος δικαιολογίες. Μόνο μετὰ τὴν πτώση ἐδραιώνεται ἡ κυριαρχία του. Ὁ Θεὸς λέει στὴν Εὔα: «Καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου θέλει εἶσθαι ἡ ἐπιθυμία σου, καὶ αὐτὸς θέλει σὲ ἐξουσιάζει». (Ἡ ἐπιθυμία σου θὰ εἶναι πρὸς τὸν ἄντρα σου καὶ αὐτὸς θὰ σὲ ἐξουσιάζει.) Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ κυριαρχία αὐτὴ τοῦ ἄντρα εἶναι ἀποκαλυπτική γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς προηγούμενης κατάστασης ὅπου ἡ κυριαρχία αὐτὴ δὲν ὑπῆρχε. Μόνο ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὴν

πλήρη ἄρνηση τοῦ παραγωγικοῦ ρόλου τῆς γυναίκας μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ ἴχνη ἐνὸς διαγραφόμενου στὸ βάθος θέματος τοῦ κυριαρχικοῦ ρόλου τῆς μητέρας, πὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ φανεροῦ κειμένου τοῦ βαβλωνιακοῦ μύθου.

Ὁ μύθος αὐτὸς προσφέρει ἓνα καλὸ παράδειγμα σχετικὰ μὲ τὸ μηχανισμό παραμόρφωσης καὶ λογοκρισίας πὺ παίξει τόσο ἐξαιρετικὸ ρόλο στὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν ὄνειρων καὶ τῶν μύθων τοῦ Φρόντ. Οἱ μνῆμες τῶν παλιότερων κοινωνικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀρχῶν ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν στὸ βιβλικὸ μῦθο. Τὸν καιρὸ ὅμως τῆς σύνθεσής του, ὅπως τὸν γνωρίζουμε σήμερα, οἱ παλιές αὐτές ἀρχές βρισκόνταν τόσο πολὺ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα σκέψη, πὺ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐκφραστοῦν ρητά. Καὶ σήμερα ἀναγνωρίζουμε τὰ ἴχνη τοῦ παλιότερου συστήματος μόνο σὲ μικρολεπτομέρειες,⁴⁰ ἀντιδράσεις, ἀσυνέπειες καὶ στὴ σύνδεση τοῦ μύθου μὲ τὶς παλιότερες παραλλαγές τοῦ ἴδιου θέματος.

3. Ἡ Κοκκιννοσκοφίτσα

Ἡ Κοκκιννοσκοφίτσα ἀποτελεῖ ἓνα λαμπρὸ παράδειγμα τῶν ἀπόψεων τοῦ Φρόντ, ἐνῶ παράλληλα εἶναι μιὰ παραλλαγή τοῦ θέματος τῆς σύγκρουσης ἀρσενικοῦ - θηλυκοῦ πὺ βρισκουμε στὴν τριλογία τοῦ Οἰδίποδα καὶ στὸ μῦθο τῆς δημιουργίας. Νὰ τὸ παραμῦθι:

Μιὰ φορὰ κι ἓνα καιρὸ ὑπῆρχε ἓνα γλυκὸ κοριτσάκι, πὺ τὸ συμπαθοῦσε ἀμέσως ὅποιος τὸ κοίταζε. Περισσότερο ἀπ' ὅλους ὅμως τὸ ἀγαποῦσε ἡ γιαιγιά του καὶ δὲν ὑπῆρχε τίποτα πὺ νὰ μὴν τὸ ἔδινε στὸ παιδί. Κάποτε τῆς ἔδωσε ἓνα *καπελάκι ἀπὸ κόκ-*

40. Ἡ βαβλωνιακὴ Τριαμὰτ ἐμφανίζεται στὴ βιβλικὴ ἀφήγηση στὴν «Τεγόμ», δηλαδὴ τὴν ἄβυσσο («σκότος ἐπλανᾶτο ἐπὶ τοῦ προσώπου τῆς ἀβύσσου»).

κ ι ν ο β ε λ ο ὕ δ ο, πού, ἐπειδὴ τῆς πήγαινε τόσο καλά, ἀπὸ τότε δὲν ἤθελε νὰ φορέσει τίποτ' ἄλλο. Ἔτσι τὴ φώναζαν ὅλοι «Κοκκινোসκουφίτσα».

Μιὰ μέρα ἡ μητέρα της τῆς λέει: «Ἐλα, Κοκκινোসκουφίτσα, ἔχω ἐδῶ ἓνα κομμάτι γλυκὸ καὶ μιὰ μπουκάλα κρασί. Πάρτα καὶ πήγαινε τα στὴ γιαγιά σου πού εἶναι ἄρρωστη καὶ ἀδύνατη καὶ θὰ τῆς κάνουν καλό. Ξεκίνα πρὶν πιάσει ἡ ζέστη, καὶ νὰ περπατᾷς ὀμορφα καὶ ἥσυχα, καὶ νὰ μὴ βγαῖς ἀπὸ τὸ μονοπάτι ἢ πρόσεχε μὴν πέσεις καὶ σοῦ σπάσει ἡ μπουκάλα, καὶ τότε δὲ θὰ πᾶς τίποτα στὴ γιαγιά σου. Κι ὅταν θὰ μπεῖς στὸ δωμάτιό της μὴν ξεχάσεις νὰ πεῖς: “Καλημέρα” καὶ μὴν κοιτᾷς σ’ ὅλες τὶς γωνιὲς πρὶν κάνεις ὅλα ὅσα σοῦ εἶπα».

«Θὰ τὰ κάνω ὅλα ὅπως πρέπει», εἶπε ἡ Κοκκινোসκουφίτσα καὶ χαιρέτησε φεύγοντας τὴ μητέρα της.

Ἡ γιαγιά της ζοῦσε μέσα στὸ δάσος, μισὴ λεύγα ἀπὸ τὸ χωριό, καὶ μόλις ἡ Κοκκινোসκουφίτσα μπῆκε στὸ δάσος, νάσου καὶ βγαίνει μπροστά της ἓνας λύκος. Ἡ Κοκκινোসκουφίτσα δὲν ἤξερε πόσο κακὸ πλάσμα ἦταν, καὶ δὲ φοβήθηκε καθόλου.

«Καλημέρα Κοκκινোসκουφίτσα», εἶπε.

«Σ’ εὐχαριστῶ, καλέ μου λύκε».

«Πῶς ἀπὸ δῶ τόσο νωρίς;»

«Πάω στὴ γιαγιά μου».

«Τί ἔχεις μέσα στὴν ποδιά σου;»

«Γλυκὸ καὶ κρασί. Χτὲς βάλαμε φοῦρνο καὶ γιαυτὸ πάω φρέσκο ψωμί στὴ γιαγιά μου πού εἶναι ἄρρωστη νὰ γερέψει».

«Ποῦ μένει ἡ γιαγιά σου, Κοκκινোসκουφίτσα;»

«Ἐνα τέταρτο τῆς λεύγας ἀπὸ δῶ, μέσα στὸ δάσος. Τὸ σπίτι της εἶναι κάτω ἀπὸ τρεῖς θαλαμιδιές, πιὸ πάνω ἀπὸ τὶς καστανιές. Πρέπει νὰ τὸ ξέρεις», ἀπάντησε ἡ Κοκκινোসκουφίτσα.

Ὁ λύκος σκέφτηκε τότε: «Τί τρυφερὸ πλάσμα! Πῶς θὰ ἴθελα νὰ τὸ κάνω μιὰ χαφιὰ! Καλύτερα νὰ

φάω αὐτήν παρὰ τὴ γριά. Πρέπει ὁμως νὰ ἐνεργήσω μὲ περίσκεψη γιὰ νὰ μὴ μοῦ ξεφύγει οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη». Ἔτσι περπατοῦσε γιὰ κάμποσο δίπλα στὴν Κοκκινოსκουφίτσα καὶ κατόπι εἶπε: «Κοίτα, Κοκκινოსκουφίτσα, τί ὁμορφα λουλούδια ὑπάρχουν ἐκεῖ — γιατί δὲν κοιτᾶς γύρω; Ἀκόμα πιστεύω πὼς δὲν ἀκούς τί γλυκὰ πὺν κελαηδοῦν τὰ πουλάκια. Περπατᾶς μὲ τόση σοβαρότητα σὰ νὰ πήγαινες σχολεῖο, ἐνῶ ὅλα μέσα στὸ δάσος εἶναι τόσο χαρούμενα».

Ἡ Κοκκινοςκουφίτσα σήκωσε τὰ μάτια της καὶ ὅταν εἶδε τὶς ἀχτίδες τοῦ ἡλίου νὰ χορεύουν ἀνάμεσα στὰ κλαδιὰ καὶ τὰ ὁμορφα λουλούδια νὰ σκεπάζουν παντοῦ τὸν τόπο σκέφτηκε: «Ἄς ποῦμε πὼς πάω στὴ γιαιγιά λίγα φρέσκα λουλούδια. Θὰ χαρεῖ πάρα πολύ. Εἶναι τόσο πρωὶ ἀκόμα, πὺν θὰ προφτάσω νὰ εἶμαι νωρὶς στὸ σπίτι». Καὶ ἔτσι βγῆκε ἀπὸ τὸ μονοπάτι καὶ μπῆκε στὸ δάσος νὰ βρεῖ λουλούδια. Καὶ ὅταν μάζευε ἓνα, ἔβλεπε κάποιον ἄλλο πὺν πέρα πὺν τῆς φαινόταν ὁμορφότερο, ἔτσι προχωροῦσε ὅλο καὶ πὺν βαθιὰ μέσα στὸ δάσος.

Στὸ μεταξὺ ὁ λύκος πῆγε ἴσια στὸ σπίτι τῆς γιαιγιᾶς τῆς Κοκκινοςκουφίτσας καὶ χτύπησε τὴν πόρτα.

«Ποιὸς εἶναι;»

«Ἡ Κοκκινοςκουφίτσα», ἀπάντησε ὁ λύκος. «Σοῦ φέρνει γλυκὸ καὶ κρασί. Ἄνοιξέ μου τὴν πόρτα».

«Σήκωσε τὸ μάνταλο», εἶπε ἡ γιαιγιά, «εἶμαι ἄρρωστη καὶ δὲν μπορῶ νὰ σηκωθῶ».

Ὁ λύκος σήκωσε τὸ μάνταλο καὶ ἡ πόρτα ἀνοιξε διάπλατα. Χωρὶς νὰ πεῖ κουβέντα πῆγε ἴσια στὸ κρεβάτι τῆς γιαιγιᾶς καὶ τὴν ἔφαγε. Ὅποτερα φόρεσε τὰ ροῦχα της καὶ τὸ σκοῦφο της καὶ ἔπεσε στὸ κρεβάτι τραβώντας τὶς κουρτίνες.

Στὸ μεταξὺ ἡ Κοκκινοςκουφίτσα ἔτρεχε νὰ μαζέψει λουλούδια, καὶ ὅταν μάζεψε τόσα πὺν δὲν μπορούσε νὰ κρατήσῃ στὴν ἀγκαλιά της ἄλλα, θυμήθηκε τὴ γιαιγιά της καὶ πῆρε πάλι τὸ δρόμο γιὰ τὸ σπίτι της.

Ξαφνιάστηκε πού βρήκε τήν πόρτα τῆς καλύβας ὀρθάνοιχτη, καί ὅταν μπῆκε στό δωμάτιο εἶχε ἕνα τόσο παράξενο αἶσθημα, πού εἶπε στόν ἑαυτό της: «Πόσο ἄσχημα νιώθω σήμερα. Μά γιατί; Ἄλλες φορές μοῦ ἀρέσει τόσο πολὺ νὰ εἶμαι μαζί με τῆ γιαγιά». Καί τότε εἶπε: «Καλημέρα», ἀλλά καμιὰ ἀπάντηση. Γι' αὐτὸ πῆγε στό κρεβάτι καί τράβηξε τίς κουρτίνες. Εἶδε τῆ γιαγιά της ξαπλωμένη νὰ φοράει βαθιὰ τὸ σκοῦφο της καί νὰ φαίνεται πάρα πολὺ παράξενη.

«Ἄχ γιαγιάκα», εἶπε, «τί μεγάλα ἄφτια πού ἔχεις».

«Γιὰ νὰ σ' ἀκούω καλύτερα, παιδί μου», ἦταν ἡ ἀπάντηση.

«Μὰ γιαγιάκα, τί μεγάλα μάτια πού ἔχεις!» εἶπε.

«Γιὰ νὰ σὲ βλέπω καλύτερα, χρυσό μου».

«Μὰ γιαγιάκα, τί μεγάλα χέρια πού ἔχεις!»

«Γιὰ νὰ σὲ ἀγκαλιάζω καλύτερα».

«ᾠ γιαγιάκα, τί τρομερὸ στόμα πού ἔχεις!»

«Γιὰ νὰ σὲ φάω καλύτερα!»

Καί μόλις τὸ ξεστόμισε αὐτὸ ὁ λύκος δίνει ἕνα πήδημα καί τρώει τήν Κοκκίνοσκουφίτσα.

Ὅταν ὁ λύκος χόρτασε τήν πείνα του, ξάπλωσε καί πάλι στό κρεβάτι κι ἀποκοιμήθηκε, ροχαλίζοντας βαθιά. Ἐξω ἀπὸ τὸ σπίτι πέρασε ὁ κυνηγὸς καί ἀπόρησε: «Γιὰ δὲς πῶς ροχαλίζει ἡ γριά! Ἄς πάω νὰ δῶ μήπως θέλει τίποτα». Ἐτσι μπῆκε στό δωμάτιο καί ὅταν ἔφτασε στό κρεβάτι εἶδε ξαπλωμένο τὸ λύκο. «Νά πού σὲ τσάκωσα, βρωμιάρη ἁμαρτωλέ. Καί σὲ ἀναζητοῦσα τόσο καιρό!» Καί μόλις ἔτοιμαζόταν νὰ τὸν πυροβολήσει μετὰ τὸ ὄπλο του, σκέφτηκε μήπως ὁ λύκος εἶχε φάει τῆ γριά, καί μήπως μποροῦσε ἀκόμα νὰ τῆ σώσει κι ἔτσι δὲν πυροβόλησε ἀλλὰ πῆρε ἕνα ψαλίδι κι ἄρχισε νὰ κόβει τήν κοιλιά τοῦ κοιμισμένου λύκου. Ἐκανε δυὸ ψαλιδιές καί εἶδε νὰ γυαλίζει τὸ κόκκινο σκουφάκι. Κάνει δυὸ ἀκόμα ψαλιδιές καί τὸ κοριτσάκι πετάχτηκε ἔξω φωνάζοντας: «Ἄχ πόσο τρόμαξα! Τί σκοτεινὰ ἦταν στήν κοιλιά τοῦ λύκου». Κατόπι βγήκε ἀπὸ

τὴν κοιλιά τοῦ λύκου ἢ γιὰ γιαγιά, μόλις καταφέρνοντας νὰ ἀνασάνει. Στὸ μεταξὺ ἡ Κοκκινოსκουφίτσα ἔφερε μεγάλες πέτρες καὶ γέμισε τὴν κοιλιά τοῦ λύκου, πὺν ὅταν ξύπνησε θέλησε νὰ τρέξει, ἀλλὰ οἱ πέτρες ἦταν τόσο βαριές πὺν γκρεμοσακίστηκε ἀμέσως καὶ πέθανε.

Καὶ ἔτσι ἔμειναν ὅλοι εὐχαριστημένοι. Ὁ κυνηγὸς ἔγδαρε τὸ λύκο καὶ πῆρε τὸ τομάρι του μαζί του. Ἡ γιαγιά ἔφαγε τὸ γλυκὸ καὶ ἤπιε τὸ κρασί πὺν τῆς ἔφερε ἡ Κοκκινოსκουφίτσα καὶ καρδάμωσε, ἀλλὰ ἡ Κοκκινოსκουφίτσα εἶπε στὸν ἑαυτὸ της: «Ὅσο ζῶ, ποτὲ δὲ θ' ἀφήσω τὸ μονοπάτι νὰ μπῶ στὸ δάσος, ἀφοῦ ἡ μητέρα μου μοῦ εἶχε ἀπαγορεύει νὰ τὸ κάνω».

Τὰ περισσότερα σημεῖα τοῦ συμβολισμοῦ αὐτοῦ τοῦ παραμυθιοῦ μποροῦν νὰ γίνουν εὐκόλα κατανοητά. Τὸ «μικρὸ σκουφάκι ἀπὸ κόκκινο βελούδο» εἶναι ἓνα σύμβολο ἐμμηνόρρουσης. Τὸ μικρὸ κοριτσάκι πὺν ἀκοῦμε τὶς περιπέτειές του ἔχει γίνε νει ὄριμη γυναίκα καὶ τώρα ἀντιμετωπίζει τὸ σεξουαλικὸ πρόβλημα.

Ἡ προειδοποίηση νὰ μὴ βγεῖ ἀπὸ τὸ μονοπάτι γιὰ νὰ «μὴν πέσει καὶ σπάσει τὸ μπουκάλι» εἶναι καθαρὰ μιὰ προειδοποίηση ἐνάντια στὸ σεξουαλικὸ κίνδυνο καὶ γιὰ νὰ μὴ χάσει τὴν παρθενιά της.

Βλέποντας τὸ κορίτσι ὁ λύκος, ἀνοίγει ἡ ὄρεξή του καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν πλανέψει κάνοντας νὰ «δεῖ τριγύρω καὶ ν' ἀκούσει πόσο γλυκὰ κελαηδοῦν τὰ πουλάκια». Ἡ Κοκκινოსκουφίτσα «σηκώνει τὰ μάτια» της καὶ ἀκολουθώντας τὴν προτροπὴ τοῦ λύκου μπαίνει «ὀλοένα καὶ βαθύτερα στὸ δάσος». Αὐτὸ τὸ κάνει μὲ κάποια χαρακτηριστικὴ δικαιολογία: γιὰ νὰ πείσει τὸν ἑαυτὸ της πὺς δὲν κάνει τίποτα κακό, συλλογίζεται ὅτι ἡ γιαγιά της θὰ χαρεῖ μὲ τὰ λουλούδια πὺν μπορεῖ νὰ τῆς πάει.

Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τὸν ἴσιο δρόμο τῆς ἀρετῆς θὰ τιμωρηθεῖ αὐστηρά. Ὁ λύκος, μασκαρεμένος σὲ γιαγιά,

καταπίνει τὴν ἄθωα Κοκκινოსκουφίτσα. Χόρτασε τὴν πείνα του καὶ πέφτει νὰ κοιμηθεῖ.

Ὡς ἐδῶ τὸ παραμῦθι φαίνεται νὰ ἔχει ἓνα ἀπλό ἠθικοπλαστικὸ θέμα, τὸν κίνδυνο τοῦ σέξ. Δὲν εἶναι ὅμως τόσο ἀπλό. Ποιὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ ἄντρα καὶ πῶς παρουσιάζεται τὸ σέξ;

Ὁ ἀρσενικὸς παρουσιάζεται πᾶν ἓνα ἀνελέητο πανοῦργο ζῶο, καὶ ἡ σεξουαλικὴ πράξη σὰ μιὰ κανιβαλιστικὴ πράξη, στὴν ὁποία τὸ ἀρσενικὸ καταβροχθίζει τὸ θηλυκὸ. Ἡ ἄποψη αὕτη δὲν ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὶς γυναῖκες πού τοὺς ἀρέσουν οἱ ἄντρες καὶ χαίρονται τὸ σέξ. Εἶναι μιὰ ἔκφραση ἑνὸς ἔντονου ἀνταγωνισμοῦ ἐνάντια στοὺς ἄντρες καὶ τὸ σέξ. Ἄλλὰ τὸ μῖσος καὶ ἡ προκατάληψη ἐνάντια στοὺς ἄντρες ἐκφράζονται πῶς καθαρὰ στὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Καὶ δῶ πάλι, ὅπως στὸ βαβυλωνιακὸ μῦθο, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ ἀνωτερότητα τῆς γυναίκας βρῖσκεται στὴν ἱκανότητά της νὰ γεννάει παιδιά. Πῶς τότε γελοιοποιεῖται ὁ λύκος; Δείχνοντας ὅτι ἀποπειράθηκε νὰ παίξει τὸ ρόλο τῆς γυναίκας πὺν κυφορεῖ, ἔχοντας ζωντανὰ ὄντα στὴν κοιλία του. Ἡ Κοκκινოსκουφίτσα βάζει πέτρες στὴν κοιλία του, ἓνα σύμβολο στειρότητας, καὶ ὁ λύκος γκρεμοτσακίζεται καὶ πεθαίνει. Ἡ πράξη του, σύμφωνα μὲ τὸν πρωτόγονο νόμο τῶν ἀντίποινων, τιμωρεῖται ἀνάλογα μὲ τὸ ἔγκλημά του: σκοτώνεται μὲ πέτρες, τὸ σύμβολο τῆς στειρότητας, πὺν λουιδωροῦν τὸν ἀπὸ μέρους τοῦ σφετερισμὸ τοῦ ρόλου τῆς ἔγκυας γυναίκας.

Τὸ παραμῦθι αὐτό, στὸ ὁποῖο κύρια πρόσωπα εἶναι γυναῖκες τριῶν γενεῶν (ὁ κυνηγὸς στὸ τέλος εἶναι τὸ συμβατικὸ πρόσωπο τοῦ πατέρα χωρὶς πραγματικὴ βαρύτητα), μιλάει γιὰ τὴ σύγκρουση ἀρσενικοῦ — θηλυκοῦ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἱστορία θριάμβου τῶν μίσανδρων γυναικῶν, πὺν τελιώνει μὲ τὴ νίκη τους, δηλαδὴ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο μὲ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὸ μῦθο τοῦ Οἰδίποδα πὺν ἐπιτρέπει στὸν ἀρσενικὸ νὰ βγεῖ νικηφόρος ἀπὸ αὕτη τὴ μάχη.

4. Τὸ τυπολογικὸ τοῦ Σαββάτου

Τὰ σύμβολα, ὅπως τὰ ἐπεξεργαστήκαμε ὡς τώρα, εἶναι εἰκονικὰ εἶδωλα ἢ λέξεις πού ἀντικαθιστοῦν μιὰ ἰδέα, ἓνα αἰσθημα ἢ μιὰ λέξη. Ὑπάρχει ὁμως καὶ ἓνα ἄλλο εἶδος συμβόλου πού ἡ σημασία του στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία εἶναι ἐλάχιστα μικρότερη ἀπὸ τὴ σημασία πού ἔχουν τὰ σύμβολα πού ἀπαντᾶμε στὰ ὄνειρά μας, στοὺς μύθους ἢ στὰ παραμύθια. Ἀναφέρομαι στοὺς συμβολικοὺς ἐκείνους τύπους (τελετουργικά), ὅπου μιὰ ἐνέργεια καὶ ὄχι μιὰ λέξη ἢ μιὰ εἰκόνα, ἀντικαθιστοῦν μιὰ ἐσωτερικὴ ἐμπειρία. "Ολοὶ χρησιμοποιοῦμε τέτοιους συμβολικοὺς τύπους στὴν καθημερινή μας ζωή. "Όταν βγάζουμε τὸ καπέλο μας σὲ δεῖγμα σεβασμοῦ, ὅταν κλίνουμε τὸ κεφάλι σὲ ἔνδειξη ἐπίσης σεβασμοῦ, ὅταν σφίγγουμε τὰ χέρια γιὰ νὰ ἐκφράσουμε φιλικὰ αἰσθήματα, ἐνεργοῦμε — περισσότερο παρὰ μιλάμε — συμβολικά. Τέτοια σύμβολα σὰν αὐτὰ πού ἀναφέραμε παραπάνω εἶναι ἀπλά καὶ εὐκολοξεήγητα, ὅπως ἀκριβῶς μερικὰ ὄνειρα εἶναι φανερὰ στὸν καθένα χωρὶς νὰ χρειάζονται παραπέρα ἐπεξεργασία. Ὑπάρχουν ἐπίσης μερικὰ θρησκευτικὰ σύμβολα πού εἶναι κι αὐτὰ πολὺ ἀπλά. Λογουχάρη τὸ παλιὸ ἑβραϊκὸ ἔθιμο νὰ σκίζει κανεὶς τὰ ροῦχα του σὰ δεῖγμα πένθους. Πάντως ὑπάρχουν πολλοὶ ἄλλοι τύποι, ὅπως τὸ τυπολογικὸ τοῦ Σαββάτου, πού εἶναι τὸ ἴδιο περίπλοκοι — καὶ χρειάζονται κι αὐτοὶ ἐρμηνεία — ὅπως ἡ συμβολικὴ γλῶσσα στὰ ὄνειρα καὶ στοὺς μύθους.

Ἡ τήρηση τῶν κανόνων τοῦ Σαββάτου κατέχει ἐξέχουσα θέση στὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Στὴν πραγματικότητα τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἡ μόνη ἀπὸ τίς ἐντολές πού ἀναφέρεται σ' ἓνα τυπολογικὸ, στίς Δέκα Ἐντολές. «Ἐνθυμοῦ τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου διὰ νὰ ἀγιάζεις αὐτήν· ἕξ ἡμέρας ἐργάζου καὶ κάμνε πάντα τὰ ἔργα σου ἢ ἡμέρα ὁμως ἢ ἐβδόμη εἶναι σάββατον Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου· μὴ κάμης ἐν αὐτῇ οὐδὲν ἔργον, μήτε σύ, μήτε ὁ υἱός σου, μήτε ἡ θυγάτηρ σου, μήτε ὁ δοῦλος σου, μήτε ἡ δούλη σου, μήτε τὸ κτῆνος σου, μήτε ὁ ξένος σου, ὁ ἐντὸς τῶν πυλῶν σου· διότι εἰς ἕξ ἡμέρας ἐποίησεν ὁ Κύριος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, καὶ τὰ πάν-

τα ἐν αὐτοῖς· ἐν δὲ τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ κατέπαυσε· διὰ τοῦτο εὐλόγησε Κύριος τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου, καὶ ἀγίασε αὐτήν». (Ἔξοδος 20:8 - 12). (Νὰ θυμᾶσαι τὴν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου γιὰ νὰ τὴν ἀγιάσεις. Νὰ ἐργάζεσαι ἕξ ἡμέρες καὶ νὰ κάνεις στίς μέρες αὐτὲς ὅλες τὶς δουλιές σου. Ἄλλὰ ἡ ἑβδομὴ μέρα εἶναι Σάββατο τοῦ Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς μέρας μὴν κάνεις καμιὰ δουλιά, οὔτε ἐσὶ, οὔτε ὁ γιὼς σου, οὔτε ἡ κόρη σου, οὔτε ὁ δοῦλος σου, οὔτε ἡ δούλη σου, οὔτε τὸ ζῶο σου, οὔτε ὁ ξένος σου ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ στέγη σου. Γιατὶ ὁ Θεὸς ἔπλασε σὲ ἕξ ἡμέρες τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, τὴ θάλασσα καὶ ὅλα ὅσα βρίσκονται ἐκεῖ. Καὶ τὴν ἑβδομὴ μέρα ἀναπαύτηκε. Γιατὸ εὐλόγησε ὁ Κύριος τὴν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου καὶ τὴν ἀγίασε). Στὴ δεύτερη ἐκδοχὴ τῶν Λέξα Ἐντολῶν (Δευτ. 5:12 - 15) ἐντέλλεται καὶ πάλι ἡ τήρηση τῶν κανόνων τοῦ Σαββάτου, ἀλλὰ ἐδῶ δὲ συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπαυση τοῦ Θεοῦ τὴν ἑβδομὴ ἡμέρα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο: «Καὶ ἐνθυμοῦ, ὅτι ἦσο δοῦλος ἐν τῇ γῇ τῆς Αἰγύπτου· καὶ ὁ Κύριος ὁ Θεός σου σὲ ἐξήγαγεν ἐκεῖθεν ἐν χειρὶ κραταιᾷ καὶ ἐν βραχίονι ἐξηπλωμένῳ· διὰ τοῦτο Κύριος ὁ Θεός σου προσέταξεν εἰς σὲ νὰ φυλάττῃς τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου». (Καὶ νὰ θυμᾶσαι ὅτι ἦσαν δοῦλος στὴ χώρα τῆς Αἰγύπτου. Καὶ ὁ Κύριος ὁ Θεός σου σὲ ἔβγαλε ἀπὸ κεῖ μὲ τὸ κραταιὸ τοῦ χέρι, ἀπλώνοντάς σου τὸ βραχίονα. Γιατὸ ὁ Κύριος ὁ Θεός σου σὲ πρόσταξε νὰ φυλάῃς τὴν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου).

Γιὰ τὸ σύγχρονο πνεῦμα δὲν ἀποτελεῖ καὶ τόσο πολὺ πρόβλημα ὁ θεσμὸς τοῦ Σαββάτου. Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀναπαύεται ἀπὸ τὴν ἐργασία του μιὰ μέρα τῆς ἑβδομάδας μᾶς φαίνεται σὰν αὐτονόητο κοινωνικοῦγιεινὸ μέτρο ποὺ ἀποβλέπει στὸ νὰ δώσει στὸν ἄνθρωπο τὴ φυσικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπαυση καὶ χαλάρωση ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ μὴν τὸν τσακίσει ἡ καθημερινὴ ἐργασία του. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐξήγηση αὐτὴ ἀληθεύει ὡς ἓνα σημεῖο, ἀλλὰ δὲ δίνει ἀπάντηση σὲ μερικὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀνακύπτουν ἂν δώσουμε περισσότερη προσοχὴ στὸ νόμο τοῦ Σαββάτου τῆς Βίβλου καὶ ἰδιαίτερα στὸ τυπολογικὸ τοῦ Σαββάτου ὅπως

ἐξελίχθηκε στή μεταβιβλική παράδοση.

Γιατί αὐτὸς ὁ κοινωνικοῦγεινὸς νόμος εἶναι τόσο σημαντικός, ὥστε τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὶς Δέκα Ἐντολές πὸν κατὰ τὰ λοιπὰ ἀναφέρονται μόνο στὶς θεμελιώδεις θρησκευτικές καὶ ἠθικές ἀρχές; Γιατί ἐξηγεῖ μὲ τὴν ἀνάπαυση τοῦ Θεοῦ τὴν ἑβδομῆ μέρα καὶ τί σημαίνει αὐτὴ ἢ «ἀνάπαυση»; Παρουσιάζεται ὁ Θεὸς μὲ τέτοιο ἀνθρωπομορφικὸ σχῆμα ὥστε νὰ χρειάζεται ἀνάπαυση ὕστερα ἀπὸ ἑφτά μέρες σκληρῆς ἐργασίας; Γιατί στή δεύτερη ἔκδοση τῶν Δέκα Ἐντολῶν τὸ Σάββατο ἐξηγεῖται περισσότερο μὲ βάση τὴν ἐλευθερία παρὰ μὲ τὴν ἀνάπαυση τοῦ Θεοῦ; Ποιὸς εἶναι ὁ κοινὸς παρανομαστὴς τῶν δυὸ ἐξηγήσεων; Ἀκόμα — καὶ αὐτὸ εἶναι ἴσως τὸ πιὸ σημαντικό ἐρώτημα — πῶς μπορούμε νὰ νοήσουμε τὶς περιπλοκές τοῦ τυπολογικοῦ τοῦ Σαββάτου κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς σύγχρονης κοινωνικοῦγεινῆς ἐρμηνείας τῆς ἀνάπαυσης; Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἕνας ἄνθρωπος πὸν «συλλέγει πασσάλους» (Ἄριθμ. 4:32 κ.ἐ.) θεωρεῖται ὅτι παραβιάζει τὸ νόμο τοῦ Σαββάτου καὶ τιμωρεῖται μὲ θάνατο. Σὲ μιὰ κατοπινὴ ἐξέλιξη ἀπαγορεύεται ὄχι μόνο ἡ ἐργασία μὲ τὴ σύγχρονη σὲ μᾶς ἔννοια, ἀλλὰ καὶ δραστηριότητες ὅπως οἱ ἀκόλουθες: τὸ ἄναμμα ὁποιασδήποτε φωτιᾶς ἔστω κι ἂν δὲ χρειάζεται καμιά φυσικὴ προσπάθεια. Τὸ τράβηγμα ἔστω καὶ ἑνὸς φύλλου χόρτου ἢ λουλουδιοῦ ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Τὸ νὰ μεταφέρει κανεὶς ὀτιδήποτε, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἕλαφρὸ σὰ μαντίλι. Τὰ παραπάνω δὲν εἶναι ἐργασία μὲ τὴν ἔννοια τῆς φυσικῆς προσπάθειας. Τὸ νὰ τὰ ἀποφεύγει κανεὶς, προκαλεῖ συνήθως περισσότερες δυσχέρειες καὶ μᾶς δυσκολεύει πιὸ πολὺ παρὰ νὰ κάνουμε αὐτὲς τὶς δουλιές. Ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ παράλογες καὶ ὑποχρεωτικές ὑπερβολές ἑνὸς ἀρχικά «λογικοῦ» τυπολογικοῦ, ἢ μήπως ἔχουμε πάρει λαθεμένα τὸ τυπολογικὸ αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ τὸ διορθώσουμε;

Μιὰ πιὸ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῆς συμβολικῆς σημασίας τοῦ τυπολογικοῦ τοῦ Σαββάτου θὰ δείξει ὅτι δὲν πραγματευόμαστε μιὰ αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ κανονισμῶν, ἀλλὰ μιὰ ἀντίληψη ἐργασίας καὶ ἀνάπαυσης πὸν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σημερινὴ σύγχρονη ἀντίληψη.

Ἄρχιζοντας ἀπὸ ἓνα οὐσιαστικὸ σημεῖο, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀντίληψη ἐργασίας ποὺ βρίσκουμε στὴ Βίβλο καὶ στὸ Ταλμουδ δὲν εἶναι ἀπλούστατα ἡ ἀντίληψη μιᾶς φυσικῆς προσπάθειας, ἀλλὰ μπορούμε νὰ τὴν ὀρίσουμε ἔτσι: «Ἐργασία» εἶναι ὅποια δὴ ποτε παρέμβαση τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε δημιουργικῆς εἴτε καταστροφικῆς φύσης, στὸ φυσικὸ κόσμο. «Ἀνάπαυση» εἶναι μιὰ κατάσταση εἰρήνης ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀφήσει τὴ φύση ἄθικτη, νὰ μὴν ἀλλάξει τίποτα σ' αὐτήν, οὔτε νὰ οἰκοδομήσει οὔτε νὰ καταστρέψει κατιτί. Ἀκόμα καὶ ἡ μικρότερη ἀλλαγὴ ποὺ κάνει ὁ ἄνθρωπος στὸ φυσικὸ προτσές ἀποτελεῖ παραβίαση τῆς «ἀνάπαυσης». Τὸ Σάββατο εἶναι ἡμέρα εἰρήνης ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση. Ἡ ἐργασία ὅποιοιδήποτε εἶδους διαταράσσει τὴν ἰσορροπία ἀνθρώπου - φύσης. Πάνω στὴ βάση αὐτοῦ τοῦ γενικοῦ ὀρισμοῦ μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὸ τυπολογικὸ τοῦ Σαββάτου. Πραγματικά, ὅποιαδήποτε βαριά ἐργασία ὅπως τὸ σκάψιμο ἢ τὸ χτίσιμο εἶναι ἐργασία μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ σύγχρονη. Τὸ ν' ἀνάψουμε ἓνα σπίρτο ἢ νὰ κρατήσουμε ἓνα φύλλο χορτάρι, μολονότι δὲν ἀπαιτοῦν προσπάθεια, εἶναι σύμβολα ἀνθρώπινης παρέμβασης στὸ φυσικὸ προτσές, καὶ ἀποτελοῦν διακοπὴ τῆς εἰρήνης ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση. Πάνω στὴ βάση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς ἀντιλαμβανόμαστε ἐπίσης τὴν ταλμουδικὴ ἀπαγόρευση τοῦ νὰ μεταφέρουμε ὅτιδήποτε, ἀκόμα καὶ τὸ παραμικρὸ βάρος. Στὴν πραγματικότητα ἡ μεταφορὰ ἑνὸς πράγματος σὰ μεταφορὰ δὲν ἀπαγορεύεται. Μπορῶ νὰ μεταφέρω ἓνα μεγάλο βάρος μέσα στὸ σπίτι μου ἢ μέσα στὸ κτῆμα μου χωρὶς νὰ παραβιάσω τὸ τυπολογικὸ τοῦ Σαββάτου. Δὲν μπορῶ ὅμως νὰ μεταφέρω ἔστω καὶ ἓνα μαντίλι ἀπὸ τὸν ἓνα τομέα στὸν ἄλλο λογονχάρη ἀπὸ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα τοῦ σπιτιοῦ στὸ δημόσιο τομέα τοῦ δρόμου. Ὁ νόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ ἐπέκταση τῆς ἰδέας τῆς εἰρήνης ἀπὸ τὸ φυσικὸ στὸν κοινωνικὸ τομέα. Ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ ἐπεμβαίνει ἢ νὰ ἀλλάζει τὴ φυσικὴ

ισορροπία, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει νὰ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ ἀλλάζει τὴν κοινωνικὴ τάξη. Αὐτὸ σημαίνει ὄχι μόνον νὰ μὴν ἐκτελεῖ ἐργασία, ἀλλὰ ἐπίσης νὰ ἀποφεύγει καὶ τὴν πιὸ πρωτόγονη μορφή μεταφορᾶς ἰδιοκτησίας, δηλαδή τὴν τοπικὴ τῆς μεταφορᾶ ἀπὸ τὸν ἕνα τομέα στὸν ἄλλο.

Τὸ Σάββατο συμβολίζει μιὰ κατάσταση ἀπόλυτης ἁρμονίας ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση καὶ ἀνάμεσα σὲ ἄνθρωπο καὶ ἄνθρωπο. Μὲ τὴ μὴ ἐργασία — δηλαδή μὲ τὴ μὴ συμμετοχὴ στὸ προτοσὲς τοῦ φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ — ὁ ἄνθρωπος ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὶς ἀλυσίδες τῆς φύσης καὶ ἀπὸ τὶς ἀλυσίδες τοῦ χρόνου, ἔστω καὶ μόνον γιὰ μιὰ μέρα τῆ βδομάδα.

Ἡ πλήρης σημασία αὐτῆς τῆς ιδέας μπορεῖ νὰ γίνεи κατανοητὴ μόνον μέσα στὸ πλαίσιο τῆς βιβλικῆς φιλοσοφίας τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση. Πρὶν ἀπὸ τὴν «πτώση» τοῦ Ἀδάμ — δηλαδή πρὶν ἀποκτήσει λογικὴ ὁ ἄνθρωπος — ζοῦσε σὲ ἀπόλυτη ἁρμονία μὲ τὴ φύση. Ἡ πρώτη πράξη ἀνυπακοῆς, πὺ εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, «τοῦ ἀνοίγει τὰ μάτια», ξέρει πῶς νὰ κρίνει τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό. Ἀποκτᾶ ἐπίγνωση γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς συνανθρώπους του, πὺ εἶναι ἴδιοι μ' αὐτὸν ἀλλὰ καὶ ξεχωριστοὶ ἀπ' αὐτόν, πὺ εἶναι δεμένοι μὲ τὰ δεσμὰ τῆς ἀγάπης ἀλλὰ καὶ ὁ καθένας μόνος του. Ἔτσι ἄρχισε ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία. Ὁ Θεὸς καταριέται τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴν ἀνυπακοή του. Ποιὰ εἶναι ἡ κατάρα; Ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ ζῶα κηρύσσεται ἡ ἔχθρητα καὶ ὁ ἀγώνας. («Καὶ ἔχθραν θέλω στήσει ἀνάμεσον σοῦ (τοῦ ἔρπετοῦ) καὶ τῆς γυναικός, καὶ ἀνάμεσον τοῦ σπέρματός σου καὶ τοῦ σπέρματος αὐτῆς, αὐτὸ θέλει σοῦ συντρίψει τὴν κεφαλὴν, καὶ σὺ θέλεις κεντήσει τὴν πτέρναν αὐτοῦ»), ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ἔδαφος («κατηραμένη νὰ εἶναι ἡ γῆ ἕξ αἰτίας σου· μὲ λύπας θέλεις τρώγεις τοὺς καρποὺς αὐτῆς πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου· καὶ ἄκανθας καὶ τριβόλους θέλει βλαστάνει εἰς σέ· καὶ θέλεις τρώγει τὸν χόρτον τοῦ ἀγροῦ· ἐν τῷ ἰδρῶτι τοῦ προσώπου σου θέλεις τρώγει τὸν ἄρτον σου, ἕωσοῦ ἐπιστρέψῃς εἰς τὴν γῆν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐλήφθης»),

ανάμεσα στὸν ἄντρα καὶ τὴ γυναίκα («καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου θέλει εἶσθαι ἡ ἐπιθυμία σου, καὶ αὐτὸς θέλει σὲ ἐξουσιάζει»), ἀνάμεσα στὴ γυναίκα καὶ τὴ φυσικὴ τῆς ἀποστολῆς («μὲ λύπας θέλεις γεννᾶ τέκνα»). Ἡ ἀρχικὴ προατομικὴ ἀρμονία ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴ σύγκρουση καὶ τὴν πάλη.⁴¹

Ποιὸς λοιπὸν εἶναι — μὲ τὴν προφητικὴ ἀποψη — ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου; Νὰ ζήσει μὲ ἀρμονία καὶ εἰρήνη πάλι μὲ τοὺς συνανθρώπους του, μὲ τὰ ζῶα, μὲ τὸ ἔδαφος. Ἡ νέα ἀρμονία εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀρμονία τοῦ παράδεισου. Μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ μόνο ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύχθῃ ὁλόπλευρα γιὰ νὰ γίνῃ πραγματικὰ ἀνθρώπινος, ἂν ξέρει τὴν ἀλήθεια καὶ ἐφαρμόζῃ τὴ δικαιοσύνη, ἂν ἀναπτύσσει τίς δυνάμεις του τῆς λογικῆς ὡς τὸ σημεῖο πού νὰ ἀπελευθερώσει τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῶν παράλογων παθῶν. Οἱ προφητικὲς περιγραφὲς εἶναι γεμάτες μὲ σύμβολα αὐτῆς τῆς ἰδέας. Ἡ γῆ γίνεται καὶ πάλι ἀδέσμευτα καρποφόρα, τὰ ξίφη θὰ μεταβληθοῦν σὲ ἀλέτρια, τὸ λιοντάρι καὶ τὸ ἄρνι θὰ ζοῦνε μαζὶ εἰρηνικά, δὲ θὰ ὑπάρχει πιά πόλεμος, οἱ γυναῖκες θὰ γεννᾶνε παιδιὰ χωρὶς πόνους (ταλμουδικό), ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα θὰ ἔνωθεῖ στὴν ἀλήθεια καὶ στὴν ἀγάπη. Αὐτὴ ἡ νέα ἀρμονία, πού ἡ πραγματοποίησή της εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ προσῆς, συμβολίζεται μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Μεσσία.

Πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση μπορούμε νὰ κατανοήσουμε ἀπόλυτα τὸ νόημα τοῦ τυπολογικοῦ τοῦ Σαββάτου. Τὸ Σάββατο εἶναι ἡ πρόβλεψη τοῦ μεσσιανικοῦ χρόνου, ἀκριβῶς ὅπως ἡ μεσσιανικὴ περίοδος ὀνομάζεται ὁ χρόνος τοῦ «συνεχοῦς Σαββάτου». Στὴν πραγματικότητά τὸ Σάββατο δὲν εἶναι μόνο ἡ συμβολικὴ πρόβλεψη τοῦ μεσσιανικοῦ χρόνου ἀλλὰ θεωρεῖται καὶ ὁ πραγματικὸς τῆς πρόδρομος. Ὅπως ἀναφέρει τὸ Ταλμούδ, «ἂν ὅλοι οἱ Ἰσραηλίτες τηροῦσαν τὸ Σάββατο ἀπόλυτα μόνο μιὰ φορὰ, ὁ Μεσσίας θὰ εἶχε ἔρθει».

Ἡ ἀνάπαυση λοιπὸν καὶ ἡ ἀποχὴ ἀπὸ ἐργασία ἔχει νόημα

41. Βλ. «Ὁ φόβος μπροστὰ στὴν Ἐλευθερία» Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη.

διαφορετικό από το σύγχρονο νόημα της ξεκούρασης. Στην κατάσταση της ανάπαυσης ο άνθρωπος προβλέπει την κατάσταση της ανθρώπινης ελευθερίας που με τον καιρό θα πραγματοποιηθεί. Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση και του ανθρώπου με τον άνθρωπο είναι μια σχέση αρμονίας, ειρήνης, μη παρέμβασης. Η εργασία είναι σύμβολο σύγκρουσης και δυσαρμονίας. Η ανάπαυση είναι έκφραση αξιοπρέπειας, ειρήνης και ελευθερίας.

Κάτω από το πρίσμα αυτής της κατανόησης βρίσκουν απάντηση δορισμένα από τα ερωτηματικά που είχαν τεθεί προηγουμένα. Το τυπολογικό του Σαββάτου κατέχει μια τόσο κεντρική θέση στη βιβλική θρησκεία γιατί είναι κάτι περισσότερο από «μια μέρα ανάπαυσης» με τη σύγχρονη έννοια. Είναι ένα σύμβολο σωτηρίας και ελευθερίας. Είναι επίσης το νόημα της ανάπαυσης του Θεού. Αυτή η ανάπαυση δεν είναι απαραίτητη στο Θεό επειδή έχει κουραστεί, αλλά εκφράζει την ιδέα πως όσο μεγάλη και αν είναι η δημιουργία, είναι μεγαλύτερη και μπαίνει πάνω από τη δημιουργία ή ειρήνη. Η εργασία του Θεού είναι μια χάρη, μια καταδεκτικότητα, πρέπει να «ξεκουραστεί» όχι επειδή κουράστηκε αλλά επειδή μπορεί να είναι ελεύθερος και απόλυτα Θεός μόνο αν πάψει να εργάζεται. Έτσι και ο άνθρωπος είναι απόλυτα άνθρωπος μόνο όταν δεν εργάζεται, όταν βρίσκεται σε ειρήνη με τη φύση και τους συνανθρώπους του. Νά γιατί η εντολή του Σαββάτου τη μια φορά έχει σαν κίνητρο την ανάπαυση του Θεού και την άλλη την απελευθέρωση από την Αίγυπτο. Και τα δυο σημαίνουν το ίδιο και ερμηνεύουν το ένα το άλλο: η ανάπαυση είναι ελευθερία.

Πριν κλείσω αυτό το θέμα θα ήθελα να αναφερθώ σύντομα σε μερικές άλλες απόψεις του τυπολογικού του Σαββάτου που έχουν σχέση με την πλήρη κατανόησή του.

Το Σάββατο φαίνεται πως ήταν μια παλιά βαβυλωνιακή γιορτή, που γιορταζόταν κάθε έφτα μέρες (Σαπατού). Άλλωστε το νόημά της είναι ολότελα διαφορετικό από το νόημα που έχει το βιβλικό Σάββατο. Το βαβυλωνιακό Σαπατού ή-

ταν μέρα πένθους και αυτοτιμωρίας. Ήταν σκοτεινή μέρα, αφιερωμένη στον πλανήτη Κρόνο (το Saturday των Άγγλοσαξόνων εξακολουθεί να είναι μια μέρα αφιερωμένη στον Κρόνο και μεταφράζεται ως μέρα του Κρόνου) που επεδίωκαν να πραύνουν την οργή του με την αυτοταπείνωση και την αυτοτιμωρία. Σιγά σιγά η γιορτή αυτή άλλαξε χαρακτήρα. Άκόμα και στην Παλαιά Διαθήκη έχει χάσει το χαρακτήρα της αυτοταπείνωσης και του πένθους. Δεν είναι πια μέρα «κακή», αλλά μια καλή μέρα αφιερωμένη στην καλοπέραση του ανθρώπου. Με την παραπέρα εξέλιξη το Σάββατο γίνεται ολοένα και περισσότερο ακριβώς το αντίθετο του κακού Σαπατού. Το Σάββατο γίνεται ημέρα της χαράς και της ευχαρίστησης. Φαί, πιτό, τραγούδι, σεξουαλική επαφή, καθώς και η μελέτη των Γραφών και αργότερα των θρησκευτικών κειμένων, χαρακτήριζαν τον εβραϊκό γιορτασμό του Σαββάτου στη διάρκεια των δύο τελευταίων χιλιάδων χρόνων. Από μια μέρα υποταγής στις κακές δυνάμεις του Κρόνου, το Σάββατο έγινε μέρα ελευθερίας και χαράς. Αυτή η αλλαγή διάθεσης και νοήματος μπορεί να γίνει απόλυτα κατανοητή μόνο αν θεωρήσουμε ποιά είναι η σημασία του Κρόνου. Ο Κρόνος (στην παλιά αστρολογική και μεταφυσική παράδοση) συμβολίζει το χρόνο. Είναι ο θεός του χρόνου και από αυτό ο θεός του θανάτου. Έφροσο ο άνθρωπος είναι όμοιος με το Θεό, προικισμένος με ψυχή, με λογική, με αγάπη και ελευθερία, δεν υπόκειται στο χρόνο ή το θάνατο. Έφροσο όμως σαν άνθρωπος είναι ζωο με σώμα που υπόκειται στους φυσικούς νόμους, είναι σκλάβος του χρόνου και του θανάτου. Οι Βαβυλώνιοι επεδίωκαν να πραύνουν τον κύριο του χρόνου με την αυτοταπείνωση. Η Βίβλος, στην αντίληψή της για το Σάββατο, κάνει μια όλοτελα νέα προσπάθεια να λύσει το πρόβλημα: διακόπτοντας την παρέμβαση με τη φύση για μια μέρα εξαλείφει το χρόνο. Όπου δεν υπάρχει αλλαγή ούτε εργασία ούτε ανθρώπινη παρεμβολή δεν υπάρχει χρόνος. Αντι ενός Σαββάτου στο οποίο ο άνθρωπος υποκύπτει μπροστά στον άρχοντα του χρόνου, το βιβλικό Σάββατο συμβολίζει τη νίκη του ανθρώπου πάνω στο χρόνο. Ο

χρόνος αναστέλλεται, ὁ Κρόνος εκθρονίζεται τὴ μέρα τοῦ γιορτασμοῦ του, τὴ μέρα τοῦ Κρόνου, δηλαδὴ τὸ Σάββατο.

5. «Ἡ Δίκη» τοῦ Κάφκα

Ἐνα χτυπητὸ παράδειγμα ἑνὸς ἔργου τέχνης ποῦ εἶναι γραμμμένο σὲ συμβολικὴ γλώσσα εἶναι ἡ «Δίκη τοῦ Κάφκα». Τὰ γεγονότα παρουσιάζονται ὅπως σὲ πολλὰ ὄνειρα, τὸ καθένα συγκεκριμένο καὶ ρεαλιστικὸ. Ὅμως τὸ σύνολο εἶναι ἐξωπραγματικὸ καὶ φανταστικὸ. Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ τὸ μυθιστόρημα πρέπει νὰ διαβαστεῖ σὰ νὰ ἀκούει κανεὶς ἀφήγηση ὄνειρου — ἓνα πολὺ μεγάλο καὶ περίπλοκο ὄνειρο, ὅπου τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα ποῦ συμβαίνουν στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο ἀποτελοῦν ἀναπαραστάσεις σκέψεων καὶ αἰσθημάτων μέσα στὸν ὄνειρευτὴ, καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ στὸν ἥρωα τοῦ μυθιστορήματος, τὸν Κ.

Τὸ μυθιστόρημα ἀρχίζει μὲ μιὰ κάπως ἐκπληκτικὴ πρόταση: «Κάποιος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε κατηγορήσει τὸν Γιόζεφ Κ., γιατί χωρὶς νὰ ἔχει κάνει κάτι κακὸ ἓνα πρωὶ τὸν συνέλαβαν».⁴²

Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Κ. ἀρχίζει τὸ ὄνειρο παίρνοντας εἶδηση ὅτι τὸν ἔχουν συλλάβει. Τί σημαίνει τὸ «συλλάβει» ποῦ ἐκφράζεται ἐπίσης καὶ μὲ τὴ λέξη «κρατεῖται»; Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνδιαφέρουσα λέξη ποῦ ἔχει διπλὴ σημασία. Τὸ κρατεῖται μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι τὸν πῆραν συνοδεία ἀστυνομικοὶ καὶ τὸν φυλάκισαν καὶ τὸ κρατεῖται μπορεῖ νὰ σημαίνει πὼς κάποιος σταμάτησε τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἐξέλιξή του. Ἐνας κατηγορούμενος κρατεῖται στὴν ἀστυνομία, καὶ ἓνας ὀργανισμὸς «κρατεῖται» στὴν ὀμαλή του ἀνάπτυξη. Ἡ φανερὴ ἀφήγηση χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη «κρατεῖται» μὲ τὴν πρώτη ἔννοια. Ὅσοσο ἡ συμβολικὴ τῆς σημασία θὰ γίνεи νοητὴ μὲ τὴ δεύτερη ἔννοια. Ὁ Κ. ἀντιλαμ-

42. Ἡ περικοπὴ αὐτὴ, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ποῦ θὰ ἐπακολουθήσουν, εἶναι παρμένες ἀπὸ τὴ «Δίκη» τοῦ Κάφκα, Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη.

βάνεται ότι κρατείται και ότι έχει μπλοκαριστεί ή ανάπτυξη του.

Σε μια μεγαλοφυή μικρή παράγραφο, ο Κάφκα εξηγεί γιατί ο Κ. κρατείται. Νά πώς πέρασε τη ζωή του ο Κ.:

Αυτή την άνοιξη ο Κ. συνήθιζε να περνάει τα βράδια του, κάνοντας μετά τη δουλιά, αν αυτό ήταν δυνατό— γιατί έμενε μέχρι τις έννέα στο γραφείο — ένα μικρό περίπατο μόνος του ή μαζί με υπαλλήλους, και μετά πήγαινε σε μια μπυραρία όπου καθόταν σ' ένα μόνιμο τραπέζι με συνήθως ήλιζιομένους κυρίους μέχρι τις έντεκα ή ώρα περίπου. Ύπνηζαν φυσικά και εξαιρέσεις απ' αυτό το πρόγραμμα, όταν π.χ. ο Κ. ήταν καλεσμένος από το διευθυντή της τράπεζας, που εκτιμούσε πολύ την εργατικότητα και την αξιοπιστία του, για μια βόλτα με το αυτοκίνητο ή για δείπνο στη βίλα του. Έκτος απ' αυτό ο Κ. πήγαινε μια φορά τη βδομάδα σε μια κοπέλα που τη λέγαν Έλσα, ή οποία εργαζόταν όλη τη νύχτα μέχρι το πρωί σε σερβιτόρα σε μια ταβέρνα, και που δεχόταν κατά τη διάρκεια της ημέρας επισκέψεις μόνο από το κρεβάτι της.

Ήταν μια άδεια, ρουτινιασμένη ζωή, στείρα, χωρίς αγάπη και χωρίς παραγωγικότητα. Πραγματικά είχε κρατηθεί και άκουγε τη φωνή της συνείδησής του να του λέει για το κράτημα αυτό και για τον κίνδυνο που απειλούσε την προσωπικότητά του. Η δεύτερη πρόταση μᾶς λέει ότι «ή μαγεύρισσα της σπιτονοικοκυράς του, που του έφερνε κάθε πρωί κατά τις όχτώ το πρόγευμα, δέν ήρθε αυτή τη φορά. Αυτό δέν είχε συμβεί ποτέ». Η λεπτομέρεια αυτή φαίνεται δίχως σημασία. Πραγματικά είναι κάπως άκατανόητο, μετά την εκπληκτική είδηση για τη σύλληψή του, να αναφέρεται μια τόσο μηδαμινή λεπτομέρεια. Όπως ότι δέν ήρθε το πρόγευμά του. Όμως ακριβώς όπως σε τόσα πολλά όνειρα, αυτή ή φαινομενικά ασήμαντη λεπτομέρεια περιέχει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με το χαρακτήρα του Κ. Ο Κ. ήταν ένας άνθρω-

πος με «δεκτικό προσανατολισμό». «Όλες του οί επιθυμίες κατευθύνονταν προς τη διεύθυνση του να θέλει να πάρει κάτι από τους άλλους — ποτέ να μη δώσει ή να παράγει.»¹³

Ἐξαρτιόταν ἀπὸ τοὺς ἄλλους πὸν ἔπρεπε νὰ τὸν τρέφουν, νὰ τὸν φροντίζουν καὶ νὰ τὸν προστατεύουν. Ἦταν ἀκόμα ἓνα παιδί πὸν ἔξαρτιόταν ἀπὸ τὴ μητέρα του — προσδοκῶντας καθεὶ ἀπὸ τὴ βοήθειά της, χρησιμοποιοῦντας τὴν καὶ χειραγωγῶντας τὴν. Ὅπως εἶναι χαρακτηριστικὸ στοὺς ἀνθρώπους αὐτοῦ τοῦ προσανατολισμοῦ, τὸ κύριο ἐνδιαφέρον του ἦταν νὰ εἶναι εὐχάριστος καὶ καλός, ἔτσι πὸν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ἰδιαίτερα οἱ γυναῖκες, νὰ τοῦ δίνουν ὅλα ὅσα χρειαζόταν. Καὶ ὁ μεγαλύτερός του φόβος ἦταν μήπως οἱ ἄνθρωποι θυμώσουν μαζί του καὶ ἀποσύρουν τὰ δῶρα τους.

Πίστευε πὸς ἡ πηγὴ τοῦ κάθε καλοῦ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς ἦταν νὰ ἀποφύγει τὸν κίνδυνο νὰ χάσει τίς καλὲς χάρες αὐτῆς τῆς πηγῆς. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν μιὰ ἀπουσία τοῦ αἰσθήματος γιὰ τὴ δική του δύναμη καὶ ἔντονος φόβος μήπως βρεθεῖ μπροστὰ στὴν ἐγκατάλειψή του ἀπὸ τὸ πρόσωπο ἢ τὰ πρόσωπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔξαρτιόταν.

Ὁ Κ. δὲν ἤξερε ποῖος τὸν κατηγοροῦσε ἢ γιὰ τὸν κατηγοροῦσαν. Ρώτησε: «Τί μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι; Τί ἔλεγαν σχετικά; Ποιὰ ἐξουσία ἀντιπροσώπευαν;» Λίγο ἀργότερα, ὅταν συνομιλοῦσε με τὸν «ἐπιστάτη», ἓναν ἄνθρωπο πὸν βρισκόταν ψηλότερα στὴν ἱεραρχία τοῦ δικαστηρίου, ἡ φωνὴ ἔγινε κάπως πιὸ καθορισμένη. Ὁ Κ. τὸν ρώτησε ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ ἐρωτήματα, πὸν δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση με τὸ κύριο ζήτημα γιὰ τὸν κατηγοροῦσαν, καὶ ἀπαντώντας του ὁ ἐπιστάτης ἔκανε μιὰ δήλωση πὸν περιεῖχε μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ σπουδαῖες ἀπαντήσεις πὸν μποροῦσε νὰ δοθεῖ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸν Κ. — καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ σ' ὁποιονδήποτε ἀντιμετωπίζει ἀνωμαλίες καὶ ζητάει βοήθεια. Ὁ ἐπιστάτης εἶπε: «Πάντως, ἂν δὲν μπορῶ νὰ ἀπαντήσω σὲ

13. Βλ. τὴν περιγραφὴ τοῦ δεκτικοῦ προσανατολισμοῦ στὸ ἔργο τοῦ Ε. Φρόμ «Ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν ἑαυτό του», Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη.

έρωτήσεις σας, σᾶς συμβουλεύω νὰ σκέφτεστε λιγότερο ἐμᾶς καὶ περισσότερο τί θὰ συμβεῖ μὲ σᾶς ἢ, καλύτερα, νὰ σκέφτεστε μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό σας». Ὁ Κ. δὲν κατάλαβε τὸ νόημα τοῦ ἐπιστάτη. Δὲν ἔβλεπε ὅτι τὸ πρόβλημα ἦταν μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ὅτι ἦταν ὁ μόνος πού μπορούσε νὰ σώσει τὸν ἑαυτό του, καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν μπορούσε νὰ ἀποδεχτεῖ τὴ συμβουλὴ τοῦ ἐπιστάτη ἔδειχνε τὴν τελικὴ ἤττα του.

Ἡ πρώτη αὐτὴ σκηνὴ τῆς ἱστορίας κλείνει μὲ μιὰ ἄλλη δήλωση πού κάνει ὁ ἐπιστάτης, πού ρίχνει ἄπλετο φῶς στὴ φύση τῆς κατηγορίας καὶ τῆς σύλληψης. «Θὰ θέλατε ἀσφαλῶς νὰ πᾶτε στὴν τράπεζα τώρα;» «Στὴν τράπεζα;» ρώτησε ὁ Κ. «Νόμιζα πὼς μ' ἔχετε συλλάβει». «Ἄ, ναί», εἶπε ὁ ἐπιστάτης πού βρισκόταν κίονας στὴν πόρτα, «μὲ παρεξηγήσατε. Ἐχετε βέβαια συλληφθεῖ, ἀλλὰ αὐτὸ δὲ σᾶς ἐμποδίζει νὰ ἀσκεῖτε τὸ ἐπάγγελμά σας. Ἐπίσης δὲν πρόκειται νὰ ἐμποδιστεῖτε στὸ συνηθισμένο τρόπο ζωῆς σας». «Τότε ἢ σύλληψη δὲν εἶναι ἄσχημη», εἶπε ὁ Κ. καὶ πλησίασε πολὺ κοντὰ τὸν ἐπιστάτη. «Δὲν τὸ φαντάστηκα ποτὲ διαφορετικὰ», εἶπε αὐτός. «Τότε φαίνεται πὼς οὔτε καὶ ἡ εἶδηση γιὰ τὴ σύλληψη ἦταν τόσο ἀπαραίτητη», εἶπε ὁ Κ.

Ρεαλιστικά, αὐτὸ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ συμβεῖ. Ἄν ἓνας ἄνθρωπος συλληφθεῖ δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ συνεχίσει τὴν ἐπιχειρηματικὴ ζωὴ του ὅπως πρὶν, οὔτε μπορεῖ στὴν πραγματικότητα, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, νὰ κάνει ὅποιαδήποτε ἀπὸ τίς ἄλλες συνηθισμένες δραστηριότητές του. Αὐτὴ ἢ παράξενη διευθέτηση ἐκφράζει συμβολικὰ ὅτι οἱ ἐπιχειρηματικὲς του δραστηριότητες καὶ καθεὶ ἄλλο πού ἔκανε, ἦταν τέτοιας φύσης, ὥστε νὰ μὴ θίγονται ἀπὸ τὴ σύλληψη του σὰν ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Μιλώντας ἀνθρωπιστικὰ ἦταν σχεδὸν νεκρός, ἀλλὰ μπορούσε νὰ συνεχίσει τὴ ζωὴ του σὰν ὑπάλλληλος τῆς τράπεζας ὅπως πρὶν, γιὰ τὴ δραστηριότητα αὐτὴ ἦταν ὀλοκληρωτικὰ διαχωρισμένη ἀπὸ τὴν ὑπαρξή του σὰν ἀνθρώπινου ὄντος.

Ὁ Κ. εἶχε μιὰ ἀόριστη ἐπίγνωση ὅτι σπαταλοῦσε τὴ ζωὴ του καὶ σάπιζε γρήγορα. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ὀλοκληρο τὸ μυθιστόρημα πραγματεύεται τὴν ἀντίδρασή του στὴν ἐπίγνω-

ση αὐτὴ καθὼς καὶ τὶς προσπάθειες πὺ κάνει νὰ υπερασπιστεῖ καὶ νὰ σώσει τὸν ἑαυτὸ του. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν τραγικό. Μολονότι ἄκουγε τὴ φωνὴ τῆς συνείδησός του δὲν τὴν καταλάβαινε. Ἐντὶ νὰ προσπαθῆσει νὰ καταλάβει τὴν πραγματικὴ αἰτία γιὰ τὴ σύλληψή του, ἔτεινε νὰ ξεφύγει ἀπὸ μιὰ τέτοια γνώση. Ἐντὶ νὰ βοηθήσει τὸν ἑαυτὸ του μὲ τὸ μόνο τρόπο πὺ μπορούσε νὰ τὸν βοηθήσει — ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀλήθεια καὶ προσπαθώντας νὰ ἀλλάξει — ζητοῦσε βοήθεια ἐκεῖ πὺ δὲν μπορούσε νὰ τὴ βρεῖ — στὸν ἔξω κόσμο, ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀπὸ εὐφρεῖς δικηγόρους, ἀπὸ γυναῖκες πὺ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσει τοὺς «δεσμούς» τους, πάντοτε διαμαρτυρόμενος γιὰ τὴν ἀθωότητά του καὶ σωπαίνοντας τὴ φωνὴ πὺ τοῦ ἔλεγε πὼς ἦταν ἔνοχος.

Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ βρεῖ κάποια λύση ἂν δὲ βρισκόταν σὲ τέτοια σύγκριση ἢ ἠθικὴ του αἴσθησι. Γνώριζε ἓνα μόνο εἶδος ἠθικοῦ νόμου: Τὴν αὐστηρὴ ἐξουσία πὺ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἦταν «πρέπει νὰ ὑπακοῦς». Ἦξερε μόνο τὴν «αὐταρχικὴ συνείδηση», πὺ ἢ ὑπακοὴ σ' αὐτὴν ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη ἀρετὴ καὶ ἢ ἀνυπακοὴ τὸ μεγαλύτερο ἔγκλημα. Πολὺ δύσκολα γνώριζε πὼς ὑπάρχει ἓνα ἄλλο εἶδος συνείδησης — ἢ ἀνθρωπιστικὴ συνείδηση, ἢ φωνὴ ἢ δικὴ μας μᾶς ἀνακαλεῖ στοὺς ἑαυτοὺς μας.⁴⁴

Στὸ μυθιστόρημα παρουσιάζονται συμβολικὰ καὶ τὰ δυὸ εἶδη συνείδησης: Ἡ οὐμανιστικὴ συνείδηση μὲ τὸν ἐπιστάτη καὶ ἀργότερα μὲ τὸν ἱερωμένο. Ἡ αὐταρχικὴ συνείδηση μὲ τὸ δικαστήριον, τοὺς δικαστές, τοὺς βοηθοὺς, τοὺς ἀγύρτες δικηγόρους καὶ ὅλους τοὺς ἄλλους πὺ συνδέονται μὲ τὴν ὑπόθεσι. Τὸ τραγικὸ λάθος τοῦ Κ. ἦταν ὅτι, μολονότι ἄκουσε τὴ φωνὴ τῆς ἀνθρωπιστικῆς συνείδησός του τὴν πέρασε γιὰ τὴ φωνὴ τῆς αὐταρχικῆς συνείδησης καὶ υπερασπιζόταν τὸν ἑαυτὸ του ἐναντὶα σὶς κατηγοροῦσες ἀρχές μὲ τὴν ὑποταγὴ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐξέγερσι, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε πολεμήσει

44. Βλ. τὸ κεφάλαιον γιὰ τὴν οὐμανιστικὴ καὶ αὐταρχικὴ συνείδηση στὸ «Ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν ἑαυτὸ του».

για τὸν ἑαυτό του στὸ ὄνομα τῆς ἀνθρωπιστικῆς του συνείδησης.

Τὸ «δικαστήριο» περιγράφεται σὰ δεσποτικό, διεφθαρμένο καὶ βρώμικο. Ἡ διαδικασία του δὲ βασίζεται στὴ λογικὴ ἢ τὴ δικαιοσύνη. Τὸ εἶδος τῶν νομικῶν βιβλίων πού χρησιμοποιοῦν οἱ δικαστές (πού τοῦ τὰ δείχνει ἡ γυναίκα ἐνὸς ὑπηρέτη τοῦ δικαστηρίου) ἦταν μιὰ συμβολικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς διαφθορᾶς.

Ἦταν παλιά, φθαρμένα βιβλία, ἓνα ἐξώφυλλο ἦταν στὴ μέση σχεδὸν τσακισμένο, τὰ κομμάτια τὰ κρατοῦσαν μόνο οἱ κλωστές μεταξὺ τους. «Τί βρώμικα εἶναι ὅλα ἐδῶ», εἶπε ὁ Κ. κουνώντας τὸ κεφάλι καὶ ἡ γυναίκα σκούπιζε μὲ τὴν ποδιὰ τὴ σκόνη, τουλάχιστον ἐπιφανειακά, πρὶν ὁ Κ. πιάσει τὰ βιβλία. Ὁ Κ. ἄνοιξε τὸ πιὸ πάνω βιβλίο καὶ φάνηκε μιὰ ἄσημη εἰκόνα. Ἕνας ἄντρας καὶ μιὰ γυναίκα κάθονταν γυμνοὶ σ' ἓνα καναπέ, ἡ χυδαία πρόθεση τοῦ σχεδιαστῆ διακρινόταν καθαρά, ἀλλὰ ἡ ἀδεξιότητά του ἦταν τόσο μεγάλη πού τελικὰ φαινόταν στὴν εἰκόνα μόνο ἓνας ἄντρας καὶ μιὰ γυναίκα πού κυριαρχοῦσαν στὴν εἰκόνα ἐντελῶς σωματικά καὶ κάθονταν ὑπερβολικὰ ὀρθά, ἐνῶ λόγῳ κακοῦ ὑπολογισμοῦ μόνο μὲ δυσκολία ἔγερνε ὁ ἓνας πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἄλλου. Ὁ Κ. δὲν ξεφύλλισε παραπέρα παρὰ ἄνοιξε μόνο τὸ ἐξώφυλλο τοῦ δεύτερου βιβλίου, πού ἦταν ἓνα μυθιστόρημα μὲ τὸν τίτλο: «Τὰ θάσανα πού εἶχε νὰ ὑποφέρει ἡ Γκρέτε ἀπὸ τὸν ἄντρα της Χάνς». «Αὐτὰ εἶναι τὰ νομικὰ βιβλία πού μελετιοῦνται ἐδῶ», εἶπε ὁ Κ., «ἀπὸ τέτοιους ἀνθρώπους πρέπει νὰ κριθῶ».

Μιὰ ἄλλη ἔκφραση τῆς ἴδιας διαφθορᾶς ἀποτελοῦσε ἡ γυναίκα τοῦ ὑπηρέτη τοῦ δικαστηρίου πού τὴ χρησιμοποιοῦσε σεξουαλικά ἓνας ἀπὸ τοὺς δικαστές καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς τῆς νομικῆς καὶ πού οὔτε αὐτὴ οὔτε ὁ ἄντρας της εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ διαμαρτυρηθοῦν. Ὑπάρχει ἓνα στοιχεῖο ἐξέγερσης στὴ στάση τοῦ Κ. πρὸς τὸ δικαστήριο καὶ μιὰ βα-

θιά συμπάθεια στο δικαστή πού, αφού ξοίξε στον Κ. μια εμπιστευτική ματιά, τέτοια πού δέν είχε ποτέ τοιμήσει να ρόλη τή φιλία του», εἶπε «Ένας ἄνθρωπος δέν μπορεί παρά νά εἶναι ἀντάρτης». Ἄλλά ἡ ἐξέγερση ἐναλλάσσεται μέ τήν ὑποταγή. Ὁ Κ. ποτέ δέ σκέφτηκε ὅτι ὁ ἠθικός νόμος δέν ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τὸ αὐταρχικό δικαστήριο ἀλλά ἀπό τή δική του συνείδηση.

Τὸ νά ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδέα δέν πέρασε ποτέ ἀπὸ τὸ μυαλό του δέ θὰ ἦταν πέρα γιὰ πέρα σωστό. Μιά φορά, πρὸς τὸ τέλος τοῦ ταξιδιοῦ του, ἔφτασε τόσο κοντὰ στήν ἀλήθεια ὅσο ποτέ. Ἄκουσε τὴ φωνὴ τῆς ἀνθρωπιστικῆς του συνείδησης πού τὴν ἀντιπροσώπευε ὁ ἱερωμένος στὸν καθεδρικό ναό. Εἶχε πάει στὸν καθεδρικό ναὸ νά συναντήσει κάποιον γνώριμό του ἐπιχειρηματία πελάτη τῆς τράπεζας, στὸν ὁποῖο θὰ ἔδειχνε τὴν πόλη. Ἄλλά ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δέν κράτησε τὸ ραντεβού του καὶ ὁ Κ. βρέθηκε μόνος του μέσα στὸν καθεδρικό ναό, κάπως ἔρημος καὶ γεμάτος ἀμηχανία, ὥσπου ξαφνικά μιὰ ἀναμφισβήτητη καὶ ἀναπόδραστη φωνὴ φώναξε: «Γιόζεφ Κ.!»

Ὁ Κ. σταμάτησε καὶ κοίταξε πρὸς τὸ δάπεδο. Προσωρινὰ ἦταν ἀκόμα ἐλεύθερος, μπορούσε νά προχωρήσει καὶ νά βγεῖ ἔξω ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς μικρές, σκοῦρες ξυλόπορτες, πού δέ βρίσκονταν καὶ πολὺ μακριὰ μπροστά του. Μ' αὐτὸ θὰ ἔδειχνε πὼς δέν κατάλαβε, ἢ εἶχε βέβαια καταλάβει ἀλλὰ δέν ἐδιαφερόταν γι' αὐτό. Ἄν ὅμως γύριζε νά δεῖ αὐτὸ θὰ τὸν κρατοῦσε, γιατί ἔτσι ἔκανε τὴν ὁμολογία πὼς εἶχε καταλάβει καλὰ ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ πραγματικὰ προσφωνημένος καὶ κατὰ συνέπεια ἔπρεπε νά ὑπακούσει. Ἄν ὁ ἱερωμένος φώναζε ἀκόμα μιὰ φορά, ὁ Κ. καὶ πάλι θὰ ἔφευγε, ἀλλὰ ἀφοῦ ὅλα ἦταν τόσο ἥσυχια, ὅσο ὁ Κ. περιέμενε ἀκόμα, γύρισε λίγο τὸ κεφάλι του, γιατί ἠθέλε νά δεῖ τί κάνει τώρα ὁ ἱερωμένος. Στεκόταν ἥσυχος ὅπως πρὶν πάνω στὸν ἄμβωνα, φαινόταν ὅμως καθαρὰ πὼς εἶχε παρατηρήσει τὸ γύρισμα τοῦ Κ. Ἄν ὁ Κ. δέ γύριζε τώρα ἐντελῶς,

τὸ ὄλο θὰ ἔμοιαζε μὲ παιδικὸ κρυφτούλι. Λοιπὸν γύρισε καὶ εἶδε πὼς ὁ ἱερωμένος τοῦ ἔγνεφε μὲ τὸ δάχτυλο νὰ πλησιάσει. Ἄφοῦ τώρα ὄλα μποροῦσαν νὰ γίνονται ἀνοιχτιά, ἔτρεξε — τὸ ἔκανε κιόλας ἀπὸ περιέργεια καὶ γιὰ νὰ συντομῆσει τὴν ὑπόθεση — μὲ μεγάλα, πεταχτὰ βήματα πρὸς τὸν ἄμβωνα. Στους πρώτους πάγκους ἔκανε στάση, ἀλλὰ στὸν ἱερωμένο φάνηκε ἡ ἀπόσταση ἀκόμα μεγάλη κι ἔδειξε μὲ τὸ πολὺ ἐπιταχτικὸ δάχτυλο τὸ σημεῖο λίγο πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸν ἄμβωνα. Ὁ Κ. ἀκολούθησε κι ἔδω' κι ἀπ' αὐτὴ τὴ θέση ἔπρεπε νὰ σκύβει τὸ κεφάλι πολὺ πίσω, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ βλέπει τὸν ἱερωμένο. «Ἐἴσαι ὁ Γιόζεφ Κ.», εἶπε ὁ ἱερωμένος κι ἔκανε μὲ τὸ χέρι πάνω ἀπὸ τὸ περβάσι μιὰ ἀκαθόριστη κίνηση. «Ναί», εἶπε ὁ Κ. καὶ σκέφτηκε μὲ πόση προθυμία ἔλεγε πρῶτα τ' ὄνομά του, ἐνῶ ἀπὸ ἀρκετὸ καιρὸ τοῦ εἶχε γίνει βάρος, τώρα γνώριζαν τ' ὄνομά του καὶ ἄνθρωποι μὲ τοὺς ὁποίους συναντιόταν γιὰ πρώτη φορά, πόσο ὠραῖα ἦταν τότε πού πρῶτα συσταινόταν καὶ μετὰ τὸν γνώριζαν. «Εἴσαι κατηγορούμενος», εἶπε ὁ ἱερωμένος ἰδιαίτερα σιγανά. «Ναί», εἶπε ὁ Κ., «μ' ἔχουν πληροφορήσει γι' αὐτό». «Τότε εἴσαι αὐτὸς πού ζητῶ», εἶπε ὁ ἱερωμένος. «Εἶμαι ὁ βοηθητικὸς παπὰς τῶν φυλακῶν». «Ἄ, ἔτσι», εἶπε ὁ Κ. «Σὲ φώναξα ἐδῶ», εἶπε ὁ ἱερωμένος, «γιὰ νὰ μιλήσω μαζί σου». «Δὲν τὸ ἤξερα», εἶπε ὁ Κ. «Ἦρθα ἐδῶ γιὰ νὰ δείξω τὸ ναὸ σ' ἓναν Ἰταλό». «Ἄφησε τίς λεπτομέρειες», εἶπε ὁ ἱερωμένος. «Τί κρατᾷς στὸ χέρι; Εἶναι βιβλίον προσευχῶν;» «Ἄ, ὄχι», ἀπάντησε ὁ Κ., «εἶναι ἓνα ἄλμπουμ μὲ τὰ ἀξιοθέατα τῆς πόλης». «Πέταξέ το ἀπὸ τὸ χέρι», εἶπε ὁ ἱερωμένος. Ὁ Κ. τὸ πέταξε τόσο βίαια μακριά, πού ἄνοιξε καὶ μὲ τσαλακωμένα φύλλα σύρθηκε κομμάτια στὸ δάπεδο. «Ξέρεις ὅτι ἡ δίκη σου πηγαίνει ἄσχημα;» ρώτησε ὁ ἱερωμένος. «Ἔτσι μοῦ φαίνεται», εἶπε ὁ Κ. «Ἐκανα ὅ,τι μποροῦσα, ἀλλὰ μέχρι τώρα χωρὶς ἐπιτυχία. Ἐξάλλου δὲν ἔχω ἐτοιμάσει ἀκόμη τὴν αἴτηση». «Πῶς φαντάζεσαι τὸ τέλος;» ρώ-

τησε ὁ ἱερωμένος. «Πρῶτα νόμιζα πὼς θὰ τελείωνε καλά», εἶπε ὁ Κ., «τώρα ὅμως ἀμφιβάλλω ἀρκετὲς φορὲς καὶ ὁ ἴδιος. Δὲν ξέρω πὼς θὰ τελειώσει. Ἐσὺ τὸ ξέρεις;» «Ὅχι», εἶπε ὁ ἱερωμένος, «ἀλλὰ φοβάμαι πὼς θὰ ἔχει ἄσχημο τέλος. Σὲ θεωροῦν ἔνοχο. Ἡ δίκη σου δὲ θὰ περάσει ἴσως πάνω ἀπὸ ἓνα χαμηλὸ δικαστήριο. Γιὰ προσωρινὰ τουλάχιστο θεωροῦν τὴν ἐνοχὴ σου ἀποδειγμένη». «Μὰ δὲν εἶμαι ἔνοχος», εἶπε ὁ Κ., «ἔχει γίνεαι λάθος. Πὼς μπορεῖ λοιπὸν ἓνας ἄνθρωπος νὰ εἶναι ἔνοχος. Ἐδῶ εἴμαστε δὲ ὅλοι ἄνθρωποι, ὁ ἓνας ὅπως ὁ ἄλλος». «Αὐτὸ εἶναι σωστό», εἶπε ὁ ἱερωμένος, «ἀλλὰ ἔτσι συνηθίζουν νὰ μιᾶνε οἱ ἔνοχοι». «Ἐχεις προκατάληψη ἐναντίον μου;» ρώτησε ὁ Κ. «Δὲν ἔχω καμιὰ προκατάληψη ἐναντίον σου», εἶπε ὁ ἱερωμένος. «Σ' εὐχαριστῶ», εἶπε ὁ Κ., «ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅμως πού συμμετέχουν στὴ διαδικασία ἔχουν προκατάληψη ἐναντίον μου. Τὴ μεταδίνουν μάλιστα καὶ στοὺς ἀμέτοχους. Ἡ θέση μου γίνεται ὅλο καὶ δυσκολότερη». «Παρονεῖς τὴν πραγματικότητα», εἶπε ὁ ἱερωμένος, «ἡ ἀπόφαση δὲν ἔρχεται μεμιᾶς, ἀλλὰ ἡ διαδικασία περνάει σιγὰ - σιγὰ στὴν ἀπόφαση». «Ἐτσι εἶναι λοιπὸν», εἶπε ὁ Κ. καὶ ἔσκυψε τὸ κεφάλι. «Τί θὰ κάνεις προσεχῶς γιὰ τὴν ὑπόθεσή σου;» ρώτησε ὁ ἱερωμένος. «Θὰ ψάξω ἀκόμη γιὰ βοήθεια», εἶπε ὁ Κ. καὶ σήκωσε τὸ κεφάλι γιὰ νὰ δεῖ πὼς τὸ ἔκρινε αὐτὸ ὁ ἱερωμένος. «Ἐπάρχουν ἀκόμη ὀρισμένες δυνατότητες πού δὲν τις ἔχω ἐκμεταλλευτεῖ». «Ζητᾶς πολὺ ξένη βοήθεια», εἶπε ὁ ἱερωμένος ἀποδοκιμαστικά, «καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ γυναῖκες. Δὲν καταλαβαίνεις πὼς αὐτὸ δὲν εἶναι πραγματικὴ βοήθεια;» «Σὲ πολλὰ θὰ μπορούσα νὰ σοῦ δώσω δίκιο», εἶπε ὁ Κ., «ἀλλὰ ὄχι σέ ὅλα. Οἱ γυναῖκες ἔχουν μεγάλη δύναμη. Ἄν μερικὲς ἀπὸ τίς γυναῖκες πού γνωρίζω μπορούσα νὰ τίς κινητοποιήσω νὰ ἐργαστοῦν μαζικὰ γιὰ μένα, θὰ κατάφερα νὰ τὸ ξεπεράσω. Ἰδιαίτερα αὐτὸ τὸ δικαστήριο, πού ἀποτελεῖται σχεδὸν μόνο ἀπὸ γυναϊκάδες. Δεῖξε μόνο στὸν ἀνακριτὴ μιὰ

γυναίκα από μακριά, κι αμέσως παρατάει ξδρα και κατηγορούμενο για να βρεθεί κοντά της». 'Ο ιερωμένος έσκυψε τὸ κεφάλι πρὸς τὸ περβάζι, τώρα μόνο φάνηκε πὸς ἡ σκεπὴ τοῦ ἄμβωνα τὸν πίεζε ἀπὸ πάνω. Τί παλιόκαιρος νὰ ἦταν ἔξω; Αὐτὸ δὲν ἦταν πιὰ σκοτεινὴ μέρα, αὐτὸ ἦταν βιθιὰ νύχτα. Καμιὰ ὑαλογραφία στὰ μεγάλα παράθυρα δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ φωτίσει ἔστω καὶ μὲ μιὰ ἀναλαμπὴ τὸ σκοτεινὸ τοῖχο. Καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ στιγμή ἄρχισε ὁ νεωκόρος νὰ σβήνει τὰ κεριά στὸν κύριο βωμὸ τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο. «Θύμωσες μαζί μου;» ρώτησε ὁ Κ. τὸν ιερωμένο. «'Ισως νὰ μὴν ξέρεις γιὰ ποῦ δικαστήριό ἐκτελεῖς ὑπηρεσία». Δὲν πῆρε καμιὰ ἀπάντηση. «Αὐτὸ τὸ λέω μόνο ἀπὸ τὴ δική μου πείρα», εἶπε ὁ Κ. Ἐπάνω ἐπικρατοῦσε ἀκόμη ἡσυχία. «Δὲν ἠθελα νὰ σὲ προσβάλω». Ἐδῶ φώναξε ὁ ιερωμένος ξαφνικὰ κάτω στὸν Κ. «Δὲ βλέπεις λοιπὸν δυὸ θήματα μακριά;» Αὐτὸ ἀκούστηκε μὲ θυμὸ, ἀλλὰ ταυτόχρονα σὰ νὰ ἐρχόταν ἀπὸ κάποιον ποὺ βλέπει κάποιον νὰ πέφτει καί, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος εἶναι φοβισμένος φωνάζει παρὰ τὴ θέλησή του ἀπρόσεχτα.

'Ο ιερωμένος ἤξερε ποιά ἦταν ἡ πραγματικὴ κατηγορία ἐναντία στὸν Κ., ὅπως ἤξερε πὸς ἡ ὑπόθεση αὐτὴ θὰ τέλειωνε ἄσχημα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Κ. ἔριξε μιὰ ματιὰ στὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ ρωτήσῃ ποιά ἦταν ἡ πραγματικὴ κατηγορία, μένοντας ὅμως συνεπὴς στὸν προηγούμενο προσανατολισμό του· γιὰ τὸ μόνο ποὺ ἐνδιαφερόταν ἦταν νὰ βρεῖ ποῦ θὰ μπορούσε νὰ πετύχει περισσότερη βοήθεια. "Όταν ὁ ιερωμένος τοῦ εἶπε ἀποδοκιμαστικὰ ὅτι ψάχνει πολὺ γιὰ ἔξωτερικὴ βοήθεια, ἡ μόνη ἀντίδραση τοῦ Κ. ἦταν ὁ φόβος πὸς ὁ ιερωμένος εἶχε θυμώσει. Τώρα ὁ ιερωμένος θύμωσε πραγματικά, ἀλλὰ ἐπρόκειτο γιὰ τὸ θυμὸ τῆς ἀγάπης ποὺ νιώθει ἕνας ἄνθρωπος ποὺ βλέπει ἕναν ἄλλο νὰ πέφτει, ξέροντας πὸς μπορούσε νὰ βοηθήσῃ τὸν ἑαυτό του ἀλλὰ δὲν ἠθέλε νὰ βοηθηθεῖ. Δὲν ὑπῆρχε τίποτ' ἄλλο ποὺ μπορούσε νὰ τοῦ πεί ὁ ιερωμένος. "Όταν ὁ Κ. ἄρχισε νὰ κινεῖται πρὸς τὴ διεύθυνση

τῆς πύλης ὁ ἱερωμένος τὸν ρώτησε: «Θέλεις νὰ φύγεις κιόλας;» Ἄν καὶ ὁ Κ. τὴ στιγμή αὐτὴ δὲ σκεφτόταν ἀκριβῶς αὐτό, εἶπε ἄμέσως: «Φυσικὰ πρέπει νὰ φύγω. Εἶμαι πληρεξούσιος σὲ μιὰ τράπεζα, μὲ περιμένουν, ἦρθα μόνο γιὰ νὰ δείξω τὴ μητρόπολη σ' ἓνα πελάτη τῆς τράπεζας ἀπὸ τὸ ἑξωτερικόν». «Λοιπόν», εἶπε ὁ ἱερωμένος καὶ ἄπλωσε τὸ χέρι στὸν Κ., «πήγαινε ἀφοῦ εἶναι ἔτσι». «Ἄλλὰ δὲν μπορῶ νὰ βρῶ τὸ δρόμο μόνος μου», εἶπε ὁ Κ.

Ὁ Κ. βρισκόταν πραγματικὰ μπροστὰ στὸ τραγικὸ δίλημμα τοῦ προσώπου πού δὲν μποροῦσε νὰ βρεῖ τὸ δρόμο του στὸ σκοτάδι καὶ πού ἐπέμενε ὅτι μόνο οἱ ἄλλοι μποροῦν νὰ τὸν καθοδηγήσουν. Ζήτησε βοήθεια ἀλλὰ ἀπέρριψε τὴ μόνη βοήθεια πού μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρει ὁ ἱερωμένος. Ἐχοντας ἓνα τέτοιο δίλημμα, δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβει τὸν ἱερωμένο.

Ὁ ἱερωμένος εἶχε ἀπομακρυνθεῖ μόλις δυὸ βήματα, καὶ ὁ Κ. φώναξε κιόλας δυνατὰ: «Παρακαλῶ, περιμένε ἀκόμα!» «Περιμένω», εἶπε ὁ ἱερωμένος. «Θέλεις ἀκόμα τίποτα ἀπὸ μένα;» ρώτησε ὁ Κ. «Ὁχι», εἶπε ὁ ἱερωμένος. «Προηγουμένως ἦσαν τόσο εὐγενικὸς μαζὶ μου», εἶπε ὁ Κ., «καὶ μοῦ τὰ ἐξήγησες ὅλα, τώρα ὅμως μ' ἐγκαταλείπεις σὰ νὰ μὴν ἐνδιαφέρεσαι καθόλου γιὰ μένα». «Πρέπει δὰ νὰ φύγεις», εἶπε ὁ ἱερωμένος. «Ναί», εἶπε ὁ Κ., «πρέπει ὅμως νὰ ἔχεις κατανόηση γι' αὐτό». «Πρῶτα νὰ ἔχεις ἐσὺ κατανόηση ποιὸς εἶμαι ἐγώ», εἶπε ὁ ἱερωμένος. «Εἶσαι ὁ βοηθητικὸς παπὰς τῶν φυλακῶν», εἶπε ὁ Κ. καὶ πῆγε πιὸ κοντὰ στὸν ἱερωμένο· ἡ ἄμεση ἐπιστροφή του στὴν τράπεζα δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀπαραίτητη ὅπως εἶχε νομίσει καὶ μποροῦσε πολὺ καλὰ νὰ καθήσει ἀκόμα ἐδῶ. «Ἀνῆκω δηλαδὴ στὸ δικαστήριον», εἶπε ὁ ἱερωμένος. «Γιὰ ποιὸ λόγο νὰ ἤθελα κάτι ἀπὸ σένα. Τὸ δικαστήριον δὲ θέλει τίποτα ἀπὸ σένα. Σὲ δέχεται ὅταν ἔρχεσαι καὶ σὲ ἀφήνει ὅταν φεύγεις».

Ὁ ἱερωμένος ἔδειξε φανερὰ ὅτι ἡ στάση του ἦταν τὸ ἀντίθετο τοῦ αὐταρχισμοῦ. Ἐνῶ ἤθελε νὰ βοηθήσει τὸν Κ. ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τοὺς συνανθρώπους του, ὁ ἴδιος δὲν εἶχε κανένα συμφέρον ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὑπόθεσης τοῦ Κ. Τὸ πρόβλημα τοῦ Κ., κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ ἱερωμένου ἦταν ὀλοκληρωτικὰ δικό του. Ἄν ἀρνιόταν νὰ δεῖ, ἔπρεπε νὰ μείνει τυφλὸς — γιὰτὶ κανένας δὲ βλέπει τὴν ἀλήθεια ἐκτὸς ἀν τὴ δεῖ μόνος του. Αὐτὸ ποὺ προκαλεῖ τόσο μεγάλη σύγχυση στὸ μυθιστόρημα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι πουθενὰ δὲ λέγεται ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν ἱερωμένο καὶ ὁ νόμος ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ δικαστήριον εἶναι διαφορετικοί. Ἀπεναντίας, στὴ φανερὴ ἱστορία τοῦ ἱερωμένου ἀποτελεῖ μέρος τοῦ δικαστικοῦ συστήματος. Ἀλλὰ ἡ σύγχυση αὐτὴ στὴν ἱστορία συμβολίζει τὴ σύγχυση στὴν καρδιὰ τοῦ Κ. Γι' αὐτὸν οἱ δυὸ νόμοι εἶναι ἕνας, καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ξεχωρίσει ἀνάμεσά τους βρῖσκεται πιασμένος στὴ μάχη μετὰ τὴν αὐταρχικὴ συνείδηση καὶ δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει τὸν ἑαυτό του.

Πέρασε ἕνας χρόνος ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Κ. εἶχε τὴν πρώτη νύξη γιὰ τὴ σύλληψή του. Ἦταν τώρα ἡ παραμονὴ τῆς τριακοστῆς πρώτης ἐπετείου τῶν γενεθλίων του καὶ ἡ ὑπόθεσή του εἶχε χαθεῖ. Δυὸ ἄντρες ἤρθαν νὰ τὸν πάρουν γιὰ ἐκτέλεση. Παρὰ τὶς λυσσαλέες προσπάθειές του δὲν κατάφερε νὰ θέσει τὴ σωστὴ ἐρώτηση. Δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ γιὰτὶ τὸν κατηγοροῦσαν, ποιὸς τὸν κατηγοροῦσε καὶ ποιὸς ἦταν ὁ δρόμος νὰ σωθεῖ.

Ἡ ἱστορία τελειώνει, ὅπως τελειώνουν τόσα πολλὰ ὄνειρα, μετὰ ἕνα ἄγριον ἐφιάλτη. Ἀλλὰ τὴν ὥρα ποὺ οἱ ἐκτελεστὲς ἔκαναν τὶς τελευταῖες διατυπώσεις ἐτοιμάζοντας τὰ μαχαίρια τους, ὁ Κ. γιὰ πρώτη φορὰ μπόρεσε νὰ δεῖ τὸ πρόβλημά του:

Πάντα ἤθελα νὰ ἀρπάξω τὸν κόσμον μετὰ εἴκοσι χέρια, καὶ αὐτὸ ὄχι μετὰ κανένα πολὺ ἀξιέπαινον κίνητρο. Αὐτὸ δὲν ἦταν σωστό. Πρέπει τώρα νὰ δεῖξω πὼς οὔτε ἡ δίκη ἑνὸς χρόνου δὲν κατάφερε νὰ με νοθεύσει;

Πρέπει να μου πουν μετά πώς στην αρχή της δίχης ήθελα να την τελειώσω και τώρα, στο τέλος της, θέλω να την αρχίσω πάλι; Δε θέλω να το πουν αυτό.

Για πρώτη φορά ο Κ. αντιλαμβάνεται την απληστία του και τη σκληρότητα της ζωής του. Για πρώτη φορά μπόρεσε να δει τη δυνατότητα της φιλίας και της ανθρώπινης αλληλεγγύης:

‘Ο Κ. ήξερε τώρα ακριβώς πώς καθήκον του θα ήταν να πιάσει το μαχαίρι που πηγαινοερχόταν χέρι σε χέρι αποπάνω του και να το χώσει ο ίδιος μέσα του. Δέν το έκανε όμως, αλλά γύρισε τον άκομα ελεύθερο λαιμό του και κοίταξε γύρω του. Δέν μπορούσε να αποδειχτεί έντελώς τέλειος και να πάρει όλη τη δουλιά της αρχής πάνω του, την ευθύνη γι’ αυτό το τελευταίο του λάθος την είχε εκείνος που τον είχε αποστερήσει από την υπόλοιπη γι’ αυτό απαραίτητη δύναμη. Το βλέμμα του έπεσε πάνω στο τελευταίο πάτωμα του σπιτιού, που βρισκόταν κοντά στο λατομείο. Σάν ένα φως που ανάβει ξαφνικά, έτσι άνοιξαν εκεί τα φύλλα ενός παραθύρου κι ένας άντρας αδύναμος και λεπτός, όπως φαινόταν στην απόσταση και στο ύψος, έσκυψε με μια απότομη κίνηση πολύ έξω από το παράθυρο και άπλωσε τα χέρια ακόμα πιο έξω. Ποιός ήταν αυτός; ‘Ενας φίλος; ‘Ενας καλός άνθρωπος; ‘Ενας που συμμετείχε; ‘Ενας που ήθελε να βοηθήσει; ‘Ηταν ένας μονάχα; ‘Ηταν όλοι; ‘Υπήρχε ακόμα βοήθεια; ‘Υπήρχαν αντιρρήσεις που είχαν ξεχαστεί; Σίγουρα υπήρχαν τέτοιες. ‘Η λογική είναι βέβαια άτράνταχτη, αλλά σ’ έναν άνθρωπο που θέλει να ζήσει δέν αντιστέκεται. Πού ήταν ο δικαστής που δέν είχε δει ποτέ του; Πού ήταν το ψηλό δικαστήριο που δέν έφτασε ποτέ μέχρι σ’ αυτό; Σήκωσε τα χέρια και τέντωσε όλα τα δάχτυλα.

‘Ενώ σε όλη του τη ζωή ο Κ. προσπαθούσε να βρει απαντή-

σεις, ἢ μᾶλλον νὰ τοῦ δώσουν οἱ ἄλλοι ἀπαντήσεις, τὴ στιγμή αὐτὴ θάζει ἐρωτήματα, καὶ εἶναι τὰ σωστὰ ἐρωτήματα. Μόνο ὁ τρόμος τοῦ θανάτου τοῦ ἔδωσε τὴ δύναμη νὰ ὁραματισεῖ τὴ δυνατότητα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλίας καί, ἀρκετὰ παράδοξα, τὴ στιγμή πὸν πέθανε ἀπέκτησε γιὰ πρώτη φορὰ πίστη στὴ ζωὴ.